

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет**

А.В. ГРУБІНКО

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН
ТА РИМСЬКЕ ПРАВО**

Навчальний посібник

Тернопіль, 2019

УДК 340.12

ББК 67.3

Г 90

Рекомендовано до друку кафедрою теорії та історії держави і права
Протокол № 3 від 8 жовтня 2019 р.

Рекомендовано до друку рішенням Групи забезпечення спеціальності «Право».
Протокол № 3 від 9 жовтня 2019 р.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради юридичного факультету
Протокол № 3 від 28 жовтня 2019 р.

Рекомендовано Вченою радою
Тернопільського національного економічного університету
(протокол № 4 від 27.11.2019 р.)

Рецензенти: **Бисага Ю.М.**, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мартинов А.Ю., доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;
Тернавська В.М., кандидат юридичних наук, доцент кафедри охорони праці та навколишнього середовища Київського національного університету будівництва і архітектури.

Грубінко А.В.

Історія держави і права зарубіжних країн та римське право: навчальний посібник.
Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2019. 384 с.

У навчальному посібнику відповідно до програми навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн та римське право» наведено найбільш яскраві приклади (типи) державно-правових систем ключових регіонів світу, що історично визначали і нині визначають основні тенденції розвитку держави і права. У посібнику враховано провідні надбання вітчизняної та зарубіжної історико-правової науки, результати наукових розробок проблем римського права. Видання є спробою автора максимально вичерпно та водночас доступно викласти складні проблеми становлення і функціонування суспільно-економічних структур, державно-правових систем у різних країнах і регіонах світу у різні історичні періоди.

Посібник розрахований для студентів всіх форм навчання, аспірантів, викладачів юридичних закладів вищої освіти і факультетів, усіх, хто цікавиться історико-правовими проблемами.

ISSN

© THEU, 2019

© Грубінко А.В., 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ТЕМА 1. Вступ до науки і навчальної дисципліни	6
ТЕМА 2. Держава і право країн Стародавнього Сходу	14
ТЕМА 3. Держава і право Стародавньої Греції	37
ТЕМА 4. Розвиток державності у Стародавньому Римі	53
ТЕМА 5. Середньовічна держава і право країн Європи. Ранньофеодальний період	67
ТЕМА 6. Середньовічна держава і право країн Західної Європи на етапі розвиненого феодалізму	83
ТЕМА 7. Середньовічні держава і право Візантії. Феодальна держава і право Росії	110
ТЕМА 8. Держава і право Англії у XVII – XIX ст.	138
ТЕМА 9. Держава і право США у XVIII – XIX ст.	154
ТЕМА 10. Держава і право Франції у XVIII – XIX ст.	171
ТЕМА 11. Держава і право Німеччини у XIX ст.	188
ТЕМА 12. Розвиток держави і права в країнах Західної Європи, США і Японії у XX – на початку XXI ст.	200
ТЕМА 13. Поняття та предмет, система, етапи розвитку, джерела римського права	249
ТЕМА 14. Суб'єкти приватного права (особи)	260
ТЕМА 15. Вчення про позов (захист суб'єктивних прав)	270
ТЕМА 16. Сімейні правовідносини	288
ТЕМА 17. Речове право. Право власності. Права на чужі речі	298
ТЕМА 18. Зобов'язальне право. Вчення про договір	325
ТЕМА 19. Спадкове право	372

ПЕРЕДМОВА

Одним з основних завдань сучасної освітньої політики є забезпечення якості освіти, адекватної темпам розвитку суспільства. Якісна освіта як складова суспільно-економічної діяльності лежить в основі розвитку будь-якої країни, а в період інформаційного суспільства стала базовою умовою конкурентоспроможності держав, їх національної безпеки, впливу на глобальні економічні і соціально-політичні процеси. Якість вищої освіти покладена в основу побудови як загальноєвропейського освітнього простору, так і систем освіти країн-учасниць Болонського процесу.

Мета сучасної освіти – створення такої її системи (за структурою, організацією та змістом), яка на основі національних надбань світового значення та усталених європейських традицій забезпечить формування фахівців, здатних здійснювати професійну діяльність на демократичних та гуманістичних засадах в системі суспільної праці для забезпечення розвитку інформаційно-технологічного суспільства, спроможних бути конкурентоспроможними на ринку праці, реалізовувати соціальну політику як пріоритетну функцію держави, що спрямовується на розвиток та самореалізацію особистості, задоволення її освітніх і духовно-культурних потреб. При цьому наголос робиться на універсальності підготовки випускника, його адаптованості до ринку праці.

На сучасному етапі розвитку суспільства величезною є роль правових знань як найважливішої компоненти особистісного та соціального розвитку. Як і в освіті загалом, у викладанні дисциплін правничого циклу відбувається удосконалення, суть якого полягає у зміні парадигми формування змісту освіти – перехід від знаннево-орієнтованого підходу до діяльнісного особистісно-орієнтованого.

Фундаментальне значення у підготовці сучасного фахівця-правника має система знань історико-правового спрямування, складові якої забезпечують наукове підґрунтя, методологічну базу та фаховий інструментарій для вивчення галузевих і міжгалузевих напрямів юриспруденції та підготовки фахівця-правника. Саме суспільно-історична практика породжує об'єкт пізнання, висуває його на перший план для подальшого теоретичного осмислення, зокрема, проблеми джерел права, діалектики правової діяльності та правових відносин як форми і результату цього різновиду соціальної діяльності. Вивчення генезису, становлення, розквіту і занепаду держави і права в певних цивілізаціях сприяє формуванню загальної і професійної культури правника. Воно насамперед дозволяє зрозуміти, що існування певних державно-правових інститутів історично обумовлене, залежить від рівня розвитку суспільства та правової культури населення конкретного регіону.

Теоретичне і практичне значення навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн та римське право» полягає у можливості на основі ґрунтовного вивчення державно-правового досвіду країн і народів світу, здобутого у різні історичні періоди, глибше пізнати державно-правові реалії сучасності. Також її вивчення дає можливість здобути необхідні знання щодо здійснення економічних реформ, демократизації політичного життя суспільства і охорони прав громадян, прогнозувати подальший розвиток держави і права як в Україні, так і за її межами.

Навчальний процес є цілісною системою професійної підготовки на основі широкого використання інтегрованого підходу, синергетичних зв'язків тощо. Кінцевим результатом освіти є здатність якісно здійснювати систему функцій в процесі особистісно- та суспільноорієнтованої діяльності. Готовність і спроможність фахівця до такої діяльності визначається системою компетенцій випускника навчального закладу, що включає не лише традиційно визначувані знання, уміння та навички, але й формування ціннісно-мотиваційних ставлень і проектування на їх основі особистісно- та суспільнозначимої діяльності.

Радою Європи прийнято визначення ключових компетенцій, якими “повинні володіти молоді європейці”, включно серед них спеціальні і професійні компетенції в межах навчальної дисципліни. Результатами вважаються набори компетенцій, що включають знання, глибину усвідомлення і навички особи, яка навчається.

Найменування та опис компетентностей, формування котрих забезпечує вивчення дисципліни:

- креативність, здатність до системного мислення;
- наполегливість у досягненні мети, уміння постійно і системно працювати над собою та отриманою інформацією;
- юридична грамотність, уміння застосовувати норми правової культури;
- здатність і готовність використовувати знання про відносини у дійсному світі, розуміти причинно-наслідкові зв'язки розвитку суспільства;
- розуміти роль науки в розвитку цивілізації і техніки та пов'язані з ними сучасні соціальні проблеми, цінність наукової раціональності та її історичних типів;
- здатність розуміти та відображати взаємозв'язки, розвиток та протиріччя явищ дійсності;
- дослідницькі навички;
- сучасні уявлення про принципи гармонійного розвитку юриспруденції;
- здатність використовувати професійно профільовані знання для моделювання правових систем;
- здатність використовувати теоретичні знання й практичні навички для застосування їх у сфері права;
- володіння методами спостереження, опису й аналізу правових систем;
- володіння методами оцінки ефективності правових систем.

* * *

В основу посібника покладено матеріали курсу лекцій, який викладається автором студентам юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету.

Тема 1.

Вступ до науки і навчальної дисципліни

- 1. Предмет і завдання історії держави і права зарубіжних країн.**
 - 2. Місце навчальної дисципліни в системі юридичних дисциплін.**
 - 3. Історія формування та методологія науки і навчальної дисципліни.**
 - 4. Періодизація історії держави і права. Джерела вивчення дисципліни.**
-

1. Предмет і завдання історії держави і права зарубіжних країн

«Історія держави і права зарубіжних країн та римське право» є самостійною наукою і навчальною дисципліною історико-теоретичного циклу, обов'язковою в системі юридичних наук та юридичної освіти, в межах якої досліджується процес становлення і розвитку держави і права країн світу в різні періоди історії. Її особливістю є творче поєднання сфери дослідження, методологічних підходів та завдань двох самостійних сфер наукового знання – історії та юриспруденції, а широта розгляду проблем, пов'язана із специфічним географічно-просторовим, хронологічним, змістовим (історичним і теоретико-юридичним) наповненням, ставить її на чільне місце серед фундаментальних правових навчальних дисциплін у системі підготовки кваліфікованого сучасного фахівця-правника.

Вивчення минулого країни має велике загальноісторичне значення. Адже історична та історико-правова наука, вивчаючи і узагальнюючи досвід минулого, допомагає пізнати і використовувати закономірності суспільного розвитку, уникнути повторення помилок у майбутньому. У цьому полягає головне завдання науки та навчальної дисципліни «Історія держави і права». Вивчення історії держави і права зарубіжних країн дозволяє зрозуміти загальні закономірності державно-правових систем в їх історичній еволюції.

Історія держави і права вивчає політичні та правові інститути від найдавніших часів до нинішнього дня, а тому органічно поєднується з діючим правом. Історію держави і права цікавлять конкретні політичні і правові явища, але насамперед вона досліджує фактичний матеріал для встановлення міжгалузевих закономірностей, для показу загальних поступальних тенденцій розвитку держави і права.

Мета навчальної дисципліни – пізнання закономірностей еволюції держави і права країн світу, досвіду застосування державно-правових інструментів та юридичних технологій, сформованих у минулому та історично обумовлених об'єктивними суспільними процесами, їх використання в сучасних державно-правових системах.

Завдання вивчення дисципліни:

- сприяння ширшій загальній підготовці студентів з питань і проблем історії держави і права зарубіжних країн, римського права, виробленні у них правового світогляду, необхідного для засвоєння і застосування права у практичній діяльності;
- створення передумов для якнайкращого засвоєння таких навчальних дисциплін як «Теорія держави і права», «Історія політичних і правових вчень», галузевих і міжгалузевих дисциплін;

- формування наукового світогляду про державно-правові процеси, що відбуваються у світі;
- ознайомлення з кращими надбаннями законодавчого мистецтва та правотворчістю держав і народів, видатних діячів у різні історичні епохи;
- оволодіння студентами римською юридичною термінологією;
- засвоєння основних інститутів та норм римського приватного права.

2. Місце навчальної дисципліни в системі юридичних дисциплін

Навчальна дисципліна тісно пов'язана з іншими дисциплінами історико-теоретичного, галузевого та міжгалузевого напрямів.

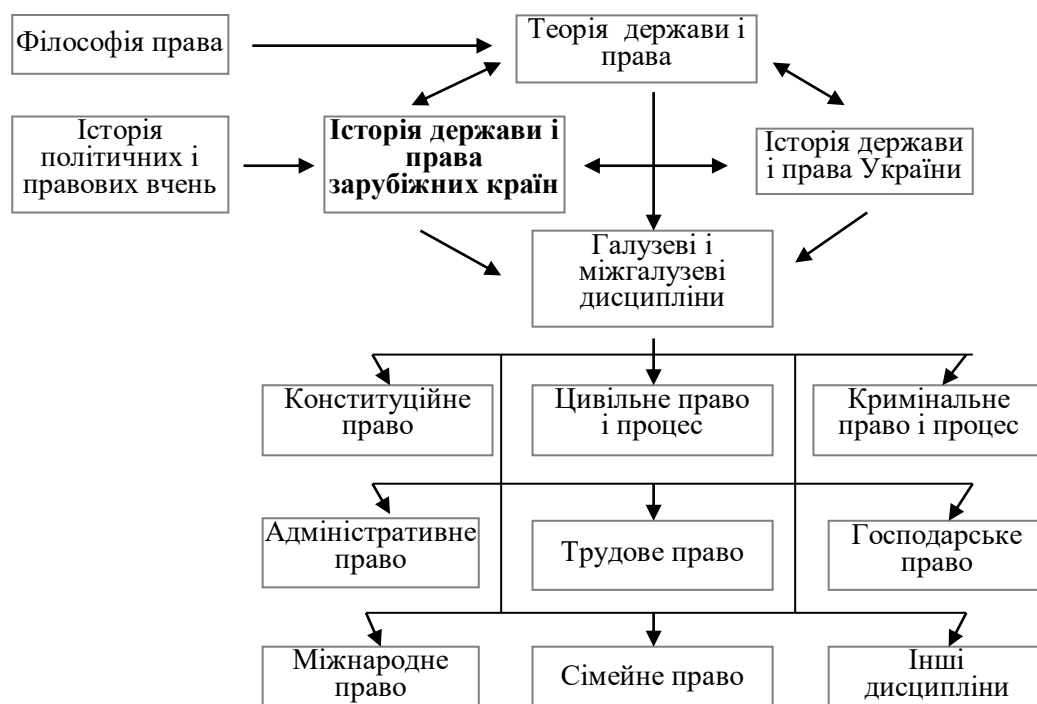

Схема 1.1. «Історія держави і права зарубіжних країн та римське право» в системі юридичних навчальних дисциплін

Історія держави і права зарубіжних країн тісно пов'язана з іншою юридичною наукою та навчальною дисципліною – «Теорією держави і права», яка також вивчає закономірності розвитку держави і права. Однак теорія держави і права за допомогою логічного методу відображає історичний процес в абстрактній формі без історичного фактажу. Вона розробляє свою систему загальноправових понять і категорій, що широко використовуються в навчальному курсі історії держави і права. На відміну від теорії держави і права історико-правові науки вивчають конкретні процеси розвитку державно-правових інститутів і явищ, що розвиваються в хронологічній послідовності і проявляються в певному просторі. Тому історія держави і права зарубіжних країн тісно пов'язана з історією політичних і правових вчень, предметом вивчення якої є теоретично обгрунтовані і концептуально оформлені знання людства про державу і право в їх історичному розвитку, та історією держави і права України. Тісні зв'язки з останньою дають можливість поглянути на історичні процеси державо- і правотворення в Україні в контексті європейських і світових історико-правових явищ і процесів.

«Історія держави і права зарубіжних країн та римське право» пов'язана з галузевими та міжгалузевими юридичними дисциплінами, досліджуючи історію розвитку галузевих правових відносин та історію формування галузей права з найдавніших часів до сьогодення.

3. Історія формування та методологія науки і навчальної дисципліни

Наука і навчальна дисципліна «Історія держави і права зарубіжних країн та римське право» має власну історію. Вона бере початок з кінця XVIII ст. Велике значення в нагромадженні історико-правових знань відіграла історична школа права в Німеччині, представники якої досліджували насамперед історію римського і німецького права. Її представники – Г. Гуго, Г. Пухта, Ф. Савіньї. Відзначимо багатотомну працю Ф. Савіньї «Історія римського права в середні віки» (1831 р.).

Вагомий внесок у розвиток науки держави і права здійснили представники соціологічного напрямку юриспруденції (Ф. Гізо, О. Тьєрі, О. Холмс, М. Ковалевський, Е. Нейкамп), які розглядали історичний процес формування правопорядку в Європі крізь призму класової боротьби. Ці ідеї згодом лягли в основу ідеології марксизму.

У подальшому великий в нагромадження історико-правових знань внесли вчені Е. Лабуле, Р. Дарост (Франція), Г. Мен, Г. Спенсер (Англія), А. Пост (Німеччина), П. Віноградов, Н. Карєєв (Росія) та інші. У західній літературі в XIX – XX вв. був накопичений і узагальнений величезний фактичний матеріал, що зробило можливим видання фундаментальних праць «Історія права» німецьких учених Й. Колера і Л. Венгера (1914 р.), «Історія права» (1924 р.) і «Панорама правових систем» (1928 р.) американських істориків права Д. Вігмора та У. Сіглія. Після Другої світової війни великі роботи з історії права і політичних інститутів опублікували французькі вчені Ж. Еллюль, Р. Моньє, Ж. Імбер, Ф. Гаррісон. Відзначимо працю англійського історика А. Тойнбі «Досвід дослідження історії», в якій автор обґрунтував цивілізаційний підхід в дослідженні державно-правових явищ, та шведського вченого Е. Аннерса, автора праці «Історія європейського права».

Розвиток історико-правових досліджень дозволив ввести в університетах Західної Європи і США спеціальні курси з історії національного та іноземного права, з історії права і політичних інститутів. Спроби введення таких курсів робилися в університетах дореволюційної Росії.

Серед українських вчених XIX ст. проблемами історико-правових досліджень займалися М. Володимирський-Буданов та О. Кістяківський. Серед радянських авторів програм навчального курсу і лекцій з історії держави і права зарубіжних країн виділимо П. Галанзу, О. Жидкова, Н. Крашеніннікову, К. Батира, З. Черніловського, К. Федорова.

Вагомі наукові та навчально-методичні напрацювання належать провідним українським вченим-історикам права Л. Бостан, В. Глиняному, В. Макаrchуку, А. Рогожину, В. Рубанику, М. Страхову, Б. Тищику, О. Шевченку та іншим.

Методологія науки і навчальної дисципліни

Здобутком історико-правової науки є значний арсенал різних методичних прийомів і засобів, що використовуються також під час викладання відповідної навчальної дисципліни. Методологія історії держави і права, як і кожної науки, поєднує комплекс загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів.

До основних загальнофілософських методів пізнання належать діалектичний (розгляд державно-правових явищ у динаміці та взаємопов'язаності з іншими процесами розвитку соціуму на основі хронологічної відповідності) та метафізичний (протилежний діалектиці метод, що розглядає явища поза їх внутрішнім зв'язком і розвитком, тобто у стані статичності, не визнає внутрішніх суперечностей).

Методологічну базу історико-правової науки складають загальнонаукові принципи наукового пізнання: історизму, системності та об'єктивності, комплексності та всебічного дослідження проблеми. Вони реалізуються через застосування в ході дослідження загальнонаукових, частково-наукових (міждисциплінарних) і спеціально-наукових методів. Загальнонаукові і частково-наукові методи: логічні (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, узагальнення, класифікація та ін.), системний, функціональний, синергетичний, моделювання, порівняння, статистичний тощо.

Таблиця 1.2. Основні методи вивчення історії держави і права зарубіжних країн

історичний (конкретно-історичний)	державно-правові явища отримують оцінку крізь призму визначеного історичного часу, соціального середовища, впродовж якого та в якому вони існували, тобто виникли і отримали розвиток
хронологічний	явища і події державно-правового розвитку представлені у чітких часових (хронологічних) рамках та у чіткій послідовності
періодизації	виокремлення на основі певних критеріїв періодів розвитку державно-правових інститутів
порівняльний (порівняльно-історичний)	дає можливість виявити спільні та відмінні риси і закономірності розвитку державно-правових явищ і процесів у певний час (наприклад, порівняння форм держави, правових систем, конкретних інститутів держави і права) у різних країнах та регіонах світу (синхронний метод), або у різні історичні періоди та епохи (діахронний метод)
формально-юридичний	дозволяє простежити взаємозв'язок внутрішнього змісту і форм державно-правових явищ та інститутів і застосовується при аналізі форм держави, визначенні і юридичному оформленні компетенції державних органів, дослідженні форм (джерел) права, формальної визначеності права як однієї з його основних властивостей, у практичній діяльності при тлумаченні норм права для з'ясування їх суті, змісту і волі законодавця, вираженої в них
порівняльно-правовий	передбачає глибше вивчення правових явищ, інститутів і процесів через їх співставлення (порівняння нормативних актів, правових систем та їх складових тощо)
ретроспективний	передбачає відтворення картини минулого за наявності необхідної (мінімальної) кількості історичних та правових джерел певного історичного періоду і дає можливість прослідкувати загальні тенденції розвитку окремих процесів від найдавніших часів до сьогодення
державно-правового моделювання	дозволяє досліджувати державно-правові явища, процеси та інститути на їх моделях, тобто шляхом уявного, ідеального відтворення об'єктів, що досліджуються
актуалізації і прогнозування	отримані у результаті вивчення (дослідження) знання використовуються для формування науково-обґрунтованих прогнозів щодо майбутнього розвитку держави і права, наступної практичної діяльності в сучасних умовах правотворення і правозастосування

Усі методи перебувають у взаємозв'язку та формують єдину систему дослідження державно-правових явищ, процесів і систем, особливостей їх розвитку та взаємодії у відповідності із поставленими метою і завданнями дослідження.

4. Періодизація історії держави і права. Джерела вивчення дисципліни

Періодизація історичного процесу в цілому та конкретно історії держави і права є необхідним методологічним прийомом, що враховує змінність і динамічність розвитку типів державних систем і права на різних етапах розвитку цивілізації, що відокремлені певними якісними параметрами і характеристиками та є хронологічно визначеними.

У науці найбільш популярними підходами до періодизації всесвітньо-історичного процесу та історії держави і права є формаційний і цивілізаційний.

Формаційний підхід є найбільш вживаним у вітчизняній історико-правовій науковій та навчально-методичній літературі, що значною мірою пов'язано з його офіційним закріпленням в радянській історіографії. Він передбачає поділ історії суспільства на *соціально-економічні формації* (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна та комуністична). Цей підхід відображає еволюціоністські ідеї в наукових підходах до вивчення всесвітньоісторичного процесу. Проте такий поділ історії як всезагальний і монопольний має чимало недоліків. Наприклад, історія суспільств і культур Америки, Африки, Австралії чи Азії не відповідає формаційній лінії розвитку, що неодмінно потрібно враховувати при вивченні історії держави і права. Історія багатьох держав і народів Європи, на матеріалах якої переважно створювалася формаційна теорія (наприклад, історія країн Східної Європи та Балканського півострова), не цілком вписується у зазначену схему. Тож щодо історії більшості регіонів планети формаційна послідовність постає як універсальна теоретично можлива модель, що реалізується у них як правило лише частково. У політичній сфері робиться акцент на державно-партійних утвореннях. Держава тлумачиться як знаряддя класового панування, що нехтує її соціокультурну роль. Водночас існує думка, що розробка і використання формаційного підходу – один із класичних етапів у розвитку філософсько-історичного знання, а сам цей підхід за належної корекції (з урахуванням здобутків інших концепцій) може й надалі залишатися одним з основних напрямів пізнання історичних (в т.ч. історико-правових) процесів¹.

Недоліки формаційного підходу зумовили пошуки інших концепцій періодизації історії держави і права, заснованих не лише на аналізі важливих об'єктивних економічних (виробничо-трудова) факторів, але й широкого спектра соціокультурних чинників розвитку суспільства і держави. Тому в наукових колах поширився термін “цивілізація”.

При розгляді певної цивілізації прихильники нових підходів ставлять на перше місце людину, оскільки об'єктивні процеси історії значною мірою опосередковані людиною, проходять через її внутрішній світ і досвід, що виражається в її способі життя, світогляді, системі цінностей, у тому числі правових. Ці підходи зумовлені неможливістю вкласти у формаційну схему історію ряду суспільств, наприклад східних, що і призвело до визнання їх соціально-економічної і політичної самобутності та й зрештою до визнання двох типів розвитку суспільства (Західної і Східної цивілізацій).

¹ Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / Литвин В.М., Гусев В.І., Слюсаренко А.Г та ін. Київ: Вища шк., 2002. 430 с.

У ХХ ст. у західній науці набув популярності підхід, за яким розуміння історичного розвитку людства як цілісного процесу передбачає його одночасний розгляд у трьох аспектах: стадіальності, полілінійності та цивілізаційної дискретності.

Вихідним пунктом відліку цивілізаційної історії вважається період “неолітичної революції” – період утвердження відтворюючого типу господарювання на Близькому Сході. З цього моменту людство в особі його передових груп виходить на магістральний шлях розвитку – до цивілізації, утвердження якої відбулося близько V тис. років до н.е. на Близькому Сході. Тому цивілізаційний процес можна поділити на два етапи – передісторії (становлення основ цивілізації) та власне історії (цивілізаційного розвитку). У рамках цивілізаційної історії найбільш суттєве якісне зрушення відбулося з утвердженням Західної цивілізації, буржуазно-індустріальної цивілізації Нового часу, сформованої на основі західнохристиянського світу (XVII – XIX ст.).

У контексті цих тверджень американський вчений У. Ростоу запропонував теорію стадій, де протиставляє аграрну (деспотичну) стадію та індустріальну (демократичну) стадію. У другій половині ХХ ст. західні вчені Д. Белл, Е. Тоффлер, А. Турен доповнили цю теорію терміном “постіндустріальне суспільство”. Отже, суспільство у своєму розвитку проходить три стадії (періоди): 1) доіндустріальна (приблизно від первісних (додержавних) форм соціальної організації до кінця епохи Середньовіччя – XVI–XVII ст.); 2) індустріальна (друга половина XVII – перша половина ХХ ст.); 3) постіндустріальна (від другої половини ХХ ст.). Цим стадіям притаманні відповідні типи економічної діяльності (сільське господарство, промисловість, інформаційна сфера), що зумовлюють відповідну структуру суспільних відносин та цінностей.

Розгляд історії як полілінійного руху передбачає насамперед виділення в якості головних його шляхів східного і західного варіантів розвитку. Їх витоки прослідковуються з часу завершення у Східносередземноморсько-Передньоазійському регіоні неолітичної революції, тобто приблизно з VII ст. до н.е. Зокрема, суспільства західного типу з найдавніших часів *антропоцентричні*, орієнтовані на цінності приватної власності і громадянських свобод, тобто індивідуалізму. У східних суспільствах провідну роль відіграють державні структури, воля держави, колективізм. Саме тому під час вивчення історії держави і права зарубіжних країн необхідно враховувати особливий цивілізаційний шлях східних суспільств на усіх етапах їх розвитку, включно із сучасністю, що відображається (у більшій чи меншій мірі, залежно від історичних періодів) на правовій свідомості, правотворчості та правозастосуванні, особливостях правових систем цих країн. Особливості цивілізаційного розвитку відрізняють їх, наприклад, від античного рабовласницького суспільства і феодального суспільства Західної Європи. Ці обставини зумовлюють умовність вживання термінів “стародавній час” чи “середньовіччя” щодо країн Сходу. Це певною мірою стосується й вивчення держави і права слов’янських країн.

Виділення стадій і основних шляхів розвитку людства саме по собі дає лише загальні контури пізнання цивілізаційного (історичного) процесу. Його більш повне розуміння передбачає насамперед вирішення питання про внутрішню цілісність соціокультурних проявів (у тому числі й правових) конкретної цивілізації, а також проблем взаємодії конкретних цивілізацій. У цьому полягає аспект цивілізаційної *дискретності*. Тобто цивілізація розглядається як окрема, відносно автономна, здатна до самоорганізації і саморозвитку поліетнічна соціокультурна система, що має свої

просторово-часові виміри, духовно-культурні основи і відносно стійкі, довговічні економічні, суспільно-політичні та інші форми і структури¹. Саме вони й зумовлюють і одночасно включають в себе відповідні, належні певній цивілізації (культури) основні правові характеристики (цінності, інститути, особливості правотворення і правозастосування тощо).

Найпоширенішим видом періодизації історії держави і права зарубіжних країн у вітчизняній літературі є її поділ на чотири основних періоди:

- 1) історія держави і права Стародавнього світу (V/IV тис. до н.е. – V ст. н.е.);
- 2) історія держави і права Середньовіччя (кінець V – середина XVII ст.);
- 3) історія держави і права Нового часу (друга пол. XVII – поч. XX ст. (до 1914 р.);
- 4) історія держави і права Новітнього часу (поч. XX ст. до сьогодення).

Проте існує альтернативна схема періодизації, запропонована авторами Л. Бостан і С.Бостан, в якій враховано зазначені західні підходи до періодизації історичного процесу². В її основі поділ історії держави і права на дві епохи: епоха кастово-станового суспільства та епоха громадянського суспільства. При цьому проведено чіткий розподіл хронологічної межі цих періодів окремо для країн східної цивілізації (кінець XIX – поч. XX ст.) та західної цивілізації (середина XVII – XVIII ст.) з відповідними характеристиками.

При підготовці навчального посібника автор намагався поєднати елементи зазначених підходів та схем періодизації історико-правового процесу, акцентуючи увагу не лише на соціально-економічних факторах формування і розвитку державно-правових систем (що є виправдано з огляду на спрямованість матеріалу на підготовку фахівців економіко-правової спеціалізації), але й враховуючи цивілізаційні (соціокультурні), історико-політичні, ідеологічні, релігійні фактори.

Джерела вивчення дисципліни

Історія державності і права різних країн та народів зафіксована у різних формах (письмовій, усній, речовій, художній), відображена в результатах діяльності людини у різних сферах життєдіяльності. Успішному засвоєнню курсу історії держави і права зарубіжних країн сприяє робота з матеріальними носіями історико-правової інформації – текстами історико-правових джерел, що дає можливість відчутти “дух епохи”, яка вивчається, отримати цілісну картину про політичні, соціально-економічні, державно-правові особливості життя суспільств конкретного періоду у певній країні світу, а також закріпити отримані теоретичні знання та набути навички роботи з письмовими пам’ятками різного виду і змісту.

Враховуючи різноманіття історико-правових джерел, доцільно виділити їх окремі підгрупи за змістом: 1) зводи законів і кодекси правових норм (наприклад, Закони Хаммурапі, Закони XII таблиць, Кароліна, Цивільний кодекс Наполеона тощо); 2) акти, видані правителями чи іншими органами вищої державної влади (наприклад, капітулярії, едикти і ордонанси французьких королів, жалувані грамоти тощо); 3) законодавчі акти парламентів (наприклад, Вестмінстерські статuti та ін.); 4) установчі

¹ Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. и др.; под ред. Ю.Н. Пахомова. Київ: Наук. думка, 2002. 632 с.

² Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. 2-ге видання, перероб. і доп. Київ: Центр навчальної літератури, 2008. 730 с.

акти політичних та громадських організацій (статути політичних партій, статути середньовічних цехів та купецьких гільдій тощо); 5) праці мислителів, учених, державних діячів, спогади сучасників. Необхідно врахувати, що більшість (проте не всі) з джерел належать до пам'яток права, тобто таких нормативних актів, які нині втратили чинність.

Допоміжну роль можуть виконувати такі джерела, як політико-правова, наукова, художня література, періодичні видання, фото- й кіноматеріали, електронні ресурси.

Питання для самоконтролю

1. До якого циклу юридичних наук належить історія держави і права зарубіжних країн ?
2. Що вивчає історія держави і права зарубіжних країн ?
3. Які завдання вивчення дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»?
4. Як пов'язана «Історія держави і права зарубіжних країн» з «Теорією держави і права»?
5. Як пов'язана «Історія держави і права зарубіжних країн» з галузевими юридичними дисциплінами?
6. Назвіть провідних сучасних українських вчених-дослідників історії держави і права зарубіжних країн?
7. У чому суть порівняльно-правового методу дослідження державно-правових явищ і процесів?
8. У чому відмінність між формаційним і цивілізаційним підходами до періодизації всесвітньої історії держави і права?
9. Який найпоширеніший вид періодизації історії держави і права зарубіжних країн? Відтворіть його.
10. Які види писаних джерел покладені в основу вивчення навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн та римське право»?

Тема 2. Держава і право країн Стародавнього Сходу

- 1. Формування державності у країнах Стародавнього Сходу.**
 - 2. Господарські характеристики і соціальна структура давньосхідних суспільств.**
 - 3. Поняття східної деспотії, її основні риси та особливості. Структура державного механізму давньосхідних країн.**
 - 4. Джерела та особливості давньосхідного права. Основні кодифікації.**
-

1. Формування державності у країнах Стародавнього Сходу

Початок вивчення історії держави і права з країн Стародавнього Сходу є не випадковим, адже саме в цьому субрегіоні Євразійського континенту та на Півночі Африки виникли перші цивілізації-держави із самобутньою культурою, господарсько-соціальним укладом, політичною організацією, звичаями, які в сукупності сформували певний тип найдавнішої правової системи. Саме тут виникла писемність, що дало можливість вченим, а через їх кропітку працю і нам нині знайомитися з першими пам'ятками правової культури тогочасних суспільств. До цих країн належать Вавилон та його попередник Шумер, Ассирія, Єгипет, Хеттська держава, Сирія, Фінікія, Ізраїльсько-Іудейське царство, Перське царство, Індія і Китай. У процесі свого становлення і розвитку ці держави пройшли шлях від численних родоплемінних утворень, через формування об'єднань військово-вождистського типу (протодержав), до створення консолідованих державних утворень монархічного типу та деякі з них навіть імперій (на етапі їх розквіту).

Першим фактором, що сприяв формуванню державності у згаданих країнах, стали природні умови. Переважно теплий клімат, наявність великих річкових систем (Ніл – у Єгипті, Тигр і Євфрат – у Вавилоні, Інд і Ганг – в Індії) сприяли розвиткові іригаційного (зрошувального) землеробства. Сезонні розливи річок добре зволожували землю, проте потребували постійної роботи значної кількості людей над розбудовою і утриманням зрошувальних каналів, що окрім господарського ефекту також гуртувало численні маси простолюду і вимагало централізованого управління, яке могла здійснювати лише держава.

Другим фактором розвитку державності на етапі переходу від родоплемінних відносин стало формування суспільного прошарку знаті – найзаможніших власників господарств, рабів, маєтностей, які отримували свою власність шляхом експлуатації одноплемінників, військовими завоюваннями. До знаті насамперед належали вожді і старійшини родів, жерці. Поступово родоплемінна верхівка переводила своє майно і політичну владу у спадкову власність, що дозволило сформувати перші династії правителів. З розвитком державності представники родоплемінної знаті зайняли ключові посади при дворі правителів, в численному чиновницькому апараті, армії, жрецтві.

Третім фактором формування держав у Стародавньому Сході були війни, які вели всі стародавні народи з метою захоплення нових територій. Для утримання у покорі завойованих народів, примусу їх до праці на користь завойовників потрібен був постійно діючий апарат влади, що спирався на різноманітні знаряддя примусу (армію, поліцію тощо).

Четвертим фактором необхідно врахувати розвиток торговельно-економічних відносин. Розвиток виробничих ресурсів на основі міжродової та міжплеменної спеціалізації, обмін продукцією між родами і племенами зумовлював розвиток мережі торгових контактів, що вели до тісної економічної кооперації та первісних форм інтеграції.

Єгипет розташований у північно-східній частині Африки. У стародавні часи Єгиптом називали долину ріки Ніл, яка у буквальному розумінні давала життя й годувала країну в умовах посушливого клімату. Розклад обцинних порядків в Єгипті проходив достатньо повільно, що тормозило розвиток приватновласницьких відносин і рабовласництва. Напередодні формування державності (приблизно рубіж IV – III тис. до н.е.) територія Єгипту була розділена на кілька десятків окремих областей – *номів*, які формувалися на основі певного племені. На чолі кожного нома стояв цар, який окрім політичних виконував функції верховного жерця і мав титул “начальника каналу”. Об’єднання областей відбулося поступово і зазвичай шляхом завоювань. Спочатку виникли два окремі царства – Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. В період так званого Раннього царства (XXX – XXVIII ст. до н.е.) вони, швидше за все, були насильницьки об’єднані фараоном Нармером, який отримав титул “правитель Верхнього і Нижнього Єгипту”.

Між основними періодами тривали так звані Перехідні періоди, протягом яких країна переживала занепад, піддавалася завойовницьким нападам ворожих племен. Найбільшого розквіту давньоєгипетська державність досягла у період Нового царства, коли Єгипет у результаті завоювань поширив свою владу на території Східного Середземномор’я (сучасні Ізраїль, Сирія і Палестина) і став імперією. У 343р. до н.е. Єгипет завоювали перси, а у 332 р. до н.е. – війська Александра Македонського. Так Єгипет став частиною елліністичного світу. У 30 р. до н.е. країну завоював Стародавній Рим, перетворивши її на провінцію.

Виникненню і посиленню **Вавилона**, що майже на два тисячоліття став одним з найбільших центрів стародавньої цивілізації, передувало ряд важливих подій в регіоні Межиріччя (між ріками Тигр та Євфрат). У V–IV тис. до н.е. тут утворилося давнє царство Шумера і Аккада. У результаті подальшого завоювання його території прийшлими аморейськими племенами утворилося два самостійних царства з центрами в містах Ісін і Ларса. Майже у всіх державах Межиріччя утвердилися аморейські династії, засновниками яких стали вожді племен-завойовників. Одна з аморейських династій у результаті чергового вторгнення близько 1895 р. до н.е. утвердилася у невеликому місті Вавилон. Тривалий час воно не відігравало значної ролі у політичному житті регіону. Проте політика шостого царя I Вавилонської династії Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н.е.) сприяла перетворенню Вавилона на столицю величезної держави – Вавилонського царства, яке підкорила все Межиріччя.

Вавилон – грецька назва семітського міста Бабіліма, що означає “ворота Господа”. Місто розташовувалося у північній частині Межиріччя на південний захід від сучасного

Багдада – столиці Староавилонського та Нововавилонського царства. Останнє існувало у середині I тис. до н.е. У 538 р. до н.е. Вавилон завоювали перси.

Одна з найстародавніших цивілізацій в світі склалася більше чотирьох тисяч років тому в долині Інду. Археологічні розкопки дали можливість встановити, що уже в III тис. до н.е. тут існували міста – центри ремісничого виробництва, розвиненого землеробства і торгівлі. Нажаль наука не володіє значними фактами щодо раннього періоду історії Стародавньої *Індії*. Краще представлена історія країни з другої половини II тис. до н.е., коли з'явилися перші писемні джерела – *веди*. У цей час відбувалося поглиблення соціального розшарування і формування державності в долині ріки Ганг. В середині II тис. до н.е. після тривалого руху із заходу на схід на півночі Індії з'явилися племена аріїв, що в перекладі означає “повноправний”. Вони підкорили місцеве населення. Племена почали утворювати союзи. Об'єднання прискорилося завоюваннями Александра Македонського.

Найбільш численні і різноманітні історичні відомості відносяться до так званого магадхо-маурійському періоду (друга половина I тис. до н.е. – I ст. н.е.) – періоду найбільшого не тільки в Стародавній Індії, але і на всьому Стародавньому Сході державного формування – імперії Маур'їв (IV ст. до н.е. – II ст. до н.е.). Серед літературних пам'яток цього періоду особливе місце займають стародавній політичний трактат “Артхашастра”, а також ряд релігійно-ритуальних і правових текстів, серед яких найбільш відомі “Закони Ману” (II ст. до н.е. – II ст. н.е.).

Перші вогнища цивілізації міського типу в Стародавньому *Китаї* почали виникати в II тис. до н.е. в долині ріки Хуанхе на базі родових груп інських племен. Виникнення держави в Стародавньому Китаї пов'язують з тим, що у XVIII ст. до н.е. союз племен, відомий під назвою Шань або Ін, завершив підкорення іншого племінного союзу. Створення первинного примітивного протодержавного утворення Шан (Інь) було пов'язано з необхідністю організації виробництва, зрошення земель, попередження наслідків розливу річок, захисту територій. В епоху Ін утверджується верховна власність царя на землю. Цьому сприяли уявлення про нього як про земне божество.

Історія давньокитайської держави охоплює такі періоди: Шань (Інь) (XVIII–XI ст. до н. е.), Чжоу (XI–III ст. до н. е.), Цинь (221–207 рр. до н. е.) і Хань (III ст. до н. е.– III ст. н. е.).

2. Господарські характеристики і соціальна структура давньосхідних суспільств

Особливості соціально-економічного укладу стародавньосхідних суспільств:

- перші форми державності формувалися в ході розкладання общинно-родових структур;
- тривале збереження основних елементів общинно-родових відносин, що відображалось у зростанні соціальної неоднорідності суспільства, консервуванні старого соціального укладу (тривалий час зберігалось існування замкнених селянських общин, в яких панувало натуральне господарство, а основними видами господарської діяльності були землеробство і ремісництво);
- соціально-правовий статус індивіда не завжди відповідав його майновому становищу, що відображало традиційність і консерватизм цих суспільств, заснованих

на релігійно-міфологічному світогляді і звичаях (набув поширення поділ населення на касти, варни);

- значне поширення рабовласництва, яке формувало особливості організації господарства та соціальних відносин давньосхідних держав.

З посиленням розподілу праці, ускладненням управлінських функцій відбувалося перетворення осіб, які виконували ці функції, в стан знаті, що не брав участі у виробництві, стояв над рядовими общинниками. Разом з тим сільська община, зміцненню позицій якої сприяли колективні зусилля її членів зі створення іригаційних споруд, сприяла уповільненню процесів класоутворення, розвитку приватної земельної власності і рабовласницьких відносин. Безпосереднім власником-розпорядником землі була сама община, в якій поєднувалися індивідуальна (сімейна) і колективна форми земельної власності. Проте верховним власником землі виступала держава, уособленням якої був цар. Її владно-власницькі права реалізовувалися через збір з общини земельного податку.

З розвитком процесу сакралізації світської влади правителів, освяченням їх божественною волею все більшого впливу набували жерці. Поступово створювалися царсько-храмові господарства, які формувалися за рахунок общинних земель. Володіти ділянками таких земель могли люди, які несли службу на правителя або храм. На таких господарствах швидко поширилася експлуатація рабської праці.

Населення усіх давньосхідних держав на основі критерію особистої свободи можна поділити на дві групи: вільні і залежні (раби, слуги тощо). Серед вільного населення виділяємо заможні верстви суспільства, які мали політичну та економічну владу, були значними власниками землі і рабів (придворні і місцеві чиновники, військова знать, *жрецтво*), середні і дрібні прошарки (селяни, ремісники, торговці).

Основним виробником був селянин. Селяни сплачували державі натуральні податки (продуктами), виконували громадські роботи, зокрема риття каналів, ремонт дамб, будівництво палаців, а також служили у війську.

Схема 2.1. Типова соціальна структура давньосхідних суспільств

Набуло поширення рабство, яке у давньосхідних суспільствах мало патріархальний характер. Тобто праця рабів переважно використовувалася у

домашньому господарстві у якості слуг. Проте, окрім т.зв. домашніх (приватних) рабів, існували й державні раби, які працювали на державних копальнях, на землях царя, будівництві дамб, інших зрошувальних споруд, виконували іншу суспільну роботу, в тому числі охороняли порядок. Також існувало храмове і общинне рабство.

Схема 2.2. Джерела рабства у давньосхідних суспільствах

- військовий полон
- народження від рабині
- боргове рабство
- форма покарання за злочин
- продаж у рабство дітей (Вавилон)

Раб вважався майном і був позбавлений прав. Проте раб з точки зору права ще не став реччю, якою власник міг би розпоряджатися необмежено. При існуванні значних пережитків родоплемінних відносин перетворення вільного у раба не могло одразу обірвати сімейні і родові зв'язки. Тому раби інколи зберігали право на володіння власністю (купленою, дарованою, успадкованою), на передачу її у спадок. Вони часто створювали сім'ї. Проте на ці права раб мав отримати дозвіл власника.

Незважаючи на спільність основних характеристик організації господарства та соціальної структури, у кожній країні існували свої специфічні та самобутні особливості соціально-економічного розвитку і суспільних відносин.

Панівними верствами **староєгипетського суспільства** були рабовласницька знать і жрецтво. Їх суспільне становище визначалося належністю до родової династії, розмірами землеволодіння (маєтностей) та займаними посадами. Знать формувала чиновницький стан і вищі командні посади у війську. Поступово усі ці блага стали спадковими. Ступінь залежності заможних власників від держави у різні періоди історії держави був різним. Однак у пізніші періоди розвитку давньоєгипетської державності світська аристократія була змушена миритися з деспотичним пануванням фараона, а також висуненням жрецтва.

Жрецький стан сформував замкнену структуру з власною ієрархією, господарськими зв'язками і нормами поведінки. Храми і жерці стали власниками землі і коштовностей. У певних сім'ях жрецьке звання стало спадковим. Призначення на церковні посади проводилося незалежно від уряду.

Основна маса сільського населення Єгипту, зберігаючи особисту свободу, жила в селах общиною. Від родових порядків збереглася колективна власність на землю. Кожна сім'я, що належала до сільської громади, спершу тимчасово володіла окремою ділянкою, яка згодом переходила у її повну власність. У загальному користуванні общини залишалися вільні землі. Управління общиною здійснювалося загальними зборами, радою старійшин.

Селяни були зобов'язані працювати на державних і храмових землях, зокрема, розбудувати і підтримувати систему іригації, де вони працювали разом із невольниками-рабами. Примусова праця також була пов'язана з системою насильницького прикріплення людей до певних професій. Отриманий врожай підлягав суворому обліку, значна його частина відбиралася. У державних копальнях і майстернях під наглядом управителів працювало чимало ремісників. Платою за нього служили продовольчі видачі і одяг. Селяни, які втрачали власність, фактично переходили у повну

залежність або від держави, або від заможних власників землі. Це сприяло значному поширенню рабства, яке в Єгипті мало особливо стійкий характер.

В умовах масового залучення населення в державне господарство різниця у правовому становищі окремих прошарків трудового люду не була чіткою. Найпоширенішим терміном, що позначав становище простолюдина – мерет. Раби поділялися на державних, приватних і храмових. Їх праця використовувалася на громадських роботах і в латифундіях. Раби, захоплені на війні, вважалися власністю держави (фактично царя). Надаючи сановникам у володіння землі, цар давав і певну кількість рабів. Рабам нерідко дозволялося мати родину і майно. За злочини їх карали державні органи, а не господарі. У випадках жорстокого поводження раби могли шукати притулку в храмах, стати храмовими слугами. Раб, відпущений на волю, прирівнювався до вільного. Рабами володіли не лише знатні особи, але й окремі ремісники, будівничі, землероби, які мали у господарстві 2-3 раби.

В основних рисах **давньовавилонське суспільство** схоже з єгипетським. Верхівку складали світська і жрецька знать, чиновництво, професійні воїни. Далі – сільські общинники, купці, торговці (тамкари), різні категорії рабів. Вільні люди поділялися на дві категорії. Одні називалися “синами чоловіка” – авілум, що підкреслювало їх вільне, повноправне існування, інші – мушкенум (“той, хто падає долілиць”). Одні дослідники відносять мушкенум до розряду відпущених на волю рабів, інші вважають їх неповноправними громадянами. До панівного стану (авілум) належали цар, його найближче оточення, верхівка знаті, жерці, воєначальники, тамкари, місцеві чиновники в общинах, начальники кварталів у містах.

Становище селян-общинників було важким. Вони змушені були в непоодиноких випадках закладати свої землі лихварям, а також дружину і дітей, якщо не було іншого майна. Продавали своїх дітей за гроші. Орендували чужу землю, продавали земельні ділянки, сади тощо. Такі вимушені кроки вели до повної залежності і навіть рабства.

Основну масу рабів (вардум) складали іноземці, захоплені на війні. Їх мали практично усі вільні люди. У сільській громаді раби знаходилися в колективній власності. Значна їх кількість була зайнята в царському і храмових господарствах. Закон надавав рабу палацу і рабу-мушкенум право мати сім'ю, будинок і майно. Особливу групу рабів складали неоплатні боржники. Вони віддавалися кредиторів для роботи в його господарстві, але на термін, що не перевищує трьох років.

Окремою суспільною групою були воїни, які в Законах Хаммурапі мають назву редум і баїрум. Держава охороняла їх права, надавала земельні угіддя (*ілку*) за службу.

В **Індії** результатом виділення знаті і жрецтва з суспільної маси стало формування замкнутих станів – варн. Індуські тексти засвідчують, що спершу арії не знали варн. Вони виникли відповідно до поділу на види трудової діяльності. У результаті розкладу первіснообщинних відносин виникли певні стани, які були характерні для всіх країн давнини, але завершеного характеру набули саме в Індії.

Варна брахманів (*brahmana* – той, що знає священне учення), займала верховне становище. До неї входили представники родів, які виконували обов'язки жерців. Вони мали виключне право тлумачити закони, здійснювати жертвоприношення, основні обряди, знайомити людей з священними писаннями. Брахмани звільнялися від усіх податків, повинностей і тілесних покарань. Особа брахмана була недоторканною, його вбивство каралося найтяжчою і найбільіснішою стратою.

Варна кшатріїв (ksatruya –“наділений могутністю) – варна правителів, яка включала військову знать і царських осіб. Ця варна володіла реальною владою.

Варна вайшіїв (vais'va – “наділений власністю”) – основна маса общинників. Складалася в основному із землеробів і скотарів, торговців та ремісників. Вони мали право володіння землею і незначні можливості в управлінні країною. Вайшії були основним податним станом.

Варна шудр утворилася найпізніше і включала простолюд, що жив із фізичної праці, близької до рабської. Вони не мали права брати участі в управлінні країною, займати державні посади, брати участь в здійсненні обрядів і культів. Головне заняття шудр – служіння іншим варнам. Вони мали право створювати сім'ї, залишати спадок.

Зазвичай приналежність до варн визначалася народженням. Перехід з однієї варни в іншу, як і змішані шлюби, заборонявся. Поділ суспільства на варни мав релігійно-міфологічне підґрунтя. За повір'ям брахмани виникли з вуст – “найчистішої” частини тіла бога Брахми. Кшатрії – “створені з рук бога”. Вайшії – “створені із стегон бога”. Шудри – “створені із ступнів бога”.

Найнижчу сходинку у суспільній ієрархії вільних людей займали “недоторканні” – народжені від змішаних шлюбів, наприклад, чандали – нащадки шудри та брахманки.

До невольників належали раби. Раб на давньоіндійській мові (санскриті) передавався словом “даса”, що означає не лише раб, але й слуга. У давньоіндійських збірниках згадувалися різні категорії даса (до 15). Рабом міг стати кожен, навіть члени вищих варн, а також представники народностей і племен, які розглядалися індійцями як варвари. Більшість рабів були саме з їх когорти та з нижчих варн. Раби належали державі, приватним особам та общині. Закони Ману офіційно обмежували правоспроможність раба. Невільник не мав власності. Договір, укладений рабом, вважався недійсним.

Загальна структура суспільства у **Стародавньому Китаї** мала багато схожого із попередніми державами. Вищі верстви суспільства, в руках яких концентрувалася політична й економічна влада, була представлена спадковою аристократією (правитель, його родичі, наближені до правителя, жерці, вищі чиновники). В основі ієрархії панівних верств покладено чітку систему рангів. Згодом аристократію почали витісняти чиновники незнатного походження, які отримували ранги за заслуги перед правителем. У певний час практикувалася купівля рангів.

У Стародавньому Китаї досить швидко склалася система експлуатації управлінською знаттю общинників-селян шляхом ренти, спочатку у формі відробітків на общинних полях, а потім шляхом привласнення правлячою верхівкою частини урожаю з селянського наділу. На думку вчених, упродовж тривалої історії китайського традиційного суспільства (з другої половини II тис. до н.е. до другої половини XIX ст.) мав місце лише один докорінний якісний перелом в розвитку продуктивних сил і суспільного виробництва – в V – I V ст. до н.е. Цей період супроводжувався руйнуванням общинної земельної власності, зростанням крупного приватного землеволодіння, розповсюдженням орендних форм експлуатації малоземельних і безземельних селян-общинників.

За часів централізованих циньсько-ханьських імперій (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) у Китаї завершується процес формування традиційної системи експлуатації державою

податних дрібних селян шляхом стягування ренти. Ця система збереглася тут до початку XX століття.

Рабство в Китаї теж мало свої особливості. Основною формою поповнення маси рабів було боргове рабство. Рабами ставали злочинці. Характерно, що раби жили переважно родинами. Рабами володіли як приватні особи, так і держава. Рабська праця широко застосовувалась у різних галузях господарства.

3. Поняття східної деспотії, її основні риси та особливості. Структура державного механізму давньосхідних держав

Давньосхідна деспотія – форма держави у країнах Стародавнього Сходу, яка характеризувалася: необмеженою сакралізованою (освяченою релігією) владою правителя; централізованою організацією розгалуженого численного державного апарату з жорстким тоталітарним режимом, основною функцією якого був нагляд за підданими; тісним переплетенням (часто поєднанням) світської і духовної влади в особі правителя та вищих посадовців; усталеною практикою обмеження прав і свобод громадян. Тобто ця форма держави передбачала авторитарно-тоталітарні методи управління і політичний режим при монархічній формі державного правління.

Хоча термін “давньосхідна деспотія” є формальним і має узагальнюючий характер, тобто не відображає всього різноманіття організації політико-правових систем країн Стародавнього Сходу, він дає загальне розуміння процесів розвитку регіону у найбільш яскравих проявах його політичної культури. Найбільш повно термін “деспотія” підходить для характеристики Стародавніх Єгипту і Китаю насамперед на етапі їх розквіту як державних утворень імперського типу. У Вавилоні та Індії характеристики деспотичної організації влади мали суттєві особливості.

Для давньосхідних суспільств були відомі також республіканські форми державного правління, в яких значну роль відігравали традиції племінної демократії, наприклад республіки в містах-державах Фінікії, Месопотамії. Не відрізнялися деякі східні держави і повним набором формальних характеристик “східної деспотії”.

Відповідно до цих основних функцій давньосхідної деспотичної держави, основними управлінськими відомствами були відомство публічних робіт, військово-фінансове, які мали силовий характер і виконували відповідно роботу по організації колективної праці населення і невільників, забезпечення ведення війни та охорони порядку, збору податків до державної казни.

Судочинство не було відділене від загальної адміністрації. Глава держави (цар), як правило, поряд із управлінськими та релігійними виконував також судові функції шляхом вирішення найважливіших справ, розгляду скарг та апеляцій, помилування. При царському дворі існували певні судові колегіальні органи.

Значну роль в державі відігравала армія, яка спершу формувалася через народне ополчення. Проте у пізні періоди розвитку держави переходили на систему найманого війська, яке формувалося з професійних воїнів, часто іноземців. До внутрішніх функцій армії спершу належала також організація правопорядку та охорона державної власності. Однак ця функція з розвитком спеціальних загонів поліцейного типу втратила первісне значення.

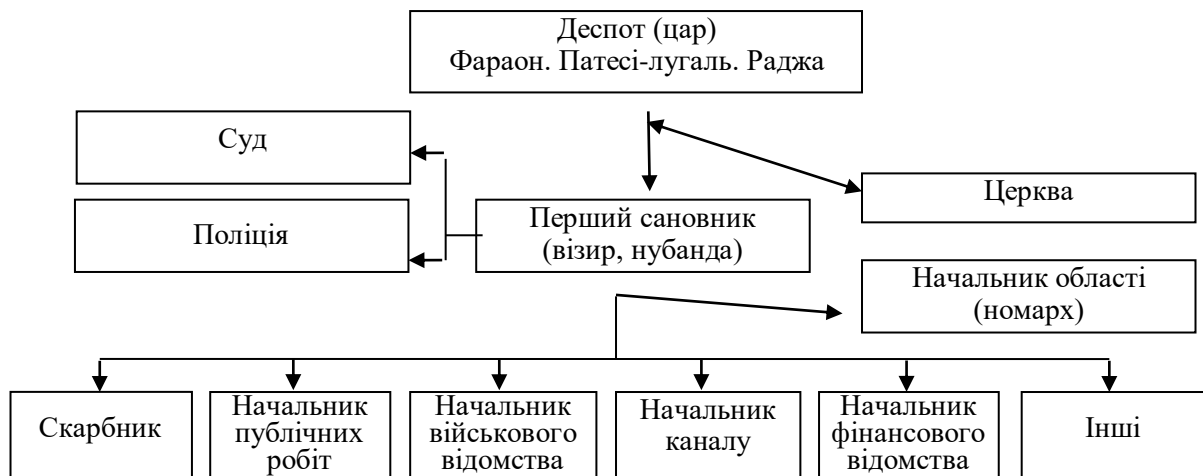

Схема 2.3. Система державних органів давньосхідних деспотій (Єгипет, Вавилон, Індія)

Главою держави в Стародавньому Єгипті був цар, який носив титул *фараона*. Його влада мала насамперед символічні функції, адже символізувала єдність окремих територій (номів) єгипетської держави. Особа фараона обоженювалася, оскільки він вважався “сином бога”, посередником між небом і землею, богами і людьми. Фараон мав необмежену владу, був головним жерцем, верховним власником земель, главою адміністративного апарату, верховним воєначальником, законодавцем і суддею.

Влада фараона здійснювалася через чиновників. Посаду першого помічника фараона займав *джаті* (візир), який очолював центральне управління адміністративним апаратом країни, колегіальні судові інститути при цареві, керував збройними силами, розподілом земель та громадськими роботами, надавав посади, здійснював вищі поліцейські функції тощо. Також центральними посадами в давньоєгипетській адміністративній системі були скарбник (відав державними ресурсами, збором податків), “начальник царських робіт” (відав зрошувальною системою, виконанням населенням повинностей), “управитель будинку зброї” (відав забезпеченням армії) тощо.

Апарат управління складався з армії і поліції. У період Нового царства майже вся армія стала професійною, її добірні війська комплектувалися з іноземців. Армія становила важливу, якщо не основну складову державного апарату, особливо у періоди активних завойовницьких війн.

Значного розвитку набув поліцейський апарат, що зумовлено потребою забезпечувати роботу зрошувальних систем, роботу на державних копальнях, охорону маєтностей фараона і знаті, будівництво пірамід, інші громадські роботи. Створено загальну і таємну поліцію, прикордонну варту, варту для охорони злочинців, особисту варту фараона і чиновників.

Судочинство не було чітко відокремлене від адміністрації. Вищими судовими функціями був наділений фараон, який міг вирішувати любу справу, скасувати рішення інших судів. Зазвичай чиновники призначалися фараоном чи візиром до складу судових інстанцій. Вищим судом був “суд шести домів”, що очолював візир. Всі судові справи вирішувалися колегіально. У період Нового царства виникла колегія 30 суддів – кенбет. У провінціях створювалися кенбети округів і міст, до яких входили чиновники і знатні громадяни. Також судові повноваження мали жерці, які організовувалися у храмові суди.

Місцеве управління очолювали *номархи*, які мали адміністрацію чиновників, що відали різними галузями господарства. До компетенції номархів входили судові функції. Вони вирішували спори про землю, воду, питання сімейних відносин.

У Стародавньому Єгипті до Нового царства суттєвий вплив на місцеве життя зберігали сільські (общинні) громади, які очолювали старости і колективні общинні ради – джаджати. Останні були органами адміністративної, господарської та судової влади на місцях. Вони реєстрували акти передачі землі, спостерігали за станом мереж штучного зрошування, за розвитком землеробства. Однак згодом громадські ради повністю втратили своє значення, а громадські старости увійшли до вертикалі чиновницького апарату.

Стародавній Китай, керований *ваном*-царем і величезною масою ієрархічно організованого чиновництва, був типовим прикладом східної деспотії. У Китаї імператор обоженювався і носив титул ван. Існував особливий культ імператора – “сина Неба”. Вища військова і законодавча влада були важливими ознаками його широких повноважень. Він був вищим суддею, очолював військово-бюрократичний апарат, призначав вищих чиновників центрального і місцевого рівнів. Імперські чиновники були поставлені під суворий контроль центральної влади. Посади передавалися у спадок, проте з дозволу вана.

При правителях Ханьської династії (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) в державну практику введено продаж посад. Це полегшувало купцям, лихварям, розбагатілим ремісникам доступ до державного апарату, що спричинило поступове витіснення старої знаті з державного управління та фактично закривало доступ до управління незаможним верствам суспільства.

Центром управління був двір вана. Палацова система управління поєднувала діяльність з обслуговування самого вана та управління державними справами. Правителеві підпорядковувалися рада знаті та ієрархічний чиновницький апарат. Першим чиновником був найближчий помічник вана з дуже широкою компетенцією. Далі йшли радники, яким підпорядковувалися головні відомства управління та чиновники нижчого рангу. Центральний апарат імперії включав ряд відомств: фінансове, військове, судове, обрядів, сільського господарства, імператорського двору, палацової варти. Їх функції часто поєднувалися. Наприклад, фінансове відомство здійснювало свої функції разом з відомством імператорського двору, яке виконувало деякі функції з організації суспільних робіт.

Циньсько-ханьський Китай поділявся на області або округи, ті – на повіти, повіти – на волості. Нижчою адміністративно-територіальною одиницею була община. На місцях діяла складна система управління, що ґрунтувалася на підпорядкуванні цивільних і військових чинів. Провінції очолювали губернатори, які ділили владу з представниками військового відомства. Керівництво общиною здійснювали староста і старійшини. Міське управління очолювала рада старійшин.

Бюрократичний контроль розповсюджувався і на органи місцевого самоврядування. У часи циньсько-ханьської імперії у практику увійшла система доносів на всіх рівнях – від сільської общини до вищих чиновників, яка дозволяла підвищити ефективність виконання наказів та роботу підлеглих чиновників.

Армія відігравала значну роль. Вона складалася з постійної імператорської армії і народного ополчення. Постійна армія формувалася на основі військової повинності

населення усіх областей. Військові повинності існували поряд із будівельними і гужовими. В армію брали чоловіків віком 23 – 56 років, які повинні були пройти річну підготовку, нести гарнізонну службу протягом року і місяць в році служити в ополченні за місцем проживання. На охорону державних кордонів відправлялися чиновники, які провинилися, злочинці, які втратили свободу за борги, бродячі торговці і лише в останню чергу вільні землероби.

Виділення судочинства із загальної адміністративної системи не мало завершеного характеру. Насамперед воно стосувалося кримінальних справ. Верховним суддею був ван. Судові функції виконували також спеціальний чиновник, який входив до складу центрального державного апарату, та один із членів імператорської ради. Судові повноваження мали й представники місцевої адміністрації. Судові спори вирішував начальник волості. Провінційний суддя був одночасно начальником в'язниць в окрузі. Дрібні позови в межах общини розглядали органи общинного самоврядування.

Особливості організації та функціонування державного механізму **Вавилону** розглянемо у період правління царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.), за якого Вавилонське царство досягнуло найбільшої могутності.

Перші правителі міст-держав Межиріччя носили титул патесі, що також поєднувався із титулом лугаль (“велика людина”). Влада царя Вавилону була необмеженою, що зокрема проявилось у його законодавчих повноваженнях. Цар оголошувався обранцем бога та був верховним керівником релігійного культу. Однак на відміну від Єгипту і Китаю, влада правителя сакралізувалася маншою мірою, адже цар вважався обранцем бога і служителем бога на землі, а не його сином. Він не був верховним жерцем. Окрім того царська влада обмежувалася сильним духовенством і заможною міською знаттю. Три священних міста Ніппур, Сиппар і Вавилон мали пільгові грамоти, що забезпечували їм привілейоване становище. Цар не мав права саджати у в'язницю громадян цих міст, змушувати працювати у храмових господарствах. Тобто влада правителя у Вавилонському царстві була суттєво обмеженою як світськими, так і релігійними традиціями, правовими нормами, тому не була деспотичною та авторитарною у класичному розумінні.

Центром управління був царський палац. Цар очолював значний управлінський апарат, про що свідчать збережені близько 60 наказів Хаммурапі царським намісникам в містах і окремих областях, а також воєначальникам, послам: про звільнення і призначення чиновників, проведення перепису населення, будівництва каналів, стягнення податків тощо. Особи, що керували царським господарством, займали вищі посади в державі. Чіткого розмежування функцій між ними не було. Цар, як і в інших давньосхідних державах, керував іригаційним господарством, будівництвом храмів, встановлював правила торгівлі, податки.

Перший помічник царя (нубанда) мав свій апарат управління. Його повноваження були дуже широкими – від управління будівництвом каналів і храмів до охорони громадського порядку і збору податків. До штату придворних чиновників входили також візир, дворецький, головний воєначальник, начальник фінансів тощо. Зрошувальною системою відав “управитель ріки”. У величезному царському господарстві був численний штат різних наглядачів, контролерів, комірників і рахівників. До штату придворних чиновників входили також візир, дворецький,

головний воєначальник, начальник фінансів тощо. Зрошувальною системою відав «управитель ріки».

Серед титулів місцевих правителів відомі шакканаку (обласні правителі), рабіануми (посадовці дрібніших територій). Вони відповідали за підтримання в порядку іригаційних споруд і спорудження нових каналів, мобілізацію місцевого населення, стежили за надходженням царських прибутків, збирали мита з купців, здійснювали поліцейські функції, командували загонами воїнів. Для контролю за діяльністю місцевих правителів на місця направлялися царські посланці, які отримували величезні повноваження.

Зберігалися органи общинного управління, зокрема общинні ради, ради старійшин. В інтересах політичної стабільності царі вимушені були надавати ряд привілеїв (звільняти від податків і військової служби, трудових повинностей) не тільки своїм слугам, крупним землевласникам, але і деяким вождям племен і храмам. Це власне й спричинило появу знаменитих Законів Хаммурапі.

Спершу судові функції виконували переважно жерці, проте завдяки реформам Хаммурапі вони були замінені світськими суддями. У Вавилоні вперше у стародавньому світі формувався прошарок професійних суддів, повноваження яких однак поширювалися і на управлінську діяльність. Існували особливі судові посади глашатаїв, поліцейських або судових виконавців, судових гінців і писарів. Вищу судову владу уособлював цар. За його дорученням діяли т.зв. “царські судді”. Часто в ролі суддів виступали адміністративні органи, чиновники, зокрема на місцях шакканаку та рабіануми, в містах діяли колеги суддів. Судовий розгляд був відкритим. Для з’ясування істини практикувався «Божий суд» – ордалії. Наприклад, якщо звинуваченого кидали в річку і він тонув, його провина була доведена.

У Вавилоні також особлива роль належала армії. Основна маса війська формувалася з ополченців. Однак постійне військо формували з найманців і рабів. Воно складало особисту варту царя і виконувало поліцейські функції. У Законах Хаммурапі відомо два види воїнів – редум і баїрум, означення яких є недостатньо чітким. Держава надавала воїнам землю за військову службу (ілку) разом з рабами. Наділ заборонялося продавати, дарувати, віддавати як борг. Воїн під загрозою смерті не міг ухилитися від царської служби. Службу за батька міг продовжити його повнолітній син.

Примітивні державні утворення склалися у **Стародавній Індії** в I тис. до н.е. на основі окремих племен або союзу племен у формі так званих племінних держав, в яких племінні органи поступово переростали в органи державного управління. Правителі перших державних утворень раджі виконували прості функції управління, забезпечували зовнішню безпеку, здійснювали судочинство, розпоряджалися земельним фондом. У деяких державних утвореннях влада раджі була виборною, що наближає їх до республіканської форми державного правління і суттєво відрізняє від давньосхідних державних формувань деспотичного типу.

Главою держави був цар (*раджа*), який мав обмежену законодавчу владу, очолював державний апарат, призначав вищих посадовців, виконував судові функції. Цар не вважався божественною особою, а “угодним богам”, що знижувало священність його особи. Цареві-людині за Законами Ману прописувалося шанувати брахманів, що знають веди, чинити за їх порадою (VII, 37). Його влада сильно обмежувалася жерцями, адже він не мав релігійних повноважень, та паришадом. Паришад був фактично радою

міністрів при цареві, яка здійснювала практичне управління підлеглими територіями. Паришад як політичний орган складався із військової і жрецької знаті, яка намагалась зберегти свої привілеї та обмежити абсолютну владу правителя. Існував ширший представницький орган сабха – збори державних чиновників, представників міст, провінцій.

Центральний адміністративний апарат в Індії був відносно слабкий в порівнянні з іншими державами Стародавнього Сходу, що було тісно пов'язано зі збереженням важливої ролі органів общинного управління, сильними позиціями родової знаті і традиційними релігійно-етичними нормами. Заміщення вищих посад було привілеєм невеликої групи аристократичних родин. До державного апарату входили чиновники, що відповідали за різні галузі господарства (управління царським господарством, збір податків, організація війська, головний суддя, придворний жрець тощо). Разом з призначенням чиновників була поширеною практика передачі чиновницьких посад у спадок. У часи розквіту імперії Маур'їв створена мережа наглядових посад, що передбачали функції шпигунів – царських таємних агентів, які спостерігали за функціонуванням апарату у центрі і на місцях.

Адміністративний поділ держави був досить складним. Її територія поділялася на головні провінції, які очолювали царевичі та придворні чиновники, звичайні провінції, які поділялися на округи. У функції правителя провінції входив захист її територій, охорона порядку, збір податків, забезпечення будівельних робіт.

У державі залишилися т.зв. староіндійські республіки гани і сатхі, що існували у лісових та віддалених місцевостях імперії зі своєю автономною системою управління та елементами демократичної організації. Земля в них все ще вважалась власністю громадян, що не виключало власності заможних верств. Панівне становище посідали кшатрії та їхня знать – раджі. Брахмани тут не мали такого авторитету, як в інших частинах імперії. Функціонували народні збори громадян перших трьох варн, які розглядали державні справи.

Система судочинства поділялася на дві складові: царське і общинне судочинство. Вищим судом вважався суд, в якому брав участь цар, його помічники-брахмани і досвідчені радники. Цар мав право на амністію. В адміністративних одиницях функціонували судові колегії. Спеціальні судді здійснювали судочинство у кримінальних справах. Більшість справ розглядалися общинними (кастовими) судами. Окремі посадовці здійснювали нагляд за засудженими, розшукову діяльність, затримували підозрюваних.

Армія в Індії, як і в інших давньосхідних країнах, мала велике значення, особливо з огляду на орієнтацію держави на зовнішні грабіжницькі і завойовницькі походи, комплектувалася з найманців та ополчення (у випадку війни). Армія в Індії була кастовою. Носити зброю могли переважно кшатрії, які мали вищі військові чини. Військо в Стародавній Індії було численним і досить розвиненим. Головною його особливістю стало існування, поряд із чотирма родами військ (піхота, кіннота, колісниці, бойові слони) військового флоту та системи розвідки. Армія виконувала правоохоронні функції.

4. Джерела та особливості давньосхідного права. Основні кодифікації

Право давньосхідних країн складало неодмінний елемент розвитку суспільних відносин, які його зумовили і які воно обслуговувало, та розвивалося разом із розвитком держави. Одна з найважливіших функцій держави полягала у закріпленні та систематизації, визнанні загальноприйнятих численних традиційних неписаних норм і правил суспільної поведінки (звичаїв), створенні на їх основі нових норм у відповідності з потребами суспільних відносин, розвитку господарства і державного управління. Ці норми насамперед прагнули закріпити панівне становище суспільних верств та угруповань, які перебували при владі, контролювали політичні, економічні та релігійні важелі впливу на життя більшості населення, а також закріплювали соціальну нерівність та його крайній прояв – рабство.

Таблиця 2.2. Основні риси права давньосхідних країн

кастово-становий характер	закріпляло соціальну нерівність, ієрархію станів і суспільних верств, кожна з яких мала окремий правовий статус; мало рабовласницький характер
синкретичність	право нерозривно пов'язане з релігією і релігійною мораллю, етичними нормами; правова норма мала релігійне обґрунтування
традиційність	основним джерелом права давньосхідних держав впродовж століть залишалися звичаї; у правових системах давньосхідних суспільств знайшли відображення норми старого родового ладу (колективна відповідальність членів сім'ї або всіх общинників за провину, здійснену одним з них, кровна помста, самосуд, <i>таліон</i> , понижене становище жінок, дітей в патріархальній сім'ї тощо)
консерватизм	слабке сприйняття нововведень у системі правовідносин
казуїстичність	правова норма фіксувалася не в абстрактній формі, а у вигляді конкретного випадку (казусу) із суспільних відносин і практики державного управління
незавершеність	неповнота, нерозробленість цілого ряду інститутів і норм, відсутній поділ на галузі права
формалізм	дотримання зовнішньої форми в оформленні нормативних актів, текст яких за стилістикою зазвичай мав пафосний характер зі значним релігійним відтінком; виклад правових норм відповідав певним релігійним концепціям

Виходячи із зазначених основних рис права можемо стверджувати, що основним джерелом права у давньосхідних країнах був правовий *звичай* (*звичаєве право*). Норми права спиралися на сталі зразки поведінки, що склалися у минулому, орієнтувалися на них. З розвитком централізованої монархічної влади з'явилися перші закони – збірки правових норм, письмові судебники, видані (санкціоновані) царською владою та підтвержені релігійним авторитетом. Їх прикладами є насамперед Закони царя Хаммурапі та Закони Ману. Перші пам'ятки права в основному закріплювали найбільш поширені звичаї, усталену судову практику. Іншими джерелами права були царські укази та розпорядження чиновників, а також судові рішення (прецеденти).

Незважаючи на загальні риси права давньосхідних держав, кожна правова система мала свої особливості створення та застосування правових норм, функціонування правових інститутів, правової культури в цілому.

Сучасні уявлення про право **Стародавнього Єгипту** є неповними, оскільки єдиним джерелом дослідження історії країни є ієрогліфічні написи на стінах гробниць знатних осіб та археологічні знахідки, які збереглися. Не виявлено значних пам'яток законодавчого характеру, як-то має місце у Вавилоні чи Індії. Прикладом можуть служити окремі розшифровані фрагменти, як-от “закон” фараона Рамзеса II (XIII ст. до н.е.), зміст якого приблизно свідчить про спрямованість приписів на зміцнення армії, регулювання суспільних відносин та діяльність державного апарату.

У цілому можна стверджувати, що класична форма деспотії, якою була держава Стародавнього Єгипту, зумовила примітивний стан реалізації таких базових правових категорій, як правоздатність та правовий статус особи в цілому. Основи правопорядку ґрунтувалися на особистій волі фараона та формувалися під значним впливом його радників, які й здійснювали вище правосуддя. Разом з тим в основі функціонування правової системи були покладені вимоги справедливості і законності. Процесуальні норми до певної міри надавали можливості відповіді при судовому розгляді і контробвинування.

Правове регулювання власності

Стародавній Єгипет знав такі види земельних володінь: державні, храмові, приватні та общинні. Верховним власником землі формально вважався фараон. Доволі рано виникло велике землеволодіння храмових господарств і царських чиновників. Вони могли здійснювати різні операції з землею (дарувати, продавати, передавати у спадщину). У селі розвиток приватної власності стримувала общинна власність, яка поступово із суто колективної набула ознак приватного (сімейного та індивідуального) користування.

Основні види договорів: позики, найму, купівлі-продажу, оренди, зберігання, товариства тощо. Передача власності супроводжувалася наявністю свідків та відповідними обрядодіями релігійного характеру.

Шлюбно-сімейні стосунки

Шлюб оформлявся на підставі договору від імені чоловіка і дружини. Договір визначав правове становище майна, яке принесла дружина як посаг. Воно залишалось її власністю, допускалась і передача дружині всього майна сім'ї. В Єгипті доволі довго існували пережитки матріархату, що призводило до досить високого становища жінки в сім'ї, яке був практично рівним з чоловіком. З часом чоловік став главою сім'ї, а жінка втратила попередню рівноправність.

Розлучення було можливе для обох сторін. Дружині належала частина посагу й у тому випадку, якщо вона залишала чоловіка із власної волі. Шлюби між кровними родичами заборонялися. Однак фараони як правило одружувалися на своїх сестрах для уникнення кровозмішання з нецарськими особами. Фараонам дозволялося багатожонство. Чоловіку дозволялося мати наложниць. Невірність дружини каралася смертю.

Єгипетське право знало спадкування за законом і заповітом. Спадкоємцями за законом були як сини, так і дочки, які успадковували майно порівну. Проте певну перевагу мав старший син.

Злочини і покарання

Найбільш тяжкими злочинами вважалися посягання на державний лад і суспільний устрій (зрада, змова, повстання проти фараона, розголошення державної таємниці). У

таких випадках поряд із злочинцем відповідальність несли і члени його сім'ї. Суворо каралися злочини релігійного характеру (вбивство священних тварин, чаклунство тощо). Злочини проти особи: вбивство, членушкодження, відхилення від правил лікування у випадку смерті хворого тощо. Серед майнових злочинів відомі крадіжка, обважування та обмірювання. До злочинів проти честі і гідності належала подружня невірність, звалтування. Дуже розповсюдженим покаранням була смертна кара. Крім того застосовувалися інші покарання: відрізання носа, побиття палицями, тюремне ув'язнення, оборнення в рабство, грошові штрафи. Вид покарання залежав від суспільного становища злочинця і тяжкості скоєного.

Судочинство

Не існувало істотних відмінностей між судочинством з цивільних і кримінальних справ. Судова справа розпочиналася з подачі позовної заяви і свідчень позивача та відповідача, якого потерпілий зазвичай сам доставляв до суду. Особливо небезпечних злочинців розшукували і доставляли до суду царські чиновники. Судова справа часто провадилася публічно. Вона вважалася закінченою після винесення суддею рішення. Воно оголошувалося без мотивів. Суддя прикладав до чола сторони-переможця судової справи зображення істини. Смертний вирок виконувався негайно і публічно.

Особливості правового регулювання життя суспільства і держави у **Вавилонському царстві** розглянемо на основі тексту найвідомішої пам'ятки права Стародавньої Месопотамії – Законів царя Хаммурапі.

Закони Хаммурапі були знайдені в 1901-1902 рр. французькою археологічною експедицією при розкопках в місті Сузи у вигляді викарбуваних написів та зображень на чорному базальтовому стовпі. На ньому зображення Хаммурапі, що стоїть у молитовній позі перед богом Сонця вавілонян – Шамашем, який вручає йому Закони. Стовп був виставлений у центрі міста на площі, де відбувалося правосуддя.

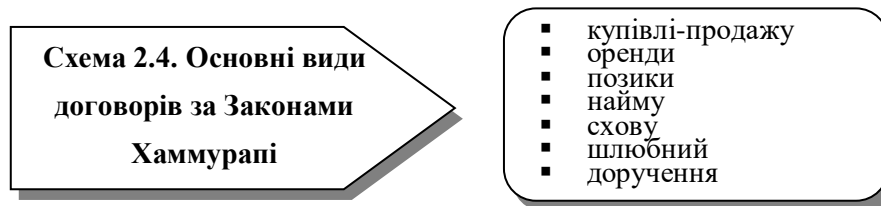
Джерелами для збірника виступили звичаєве право, шумерські судебники та царське законодавство Вавилону. Текст документа складається з трьох частин: вступу, 282 статей і висновку. У вступі цар оголошує, що боги передали йому царство з метою “дати сяяти справедливості в країні, щоб погубити беззаконних і злих, щоб сильному не кривдити слабого...”. Статті законів сформульовані у казуїстичній формі, тобто у вигляді рішення у конкретній справі, та поєднані за змістом: судочинство, майнові відносини, сімейні та спадкові відносини, захист особи, умови найму та ін.

Правове регулювання власності

У статтях законів відображено соціальну диференціацію суспільства. Суворо карається посягання на приватну власність, особливо на рабів. Ряд положень закріпили старі звичаї родового ладу, що передбачали колективну відповідальність общини за злочини, здійснені на її території.

Передбачено такі основні види власності: на землю, на будівлі (нерухоме майно), на рабів і рухоме майно. Закони виділяли державну (царську), храмову, общинну, приватну власність на землю. Почав формуватися інститут приватної власності. Верховним власником землі був цар, тому статті насамперед спрямовані на правове регулювання стосунків, пов'язаних з царсько-храмовим господарством. Ст. 6-25 присвячені охороні власності чиновників, храмів, общинників і царських людей. Цар надавав землю у володіння сільським общинникам і воїнам. Земельний наділ воїнів, що надавався їм державою за службу – ілка був особливим видом земельної власності (ст.

27, 28, 37, 39). Общинна земля перебувала як в колективному (вигони для худоби, луки тощо), так і в приватному володінні. Вільний общинник міг продавати, міняти, закладати, здавати в оренду, передавати у спадок свою ділянку, як і будь-яку іншу нерухому власність. Приватна власність суворо охоронялася.

Значна частина статей Законів Хаммурапі присвячена зобов'язальним відносинам, зокрема договорам позики, лихварським операціям (ст. 89–107), які вели тамкари, царські чиновники, храми. Закони Хаммурапі згадували зобов'язання, що виникли із заподіяння шкоди (делікти) і з договорів. Договори уклалися за наявності сторін, об'єкта угоди і свідків, оформлялися письмово і реєструвалися спеціальним чиновником. Неспроможні боржники повинні були віддавати або свою землю, яка часто віддавалася під заставу, або членів своїх сімей в кабалу до кредитора. При договорі особистого найму проводилися чіткі відмінності між наймом осіб “благородних” професій (лікарів, будівельників тощо) і сільськогосподарських працівників, а також при наймі вільними рабів. Характерною рисою законів є прагнення захисту боржника від кредитора, запобігаючи борговій кабалі.

Шлюбно-сімейні стосунки

Сім'я у Вавилоні мала патріархальний характер. Однак вавилонську жінку не можна назвати повністю безправною. Вона могла бути свідком при укладанні договорів у присутності чоловіка або сина. У сімейні стосунки з вільними могли вступати раби. Шлюб скріплявся договором, сторонами якого найчастіше виступали наречений і батько нареченої.

Заборонялося кровозмішування між родичами, шлюби між свояками (мачухою і пасинками тощо) (ст. 154–158).

Шлюб був моногамним фактично лише для жінки. Чоловік міг не тільки жити з рабинею, але й узаконити дітей від співжиття з нею. При бездітності дружини чоловік міг узяти наложницю. Розлучення для чоловіка було можливим за певних умов. Він міг покинути безплідну дружину, давши їй викуп і повернувши посаг (ст. 138). Хвору дружину чоловік повинен був утримувати до смерті.

Патріархальні стосунки пов'язували батька і дітей. Головою сім'ї був чоловік. Він мав величезну владу над членами родини: міг віддати дочку у жриці; відітнути пальці синові, який його вдарив; вигнати дружину, яка його осоромлювала чи марнувала майно. Батько не мав права на життя і смерть дітей, але міг віддати їх в боргову кабалу, позбавити сина спадку, збільшити його спадкову частку тощо (ст. 165, 168). Для чоловіка допускалося багатоженство. Розлучення було вільним тільки для чоловіків. Закон встановлював тяжкі покарання за подружню зраду, але це стосувалось тільки дружини. Дружину належало втопити в річці, якщо вона під час перебування чоловіка у полоні поводи́ла себе аморально.

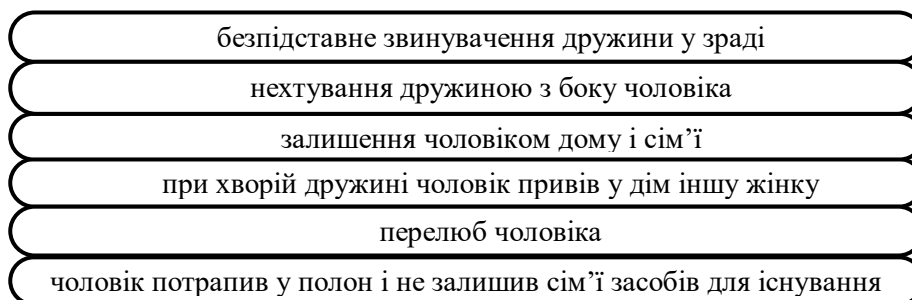

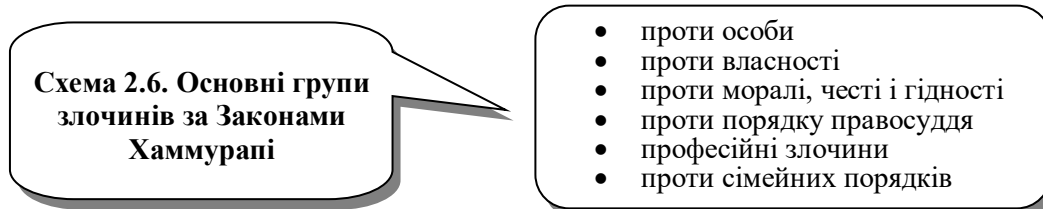
Схема 2.5. Правові підстави вимоги розлучення для жінок за Законами Хаммурапі

Жінка у Вавилоні мала певну правоздатність. Вона могла розпоряджатися своїм майном, укласти угоди, займатися ремеслами, лихварством, торгувати тощо. Чоловікові заборонялося розпоряджатися майном дружини без її згоди.

Спадкування відбувалося як за законом, так і за заповітом. Загальним правилом було спадкування згідно із законом тільки в межах сім'ї. Сини успадковували власність батька в рівних долях, дочки отримували придане. Всі сини зрівнювалися в своїх спадкових правах, якщо вони були від різних матерів або навіть від рабині, але були визнані батьком (ст. 170).

Злочини і покарання

У Законах Хаммурапі немає норм, що закріплюють загальні кримінальні принципи, що відносяться нині до кримінального права, але ряд положень засвідчують різний підхід до певних форм провини. Наприклад, нанесення в бійці побоїв, що призвели до смерті людини, каралося штрафом, сума якого визначалася залежно від того, хто був потерпілий (авілум або мушкенум). Ненавмисне нанесення рани іншій людині в бійці звільняло від покарання вільної людини.

У тексті Законів Хаммурапі окремо не виділено як види злочинів державні і релігійні, які проте завжди карались смертю. Особливо небезпечні для всього суспільства правопорушення каралися стратою, яка застосовувалася також за принципом таліону. Страта застосовувалася у формі утоплення, спалювання, саджання на палю. Застосовувалися членушкодницькі покарання (побиття кийками, відрізання носа та вух, відрубання пальців тощо). Іншими видами покарань були рабство, вигнання з общини, штрафи.

Злочини проти особи – це умисне або ненавмисне вбивство (дружиною чоловіка, невдала операція лікаря, що призвела до смерті хворого, доведення до смерті голодом боржника в будинку кредитора та ін.), тілесні ушкодження, образа словом і діями, наклеп тощо. В Законах детально говориться про тілесні ушкодження: пошкодження ока, зубів, кісток. У цих випадках при визначенні покарання діє принцип таліону. Однак він діяв лише серед осіб, рівних за суспільним становищем. Склалося певне уявлення

про відмінності між умисним і ненавмисним злочином (ст. 206, 207), співучасть, підбурювання, приховування фактів, обтяжливих обставин злочину, ненавмисного правопорушення.

Важливу групу складали злочини проти власності. Найсуворіше охоронялася власність царського двору та храмів. До майнових злочинів відносилися крадіжка і грабіж, зняття з раба знаків його рабства, пошкодження чужого майна (ст. 224–226).

Наступна група норм стосувалася злочинів проти сімейних порядків: образа батька дітьми, кровозмішання, невірність дружини, розпуста, викрадання і підміна дитини тощо.

Судочинство

Судовий процес мав змагальний характер. Справа порушувалася за ініціативи потерпілого. Передбачалася відповідальність за неправдиві свідчення, наклепи, неперевірені факти, що каралося відповідно до виду основного покарання за злочин або за принципом таліону. На суддів покладалася велика відповідальність, адже вони не лише провадили судовий розгляд, заслуховували свідків, виносили рішення, але й проводили розслідування справи. Види доказів в суді: свідчення свідків, клятва, зізнання, речові докази, ордалії.

Специфічні риси **давньоіндійського права** насамперед виявляються у його джерелах, серед яких особливе місце належить дхармашастрам – збіркам релігійно-правових розпоряджень, правил (дхарм). Дхармашастри складені брахманами, а їх поява пов'язана з соціальним розшаруванням, загостренням суперечностей у староіндійському суспільстві.

Законам Ману (Манусмірті) належить особливе місце серед дхармашастр. Час їх появи припадає на період між II ст. до н.е. – II ст. н.е., а зміст, виражений у вигляді окремих віршів (шлок), переважно знайшов відображення у пізніших дхармашастрах. Авторами законів були, вочевидь, брахмани, які й дали законам ім'я Ману – міфічного заступника стародавніх індусів. Збірник поділяється на 12 глав і 2685 статей. Безпосередньо правовий зміст мають лише статті, що містяться в основному у VIII і IX главах. Закони закріплювали варновий поділ, його походження, привілеї вищих варн. Особливістю Законів Ману є релігійний характер усіх його положень, які власне були не правовими приписами, а релігійними морально-етичними нормами. Зміст законів виходив за межі права. У них були положення, що стосувалися політики, моралі, релігії. Правова санкція тісно поєднувалася з релігійною.

Правове регулювання власності

Закони Ману свідчать про глибоке майнове розшарування давньоіндійського суспільства. Це розшарування стосувалося й земельних відносин. Про це свідчить ряд шлок глави VIII, присвячених суперечкам між общинами, селянами про межі земельних володінь, общинні колодязі, канали, межові знаки для будинків, сади. Норми Законів Ману спрямовані на охорону права власності на різні види рухомого майна: рабів, худобу, зерно, інвентар.

В Індії розрізняли державну, общинну, родову власність. Серед головних видів власності Закони Ману називають землю. Земельний фонд держави складали землі царські, общинні, приватних осіб. За незаконне присвоєння чужої власності (чужої ділянки землі) накладався великий штраф.

Угоди уклалися публічно, тобто у присутності свідків. У Законах Ману досить детально розроблений найдавніший вид договору – договір позики. Кредитор мав фактично необмежену владу над боржником. Допускалися такі засоби отримання боргу, як хитрість, примус. У випадку смерті боржника борг міг перейти на сина та інших родичів померлого. Особливе місце в давньоіндійському праві займав договір особистого найму. Напіврабське становище безправних орендарів, сільськогосподарських робітників у ряді випадків було гіршим, ніж становище раба. Кастові бар'єри накладали ряд обмежень на можливість займатися торгівлею представниками вищих варн і на торгівлю людьми. Самопродаж і продаж родичів в рабство передбачали вигнання з каст.

Угоди, укладені з божевільним, малолітнім, нетверезим, із застосуванням насильства чи обману, вважалися недійсними.

Шлюбно-сімейні стосунки

Шлюбно-сімейним і спадковим стосункам присвячена глава IX, шлоки якої свідчать про існування патріархальних сімей, підлегле становище жінки (V, 154). Головне призначення жінки – народження дітей, турбота про сім'ю. Багатожонство стало загально визнаним явищем. Воно було пов'язане з прагненням мати багато дітей, бо потомство і худоба визнавалися основними видами багатства. Форми укладання шлюбу: урочиста, з викупом, вільна угода, викрадення жінки. Шлюби уклалися з волі батьків.

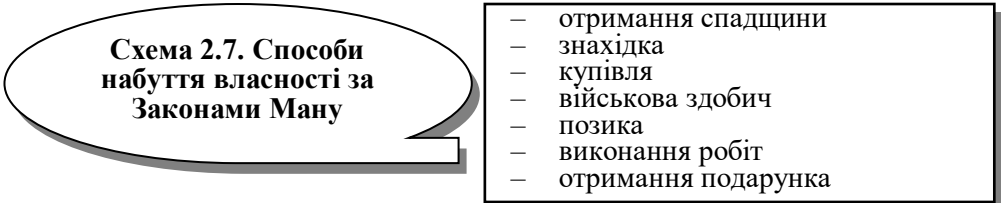

Схема 2.7. Способи набуття власності за Законами Ману

- отримання спадщини
- знахідка
- купівля
- військова здобич
- позика
- виконання робіт
- отримання подарунка

Кастово-варнові обмеження в сімейних стосунках виявлялися з особливою повнотою. Однак допускалися шлюби, в яких чоловік належав до вищої варни, ніж жінка. Грубим порушенням правил вважався шлюб, коли чоловік з нижчої варни одружувався на жінці вищої варни. Шлюбний вік для чоловіків – не менше 20 років, для дівчат – 12 і навіть 8 років. В ідеальному шлюбі вік нареченої мав відповідати третині віку нареченого.

Чоловіку дозволялось привести в дім другу дружину, якщо перша мала злостивий норов, була марнотратною, тяжко хворою, скандальною, схильною до пияцтва (гл. IX ст. 81). Розлучення для жінки було неможливе. Зберігалися деякі пережитки давнього групового шлюбу. Вдови часто добровільно йшли на обряд “саті” – добровільне самоспалення на похоронному багатті свого чоловіка. Спадкування за заповітом. За законом спадкували лише сини (порівну). Дочкам обов'язково виділявся посаг.

Злочини і покарання

Кримінальне право за Законами Ману відзначалося досить високим рівнем розвитку. Закони розрізняли перший злочин та повторний, умисний і необережний, тяжкий злочин і незначне правопорушення, форми співучасті (приховування, підбурювання). Зберігалися пережитки родоплемінного ладу (таліон, ордалії тощо).

У Законах Ману передбачено 18 підстав судового розгляду. До першої групи належали договірні стосунки – несплата боргу, застава, продаж чужого майна, неповернення позики тощо. Далі норми, що стосуються порушення угоди, відміни купівлі-продажу, суперечки господаря з пастухом. Другу групу складають злочини – наклеп, образа дією, крадіжка, гра в кості і биття об заставу (прирівнюються до крадіжки), насильство, перелюбство. У переліку злочинів проти особи в Законах Ману перше місце займає вбивство і тілесні ушкодження. Суворість покарання за ці злочини залежала, по-перше, від тяжкості злочину, по-друге, від соціального становища злочинця і потерпілого. Найтяжчим злочином вважалося вбивство брахмана. Покарання мали на меті залякування, відшкодування збитків. Широко використовувалася смертна кара, як проста, так і кваліфікована (утоплення, спалення, саджання на палю, повішення). Стратою каралися будь-які посягання на державний чи суспільний лад, умисні вбивства.

Схема 2.8. Злочини і покарання у Стародавній Індії за Законами Ману

Судочинство

Основними доказами в суді були покази свідків, речові докази, присяга, поведінка винного. До представників нижчих варн і рабів застосовувалися ордалії. Тобто в судочинстві також велике значення мала належність до певної варни. Покази рабів, родичів і дітей вважалися ненадійними.

Право Стародавнього Китаю складалося під значним впливом філософсько-етичного вчення конфуціанства. Його постулати мали наочний вплив на розуміння права, ієрархію злочинів, систему покарань, зміст окремих правових інститутів і норм.

У шань-інський період і ранньочжоуському Китаї в регулюванні суспільних відносин головну роль відігравали етичні норми, що визначали відношення членів китайського суспільства до правителя вана і сімейні стосунки. Ці норми будувалися на шануванні батьків, старших, поклоніння перед ваном. Починаючи з періоду Чжань-Го посилюється роль права. Цьому сприяло зміцнення політичних позицій легістів. Вони

вимагали чіткого встановлення закону, обов'язкового для всіх підданих незалежно від їх соціального становища, прагнули позбавити знать, чиновництво численних спадкових привілеїв з метою зміцнення сильної центральної влади. Протиборство конфуціанства і легізму визначило подальший розвиток права в Китаї з характерною суперечністю ряду його принципів і норм. Злиття конфуціанства, що стало державною релігією, і легізму на початку нової ери мало підсумком визнання комплексних морально-правових норм, що приписували виконання етичних правил і заборонних норм, порушення яких спричиняло покарання.

Правове регулювання власності

Верховна державна власність на землю співіснувала з громадським і приватним землеволодінням селян. Вже в середині IV ст. до н.е. в царстві Цінь була ліквідована законодавчим шляхом громадська рілля, кожному дозволено мати приватну власність і надано право розпоряджатися землею. Не дивлячись на ранній перехід основної маси общинної землі у власність окремих сімей і розповсюдження практики продажу землі, община ще в I ст. н.е. могла вступати у договірні поземельні відносини як самостійна сторона, а присутність представника общини була неодмінною умовою при здійсненні операцій. На цьому шляху стояла держава, яка постійно намагалася зберігати свою керівну роль в господарському житті.

Разом з купівлею-продажем почали розповсюджуватися договори оренди землі, застава землі лихварям, наймана праця і боргове рабство. У Стародавньому Китаї часто видавалися закони, які в тій чи іншій мірі відображали вимоги захисту дрібної приватної селянської власності. Існував звичай закладати дітей за борги, які ставали рабами, якщо не були викуплені протягом трьох років. Приватні раби могли бути продані державі.

Шлюбно-сімейні стосунки

У ранньокласовому шань-інсьькому Китаї в сімейному праві зберігалися пережитки родового ладу, допускалися шлюби між родичами, багатоженство. Сім'я мала патріархальний характер. Голова сім'ї виступав в ролі її володаря, власника майна. Великі сім'ї з їх родовим укладом почали слабшати разом з розвитком приватної власності на землю. Цей процес був прискорений політикою легістів. Борючись проти сепаратизму впливових великих сімей, сімейних кланів, що стало перешкодою на шляху до створення сильної центральної влади, імператор Шан Ян у 356 – 350 рр. до н.е. санкціонував примусовий поділ великих сімей. Однак велика сім'я як соціально-господарська структура повністю не зникла.

З часом у Китаї заборонили кровозмішання при укладанні шлюбів. Окреме правило забороняло нареченим носити одну і ту ж фамілію, щоб випадково не змішати споріднені сім'ї. Одним з основоположних принципів соціального порядку був принцип “один чоловік – одна дружина”. Він вимагав насамперед суворої вірності дружини чоловікові. Той міг мати “другорядних” дружин і наложниць (у разі безпліддя дружини), кількість яких визначалася залежно від соціального становища чоловіка. Заборонялися міжстанові шлюби, що мали наслідком кримінальну відповідальність, особливо шлюби вільних з рабами. Можливості жінки залишити свого чоловіка або протестувати проти розлучення були невеликі. Вона не мала права другий раз виходити заміж.

У давнину батько міг продавати дітей, окрім старшого сина, який користувався перевагами перед іншими дітьми.

Злочини і покарання

Кримінальне право стало найбільш розвиненою частиною правової системи. Старокитайському кримінальному праву були відомі такі поняття, як співучасть, обтяжуючі обставини, форма провини. Одне покарання призначали за навмисний наклеп, інше – за донос, що не підтвердився. Покарання мали на меті залякування. Тяжкість покарання за тілесні ушкодження залежала від того, були вони нанесені зі “злочинським наміром” чи у бійці. Чжоуському законодавству було відомо 500 видів злочинів. Незмінно в цьому списку перше місце займали державні злочини (зрада імператорові, бунт, дезертирство з армії, ін.). Стабільніший характер мала традиційна школа покарань: татування, відрізання носа, обрубання ніг, кастрація і страта. Вона поповнювалася іншими покараннями – биттям палицями від 100 до 500 ударів, зверненням у рабство, штрафом. Від тілесних покарань звільнялися діти, молодші 8 років і люди похилого віку, старші 70 років.

Остаточне затвердження традиційної системи покарань у V – IV ст. до н.е. пов'язане з його філософським осмисленням на основі використання сакральної цифри п'ять. Разом із злочинцями страті підлягали три покоління його родичів – по лінії батька, матері і дружини. Певне пом'якшення покарань під впливом одержавлення конфуціанства мало наслідком тимчасову відміну покарань невинних родичів злочинця і в затвердженні норми про безкарність приховування родичами своїх близьких, які здійснили злочин.

Судочинство

Судовий процес, за характером змагальний, включав елементи розшукового процесу. Розслідування злочинів доручалося окремим чиновникам. Воно починалося із заяви або доносу в місцеві управління. Неточність доносу каралася відповідно до скоєного злочину особою, якої стосувався донос. Заборонялося доносити на членів сім'ї, анонімні доноси. Чиновники повітів вели слідство і виконували вирок, наприклад биття палицями на місці в суді. Розслідування тяжких злочинів (заколотів, зради і ін.) передавалося в окружні управи. Покаранням за них була смертна кара. У судовому процесі застосовувалися тортури.

Питання для самоконтролю

1. Які основні фактори формування державності у Стародавній Греції ?
2. Які основні елементи соціальної структури давньоафінського суспільства ?
3. Які основні риси афінської демократії ?
4. Дайте визначення форми державного правління Стародавньої Спарти. Відповідь обґрунтуйте.
5. У чому причини відмінностей форми держави в Афінах і Спарті ? Відповідь обґрунтуйте.
6. Чи володіли певними правами раби у країнах Стародавньої Греції ?
7. Хто з афінських реформаторів увів оплачуваність державної служби ?
8. Яке місце в державному механізмі Стародавніх Афін займала геліея ?
9. У якій і розглянутих держав практикувалося виховання підростаючого покоління\ спеціальних тренувальних загонів з 7-річного віку ?
10. Чим відрізнялося право власності в Афінах і Спарті ?

Тема 3. Держава і право Стародавньої Греції

1. Виникнення полісної організації суспільства і держави.
2. Розвиток соціальної структури і державного механізму Афіїнської республіки.
3. Формування державності у Стародавній Спарті.
4. Джерела та основні риси права давньогрецьких держав.

1. Виникнення полісної організації суспільства і держави

Давньогрецька цивілізація витворила унікальний культурний сплав здобутків людської думки у сферах філософії, науки, мистецтва, господарювання, військової справи, державотворчості і права. Вона стала основою греко-римського (античного) цивілізаційно-культурного спадку, започаткувала унікальну, своєрідну і багату правову традицію епохи Стародавнього Риму. Антична (від лат. *antiquus* – стародавній) цивілізація сформувалася на півдні Європи в басейні Середземного моря. Свого апогею вона набула у середині I тис. до н.е. – на початку I тис. н.е. Саме до цього часу відносимо успіхи стародавніх греків і римлян у всіх сферах людської діяльності, в тому числі у політико-правовій.

Створення перших протодержав на півдні Балканського півострова і на островах Егейського моря у III–II тис. до н.е. стало результатом завоювання греками-ахейцями автохтонного населення цього регіону. Завоювання привело до перемішування різних народів, що породило самобутню крито-мікенську цивілізацію. Монархічний характер протодержав, для яких були характерні наявність державно-храмових господарств та земельної общини, свідчив про певну їх схожість із давньосхідними монархіями.

Розкладання первіснообщинного ладу і виникнення рабовласницького суспільства на території Стародавньої Греції датуються кінцем II – поч. I тис. до н.е. З огляду на географічні та економічні відмінності (країна розділена гірськими хребтами, які відділяють різні її території) ці процеси відбувалися нерівномірно і призвели до утворення невеликих за територією міст-держав – полісів. Це були політичні общини повноправних громадян, які за формою державного правління можна поділити на два типи – демократичні та аристократичні республіки. В останніх тривалий час зберігалися пережитки родоплемінної організації влади. Перший тип держави був притаманний для Афін, другий – для Спарті, які були найбільшими містами-державами Стародавньої Греції у середині I тис. до н.е.

Таблиця 3.1. Періодизація полісного етапу історії Стародавньої Греції

Гомерівський період, “темні віки” (XI– поч. VIII ст. до н.е.)	тимчасове повернення греків до родоплемінних відносин, спричинене завоюваннями території країни племенами дорійців; основними джерелами вивчення цього періоду є поеми Гомера “Іліада” та “Одісея”
Архаїчний період (VIII–VI ст. до н.е.)	формування полісної організації античних суспільства і держави
Класичний період (V–IV ст. до н.е.)	розквіт і занепад античного поліса

Вчені помітили, що давньогрецькому поету Гомеру був відомий лише один тип людського співжиття – поліс як політичний та економічний центр общини. Основну масу населення протоміста складали землероби, скотарі, а також нечисленні ремісники і торговці. Кожен поліс існував практично замкнуто. Лише зовнішня загроза могла об'єднати декілька полісів у тимчасовий військовий союз. Земля надавалась членам роду у користування за умови її періодичного перерозподілу. Виділялася аристократична верхівка, яка володіла більшими і кращими угіддями, ніж прості общинники.

Система управління таким полісом складалася з трьох елементів: царів, ради старійшин і народних зборів.

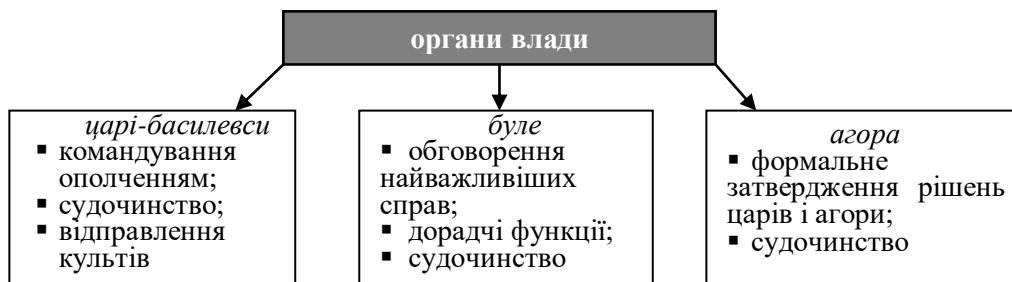

Схема 3.1. Структура і повноваження органів влади в архаїчних полісах-общинах

Царську владу зазвичай представляли декілька людей – своєрідний конгломерат “кращих” (aristoi), за висловом Гомера. Усією повнотою влади царі-басилеї володіли під час війни, коли вони очолювали ополчення своїх співплемінників. Посада була виборною, поступово ставала спадково-династичною. Найдавнішим органом була рада старійшин – *буле*. Її члени, досвідчені “старці”, брали участь в обговоренні найважливіших справ життя общини. Поступово до складу *буле* стали входити найзаможніші общинники незалежно від віку. Вища влада за традицією належала народу – демосу, який періодично збирався на народні збори – агору.

Наприкінці IX – у VIII ст. до н.е. в історичному розвитку Стародавньої Греції відбулися значні зміни, пов’язані з формуванням рабовласницького ладу. Рабство мало патріархальний характер. Раби переважно використовувалися як домашні слуги, поварі, конюхи, економи, працівники в домашніх майстернях. З часом різниця між рабами і вільним населенням збільшувалася. Джерелами рабства у ранні періоди були в основному війни та морські піратські напади. Аристократичні сім’ї ставали першими власниками рабів. На початок I тис. до н.е. рабовласництво було поширеним явищем, хоча ще не стало основою господарського життя та соціального укладу давньогрецьких держав-полісів.

Відбувався активний процес розвитку приватної власності. Багато простих землеробів позбавлялися ділянок, які зосереджувалися в руках родової знаті. Проходило формування великого землеволодіння. Розподіл общинної землі на ділянки, їх перехід у спадкове сімейне володіння з розвитком майнової диференціації зумовив зубожіння маси вільних общинників, багато з яких за борги потрапляли в рабство або перетворювалися у батраків-фетів.

Географічна специфіка країни та особливості природних умов сприяли формуванню полісів як закритих держав. Поза суспільно-політичними процесами полісів залишалися раби та іноземці, навіть вихідці з інших грецьких полісів. Кожен поліс мав свої особливості політичної організації, традиції, звичаї, правові норми та з

розвитком приватної власності замінив в історичному розвитку Стародавньої Греції земельно-общинні родові колективи – філи і фратрії. Писаного права ще не було, тому греки жили за звичаями предків. Прикладом такого звичаю може бути кровна помста.

Наприкінці VII–VI ст. до н.е. на перший план серед десятків давньогрецьких полісів вийшли дві найбільші і наймогутніші держави – Афіни і Спарта, які представляли протилежні форми державності і типи господарювання.

2. Розвиток соціальної структури і державного механізму Афінської республіки

Афіни розміщені в Аттиці, одній з областей Середньої Греції, через портові гавані Пірей і Фалери мають вихід до моря. Афіни не одразу стали центром Аттики. У мікенський період на цій території було укріплене поселення. У гомерівський період Аттика була поділена на декілька дрібних общин – ойкосів, які постійно ворогували між собою. Важливу роль в об'єднанні цих общин належить легендарному герою Тезею (VII ст. до н.е.). Коли Тезей був царем, він ліквідував ради старійшин і посадових осіб у різних містах та об'єднав усіх жителів навколо одного міста, створивши одну раду. Це об'єднання отримало назву *синойкізм*. Тезею приписують поділ населення за родом занять на геоморів – землеробів і деміургів – ремісників. Однак навіть після синойкізму продовжував зберігатися родовий поділ на чотири філи, кожна з яких поділялася на фратрії, що об'єднували декілька родів.

У VIII – VII ст. до н.е. в Аттиці склалася група родової знаті, яка мала назву *евпатриди*, що буквально означає “ті, що мають благородних батьків”. Головним привілеєм евпатридів було володіння землею, а також право займатися торгівлею. В їх руках концентрувалися багатство і влада. Замкнутій *олігархічній* верхівці протистояла основна маса населення – демос, до якого входили дрібне і середнє селянство, ремісники, купці, власники кораблів, господарі ремісничих майстерень. Право громадянства вважалось священним і надавалось спадково чи за особливі заслуги перед державою. Політичні права мали лише чоловіки-афіняни.

Окрім того тут проживали вихідці з інших областей та общин Греції, які не могли стати повноправними членами філ і фратрій. Вони формували групу населення “нечистого походження” – *метеки*. Метеки були особисто вільними, але в політичних та економічних правах обмежені: позбавлені права власності на землю та нерухомість; мали обов'язок виплачувати особливий податок – метекейон; не мали права одружуватися на жінках-афінянках; не мали права на пряму користуватися захистом афінського судочинства.

Особливий прошарок населення склали вільновідпущеники – звільнені від неволі господарями раби, які мали обмежені майнові права і не мали жодних політичних прав.

Нижчий прошарок населення склали раби, які були позбавлені прав. Джерелами рабства у період його розквіту (V – IV ст. до н.е.) в Афінах були боргова кабала, військовий полон, купівля рабів в інших землях, народження від рабині та віддання в рабство за злочин. Раби поділялися на державні і приватні. Господар не міг безкарно вбити свого раба. Рішення про смертну кару виносив лише суд.

Після падіння царської влади (приблизно у VIII ст. до н.е.) управління Афінами перейшло до архонтів, які обиралися з представників евпатридів. Спершу ця посада

була пожиттєвою. Згодом архонтів обирали на десять років і зрештою – на один рік. По завершенні повноважень архонти ставали пожиттєвими членами ареопагу – вищої державної ради, що прийшла на зміну ради старійшин. Зі складу евпатридів формувався ареопаг – рада, що замінила буле. До складу ареопагу входили колишні і діючі архонти.

Також у VIII – VII ст. до н.е. продовжували збиратися народні збори, в яких брали участь лише громадяни, запрошені архонтами. Тому народні збори змінили назву з агори на *еклесію* (“зібрання викликаних осіб”, від гр. ekkaleo – “викликаю”). Цей механізм їх організації забезпечував панування родової верхівки (евпатридів).

Схема 3.2. Вищі органи влади в Афінах у VIII – VII ст. до н.е.

Політичне панування евпатридів, яке не задовольняло ні нову аристократію, ні ремісників і торговців, доповнювалося економічним. Величезна кількість селян попадали у боргову залежність від багатих евпатридів, які видавали позики через заставу землі. Якщо общинник не виплачував кредит у визначений термін, земля ставала власністю кредитора, хоча формально вважалася власністю того роду, до якого належав боржник. Общинник надалі працював на цій землі, але віддавав кредитору 5/6 урожаю. Через це їх називали пелатами або шестидольниками.

Таке тотальне панування евпатридів спричинило соціальну напругу, що посилювалася непропорційним у порівнянні з кількістю повноправних громадян (близько 10 % від кількості населення поліса) збільшенням кількості рабів та іноземців. У 30-х роках VII ст. до н.е. Кілон, за походженням аристократ, спробував здійснити державний переворот, що зазнав поразки. У 621 р. до н.е. евпатриди пішли на поступки, видавши перші “писані” закони – т. зв. закони Драконта (про них піде мова далі). Проте ці часткові заходи не вирішили докорінних проблем. Частина знаті була змушена продовжувати зміни, що виявилися у реформах Солон та Клісфена.

Для пом’якшення суспільно-політичних суперечностей були потрібні політичні перетворення, початок яким поклав Солон, обраний архонтом у 594 р. до н.е. Головною метою його реформ стало примирення інтересів різних угруповань вільних громадян.

Таблиця 3.2. Реформи Солона

зміст реформ	
<i>сисахфія</i> (скасування усіх боргів афінських громадян)	
встановлення свободи заповітів	
запровадження єдиної монети	
запровадження системи влади, що ґрунтувалася на основі майнового цензу (поділ громадян за майновим становищем на 4 розряди); майнове становище, а не родовитість визначало місце громадянина в ополченні	
підвищення ролі народних зборів (еклесії)	
засновано суд присяжних (<i>геліея</i>), до складу якого могли обиратися усі громадяни у кількості 6 тис. чоловік, та Раду 400 (буле), до якої могли обиратися громадяни перших трьох станів по 100 чоловік від кожного племені	
закон про політичну активність громадян (зобов'язував учасників народних зборів висловлювати чітку позицію під час голосування у формі схвалення чи заперечення)	
Результати	
скасування боргового рабства	
юридичне визнання приватної власності, допуск купівлі-продажу землі	
обмеження власності евпатридів на користь торгово-ремісничих, купецьких і селянських верств населення через визначення граничного розміру володіння земельною власністю і надання можливості безземельним та малоземельним селянам викупити надлишки землі у тих, хто володів нею понад норму	
цензова реформа сприяла позбавленню аристократії спадкових привілеїв	
розширення політичних прав незаможної частини громадян	
розширення прав народних зборів, що стали головним законодавчим і контролюючим органом Афін, сприяло демократизації суспільно-політичного ладу; збори і Рада 400 зменшили владу ареопагу і колегії архонтів	

Реформи Солона завдали удару по родовій організації влади і привілеях родоплемінної аристократії, тому викликали її незадоволення. Частково задоволеним залишився демос, адже власність заможних осіб залишалась недоторканою. Чимало незаможних не мали змоги викупити землю з боргової кабали. Переділу землі не було проведено. Залишався утрудненим доступ демосу до верхівки політичного управління полісу. Реформи Солона зумовили зниження соціальної напруги, проте не мали наслідком докорінне вирішення суспільно-політичних суперечностей.

Таблиця 3.3. Поділ громадян Афін на розряди за реформою Солона

<i>Розряд</i>	<i>назва розряду</i>	<i>розмір річних прибутків</i>	<i>політичні права</i>	<i>вид військ</i>
I	Пентакосіомедимни	не менше 500 медимнів*	громадські посади (архонти і члени ареопагу, воєначальники)	– Кіннота
II	Вершники	не менше 300 медимнів	громадські посади	– Кіннота
III	Зевгіти	не менше 200 медимнів	громадські посади	– важка піхота
IV	Фети	менше 200 медимнів	лише участь в народних зборах	– легка піхота, допоміжні загони

Одним з наслідків реформ Солона стало утвердження *тиранії* Пісістрата, а потім його синів (560–527 рр. до н.е.). Пісістрат конфіскував землі евпатридів, які загинули в міжусобній війні або втекли за межі Афін. Поділив ці землі між малоземельними і безземельними селянами. Селяни отримали від держави дешевий кредит. Побудовано

* Медимн – міра сипучої речовини (зерна), яка дорівнювала 41–52 л.

значний торговий і військовий флот. Підвищення податків і повинностей для заможних верств та інші заходи викликали незадоволення знаті, яка за підтримки Спарти повалила тиранію. Торгово-реміснича верхівка на чолі з Клісфеном вигнала спартанців і закріпила своє становище новими реформами.

У 509 р. до н.е. Клісфен провів державні реформи, які сприяли завершенню ліквідації залишків родового ладу в Афінах.

Таблиця 3.4. Реформи Клісфена

Зміст
замість старого адміністративно-територіального поділу Аттики на 4 племені введено нові територіальні одиниці: 10 філ, кожна з яких поділялася на 3 тритії (міська, прибережна і землеробська), які у свою чергу поділялися на деми
кожний громадянин приписувався до певної деми
Раду 400 замінено на Раду 500 (по 50 чоловік від кожної філи)
створено колегію десяти стратегів
розширені ряди афінських громадян шляхом надання багатьом метекам громадянських прав
для запобігання спробі аристократії реставрувати старі порядки у практику народних зборів була введена особлива процедура – <i>остракізм</i>
Результати
на зміну кровноспорідненому прийшов територіальний принцип поділу населення
головним наслідком реформ стала ліквідація залишків родового ладу та первіснообщинних відносин в цілому і створення основ демократичного республіканського рабовласницького устрою в Афінах

Внаслідок реформ у V ст. до н.е. сформувалася Афінська держава. Вона поділялася на чіткі локальні територіальні одиниці. Заможні міщани користувалися тими ж привілеями, що й заможні аристократи. До участі в управлінні допущено усіх вільних громадян. Скасовано боргове рабство. Виникає держава зі складною системою демократичних установ і широким застосуванням рабської праці. Однак новий державний порядок ще не означав повного утвердження в Афінах демократичної форми правління.

На розвиток Афін великий вплив мали греко-перські війни, що завершилися їх блискучою перемогою. Утворений в ході цих воєн союз грецьких держав спочатку очолювала Спарта. До 70-х років V ст. до н.е. керівництво союзом перейшло до Афін.

У V ст. до н.е. афінська демократія вступила в період свого розквіту. Стратег Ефіальт у 464 р. до н.е. провів політичну реформу, майже повністю позбавивши ареопаг політичної влади, передавши його основні функції народним зборам, Раді 500 і гелієї. Ареопаг позбавили права накладати вето на постанови народних зборів, забрали контролюючі та адміністративно-наглядові функції. З судових повноважень ареопагу залишено релігійні і окремі кримінальні справи.

Нові радикальні демократичні реформи пов'язані з ім'ям Перікла, одного з найвідоміших політичних діячів античності. Перебуваючи на посаді стратега з 444 до 429 р. до н.е. (з перервами) цей лідер демосу провів ряд реформ. Афіни стали сильною державою, яка багато в чому визначала внутрішню і зовнішню політику всієї Греції. На певний час Афіни стали найбільшим культурним і торговим центром всього Середземномор'я.

Таблиця 3.5. Реформи Перікла

Зміст
принцип жеребкування поширено на більшість виборних посад
усіх громадян зрівняно у політичних правах шляхом ліквідації уведеного Солоном майнового цензу на займання посад
введено оплату за державну службу, що спрощувало можливість долучитися до управління державою вихідців із незаможних верств
поширено роль народних зборів в управлінні державою
Результати
завершилося становлення демократичної системи, яка на тривалий час стала прикладом і зразком демократії для багатьох народів

Таблиця 3.6. Основні органи влади в Афінах у класичний період (V-IV ст. до н.е.)

<i>Орган влади</i>	<i>Місце в системі державної влади</i>	<i>Порядок формування, склад і структура</i>	<i>Повноваження</i>
Народні збори (еклесія)	верховний орган влади	збори громадян-чоловіків (спершу 10, згодом до 40 разів на рік), які досягли 20-річного віку, незалежно від майнового стану і роду занять	прийняття законів, ухвал; обрання посадовців і контроль; оголошували війну і мир; обговорення становища країни; розгляд прохань і скарг громадян; рішення за процедурою остракізму та ін.
Рада 500 (буле)	робочий орган народних зборів, вищий адмін. орган з управління службами Афін і передмість	члени ради (булевти) обиралися на 1 рік шляхом жеребкування з числа повноправних громадян, які досягли 30-літнього віку по 50 чоловік від кожної з 10 філ; поділялися на 10 комісій	попереднє обговорення і висновок щодо законопроектів для подачі на народні збори; вирішення питань благоустрою міста; управління фінансами; регулювання торгівлі; контроль за посадовцями, у т.ч. притягування до суду за розкрадання державної скарбниці; дипломатичні стосунки з іншими державами;
Гелієа	найвищий судовий орган	6 тис. суддів-геліастів (по 600 чол. з кожної із 10 філо) обиралися на 1 рік з громадян, що досягли 30-річного віку; поділялися на 10 колегій (по 500 чол.), 1000 суддів були запасними; суд відкритий і гласний	суд першої інстанції у справах про державні злочини і зловживання посадовців; апеляційна інстанція у справах, розглянутих іншими судами; контрольні функції; могла відхиляти законопроекти, прийняті народними зборами
Колегія архонтів	судочинство, організація культів	9 архонтів і секретар (з часом їх стало 40) обирали за жеребом – по одному від філи; архонти – епонім, басилевс і полемарх мали рівну владу, кожен з них вибирав собі 2 товариша (помічники)	приймали заяви і головували в судовій палаті гелієа з винесення вироків; вирішували релігійні, сімейні спори, справи щодо дотримання моралі і порядку відправлення культів
Колегія стратегів	спершу суто військовий орган, згодом широкі виконавчі повноваження	10 стратегів обиралися по 1 з кожної філи з впливових громадян; голова – перший стратег (автократор), обирався народними зборами	вирішення питань утримання армії і флоту; організація збору військових податків; продовольче забезпечення війська; укладення перемир'я; підготовка проектів рішень Ради 500 і народних зборів тощо

Ареопаг	спершу широкі контролюючі, згодом певні судові функції	представники аристократів, діючі і колишні архонти, які успішно прозвітували про свою річну діяльність	розгляд судових справ: про навмисні вбивства; про завдання ран і каліцтв з метою позбавлення життя; про підпали і отруєння, що мали наслідком смерть
Важливу роль в управлінні Афінами відігравали інші посадові особи (всього їх було близько 700 чоловік), які займалися різними державними справами (державний скарбник, воєначальники тощо). Усі посадовці в Афінах обиралися шляхом відкритих виборів на народних зборах або жеребкуванням строком на 1 рік і мали звітувати про проведену роботу перед найвищими контролюючими органами (залежно від рівня посади). Органи влади були колегіальними. Перед вступом на посаду кандидати перевірялися на професійну здатність, чистоту перед законом, моральні якості і відсутність боргів.			

Афінська армія формувалася на основі загального ополчення вільних громадян віком від 18 до 50 років. У мирний час всі афінські громадяни від 18 до 20 років були зобов'язані пройти військове навчання. Афінське військо складалося з гоплітів, кінноти і піхоти. Воїнами служили фети і найманці. Значного розвитку набув флот.

Поліцією управляв один з архонтів. Поліція вела розшукову діяльність, стежила за громадським порядком, дотриманням моральності, санітарним станом у місті, охороняла державні будівлі і громадські споруди. Окремий підрозділ слідкував за дотриманням законності торгівлі. Поліція співпрацювала з колегією одинадцяти – органом, що здійснював нагляд за в'язницями і видав виконанням вироків. Поліцейська служба була неprestижною, тому її несли переважно метеки і раби-токсоти (близько 200 чоловік).

Судочинство окрім згаданих органів влади (насамперед геліея) здійснювали чотири колегії ефетів (справи про ненавмисні вбивства), колегія одинадцяти (переважно майнові злочини), колегія сорока (дрібні справи) тощо.

Ослаблена Пелопонеською війною зі Спартою у 431 – 404 рр. до н.е., внутрішніми суспільно-політичними міжусобицями та соціальною напругою, породженою зростанням майнової нерівності, різким збільшенням нерівноправних іноземців-метеків, афінська держава на рубежі V – IV ст. переживає гостру кризу і поступовий занепад. У 338 р. до н.е. військо Філіппа Македонського розбило грецьке військо. У 336 р. до н.е. Афіни разом зі всією Грецією були завойовані його сином Олександром. У II ст. до н.е. після вторгнення римських легіонів Афіни, як і вся Греція, стали провінцією Римської держави.

3. Формування державності у Стародавній Спарті

Лакедемон – саме так у стародавні часи називали спартанську державу – був великою общиною, яка володіла родючою долиною ріки Еврот. Долина Лаконія знаходиться на півдні Пелопонеського півострова, відділена важкопрохідними горами від решти території, що значною мірою зумовило своєрідність культурно-історичного і державно-правового розвитку майбутньої Спарті. У мікенську епоху Лаконію заселяли ахейці. У XII–XI ст. до н.е. на Пелопонес вторглися дорійські племена, які захопили Лаконію, сусідні Мессенію та Аргос. У тих областях, де завойовники не могли подолати опір ахейців, вони йшли на мирне зближення. Укладалися змішані шлюби з місцевим населенням, засвоювалася їх релігія і культура. З X ст. до н.е. дорійці вели напружену боротьбу з сусідніми племенами за панування над усією Лаконією.

Саме у цей період відбувається формування верстви *перієків* (“ті, що живуть навколо”) – жителів пограничних областей, які добровільно визнали панування Спарти. Вони були особисто вільними та користувалися громадянськими правами в общинах свого проживання. Перієки володіли майновою правоздатністю, могли мати сім’ю, займатися будь-яким видом діяльності. Основним заняттям перієків були торгівля і ремесла. На них розповсюджувався військовий обов’язок. Однак в самій Спарті перієки вважалися людьми “другого сорту”, не маючи жодних громадянських (насамперед політичних) прав. Тобто уже за часів завоювання Лаконії склалися два основних стани спартанського суспільства: повноправні громадяни – спартіати і вільні, але позбавлені громадянських прав перієки.

Близько VIII ст. до н.е. у Спарті як і в інших грецьких полісах у зв’язку з різким зростанням кількості населення виникла проблема розширення земель. Проте, якщо більшість грецьких полісів вирішували цю проблему шляхом заморської колонізації, то спартіати вирішили її за рахунок завоювання сусідньої області Мессенії. Мессенські війни призвели до поневолення значної частини населення, яке сформувало третій клас давньоспартанського суспільства – *ілоти*. Вони перебували на напіврабському підневільному становищі, були державною власністю, надавалися спартіатам для обробітку землі. Їх спартіати використовували переважно на домашніх роботах. Ілоти, на відміну від класичних рабів, не вважалися товаром, мали право вести власне господарство, вільно розпоряджатися частиною урожаю, створювати сім’ю. Спартіат міг карати ілота, передавати його іншому власнику, але не міг продати. Ілот був зобов’язаний підкорятися не лише своєму господарю, але й кожному спартіату. У випадку непокори його піддавали жорстокому побиттю. Ілотам всередині країни заборонялося носити зброю, але під час війни вони несли військову повинність як легкоозброєні воїни.

Існувала також суспільна група рабів, яка формувалася з військовополонених і перетворених на рабів перієків та ілотів. У цьому випадку спостерігалася класична форма рабства. У результаті першої та другої мессенських війн під владою Спарти опинилася дуже велика територія з численним населенням: 200 тис. рабів (ілотів); 32 тис. перієків; 10 тис. спартіатів (чоловіків-воїнів).

У цей же період – VIII–VII століття до н.е. – склалися форма державного правління і державний устрій Спарти. За формою державного правління Спарта була аристократичною республікою. Головною особливістю цієї своєрідної політичної системи складала подвійна царська влада. З давніх часів у Спарті одночасно правили дві царські династії, що відповідало двом основним племенам – дорійців та ахейців, які часто ворогували між собою. Царі-архагеті користувалися загальною повагою, але їх влада була сильно обмежена. Обидва царі входили до складу ради старійшин – герусії. Третім елементом державного механізму Спарти були народні збори (апела), які відігравали другорядну роль. Рішення на них приймалися автоматично без обговорення. Скликалися народні збори 1 раз на місяць. Порядок діяльності народних зборів давав можливість спартанській олігархії впливати на їх роботу, направляти їх діяльність у потрібному напрямі.

З утворенням нової суспільної верстви – ілотів, з’явився новий державний інститут, покликаний захищати інтереси аристократії й надалі обмежувати царську владу – колегія *ефорів* (буквально “наглядачі”, “звіздогляди”). Кожні 8 років ефори

усамітнювалися у святилищі богині Пасифаї в Спарті, де спостерігали за небом: якщо падаюча зірка пронеслася в одному напрямку – цар має бути усунений з посади, а якщо в іншому – його повноваження можна продовжити. Починаючи з VI ст. до н.е. ефори набувають все більше відповідальних функцій, а “звіздоглядство” часто використовувалося для зміщення небажаних їм царів.

Таблиця 3.7. Основні органи влади Спарті

<i>Орган влади</i>	<i>Місце в системі державної влади</i>	<i>Порядок формування, склад і структура</i>	<i>Повноваження</i>
два царі (архагети)	формально верховні правителі	влада була спадковою, але кожні 8 років проводилося ворожіння на зірках, за наслідками якого вони могли бути притягнуті до судової відповідальності або відсторонені від посади	спершу мали повноваження скликати народні збори, оголошувати війну і укладати мир, командувати військом, приймати послів; згодом їх влада обмежилася до символічного управління військом у походах, проведення жертвоприношень, участь в герусії
Рада старійшин (герусія)	верховний орган влади	28 геронтів, яких довічно обирали на народних зборах із знатних спартіатів, які досягли 60-річного віку, та 2 царі- архагети	ухвалення законопроектів для розгляду народних зборів; ведення переговорів з іншими державами; розгляд кримінальних справ про державні злочини
Народні збори (апела)	вищий законодавчий орган влади	брали участь усі спартіати віком 30 років	прийняття законів; обрання посадовців; вирішення питань війни і миру, союзу з іншими державами; розгляд питання про спадкоємство царів; судочинство у справах про посадові злочини
Колегія ефорів (ефорат)	найвищий орган управління	комісія з 5 чоловік, обраних народними зборами на 1 рік	скликання герусії і народних зборів, управління їх діяльністю; управління зовнішніми справами; нагляд за дотриманням законів; оголошення війни і миру; розгляд судових справ по майнових суперечках; контроль за діяльністю нижчих посадовців

За своїми повноваженнями ефори відповідали аристократичним магістратам, які створювалися у той час в багатьох давньогрецьких державах з метою обмеження царської влади. В Афінах, наприклад, таку функцію виконували архонти. Спарта в цілому за структурою державного механізму мало чим відрізнялася від інших грецьких полісів. Однак після другої Мессенської війни (друга половина VII ст. до н.е. – початок VI ст. до н.е.) у внутрішньому житті Спарті відбулися кардинальні зміни, що призвели

до перетворення могутньої відкритої для зовнішніх контактів держави у військовий лагерь. Їх пов'язують ім'я напівлегендарного спартанського законодавця Лікурга.

Насамперед державний апарат був пристосований до швидкого придушення можливих повстань ілотів. Після остаточного підкорення Мессенії ілоти за чисельністю значно переважали своїх поневолювачів. Утримати їх в покорі можна було лише за допомогою жорстокого і систематичного терору. Тому періодично спартіати влаштовували облави на ілотів – так звані “криптії” (з грецької *kriptos* – “прихований”, “таємний”). Ефори, вступаючи на посаду, оголошували війну ілотам і періодично направляли невеликі загони молодих войовничих спартіатів у селища. У денний час вони переховувалися, а вночі раптово нападали і вбивали найсильніших ілотів.

Загалом закони Лікурга практично не змінили державний механізм Спарти, проте підкорили військовим інтересам держави усе суспільне життя. Закони забороняли спартіатам виїздити за кордон, займатися торгівлею і ремеслами, носити прикраси, на власний розсуд виховувати дітей. Єдиною метою існування держави стала війна, на яку спартіати-чоловіки йшли як на свято. Найважливішим політичним принципом став принцип рівності. Усі спартіати, незалежно від походження і соціального становища, жили в однакових умовах: носили простий одяг; користувалися однаковими предметами побуту; їли однакову їжу. На виробництво і поширення предметів розкоші була сувора заборона.

На чолі держави залишалися два царі, але фактично країною управляли ефори. Вони володіли насамперед судовими і поліцейськими повноваженнями, наглядали за приватним життям окремих громадян, мали право вимагати пояснень від царів, збирали та вели засідання народних зборів та герусії. Ефори керували фінансами і зовнішньою політикою.

Централізація військово-аристократичної влади у Спарті перетворила її на кінець V ст. до н.е. у наймогутнішу давньогрецьку державу. Проте перемога над Афінами в Пелопонеській війні (431 – 404 рр. до н.е.) стимулювала процеси майнового розшарування серед спартіатів, сприяла поступовому розвитку товарно-грошових відносин, чого вимагали й об'єктивні потреби розвитку суспільства, яке входило в глибоку кризу і застій. Поступово ліквідувався аскетичний спартанський спосіб життя. Остаточного удару Спарті завдала втрата територій, завойованих Македонією у IV ст. до н.е. Ослаблена Спарта з іншими грецькими містами в II ст. до н.е. відійшла під зверхність Риму.

4. Джерела та основні риси права стародавньогрецьких держав

Найдавнішим джерелом **афінського права** були звичаї. З кінця VII ст. до н.е. основним джерелом права стає законодавча діяльність верховних органів держави. До безпосередніх джерел вивчення стародавньогрецького права відносимо фрагменти віднайдених археологами записів законодавства міст-полісів, промов ораторів, твори Гомера, давньогрецьких істориків Геродота, Фукідида, Ксенофонта, Плутарха, філософів Аристотеля, Платона та інших давньогрецьких мислителів.

Перша спроба створення “писаних” законів пов'язана з ім'ям архонта Драконта (приблизно 621 р. до н.е.). Його закони, які ґрунтувалися на звичаєвому праві, встановлювали жорсткі покарання. Стратою каралися не лише святотацтво і умисне вбивство, але й крадіжка овочів і навіть неробство. Одночасно була заборонена кровна

помста, норми були спрямовані на захист майнових прав і приватної власності, що надало законам Драконта великого історичного значення.

Новим словом у законотворенні Стародавніх Афін стало законодавство архонта Солона (594 р. до н.е.), яке скасувало більшість попередніх законів Драконта. Воно зачіпало широке коло питань, пов'язаних з організацією державної влади і регулюванням нових цивільно-правових відносин (боргова реформа, закріплення приватної власності на землю).

Джерелами **права Спарти** були звичаї, традиції, систематизація яких пов'язана з ім'ям легендарного законодавця Лікурга. Проте у Спарті не було писаного законодавства, тобто фактично закони зводилися до тих же звичаєвих норм. Як зазначалося, за законами Лікурга населення Спарти поділялося на спартіатів, які володіли політичними правами, вільних, які не мали таких прав (періеки), і рабів (ілоти).

Закони Лікурга мали на меті забезпечити єдність спартіатів через формування суспільства і держави військово-табірного типу. Зокрема запроваджено аскетичний спосіб життя, формальну соціальну зрівнялівку у способі життя, ліквідовано обіг монет з кольорових цінних металів, заборонено торгівлю. Ці та інші особливості соціально-економічного укладу Спарти зумовлювали нерозвиненість правової системи держави, наявність значних пережитків родового устрою в політико-правовій організації держав.

Правове регулювання власності

В **афінському праві** ще не існувало поняття “право власності” як абсолютного права особи. На відміну від Спарти, в Афінах колективна власність панівної верстви суспільства мала обмежене розповсюдження. До неї відносилися державні маєтки і копальні, храмове майно тощо. Окрім державної землі, що переважно здавалася в оренду, існували громадські землі філ і демів. Майно, що перебувало у приватній власності, поділялося на “видиме” (земля, будинок, раби і так далі) і на “невидиме” (гроші, коштовності та ін.). Також речі поділялися на рухомі і нерухомі.

Між державною і приватною власністю існував органічний зв'язок, що полягав у тому, що приватна власність мала значний відбиток колишніх колективних уявлень про спільність майна і вважалася за надану державою. Сама назва земельних ділянок походила від слова “доля” (клерос), тобто ділянка, отримана від общини в результаті “веління долі” – жеребкування. Під час війни на багатих громадян накладалася триєрархія – обов'язок споряджати за свій рахунок військовий корабель.

Афінське право розрізняло зобов'язання з договорів (вільні зобов'язання) і з деліктів (примусові – зобов'язання на підставі завдання шкоди). Підставою виникнення договорів вважалася угода сторін. Найбільш важливі договори укладалися зазвичай у письмовій формі. Залежно від характеру договору відповідний документ підписувався або обома сторонами (договір купівлі-продажу) або однією (зобов'язаною) стороною (договір позики). Виконання договору забезпечувалося завдатком, порукою третіх осіб і заставою. Заставлені речі були у володінні кредитора, який міг їх продати, якщо боржник не виконав зобов'язання.

Особливе значення в історії Афін мала застава землі (іпотека). При іпотечі закладена земля залишалася у володінні і користуванні боржника, який позбавлявся права розпоряджатися нею. За умови невиконання зобов'язання боржником закладена земля переходила до кредитора.

Серед договорів важливе місце займала купівля-продаж, що отримала велике розповсюдження у зв'язку з широким розвитком торгівлі як в самій Греції, так і з сусідніми з нею державами.

Схема 3.3. Основні види договорів у праві Стародавніх Афін

- купівлі-продажу
- позики
- найму
- підряду
- поклажі
- товариства

Зобов'язання із спричинення шкоди виникали при нанесенні шкоди майну. Вони мали наслідком відшкодування збитку. Шкода, заподіяна свідомо, відшкодовувалася у подвійному розмірі.

У **праві Спарті** право власності мало свої особливості і в цілому було нерозвиненим. Земля довгий час вважалася державною власністю і була розділена на рівні долі (клери) між спартіатами. Клер заборонялося дарувати, розділяти, продавати або оформляти у спадок. На землі трудилися ілоти, які віддавали власникові у вигляді оброку половину зібраного урожаю. Все інше майно могли купувати і продавати як спартіати, так і періеки, та навіть ілоти. Земельними ділянками наділялися також періеки (ремісники, торговці), які за користування ними платили податки державі.

Спартіатам були відомі договори купівлі-продажу, позики, дарування тощо. Торгівля була розвинена слабо. Зобов'язальні стосунки не отримали такого розвитку, як в Афінах.

Шлюбно-сімейні стосунки

Безшлюбність в **Афінах** морально засуджувалася. Законним вважався шлюб лише між афінськими громадянами. Шлюбний вік зазвичай для чоловіків складав 18, для жінок – 14 років. Шлюб укладався за договором між нареченим і головою сім'ї нареченої. Наречений був зобов'язаний сплатити за наречену викуп. Не допускалося багатоженство.

Жінки мали значно менше прав, ніж чоловіки. Після заміжжя жінка знаходилася під подвійною владою батька. Розлучення для чоловіка було абсолютно вільним, а для жінки досить складною справою. Чоловік міг співжити з рабинею, оскільки такі стосунки не мали правових наслідків.

Влада батька над дітьми до правління Солона була майже необмеженою. Згодом вона дещо ослабла, але все ж залишалася великою. Злочином вважалася погане поводження дітей з батьками, опікуна із сиротами, батьків з дітьми. Зрада дружини давала підстави чоловікові вбити її на місці вчинення перелюбу, або ініціювати порушення кримінальної справи.

Спадкування відбувалося за законом і за заповітом. Право на отримання спадку мали лише сини. Натомість дочкам брати мали забезпечувати посаг.

Спартіати приділяли велику увагу сімейно-шлюбним стосункам, особливо системі виховання дітей. Турбота про дітей починалася з турботи про матерів. Лише здорова жінка, на думку спартіатів, могла народити здорову дитину, в майбутньому справжнього воїна. Жінки були зобов'язані займатися спортом, брати участь в змаганнях, співати в хорі, бути моральним і фізичним зразком для своїх молодих синів-воїнів і надихати їх до активного військового способу життя.

Зазвичай подружні пари підбиралися посадовими (державними) особами для того, щоб від цього шлюбу народилися здорові діти. За законами з досягненням 30-річного віку хлопець одружувався. Неодружених в Спарті зневажали, їх навіть піддавали ганебним покаранням. Шлюб укладався з обопільної згоди батьків наречених.

Існував парний шлюб. Декілька братів мали одну дружину. Не засуджувалося надання дружини сторонньому чоловікові, якщо від нього очікувалося хороше потомство. Жінка в сім'ї займала досить високе становище. Вона володіла власним майном.

У Спарті батьки не мали права вирішувати долю своїх дітей. Відразу після народження дитини її оглядали старійшини і у випадку виявлення фізичних недоліків доручали батькові вбити дитину, скинувши її в урвище. У сім'ї дитина виховувалася до семи років. Потім хлопчиків забирали і виховували у загонах по 15-20 чоловік (агели). Їх виховували в суворих умовах, примушуючи у будь-яку пору року ходити босоніж, піддавали фізичним і моральним випробуванням, обмежували в їжі, що часто штовхало дітей на крадіжки. До таких злочинів їх навіть заохочували, але того, хто попався “на гарячому” суворо карали за незграбність.

Дітей в Лаконії вчили висловлювати свої думки коротко і точно (звідси вислів “лаконічна мова”). Також їх навчали хорошему співу та іншим умінням.

Злочини і покарання

Афінському праву були відомі декілька категорій злочинів. Розрізнялись навмисні і необережні злочини, відомо було поняття самооборони. Проводилась різниця між підбурювачем і виконавцем злочину.

Таблиця 3.8. Категорії злочинів у праві Стародавніх Афін

<i>Категорії злочинів</i>	<i>Види злочинів</i>	<i>Покарання</i>
проти держави	- державна зрада - дезертирство - розголошення державної таємниці - ухилення від військової служби	смертна кара з конфіскацією майна
проти порядку управління	- зловживання владою - казнокрадство тощо	відшкодування завданих збитків у 10-кратному розмірі
проти релігії	- безбожжя - недотримання релігійних обрядів - зневага до богів	смертна кара або вигнання з конфіскацією майна, атімія
проти особи	- вбивство - завдання тілесних ушкоджень - образа словом або вчинком тощо	від смертної кари до релігійно-моральних санкцій
майнові злочини	- підпал - крадіжка - пошкодження майна	компенсація завданих збитків у вигляді штрафів, обертання в рабство, конфіскація, тілесні покарання (для рабів) тощо

Найтяжчими злочинами були державна зрада, обман народу, внесення протизаконних пропозицій до народних зборів, образа богів, безбожжя, крадіжка храмового майна. До серйозних злочинів відносилися також вбивство, тілесні ушкодження, наклеп, образа, зрада дружини тощо.

У давньоафінському праві ще не було чіткого розмежування обставин злочинів, вчинених з умислу чи з необережності. Міра покарання залежала насамперед від тяжкості злочину. У випадку злочинів проти особистих інтересів мова найчастіше йшла про відшкодування збитків і штраф (зазвичай в подвійному розмірі від завданої шкоди). У випадку злочину проти інтересів держави – про покарання як таке. За найтяжчі злочини передбачалася страта. Проте також практикувалася матеріальна компенсація родичам вбитого. Злодія-рецидивіста обертали в рабство. Тілесні покарання застосовувалися до рабів.

Поширеною була *атімія*, за якою засуджений позбавлявся політичних прав (участь в народних зборах, займання державних посад). За хибне звинувачення у політичному злочині донощик (сикофант) міг бути відданий до суду.

За **правом Спарти** покарання призначалися за рішенням суддів. Норми права вказували лише на ті діяння, які були караними. Найтяжчими злочинами вважалися злочини проти держави, а саме: замах на захоплення влади, військова поразка, дезертирство і попадання у полон до ворога, зрада тощо. Широкого поширення набули такі види покарань, як штрафи, вигнання, позбавлення прав – атімія (призначалася переважно за дезертирство) і страта, яка застосовувалася найчастіше у формі скидання зі скелі, удушення. Ілотів, на відміну від решти спартанського населення, карали без суду і попереднього слідства.

Судочинство

Порушення кримінальної справи в **Афінах** відбувалося за ініціативою потерпілої сторони. Такою стороною могли бути лише особи чоловічої статі громадяни Афін. За жінок позови подавали чоловіки, за рабів – їх господарі, а за метеків та вільновідпущеників – повноправні громадяни Афін.

Судовий процес за стороною, яка порушила справу, поділявся на два види – державний і приватний. Позивач за власний кошт офіційно оплачував розгляд справи, тобто сплачував судове мито і викликав відповідача до суду. Явка останнього на судові засідання не була обов'язковою. У випадку приватного судового процесу позивач міг ініціювати його припинення на будь-якій стадії.

Доказами вини підсудного були особисте зізнання, наявність письмових доказів, покази свідків, присяга сторін. Свідчити могли не лише повноправні громадяни, але навіть раби, до яких у ході розслідування справи та судового процесу могли застосовувати ордалії. Судові дебати проходили за участі професійних ораторів. Рішення виносили судді таємним голосуванням. Вищою касаційною та апеляційною інстанцією в Афінах була геліея.

Судові функції в **Спарті** виконували герусія, колегія ефорів, архагети і народні збори. Кримінальні справи, особливо про державні злочини, розглядала герусія. Цивільними справами відали ефори, а суперечками щодо користування дорогами – архагети. Втім реально з часом уся повнота судової влади перейшла до ефорів, які мали повноваження порушувати кримінальне переслідування проти посадових осіб (у тому числі проти архагетів) та самі ж керували розглядом справ в герусії. Відсутність писаного законодавства надавала ефорам необмежену судову владу. Доказами служили клятви, свідчення свідків, ордалії та упіймання на місці злочину. Практикувалися позасудові розправи щодо ілотів і періеків.

Питання для самоконтролю

1. Які основні фактори формування державності у Стародавній Греції ?
2. Які основні елементи соціальної структури давньоафінського суспільства ?
3. Які основні риси афінської демократії ?
4. Дайте визначення форми державного правління Стародавньої Спарти. Відповідь обґрунтуйте.
5. У чому причини відмінностей форми держави в Афінах і Спарті ? Відповідь обґрунтуйте.
6. Чи володіли певними правами раби у країнах Стародавньої Греції ?
7. Хто з афінських реформаторів увів оплачуваність державної служби ?
8. Яке місце в державному механізмі Стародавніх Афін займала гелієя? Відповідь обґрунтуйте.
9. У якій із розглянутих держав практикувалося виховання підростаючого покоління у спеціальних тренувальних загонах з 7-річного віку ?
10. Чим відрізнялося право власності в Афінах і Спарті ?

Тема 4. Розвиток державності у Стародавньому Римі

1. Формування державності у Стародавньому Римі.
2. Державний механізм Риму у період республіки. Трансформації соціальної структури.
3. Зміни державного устрою в Римі на етапі переходу від республіки до імперії.
4. Форма держави у Стародавньому Римі в періоди принципату і домініату.

1. Формування державності у Стародавньому Римі

Продовжуючи розгляд розвитку державності і права Античності, розпочинаємо розгляд державотворчих процесів продовжувача традицій давньогрецької державності – Стародавнього Риму. Утворившись як місто-держава, Рим за майже тисячоліття свого існування став величезною світовою державою, що розповсюдила своє панування на країни Середземного моря, Балканського півострова та Західної Європи.

Таблиця 4.1. Періодизація історії державності Стародавнього Риму

царський період	753 – 509 рр. до н.е.	Розкол родоплемінних відносин, формування основних рис соціальної структури давньоримського суспільства, зародження державності
республіканський період	509 – 27 рр. до н.е.	Соціальне структурування суспільства, розквіт рабовласницьких відносин і державності республіканського типу
період імперії	27 р. до н.е. – 476 р. н.е.	Занепад республіканських традицій, формування одноосібної імператорської влади, розклад рабовласництва і поділ Римської імперії на частини з подальшою деградацією державності
• <i>Принципат</i>	• 27 р. до н.е. – 284 р. н.е.	
• <i>Домінат</i>	• 284 – 476 рр.	

Час створення міста Рим, яке історична традиція відносить до 753 р. до н.е., характеризується процесами розкладання первіснообщинного ладу у племен, які проживали в басейні ріки Тібр. Сама назва міста походить від імен міфічних братів-близнюків Ромула і Рема. Об'єднання трьох племен (латини, сабіни та етруски) призвело до формування в Римі єдиної родоплемінної общини.

Усі общинники мали однакові права та обов'язки як громадяни, воїни і власники землі. Єдність громадян римського поліса скріплювалась колективним землеволодінням і обов'язковою військовою службою. Окрім належності до певного роду, людей поєднувала спільна релігія. З часом, під впливом демографічного розширення та завоювань, родові зв'язки слабнули, а з родів формувалися окремі сім'ї. Люди, які походили по чоловічій лінії від засновника роду, стали називатися *патриціями* (від лат. *pater* – батько).

Сприятливі для скотарства і землеробства кліматичні умови, вигідне географічне розташування мантили до Риму прийшло населення сусідніх племен. Проте обмеженість земельного фонду в цих умовах поставила під загрозу добробут самої общини. Природним результатом, що дозволяв хоча б тимчасово вирішити наявні проблеми, було перетворення общини на замкнуту організацію, що не допускала до своїх рядів представників інших племен чи родів. Населення, яке опинилося за межами давньоримської общини, отримало назву плебс. Плебеї залишалися вільними, але були обмежені в майнових і особистих правах.

Третьою суспільною верствою давньоримського суспільства на етапі переходу від родоплемянних відносин до рабовласництва були клієнти (від лат. *clientis* – слухняний) – комбінована верства з чужоземців, які постійно або тимчасово проживали в Римі, відпущених на волю рабів, незаконно народжених дітей, які користувалися особистою свободою, але перебували у різних формах залежності від патриціїв (їх патронів). Система патронату в Римі набула великого поширення. Патрон мав право на необмежену кількість клієнтів, яким надавав земельні ділянки, худобу, засоби виробництва, залучав до військових походів. Клієнти у свою чергу мали право на володіння рухомою власністю та розпоряджатися своїм майном. Тобто вони були позбавлені політичних прав, а також були обмежені у праві створення сімейних зв'язків з римлянами.

Знаковою для римської державності була верства рабів. Рабовласництво у ранні періоди розвитку Риму мало патріархальний характер.

В організації римської общини привертає увагу її чіткість. До общини входило 300 родів, які об'єднувалися в 30 курій. Останні у свою чергу входили у 3 триби. Кожна курія в народних зборах (куріатні коміції) була представлена лише воїнами (100 піших і 10 кінних) і мала один голос. Внутрішня організація римської общини була типовою для військової демократії. На чолі общини стояв виборний вождь-рекс (цар). Він обирався спеціально уповноваженими народними зборами і після обряду інавгурації отримував повноту влади в державі. Цар командував військами, здійснював керівництво повсякденним управлінням в общині і вважався посередником між богами і римським народом. Органом управління була Рада старійшин (Сенат), до якої входили старійшини з кожного із 300 родів. Сенат був вищою владою у період між скликаннями народних зборів, розробляв закони, укладав мир, обговорював оперативні питання. Посада Сенатора була довічною. До народних зборів (куріатні коміції), входили всі дорослі чоловіки, здатні нести військову службу. Вони обирали вищих посадових осіб, обговорювали пропозиції Сенату, приймали закони, оголошували війну. Вагому роль в суспільно-політичному та господарському житті країни відігравало жрецтво.

Таблиця 4.2. Жрецькі колегії у Стародавньому Римі

<i>Назва</i>	<i>Повноваження</i>
авгури	робили висновки про діяльність посадових осіб на основі спеціальних обрядів ворожіння, спостереження за явищами природи
феціали	проводили церемоніал оголошення війни
понтифіки	знавці та охоронці звичаїв

Воєнізований характер римської родової общини дозволяв їй якийсь час підтримувати замкнутий стан. Проте з часом у зв'язку із зростанням чисельності плебсу і поступовою майновою диференціацією його збідніла частина ставала все більш

небезпечною силою для римської общини. Становище ускладнювалося тим, що з активізацією військових завоювань римляни були вимушені залучати плебеїв до участі у військових походах. Плебеї почали боротьбу за зрівняння в правах з членами римської родової общини. Вони боролися передусім за право брати участь у розподілі громадського земельного фонду та в управлінні загальними справами. Боротьба закінчилася перемогою плебеїв, які зруйнували замкнуту римську родову організацію і відкрили шлях до утворення єдиної держави.

Історична традиція пов'язує закріплення першої суттєвої перемоги плебеїв і зміцнення державності у Стародавньому Римі з реформами шостого рекса-царя Сервія Туллія (VI ст. до н.е.). Вони поклали в основу громадської організації Риму майновий і територіальний принципи замість належності до родової аристократії.

Насамперед все вільне населення Риму поділили на шість майнових розрядів. В основу поділу покладений розмір земельного наділу, яким володіла людина. Кожен розряд виставляв певне число озброєних чоловіків, з яких формувалися центурії (лат. *centum* – сто) – військові сотні.

Таблиця 4.3. Поділ населення на розряди за реформами Сервія Туллія

<i>Номер розряду</i>	<i>Розмір майнового статку</i>	<i>Кількість центурій</i>
Перший (<i>вершники</i>)	не менше ніж 100 тис. мідних асів*	18 центурій кінноти та важкоозброєна піхота (80 центурій)
Другий	не менше 75 тис. асів	22 центурії
Третій	не менше 50 тис. асів	20 центурії
Четвертий	не менше 25 тис. асів	22 центурії
П'ятий	не менше 12,5 тис. асів	30 центурій
Шостий (<i>пролетарі</i>)	менше 12,5 тис. асів	1 центурія
		Всього 193 центурії

Центурії поділялися на молодші і старші. Перші склалися з громадян віком від 16 до 45 років, другі (резерв) – віком від 45 до 60 років. Кожні п'ять років проводилося повторне переоцінювання майнового становища римлян.

Центурії стали не лише військовою, але й політичною одиницею, оскільки створено новий вид народних зборів – центуріатні комісії (збори військових сотень). Під час їх скликання кожна центурія мала один голос, що давало політичну перевагу у прийнятті рішень представникам заможної верхівки – аристократії (98 із 193).

Друга частина реформ – поділ вільного населення за територіальним принципом – підсилила процес послаблення і розкладу кровноспоріднених зв'язків, що лежали в основі первісної організації. У Римі створено 4 міських і 17 сільських територіальних округів, за якими збереглася стара назва племен – триби. До них входили і патриції, і плебеї, що жили в ній і підкорялися її старості. В межах триб сформувався ще один вид народних зборів – трибутні комісії, в яких кожна триба мала один голос.

Наслідки реформ Сервія Туллія: завершено процес руйнування основ родового ладу та запровадження нового суспільно-політичного устрою на основі майнового і територіального поділу населення; надано політичні права плебеям; запроваджено нові органи влади – центуріатні і трибутні комісії; введено постійний податок на утримання війська, що переводило давньоримську армію на регулярну основу функціонування. Зазначені реформи ознаменували перехід римської державності від родової монархічної організації до республікансько-аристократичної форми правління.

* 1 ас – мідна монета масою 327,5 г.

Деспотичне правління останнього, сьомого за ліком, римського царя Тарквінія Гордого визвало величезну ненависть у давньоримського народу, тому про продовження одноосібної монархічної влади не могло бути й мови. Вигнання Тарквінія Гордого і його спроби повернути владу зброєю легенда відносить до 509р. до н.е. З цього часу прийнято вести відлік історії Римської республіки.

2. Державний механізм Риму у період республіки. Трансформації соціальної структури

З поваленням влади царів постала проблема формування нової структури державної влади. Ненависть римлян до одноосібної влади привела до рішення про запровадження одразу двох посад правителів, що поклало початок колегіальності управління. Цих правителів назвали консулами, термін повноважень яких обмежувався 1 роком. Кандидатури нових консулів пропонував Сенат, а центуріатні коміції обирали двох з переліку претендентів. Лише перші римські консули були обрані стихійно. Ними стали Луцій Брут і Публій Валерій. Останній очолював повстання народу проти Тарквінія Гордого. Консули очолювали систему магістратів (вищих посадових осіб в Римі), про яку піде мова далі. Триумвірат центральних органів влади формували народні збори, Сенат і магістрати.

Народ як сукупність повноправних громадян вважався джерелом влади. Тому формально вищим органом влади в Римі вважалися народні збори. В Римі було три види народних зборів-коміцій (від лат. *comitia* – збори, схід): куріатні, центуріатні і трибутні. Після реформ Сервія Туллія головну роль відігравали центуріатні коміції. Вони склалися з представників аристократичних і багатих рабовласників. Головною тенденцією розвитку цієї владної інституції в Римі стало послаблення повноважень куріатних і посилення влади трибутних коміцій.

Таблиця 4.4. Народні збори (коміції) в республіканському Римі

<i>куріатні коміції</i>	<i>центуріатні коміції</i>	<i>трибутні коміції (плебейські і патриціансько-плебейські)</i>
<ul style="list-style-type: none"> ➤ формальне введення на посаду осіб, обраних іншими коміціями; ➤ нагляд за дотриманням релігійних культів 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ прийняття законів; ➤ обрання на посади вищих посадових осіб (консулів, преторів, цензорів); ➤ оголошення війни; ➤ розгляд апеляцій на смертні вироки; ➤ дарували або позбавляли права громадянства 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ обрання нижчих посадових осіб (квесторів, едилів, ін.); ➤ обрання плебейського трибуна; ➤ розгляд апеляцій по цивільних справах; ➤ прийняття законів (з III ст. до н.е.)

Народні збори в Римі скликалися за рішенням магістрату, що міг перервати збори і перенести їх на інший день. Він же головував на скликаннях народних зборів і оголошував питання, що підлягали обговоренню. Учасники зборів не могли змінювати внесені пропозиції. Голосування було відкритим і лише в кінці республіканського періоду почало проводитися таємно.

Хоч народні збори вважалися органом влади народу і уособленням полісної демократії, фактично управляли державою Сенат і магістрати.

Важливу роль в державному механізмі Римської республіки відігравав Сенат, який формувалася з представників знатних громадян. Власне ця його ознака стала основною

при визначенні форми державного правління Риму як аристократичної республіки. Сенатори (спочатку їх було 300, за кількістю патриціанських родів, а в I ст. до н.е. – 600, згодом – 900) не обиралися. На першому етапі республіки сенаторів призначав консул. За законом Овінія (312 р. до н.е.) список сенаторів став готувати цензор. Кандидат у сенатори повинен був походити із знатної сім'ї, бути багатим, мати в своєму послужному списку посаду, одержану в результаті виборів на народних зборах. Спеціальні посадові особи – цензори, що розподіляли громадян по центуріях і трибах, один раз на п'ять років складали списки сенаторів і багатих сімей, що вже як правило займали вищі державні посади.

Формально Сенат був дорадчим органом і його ухвали називалися сенатус-консульти. Проте компетенція Сенату була широкою. Він контролював законодавчу діяльність центуріатних і плебейських зборів, затверджував їх рішення, заздалегідь розглядав (з правом відхилення) законопроекти, контролював діяльність посадових осіб. У розпорядженні Сенату перебувала державна казна. Сенат відав зовнішньополітичними питаннями, скликанням ополчення і призначав на військові посади. Не маючи прямої законодавчої влади, Сенат присвоїв собі право тлумачення законів, яке нерідко оберталось створенням нових законів. У надзвичайних ситуаціях Сенат міг ухвалити рішення про встановлення диктатури. Його повноваження підносилися не тільки над консульськими, але й над повноваженнями диктатора.

Магістрати – посадові особи, які обиралися центуріатними і трибутними коміціями на певний термін (у більшості на 1 рік) та здійснювали управлінсько-виконавчі функції.

**Схема 4.1. Принципи організації
ординарних магістратів
республіканського Риму**

- виборність
- колегіальність
- терміновість
- відповідальність перед народом
- безоплатність служби

Між магістратами існувала система стримування і протизваг, в основі якої лежали принципи колегіальності прийняття рішень та *інтерцесії*. Вищий за рангом магістрат міг відмінити рішення нижчого. Магістрати ділилися на старших (вищих) і молодших, ординарних (звичайні) і екстраординарних (надзвичайні).

Таблиця 4.5. Магістратура Римської республіки

<i>Магістрат</i>	<i>Місце в системі магістратури</i>	<i>Порядок формування, склад і термін повноважень</i>	<i>Повноваження</i>
Ординарні			
консули	найвищий магістрат	обиралися центуріатними коміціями на 1 рік, 2 особи	<ul style="list-style-type: none"> • головували в Сенаті, на народних зборах; • командували армією; • уклали перемир'я з ворогом; • мали необмежену владу в провінціях
претори	вищий магістрат, помічники консула	обиралися центуріатними коміціями на 1 рік, 2 особи (наприкінці республіки 8)	<ul style="list-style-type: none"> • заступники консулів; • воєначальники; • вели засідання коміцій; • виконували доручення Сенату; • здійснювали правосуддя переважно у цивільних справах
цензори	вищий	обиралися	<ul style="list-style-type: none"> • кожних 5 років проводили майновий

	магістрат	центуріатними коміціями на термін 1,5 року, 2 особи	перепис населення з метою поділу громадян за розрядами; <ul style="list-style-type: none"> розподіляли громадян по центуріях; формували склад Сенату; контролювали збір податків
плебейські (народні) трибуни	вищий магістрат (повноваження поширювалися лише в рамках міста)	обиралися трибутними коміціями на 1 рік, 2 особи (згодом 5, а потім 10)	<ul style="list-style-type: none"> допомагали плебеям; скликали трибутні коміції; володіли правом законодавчої ініціативи; брали участь у засіданнях Сенату; володіли правом вето на рішення Сенату і магістратів (крім цензорів і диктатора); володіли правом заарештовувати і проводити допит; володіли недоторканістю
едили	молодший магістрат, помічники трибунів	обиралися трибутними коміціями на 1 рік, 4 особи	<ul style="list-style-type: none"> наглядали за порядком у місті; наглядали за порядком торгівлі; контролювали роздачу хліба бідним; наглядали за дотриманням правил санітарії, пожежної безпеки; організували святкування
квестори	молодший магістрат, помічники консулів	обиралися трибутними коміціями на 1 рік	<ul style="list-style-type: none"> відали державною казною; завідували архівом; вели попереднє слідство у кримінальних справах; контролювали діяльність державної канцелярії
Екстраординарні			
диктатор	найвища магістратура	призначався один із консулів за погодженням з Сенатом строком не більше, ніж 6 місяців	<ul style="list-style-type: none"> необмежена військова і цивільна влада
начальник кінноти	молодший магістрат, помічник диктатора	призначався диктатором тимчасово	<ul style="list-style-type: none"> керував військом; виконував розпорядження диктатора
Важливу роль в управлінні республіканським Римом відігравали інші посадові особи, які займалися різними державними справами			

Особливе місце серед магістратів займали плебейські трибуни. Посада заснована у 494 р. до н.е. після того, коли всі дорослі чоловіки-воїни з числа плебеїв полишили Рим і виселилися на священну гору. Це різко послабило військові можливості Риму, що змусило патрициїв піти на поступки. Право veto на рішення Сенату і більшості магістратів, яким володіли народні трибуни, відіграло велику роль у період завершення боротьби плебеїв за рівноправ'я. Згодом по мірі збільшення ролі Сенату, активність плебейських трибунів пішла на спад, а спроба Гая Гракха в II ст. до н.е. посилити її закінчилася невдачею.

Екстраординарні магістрати створювалися тільки за надзвичайних обставин, якими вважалися важка війна, серйозні внутрішні безлади, поширення епідемій в місті. Диктатор призначався за пропозицією Сенату одним з консулів. Диктатор володів необмеженою владою та був непідсудним. Термін диктатури не повинен був

перевищувати шести місяців, але в період кризи республіки це правило порушили. З'явилися навіть довічні диктатори (приклад – диктатура Сулли).

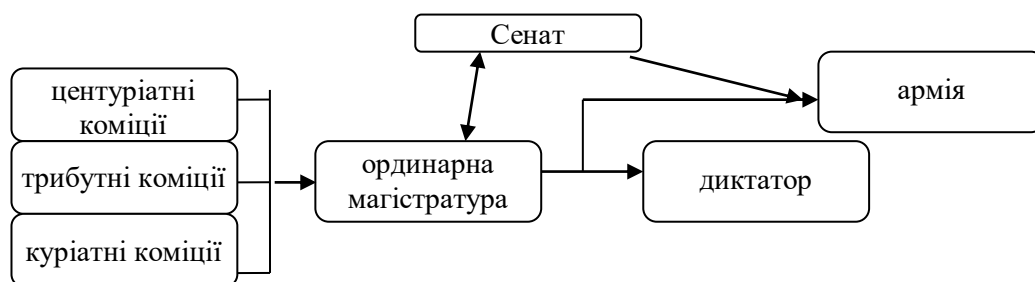

Схема 4.2. Державний механізм республіканського Риму

Особливе становище в державному механізмі Риму завжди посідала армія. Військова організація Риму відіграла надзвичайно велику роль в його історії. Весь початковий період історії республіканського Риму – це історія війн, внаслідок яких утворився римсько-італійський союз, або федерація на основі союзницьких відносин різних племен з Римом. У 265 р. до н.е. під його владою опинився весь Апеннінський півострів. Проте завоювання Римом всієї Італії далеко не означало створення єдиної централізованої держави. За змістом це була федерація, в якій не всі общини володіли однаковими правами. Зокрема, жителі певних міст Лація, які з давніх часів володіли самоуправлінням, у повній мірі зберегли права римського громадянства. Латинські та етрусські міста, яким у свій час даровано громадянство без права голосувати, здійснювали самостійне управління та увійшли в союз на правах *муніципіїв*.

Міста нижчого рангу мали обмежене самоуправління під наглядом присланих з Риму префектів, які призначалися з числа сенаторів або вершників. Всі інші общини називалися союзниками. Більшість з них зберігали самоуправління, але були позбавлені будь-яких прав в Римі. Муніципії та союзники не мали права вести самостійну зовнішню політику, були зобов'язані постачати Риму військо, зброю і військові судна. Частина їх земель відчужувалася на користь Риму. На найнижчому правовому становищі в федерації перебували племена самітів і галлів. Вони користувалися обмеженим самоуправлінням і не мали жодних прав в Римі.

Спершу в Римі не було постійної армії. Всі громадяни від 18 до 60 років, які володіли майном, були зобов'язані брати участь у військових діях. З 405 р. до н.е. в армії з'явилися добровольці, служба яких оплачувалася. Поступово армія перетворилася на постійну організацію, що викликало невдоволення селянства. Воно під час воєн відволікалося від своїх господарств, які приходили в занепад. Реформа Марія 107 р. до н.е., зберігши військову повинність римських громадян, запровадила набір добровольців, які отримували озброєння і платню від держави. Крім того легіонерам віддавали частину військової здобичі, а з I ст. до н.е. ветерани могли отримувати за службу землі в Африці, Галії та Італії. Реформа істотно змінила соціальний склад армії. Велику її частину склали вихідці з незаможних прошарків населення, незадоволення яких власним становищем та існуючими порядками наростало.

За правління Сулли (82 – 79 рр. до н.е.) армія вперше в римській історії виступила проти тодішньої влади і повалила її. Вперше римська армія взяла Рим і вперше увійшла до нього, хоча за стародавньою традицією носіння зброї і поява війська в місті заборонялися.

Загалом структура давньоримського суспільства у період республіки пережила значні перетворення. Продовжувалася боротьба плебеїв з патриціями. У V ст. до н.е. плебеї досягли успіху в обмеженні свавілля посадовців, які були вихідцями з патриціїв. У 494 р. до н.е. створено посаду плебейського трибуна. Важливим досягненням плебеїв стало видання в 451 – 450 рр. до н.е. Законів XII таблиць, які майже повністю зрівняли плебеїв з патриціями в громадянських правах (про зміст цієї пам'ятки права піде мова далі). З 445 р. до н.е. дозволено раніше заборонені шлюби між патриціями і плебеями, що відкрило плебеям шлях до участі в Сенаті і магістратурі. Завершенням боротьби плебеїв за рівноправ'я вважається прийняття у 287 р. до н.е. закону Гортензія, за яким рішення трибутичних коміцій отримали таку ж силу закону, як і рішення центуріатних коміцій.

В основі загального соціального поділу давньоримського суспільства був поділ на вільних і рабів. Вільні в Римі поділялися на дві соціально-класові групи: заможну верхівку рабовласників (землевласників, торговців) і дрібних виробників (землеробів і ремісників), які склали більшість суспільства. До останніх примикала міська біднота. Правове становище особи в Римі характеризувалося трьома статусами – свободи, громадянства і сім'ї. Тільки особа, що володіла всіма цими статусами, мала повну правоздатність. Повноправний громадянин мав право брати участь в народних зборах, обіймати державні посади, вступати в шлюб і брати участь у майнових правовідносинах. Повноправним міг бути тільки вільний.

Схема 4.3. Статусні характеристики населення республіканського Риму

За статусом громадянства вільне населення Риму ділилося на громадян та іноземців (*перегринів*). Повну правоздатність могли мати тільки вільнонароджені римські громадяни. До громадян відносилися також вільновідпущеники (вони зазвичай залишалися клієнтами колишніх господарів і були обмежені в правах), усиновлені римським громадянином діти чужоземців, особи, яким держава надала громадянство. Втрата громадянства могла наступити внаслідок засудження за тяжкий кримінальний злочин, оборнення у рабство або військового полону.

З поглибленням майнової диференціації серед рабовласників виникали привілейовані стани нобілі і вершників. До нобілі входили найзнатніші патриціанські багаті плебейські роди. Стан вершників утворився з торгово-фінансової знаті і землевласників.

Особливу групу складали латини – жителі Лаціуму (території Італії) та їх нащадки, а в I ст. до н.е. – неіталійські общини, які отримали римське громадянство за особливими актами римської держави. Латини не мали права служити в римських легіонах, бути обраними на посади. Перегрини також відносилися до категорії вільних, але вони не мали прав римських громадян. До них належали вільні жителі провінцій – країн, які знаходилися поза Італією і були завойовані Римом, а також вільні громадяни іноземних держав. Вони несли податкові зобов'язання і володіли майновими правами.

Для захисту своїх прав переґрини були зобов'язані шукати для себе покровителів – патронів з числа римських громадян. У сфері цивільно-правових відносин переґрини керувалися національним правом.

Особливу соціальну групу, що зародилася в Римі у період республіки, складали *колони* – орендарі землі, які потрапляли у залежність від землевласників і прикріплялися до земельної ділянки. Ними ставали збіднілі люди, вільновідпущеники і раби. Колони володіли особистим майном, мали право укладати договори і вступати в шлюб. Вільновідпущеники (відпущені на волю раби) як правило залишалися в залежності від свого колишнього господаря, що перетворився на їх патрона, і несли на його користь певні повинності.

Раби були основною пригнобленою і експлуатованою частиною давньоримського суспільства. Рабство в Римі особливого розвитку набуло з III ст. до н.е. Головним джерелом рабства був військовий полон. Раби перебували у державній і приватній власності. Рабовласник мав повні права над рабом, який вважався річчю. Особливо важким було становище рабів у великих приватних рабовласницьких латифундіях. Господар надавав їм засоби для існування, які сам вважав необхідними і доцільними. Новою формою рабовласницьких відносин став пекулій – частина майна господаря, яка надавалася рабу для самостійного господарювання і отримання частини доходу від неї. Такий метод експлуатації рабської праці сприяв підвищенню її ефективності.

3. Зміни державного устрою в Римі на етапі переходу від республіки до імперії

Успішна завойовницька політика, що перетворила Середземне море на внутрішнє море Римської держави, підпорядкувавши Риму Західну Європу, значну частину північної Африки та Близького Сходу, породила нові складні військові і політичні проблеми щодо придушення завойованих народів, забезпечення ефективного управління ними.

Рим на середину I ст. до н.е. вступив в період кризи, що торкнулася насамперед традиційних політичних інститутів – застарілої полісної форми аристократичного режиму нобілі, республіканської форми правління, що створювала лише видимість влади “римського народу”. Виникла об'єктивна потреба їх перебудови, пристосування до нових умов.

Завойовуючи Італію в V – IV ст. до н.е. Рим прагнув насамперед до захоплення земель, оскільки це безпосередньо стосувалося економічних умов існування самої землеробської общини Риму, яка із зростанням населення потребувала розширення земельних володінь. Проте війни II – I ст. до н.е. привели до різкого збільшення рабів. Значна їх частина експлуатовалася в крупних землеробських латифундіях з надзвичайно важкими умовами праці, жорстоким режимом існування. Це спричинило могутні повстання рабів. Особливо великий розмах мали повстання на Сицилії в II ст. до н.е. та повстання Спартака в 74 – 70 рр. до н.е., які поставили під загрозу існування Римської держави.

Поряд з повстаннями рабів спалахували громадянські війни, зумовлені боротьбою за владу між угрупованнями панівних верств, суперечностями між ними і дрібними виробниками, а також значно збільшеною масою міської бідноти-пролетарів, які отримували незначну допомогу від держави. Економічне і політичне засилля нобілі викликало в II ст. до н.е. широкий рух протесту незаможного населення, очолюваного

братами Тіберієм і Гаєм Гракхами. Гракхи прагнули обмежити крупне землеволодіння знаті, за рахунок чого створити земельний фонд для наділу землею дрібних землевласників, а також ослабити владу знаті через зменшення повноважень Сенату та відновлення колишніх повноважень народних зборів і народного трибуна.

Ставши народним трибуном, Тіберій Гракх зумів у 133 р. до н.е. провести через народні збори Аграрний закон, що обмежив максимальний розмір землі, що її надавала держава. За рахунок вилучених земельних надлишків створювався земельний фонд, що розподілявся між безземельними і малоземельними громадянами. Ці ділянки ставали невідчужуваними, що мало сприяти запобіганню обезземелення селян. Не дивлячись на вбивство Тіберія Гракха, його реформа почала здійснюватися. Гай Гракх, якого також обрали народним трибуном, продовжив реформи брата. Він провів закони, які послабили політичний вплив знаті. Серед них – введення таємного голосування в Сенаті, право народного трибуна обиратися на наступний термін. У 123 – 122 рр. до н.е. Гай провів закони про створення в провінціях колоній римських громадян з наділенням їх землею.

Відповідно до проведеної реформи відмінялася військова повинність для громадян, які досягли 46-річного віку. Воїни почали отримувати платню і озброєння від держави, а також могли оскаржити вирок про страту у народних зборах. Обмежено кількість обов'язкових для громадян військових походів.

Однак провал законопроекту про надання прав римських громадян вільним жителям Італії (латинам), які вважалися союзниками Риму, викликав невдоволення. У цих умовах Гай Гракх був вимушений скласти з себе повноваження трибуна і в 122 р. до н.е. був убитий. Загострення політичного становища призвело до союзницьких війн, які значно ускладнили становище Риму. В результаті Союзницької війни 91 – 88 рр. до н.е. жителям Італії вдалося зрівнятися у правах з римськими громадянами. Та це не ослабило політичну напругу.

Чергове загострення політичної ситуації в Римі, викликане повстанням рабів, невдоволенням землевласників, чий господарства приходили в занепад, союзницькими і громадянськими війнами (велися між політичними угрупованнями *оптиматів* і *популарів*), вимагало посилення центральної державної влади. Найбільш вдала спроба цього була зроблена в період диктатури лідера оптиматів Сулли (82 – 79 рр. до н.е.). Спираючись на вірні йому легіони, Сулла змусив Сенат призначити його диктатором на невизначений термін. Він наказав скласти списки своїх супротивників, які підлягали смерті, а їх майно – конфіскації. Сулла збільшив кількість сенаторів, скасував посаду цензора, поповнив Сенат своїми прихильниками і розширив його компетенцію. Обмежено владу трибуна і народних зборів, які втратили судові повноваження і контроль за фінансами.

Встановлення довічної диктатури викликало прагнення панівних верств вийти з кризової ситуації шляхом встановлення сильної одноосібної влади. Воно ж показало, що спроби пристосувати стару державну форму до нових історичних умов приречені на невдачу. Необхідність виходу з політичної кризи, викликаній загостренням соціальних протиріч, непристосованістю старої державної форми до нових історичних умов, і перехід до найманої армії були основними причинами падіння полісно-республіканського ладу в Римі і встановлення військово-диктаторського режиму.

Через короткий проміжок часу після диктатури Сулли владу захопив перший тріумвірат (Помпей, Красс, Цезар). Після нього встановлено диктатуру Цезаря, який у 44 р. до н.е. отримав титули довічного диктатора та імператора. Після його вбивства створено другий тріумвірат (Антоній, Лепід, Октавіан) з необмеженими повноваженнями. Після розпаду тріумвірату і перемоги над Антонієм Октавіан отримав звання імператора і довічні права народного трибуна, а в 27 р. до н.е. – повноваження на управління державою і почесний титул Август (Божественний). З цього часу ведемо відлік нового періоду в історії Римської держави – періоду імперії.

4. Форма держави у Стародавньому Римі в періоді принципату і домініату

Утвердження військово-диктаторського режиму, що завершило період громадянських воєн, стабілізувало ситуацію в Римі і дозволило подолати гостру політичну кризу. Рабовласницький лад досягнув кульмінації в своєму розвитку. Закріпилися соціальні зміни, що відбувалися в останні століття існування республіки. Виникли нові соціальні суперечності. Розвинулася соціальна і станова диференціація вільних.

Відбулися зміни в становищі рабів. Рабська праця як основа виробництва вимагала постійного поповнення рабської сили. Однак епоха успішних завойовницьких воєн пішла в минуле і військовий полон як основне джерело надходження рабів вичерпав себе.

У період імперії в місті і сільській місцевості зберігся прошарок вільних дрібних виробників, збільшилася кількість землеробів з числа воїнів-ветеранів, які одержували земельні наділи. Проте становище цих верств населення ставало все більш нестійким і привело в II – III ст. н.е. до поширення самопродажу в рабство і колонату. Колони перетворилися на людей, залежних від землевласників, і були навіки прикріплені до землі. Ця форма залежності заклала підвалини майбутніх відносин феодальної власності із притаманною їм залежністю селян від власника земельних володінь.

На початку III ст. до н.е. практично втратили значення усі відмінності у правовому становищі вільного населення. У 212 р. до н.е. на всіх підданих Римської імперії поширено статус римського громадянина. Залишилися обмеження для іноземців. Іноземці, які прибували до римської держави і не були її підданими (варвари, слов'яни, германці та ін.), залишалися на становищі переметрів.

Застарілі республіканські державні інститути переважно збереглися і в перші століття імперії. Титул імператора довгий час залишався почесним. Поступово його влада посилювалася і наприкінці III ст. монархія утвердилася остаточно.

Період імперії прийнято поділяти на два етапи: 1) принципат (27 р. до н.е. – III ст. н.е.) – назва від лат. *princeps senatus* – “перший Сенатор”; 2) домініат (III – V ст.) – назва від лат. *dominus* – “володар”, “господар”, що засвідчило визнання абсолютної влади імператора.

Перехід управління державою до принцепса був закріплений наділенням його вищою владою – *imperium*, обранням на найважливіші посади, формуванням для нього окремого від магістратів чиновницького апарату, що забезпечувався власною скарбницею принцепса. Він же командував всіма арміями. Ухвали принцепса отримали силу закону, що виражалося у фразі: “Що вирішив принцепс, те має силу закону”.

Принцепси формально обиралися одночасно консулами, цензорами і народними трибунами. Спочатку влада принцепса не була спадковою, але він міг вказати свого наступника, якого Сенат затверджував на посаді (звичайно це був син або усиновлений). Влада принцепса посилювалася, хоча спершу йому доводилося долати опозицію Сенату. Принцепс був релігійним лідером, головнокомандувачем війська, вищим магістратом, здійснював судочинство у кримінальних справах, видавав закони.

Компетенція Сенату істотно зменшилася. Він фактично лише затверджував пропозиції принцепса. Обмежено повноваження Сенату щодо розпорядження державними фінансами і управління провінціями. Повністю втрачається його компетенція у військовій і зовнішньополітичній сферах.

Паралельно з республіканським магістратом створюється імператорський чиновницький апарат, на вершині якого стояли рада (консиліум) і канцелярія принцепса. До вищих чиновників, які призначалися з числа сенаторів і вершників, належали префект преторій (командував імператорською гвардією), префект Риму (забезпечував порядок в місті і керував поліцією – 6 когорт озброєних поліцейських), префект Єгипту, префект, що відповідав за постачання продовольством тощо. Запроваджено посаду фрументарія, який управляв таємною поліцією. Народні збори перетворилися на орган, що практично автоматично схвалював постанови імператора. Консули, кількість яких збільшилася, стають виконавцями рішень Сенату і принцепса. Народні трибуни позбавлені права вето.

Провінції були розділені на імператорські і Сенатські. Перші управлялися призначеними принцепсом легатами, які здійснювали військову і цивільну владу за допомогою власних Ради і канцелярії. Другі управлялися призначеними Сенатом проконсулами, які обиралися за жеребом та підпорядковувалися Сенату і принцепсу. Поступово влада останнього поширювалася на Сенатські провінції, і до III ст. н.е. всі вони стали імператорськими. У провінціях функції управління здійснювали намісники, легати, проконсули, пропретори. Їхні адміністративні права та обов'язки фіксувалися у мандатах, інструкціях, які складались у канцелярії принцепса або ним особисто.

У період доміанату відбувається остаточний перехід до необмеженої монархії. Другою основною тенденцією стало стрімке наростання кризи рабовласницького ладу. Численні повстання рабів і колоні, визвольна боротьба поневолених народів, періодичні напади на Рим войовничих варварських племен, традиційні міжусобні війни політичних угруповань в Сенаті підживляли соціально-економічні можливості держави. Остаточний перехід до доміанату датується 284 р. – приходом до влади імператора Діоклетіана (284-305 рр.), який провів ряд важливих загальнодержавних реформ.

Таблиця 4.6. Реформи імператора Діоклетіана

<i>Вид реформи</i>	<i>Зміст реформи</i>
економічна	<ul style="list-style-type: none"> ✓ введено карбування повноцінних золотих і срібних монет; ✓ переведення більшості податків на грошову систему; ✓ запроваджено періодичний перепис населення
військова	<ul style="list-style-type: none"> ✓ посилено формування мобільних піших військ і прикордонних загонів; ✓ введено рекрутський набір до армії
адміністративна	<ul style="list-style-type: none"> ✓ територію імперії поділено на 2 частини (285 р.) – східну і західну; ✓ запроваджено 2 посади імператорів-співправителів, які іменувалися Августами; ✓ запроваджено посаду цезаря – помічника-співправителя імператора;

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ введено новий адміністративно-територіальний поділ держави на 12 <i>діоцезів</i> і 100 провінцій; ✓ столиця Західної імперії була перенесена з Риму до Медіолана (Мілана), згодом до Равенни, а столицею Східної імперії стало місто Нікомедія
--	---

Продовжив реформування Діоклетіана імператор Константин (306 – 337 рр.), який об'єднав імперські землі у великі адміністративно-територіальні одиниці – префектури. Він же заснував нову столицю Східної Римської імперії – Константинополь (перейменувавши містечко Візантій), що закріпило поділ імперії на дві частини. У 330 р. Константинополь був офіційно проголошений столицею імперії. У 395 р. за заповітом імператора Феодосія вона була остаточно розділена на Західну Римську імперію і Східну Римську імперію (Візантію).

Імператор Константин здійснив надзвичайно важливу історичну релігійну реформу. У 313 р. Міланським едиктом християнство визнане рівноправним з іншими релігіями імперії. У 337 р. йому надано статус державної релігії.

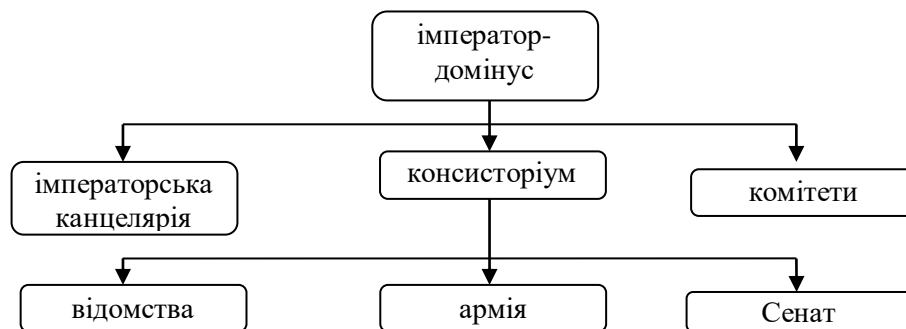

Схема 4.4. Державний механізм Риму періоду імперії (домінату)

Відбувалося подальше посилення влади імператорської ради – консисторіуму. Старі республіканські установи остаточно втратили будь-яке загальнодержавне значення. Імператор-домінус фактично став необмеженим володарем. Його письмові розпорядження приймалися Сенатом безперешкодно і без жодних поправок ставали законами. Імператор-домінус був командуючим армією і флотом, призначав на командні військові посади, володів винятковим правом оголошення війни і миру. Остаточно втратили реальні повноваження Сенат і магістратура. Консули і претори стали почесними посадами і займалися організацією свят та відправленням культів. Народні збори вже не скликалися. Керівництво поліцією здійснював начальник імператорської канцелярії.

Постійні навали варварів (германських і слов'янських племен) призвели до послаблення та остаточного розпаду імперії. У 476 р. командувач імператорською гвардією германець Одоакр змусив останнього римського імператора Ромула Августула скласти з себе титул імператора і відкликав знаки імператорської влади в Константинополь. Так Західна Римська імперія припинила існування. Ця дата прийнята як завершення існування історії Стародавнього світу, Античності, Римської імперії та рабовласницького ладу.

Питання для самоконтролю

1. У чому різниця між правовим становищем патриціїв, плебеїв і клієнтів у Стародавньому Римі ?
2. Розкрийте значення посади цензора в політичному та соціально-економічному житті республіканського Риму ?
3. Які принципи діяльності римської магістратури ?
4. Вкажіть періоди розвитку римського права та їх хронологічні рамки ?
5. Які ознаки визначали правоздатність жителя Стародавнього Риму?
6. Які види права були поширеними в Стародавньому Римі?
7. У чому полягала сутність відносин патрон-клієнт у Стародавньому Римі?
8. Які види сервітутів Вам відомі ?
9. Назвіть види цивільного процесу за римським правом.
10. У чому різниця між формами давньоримського шлюбу “сіне ману” та “кум ману”?

Тема 5. Середньовічна держава і право країн Європи. Ранньофеодальний період

- 1. Характеристика феодалізму. Періодизація епохи Середньовіччя в Західній Європі.**
 - 2. Формування ранньофеодальної державності у Західній Європі. Держава франків.**
 - 3. Становлення і розвиток ранньофеодальних держав в Англії і Німеччині.**
 - 4. Характеристика, джерела та інститути феодального права. “Салічна правда”.**
-

1. Характеристика феодалізму. Періодизація епохи Середньовіччя в Західній Європі

Історія народів і держав сучасної Європи почалася в епоху, яку умовно визначають як “Середньовіччя”. З часів Античності поняття “Європа” ототожнюється з географічним визначенням “Захід”, що протиставляється Азії, або “Сходу”. Термін “Європа” насправді означає певну територіальну цілісність народів і держав, історія яких передбачає спільність економічного, суспільно-політичного і духовного розвитку. Разом з тим своєрідність її західної частини, яка чітко визначилася саме на етапі Середньовіччя, дозволяє виділити Західну Європу як локальну цивілізацію, що існує в рамках більшого цивілізаційного об’єднання, яким є Європа в цілому.

Зміст термінів “середні віки” і “феодалізм” змінювався з розвитком європейських історичних знань. Термін “середні віки” (від лат. *medium aevum*) був вперше введений італійськими гуманістами XV – XVI ст. Римський історик XV ст. Флавіо Бьондо у праці “Історія від падіння Риму” назвав “середнім віком” період, що відділяв його епоху від епохи Античності. Тому термін “Середньовіччя” з великою долею умовності можна застосовувати до держав Східної Європи та, тим більше, до держав Сходу.

У XVII ст. професор Гальського університету (Німеччина) Й. Келлер увів термін “Середні віки” до загальної періодизації всесвітньої історії, поділивши її на Античність, Середньовіччя і Новий час. Хронологічні рамки періоду Середньовіччя він позначив від поділу Римської імперії на Західну і Східну (завершився у 395 р за Феодосія I) до падіння Константинополя під ударами турецької навали у 1453 р.

В період Великої французької революції (кінець XVIII ст.) набув поширення термін “феодалізм”, що ототожнювався з “Середніми віками”. Зазначений термін походить від терміну “феод”, що в документах XI – XII ст. позначав земельну власність, передану васалу сеньйором за військову службу. Його аналогом в німецьких землях став термін “лен”. Отже, історія Середніх віків розглядалася як час панування феодальної або ленної системи суспільних зв’язків та відповідного типу господарювання.

Характеристика поняття “феодалізму” з метою комплексного засвоєння особливостей розвитку держави і права в зазначену епоху потребує розгляду фундаментальних явищ суспільного розвитку того часу.

Як видно з самого походження терміну “феодалізм”, основним засобом виробництва та видом власності в середньовічних суспільствах була земля. За феодалізму земля у вигляді великої власності знаходилася у монопольному користуванні феодалів, які в силу специфіки суспільного поділу праці зконцентрували в своїх руках насамперед військову та релігійну функції. Феодална земельна власність безпосередньо реалізовувалася через дрібних виробників – селян, яким феодал віддавав землю для обробітки. Селянин не був власником землі, а лише утримував її на певних умовах, аж до права спадкування. Його економічна залежність виражалася у формі ренти, тобто роботи або платежу на користь феодала (її види: відробіткова, натуральна, грошова).

Правове становище селянина суттєво відрізнялося від раба, адже селянин хоча й був залежним виробником, володів засобами виробництва, знаряддями праці, мав право вести власне господарство та був особисто вільним. Основна маса селян залежала від феодала та піддавалася експлуатації.

Другою особливістю феодалної земельної власності стало її тісне поєднання з політичною владою. Крупна вотчина феодала була не лише господарською одиницею, але й своєрідною маленькою державою – сеньйорією. В руках крупних феодалів зосереджувалася адміністративна, фінансова, судова, військова влада. Така організація суспільства зумовила у X – XI ст. поширення в Європі явища феодалної роздрібненості.

Третьою особливістю феодалної земельної власності стала її ієрархічна структура.

Таблиця 5.1. Форми феодалної земельної власності в Західній Європі

<i>Форма земельної власності</i>	<i>Юридичний статус</i>
алод	вільно відчужувана індивідуальна земельна власність, яка могла успадковуватися
бенефіцій	земельне володіння без права спадкування, що надавалося феодалами їхнім васалам за певну, насамперед військову службу
феод	земельне володіння, яке васал отримував від свого сеньйора (лен у Німеччині, ф'єф у Франції)

На основі такого юридичного поділу власності склалася ієрархічна структура серед земельних власників, пов'язаних васально-ленними відносинами.

На відміну від західної моделі, де государ володів номінальним правом верховної власності, у східній моделі феодалізму реальним верховним власником землі була держава. Проте це не виключало наявності приватних володінь, але їх становище було слабким. Земельна власність приватних власників зазвичай була підконтрольна державі. Власники землі мали обмежені політичні права. Соціальна ієрархія і система васально-ленних відносин на Сході була розвинена недостатньо.

Економічний примус, нерозділення економічної і політичної влади, певним чином розвинені васально-ленні відносини – все це зумовило важливість особистісних зв'язків у феодалному суспільстві, що знайшли вираження в юридичних формах патронату, залежності договорів, які містили речову (приватновласницьку) основу цих зв'язків.

Проблема феодальної власності не обмежується лише характеристикою земельної власності. З розвитком феодального, переважно аграрного суспільства в економіці зросло значення ремесла і власності на відповідні знаряддя праці. Саме прогрес у розвитку ремесел у підсумку визначив перспективу розвитку всього феодального суспільства і перехід до нової соціальної системи – капіталізму.

Останньою суттєвою характеристикою феодального суспільства назвемо його корпоративний характер. Колектив певним чином накладав обмеження на особу, яка могла здійснювати свої права на власність в силу належності до корпорації – колективу: селянин – право на користування і власність знарядь праці в рамках сільської общини; феодалі – свою власність в рамках васальних зв'язків своєї спільноти-корпорації; ремісник і купець – своє право на працю і власність на знаряддя праці в рамках цеху або гільдії, нормам уставу яких вони підкорялися. Корпоративізм феодального суспільства знайшов вираження в його соціальній структурі, яка відзначалася складним переплетенням класового і станового поділу та соціально-економічного, а отже правового розшарування.

Політична організація феодального суспільства пройшла у своєму розвитку через декілька етапів. В умовах перехідного періоду і генези феодальних відносин існували політичні утворення у вигляді як правило недовговічних варварських королівств і ранньофеодальних держав. Для них характерні сильні пережитки так званої “первісної демократії”. Королівська влада володіла обмеженими можливостями.

З утвердженням феодальних відносин у X – XII ст. і розвитком феодальної роздрібненості політична влада концентрувалася в руках великих землевласників – князів, герцогів, графів, які часто були формально об'єднані слабкою владою монарха та реалізовували авторитарний принцип влади (кожний барон – король у своїх володіннях). На цьому етапі оформляється важлива особливість політичної структури феодального суспільства: поділ політичної влади на владу в центрі (на рівні загальнодержавної чи територіальної влади князя) та на місцях (влада в особі земельного власника). Місцева влада вдосконалюється та ускладнюється з посиленням автономізації міст, окремих суспільних станів і станових груп.

Надалі королівська влада починає боротьбу з поліцентризмом. В умовах централізації влади в Західній Європі виникає нова форма феодальної монархії з органами станового представництва. Центральна влада була змушена іти на діалог із суспільними станами, інтереси яких представляли органи станового представництва як на місцевому, так і на загальнодержавному рівнях (англійський парламент, французькі Генеральні штати, німецький рейхстаг, ін.).

На етапі пізнього феодалізму оформилася абсолютна монархія. Нова форма держави передбачала вищий рівень централізації, збільшення владних повноважень монарха – наявність під його контролем адміністративного апарату, армії і податків. Специфічна розстановка суспільних сил та запекла боротьба між ними, пов'язана із занепадом феодалізму та виникненням буржуазних відносин, дозволяла монарху відігравати роль верховного арбітра і реалізовувати “абсолютну” владу. Перемога авторитарного принципу влади супроводжувалася згортанням чи навіть ліквідацією органів виборної представницької влади насамперед на загальнодержавному рівні.

На основі короткого огляду основних етапів розвитку феодалізму в Західній Європі наведемо найбільш поширену в науковій літературі періодизацію історії держави і права країн цього регіону в епоху Середньовіччя.

Таблиця 5.2. Періоди розвитку держави і права країнах Західної Європи в епоху Середньовіччя

<i>Назва періоду</i>	<i>Хронологічні рамки</i>
ранньофеодальна монархія	V – IX ст.
сеньйоріальна монархія	X – XII ст.
станово-представницька монархія	XIII – XV ст.
абсолютна монархія	XVI – XVII ст.

При цьому варто враховувати умовність верхньої хронологічної межі цієї періодизації. Так, якщо дата початку Середніх віків для Західної Європи є загальноприйнятою – 476 р., тобто V ст. (остаточний розпад Римської імперії), то їх завершення зазвичай датують XVII ст. – Англійською буржуазною революцією (1640 – 1660 рр.) та одночасно завершенням Тридцятилітньої війни в Європі (1618 – 1648 рр.). Проте, наприклад для Франції така межа не підходить, адже там абсолютна монархія з усіма атрибутами феодальних відносин продовжувала існувати аж до Великої французької революції 1789 – 1794 рр. Свою специфіку має періодизація державності Німеччини.

На всіх етапах розвитку феодального суспільства існувала суперечлива єдність двох властивих державі функцій – насилля і порядку. Здійснення насилля було в основному пов'язане з інтересами панівної корпорації землевласників. Державне право (джерелами формування якого стали звичаєве право, державне законодавство та римське право) забезпечувало монополію феодалів на земельну власність, а також статус знатності і “благородства”, пов'язаний з особливими політичними та юридичними привілеями.

Таблиця 5.3. Головні ознаки феодалізму

панівна форма власності – земельна власність, реалізація якої визначала права, місце в суспільній ієрархії та надавала політичну владу
в основі суспільно-політичного устрою відносини сюзеренітету-васалітету
станово-ієрархічна нерівність, закріплена моральними і правовими нормами
ідеологічна основа феодалізму – релігія (християнство)
територіальна роздрібненість феодальних держав на окремі феодальні володіння (сеньйорії у Франції, манори в Англії, землі в Німеччині)
головним інститутом політичної системи суспільства все ж залишалася держава
різноманітність форм державності при домінуванні монархії з авторитарним режимом

У якості гаранта миру і правопорядку по відношенню до суспільства в цілому монарх вступав у діалог з різними суспільними силами, що розширювало соціальну базу влади. Форми такого діалогу: органи станового представництва; королівський суд з правом апеляції до нього; підтвердження центральною владою документів

правотворчості податних станів (міських хартій і міського законодавства, хартій сільських общин тощо).

Середньовіччя відзначилося пануванням світових релігій – буддизму та ісламу на Сході, християнства в Європі. Поряд із загальнокультурним та суспільно-регуляторним значенням в житті Європи церква стала крупним землевласником, у власності якого була приблизно третина земельного фонду у кожній із західноєвропейських країн, а також потужною ідеологічною силою, яка освячувала феодальні порядки.

2. Формування ранньофеодальної державності у Західній Європі. Держава франків

Європейський феодалізм зароджувався в умовах зіткнення і взаємодії античного рабовласницького суспільства з родоплеменним “варварським” суспільством германських, кельтських, слов’янських та інших народів Центральної, Північної і Східної Європи, що відбувалися у період з IV по VII ст. в умовах так званого Великого переселення народів. Саме на цей час випав пік міграційних процесів по всьому континенту, що радикально змінили його етнічну, культурну та політичну структуру.

Серед численних варварських королівств, що виникли на території римської провінції Галії до кінця V ст. сформувалося королівство салічних франків на чолі з Хлодвігом (481 – 511 рр.). Після розпаду Римської імперії франки у 486 р. захопили Галлію, підкорили германські племена долини Рейну, що прискорило формування франкського королівства.

Держава франків стала класичним прикладом ранньофеодальної монархії. Її формування супроводжувалося розпадом первіснообщинного ладу та переходом до феодальних відносин, минувши стадію класичного рабства. Держава франків пройшла у своєму розвитку два основні періоди: 1) з кінця V ст. по VII ст. (монархія Меровінгів); 2) з VIII ст. до середини IX ст. (монархія Каролінгів). Рубіж, що розділяє ці періоди, характеризувався не тільки зміною правлячих династій. Він став початком нового етапу глибокої соціально-економічної і політичної перебудови франкського суспільства, в ході якої поступово складалася власне феодальна держава у формі сеньйоріальної монархії. Протягом другого періоду в основному завершується створення крупної феодальної земельної власності, двох основних класів феодального суспільства: феодалів та у різній мірі залежного селянства. На зміну відносної централізації і ранньофеодальної держави приходять феодальна роздрібненість.

Важливим джерелом вивчення суспільної структури Держави франків у перший період є збірка правових звичаїв “Салічна правда” (рубіж V – VI ст.), в якій письмово зафіксовано суспільний лад салічних франків на етапі переходу від родового до ранньокласового суспільства. У V – VI ст. у франків зберігалася стара община – *марка*, члени якої колективно володіли землею та переважно були рівноправними селянами-воїнами. Община складалася з великих сімей, між якими ще існували родинні зв’язки. Орна земля була колективною власністю марки і періодично перерозподілялася між общинниками. Стосунки експлуатації серед самих франків не були розвинені. Нечисленною була франкська знать, що сформувалася у правлячу верхівку під час військових походів Хлодвіга.

Заможні сім'ї мали рабів як хатню прислугу, тобто рабство мало патріархальний характер. Раб вважався річчю. Його крадіжка прирівнювалася до крадіжки тварин. Шлюб раба з вільним мав наслідком втрату останнім свободи. “Салічна правда” вказує також на наявність у франків інших соціальних груп: знать, вільні франки (общинники) і напіввільні літи. Останні зазвичай були хатніми ремісниками та виконували іншу господарську роботу. Літи були неповноправними членами общини франків. Вони могли вступати у договірні стосунки, відстоювати свої інтереси в суді, брати участь у військових походах разом з своїм паном. Літ, як і раб, міг бути звільнений паном, у якого залишалося його майно.

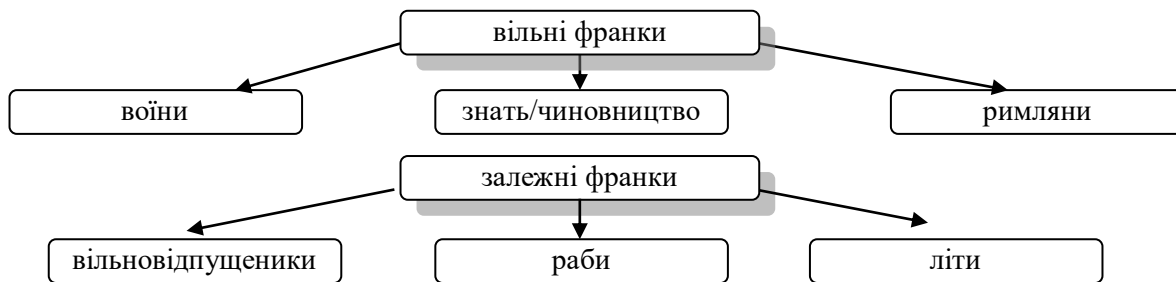

Схема 5.1. Соціальна структура Держави франків

Важливим чинником, що визначав правовий статус франків, була приналежність до королівської служби, королівської дружини, до державного апарату. Ці відмінності найяскравіше виражалися в системі грошових відшкодувань, пов'язаних із спричиненням шкоди життю, майновим та іншим правам окремих осіб.

Під впливом майнового розшарування і послаблення родових зв'язків спадковий наділ землі вільних франків перетворюється на індивідуальну, відчужувану земельну ділянку окремих сімей – алод. Це по суті ділянка землі, володар якої вийшов з общини. Відбувалося формування інститутів сімейної та індивідуальної земельної власності.

У VIII – IX ст. проходив основний процес формування феодальних відносин. У франкському суспільстві відбувався аграрний переворот, що привів до повсюдного затвердження крупної феодальної земельної власності і до втрати общинником землі. Нововведення у форми земельного володіння здійснив король Карл Мартелл (VIII ст.). Прагнучи підсилити центральну владу в державі і тим самим запобігти її розпаду на сеньйорії, правитель вирішив створити якісно нове військо – феодальне ополчення під контролем короля. Конфіскувавши частину земель політичних супротивників, Мартелл почав роздавати бенефіції – земельні наділи, що надавалися у володіння дружинникам за військову службу. Між королем і бенефіціарієм виникав феодальний зв'язок: король ставав сеньйором, бенефіціарій – васалом. Отримання землі супроводжувалося клятвою вірності. Після смерті бенефіціарія його земля і обов'язки переходили до сина. Якщо його не було, король міг вилучити земельну ділянку і передати її іншому.

З середини VIII ст. розпочався період завершення процесу розшарування франкського суспільства на феодальних землевласників і залежних від них селян. Цьому сприяло широке поширення стосунків заступництва, панування і підкорення, що виникають на основі особливих договорів.

Таблиця 5.4. Основні юридичні форми договорів залежності селян від феодалів

<i>Форма договору</i>	<i>Юридичні підстави</i>	<i>Юридичні наслідки</i>
комендації (заступництво)	за проханням селянина про заступництво феодала	не завжди були пов'язані з втратою свободи і прав власності на земельну ділянку, але потрапивши під таке заступництво, вільні селяни поступово втрачали особисту свободу і через декілька поколінь переважно ставали кріпосними
прекарій	одержання земельних наділів селянами від феодала	<ul style="list-style-type: none"> • “прекарій даний” (форма оренди землі, на підставі якої безземельний або малоземельний селянин отримував ділянку землі у тимчасове користування); • “прекарій відшкодований” (прекаріст спочатку віддавав свою ділянку землі землевласникові в заставу як гарантію повернення боргу і з часом отримував її назад у володіння); • “прекарій дарований” (прекаріст найчастіше під прямим тиском землевласника потрапляв у певну форму економічної залежності, віддавав свою ділянку панові, а потім отримував від нього свою і додаткову ділянку землі, але вже в якості тримання)

Заступництво мало наслідком встановлення особистої і майнової залежності селян від землевласників. Селяни передавали їм право власності на свої земельні ділянки, отримуючи їх назад на умовах виконання певних повинностей, сплати оброку тощо. Договори комендації виникли насамперед в стосунках селян з католицькою церквою, монастирями.

У IX ст. крупні бенефіціарії домоглися права передавати бенефіції у спадщину. На зміну бенефіцію приходять феод. Крупні феодали перетворюються на суверенів, які володіють політичною владою в своїх володіннях.

У процесах становлення і розвитку державного апарату франків можна виділити ряд особливостей. Насамперед – переродження органів племінної демократії франків в органи нової публічної влади, у власне державні органи. Також з формуванням сеньйоріальної монархії відбувалося поступове перетворення державної влади франкських монархів у “приватну” владу государів – сеньйорів, що характерно для пізнього етапу розвитку франкської державності (VIII – IX ст.).

Хлодвіг був першим франкським королем, який утвердив своє виняткове становище одноосібного правителя. Однією з найважливіших його політичних акцій стало прийняття християнства. На зміну старій родовій общині остаточно прийшла територіальна община (марка), а разом з нею і територіальний поділ на округи (паги) та сотні. На початковому етапі розвитку держави франків значну роль відігравали органи громадського управління. Народні племінні збори були замінені оглядом війська (спершу “Березневі поля”, згодом “Травневі поля”). На місцях продовжували існувати сотенні збори вільних людей, які розглядали у тому числі справи про провини, правопорушення і злочини. Керівна роль на зборах належала виборному тунгіну та

рахінбургам. Роль общини в судових справах була значною. Вона відповідала за вбивство, здійснене на її території виставляла співприсяжників, які засвідчували добре ім'я її члена.

Король насамперед був охоронцем миру та виконавцем судових рішень общини. Його чиновники виконували в основному поліцейські та фіскальні функції. Королівські розпорядження, за “Салічною правдою”, стосуються незначного кола державних справ – призову у військо, виклику до суду. Проте поступово відбувалося посилення влади королів. Король прямо вторгався у внутрішньообщинні справи, поземельні стосунки, дозволяв чужакові селитися на громадській землі. Влада франкських королів передавалася у спадок. Усі важелі державного управління поступово зосереджувалися в королівському палаці. За часів династії Меровінгів існувала двірцево-вотчинна система державного управління.

Таблиця 5.5. Державний апарат франкського королівства

<i>Посада</i>	<i>Функції</i>
Майордом	управитель королівського двору
Сенешаль	помічник майордома
Пфальцграф	головний помічник короля в судовій діяльності
Референдарій	управитель королівської канцелярії
Камерарій	управитель королівської скарбниці
Маршал	начальник королівської кінноти
Вікарій (архікапелан)	королівський (придворний) священик
Рада короля	збори придворних чиновників та найбільших феодалів держави

За Меровінгів система місцевого управління зберігала залишки військової демократії. Королівство поділялося на сотні і графства. Згодом оформилися герцогства. Формально король управляв усім господарством, а фактично на місцях правили його довірені особи. *Графи* володіли поліцейськими, військовими і судовими функціями. Поняття “граф” і “суддя” поступово стають тотожними, що засвідчило втрату місцевим общинним самоуправлінням судових повноважень та його підпорядкування королівській владі. На державній службі широко використовувалися дружинники короля.

Розширення участі феодальної знаті в управлінні державою привело до поступової втрати королівською владою відносної самостійності та формальної одноосібності. Це відбулося у період, коли крупне землеволодіння набуло значних розмірів. Значну владу отримала створена раніше Рада короля, що складалася з представників знаті, служилого і вищого духовенства. Без її згоди король фактично не міг ухвалити жодного вагомого рішення. Знать поступово перебирала ключові позиції в управлінні не тільки в центрі, але й на місцях. Разом з ослабленням влади королів все більшої незалежності набували графи, *герцоги*, єпископи, *абати*, що стали крупними землевласниками.

Важливе значення для централізації державної влади мали реформи Карла Мартелла. Як зазначалося, він активно роздавав бенефіції, фондом для яких служили спершу землі, відібрані у політичних супротивників (непокірних магнатів), а коли ці землі закінчилися, він провів часткову *секуляризацію* церковних земель. Одночасно він

сприяв поширенню християнства і розширенню володінь церкви на підкорених територіях.

Таблиця 5.6. Наслідки бенефіціарної реформи Карла Мартелла

політичні	<ul style="list-style-type: none"> • частково прив'язано крупних феодалів до трону через загрозу втрати пожалувань
військові	<ul style="list-style-type: none"> • взамін занепалого пішого селянського ополчення створено боездатне кінне військо
соціальні	<ul style="list-style-type: none"> • значно зміцнено прошарок дрібних і середніх феодалів, які стали основою кінного ополчення; • зміцнено феодалську земельну власність і селянську залежність; • створено поземельні зв'язки між давальником та отримувачем землі, що сприяло встановленню відносин особистої вірності і покровительства між ними

Новій перебудові апарату управління сприяло широке розповсюдження імунітетних грамот, за якими територія, що належить власникові імунітету, вилучалася (частково або повністю) з відання державної влади в судових, податкових та адміністративних справах. Вотчинник отримував політичну владу над своїми селянами. Імунітетні грамоти, як правило, санкціонували стосунки політичної залежності селян від своїх сеньйорів – вотчинників.

Система імунітету неминуче повинна була спричинити посилення роздрібності та місцевого сепаратизму. Однак за час правління Карла Великого (768 – 814 рр.) держава франків досягла своєї найвищої могутності. Карл Великий став засновником тисячолітньої імперії, відомої згодом під ім'ям Священної Римської імперії германської нації. Він ще до оголошення себе імператором у 800 р. зробив ставку на поєднання військової сили і духовного верховенства завдяки подальшій християнізації країни. За час його правління франкська ранньофеодальна монархія досягла свого розвитку.

За зовнішньою централізацією імперії приховувалася її слабкість та неоднорідність. Створена шляхом завоювань величезна територія містила декілька десятків народностей зі своїми традиціями і господарським укладом життя. Землі імперії були слабо пов'язані між собою та потребували постійного адміністративного і військового упокорення. Королівське (імператорське) управління зазвичай мало формальний характер. Тому Карл Великий усе життя проводив у військових походах. Зрештою така форма імперії була характерна для багатьох найбільших ранньофеодальних держав Європи.

У руках Карла Великого залишалася лише певна частина загальнодержавних повноважень, як-то традиційні охорона миру, охорона кордонів, координація дій центральної влади і вотчинних властей. До виконання цих функцій був пристосований імператорський апарат управління. Рада вищих представників духовної і світської знаті вирішувала всі найважливіші справи королівства. Збереглася посада графа. Важливу роль відігравали маркграфи – воєначальники в прикордонних графствах. Для підтримки зв'язку центру з місцевими територіями створено посаду “королівських посланців”, які були покликані наглядати за управлінням королівськими маєтками, правильністю здійснення релігійних обрядів, за королівськими суддями, здійснювали розгляд апеляційних скарг на рішення місцевих судів у справах про тяжкі злочини. Державні

посланці могли вимагати видачі злочинця, який знаходився на території духовного чи світського сеньйора.

Тимчасове об'єднання під владою Каролінгів різних племен і територій за відсутності економічної, соціальної, правової і культурної єдності між ними могло тривати до того часу, доки франкські феодалі підтримували королівську владу. На середину IX ст. великі феодалі стали практично незалежними від центральної влади. Отже, разом з перетворенням влади монарха-вождя на владу государя-сеньйора на зміну ранньофеодальній монархії поступово приходила нова феодальна державна форма – сеньйоріальна монархія.

Син Карла Великого Людовик Благочестивий (814 – 840 рр.) у 817 р. поділив імперію між своїми синами. У 843 р. після смерті Людовіка його сини уклали Верденський договір про новий поділ імперії. Молодший син Карл Лисий отримав Західно-Франкське королівство (Франція), середній брат Людовік Німецький – Східно-Франкське королівство (Німеччина) і старший брат Лотар зберіг імператорський титул і територію Італії.

3. Становлення і розвиток ранньофеодальних держав в Англії і Німеччині

Становлення і розвиток феодальної держави в Англії пов'язані з англосакським і нормандським завоюванням Британії. Після відходу з острова у V ст. римських легіонерів почалося масове вторгнення з континенту германських племен англів і саксів, які витіснили кельтське населення в північну і західну частини острова. У VII ст. англосакси утворили сім ранньофеодальних королівств – Кент, Уессекс, Сассекс, Мерсія, Нортумбрія та ін., а на початку IX ст. – королівство Уессекс підпорядкувало решту королівств. Так було створено єдину англосакську державу Англію.

У 1066 р. Англія завойована герцогом північно-французької провінції Нормандії Вільгельмом Завойовником (1027 – 1087 рр.), який проголосив себе королем. Англосакська знать, яка опиралася завойовникам, була знищена. Усі феодалі оголошені васалами короля, який став верховним власником землі. Норманське завоювання мало великий вплив на подальшу історію Англії, яка розвивалася в цілому аналогічно середньовічним державам континенту. Особливою рисою розвитку держави в Англії стала рання централізація і швидкий розвиток королівської влади.

Таблиця 5.7. Етапи розвитку англійської феодальної держави

<i>Етап</i>	<i>Хронологічні рамки</i>
англосаксонська ранньофеодальна монархія	X – XI ст.
сеньйоріальна монархія	XI – XII ст.
станово-представницька монархія	XIII – XV ст.
абсолютна монархія	XV – середина XVII ст.

Населення Англії ранньофеодального періоду поділялося на такі групи: родоплемінна знать (ерли), вільні общинники (керли), напіввільні (лети), домашні слуги-раби. Окреме становище посідало духовенство. У давніх збірниках права згадуються дружинники-тани, до числа яких належали як ерли, так і керли. Головні їх

обов'язки: участь у військових походах; будівництво укріплень; налагодження мостів. Із збіднілих керлів утворилася категорія залежних селян – *віллани*.

Норманське завоювання Англії мало наслідком поглиблення феодалізації суспільства. В основі феодалного господарства стало земельне володіння – *манор*. Значна частина конфіскованих в знаті земель увійшла до королівського володіння – *домена*.

Завоювання Британії сприяло трансформації англосаксонських органів племінної демократії в державні органи. У VII – VIII ст. відбувалося поступове піднесення королівської влади не лише над рядовим вільним населенням, але і над родовою знаттю. У IX – X ст. становище королівської влади зміцнилося. Керуючись правом верховної влади на землю, королі привласнили монопольне право на карбування монети, збирання мита, отримання натуральних зборів з усього вільного населення. Поступова концентрація влади в руках окремих феодалів відбувалася в обмежених масштабах і під контролем королівської влади.

З посиленням королівської влади двір короля став центром управління країною, а колишні дружинники (тани) – посадовими особами держави. Серед вищих королівських чиновників особливу роль відігравали королівський скарбник і капелани, які відали канцелярією. Місце народних зборів зайняла королівська рада – *уїтенагемот* (рада “мудрих”), що складалася з представників феодалної знаті. Її повноваження: питання війни і миру, призначення на посади, затвердження податків, ухвалення законів тощо. Найбільш постійною його функцією була участь в розгляді королем судових справ.

Однією з особливостей державного розвитку феодалної Англії стало поєднання сильної королівської влади, централізованого місцевого управління зі збереженням органів общинного самоврядування. Основною територіальною одиницею стали графства, які поділялися на сотні. Одночасно в управлінні графством і сотнею все більше зростає роль особистого представника інтересів короля – шерифа.

Графські і сотенні збори включали всіх вільних землевласників округу, а також старост общин, священників, виборних сотенних старшин. Збори зберігали своє значення як судові і частково адміністративні органи.

Нижчою територіальною одиницею була сільська община. Збори, в яких брало участь все доросле чоловіче населення общини, вирішували господарські питання, розбирали дрібні кримінальні справи і цивільні спори.

Вищим судом держави був суд короля. Він розглядав справи про державну зраду, а також спори щодо земельних володінь. Збори графства розглядали всі кримінальні і цивільні справи на території графства, окрім тих, які належали до виняткової компетенції суду короля. З часом в суді графства виділялася колегія дванадцяти “старших танів”.

Німеччина як феодална держава утворилася на землях східних франків після розпаду Франкської імперії. Її територія складалася з декількох герцогств – Саксонії, Франконії, Швабії, Баварії, Лотарингії, а також приєднаних згодом французьких, італійських і слов'янських земель. Вони відрізнялися строкатим етнічним складом населення і різним рівнем розвитку феодалізму.

Після короткого періоду відносної єдності в X – XI ст. у Німеччині почався процес феодалної роздрібненості. Об'єктивні процеси розвитку феодалної Німеччини не привели до встановлення централізованої держави, як це мало місце в Англії і Франції.

До XII ст. Німеччина розвивалася як відносно централізована ранньофеодальна монархічна держава. Розвиток феодалізму відбувався в різних німецьких герцогствах нерівномірно. Зберігалися пережитки родоплемінного ладу. В XI – XII ст. сформувалися основні суспільні стани.

Таблиця 5.8. Стани феодального суспільства Німеччини

<i>Стан</i>	<i>Склад</i>
військово-рицарський	різнорідна родова і служила аристократія (герцоги, графи)
фогти	королівські чиновники
“князі церкви”	найбільші церковні магнати (вище духовенство)
середнє і дрібне дворянство	дрібномаєтні дворяни і сільська верхівка
селяни	вільні селяни (<i>чиншовики</i> , орендарі), залежні селяни (літи, батраки), особливо залежні селяни (кріпаки)
міщани	новий соціальний стан, що виник у X ст. з будівництвом прикордонних міст-бургів

Феодальне дворянство і духовенство поділялося за ієрархічним принципом на своєрідні ранги – “щити”. Таких “щитів” було сім: король, духовні князі (єпископи, абати), світські князі, їх васали, васали їх васалів. У ранги були включені і “неблагородні” вільні (“шеффенський стан”). З них підбиралися судді обцинних судів – *шеффени*.

Німецький феодалізм у X – XI ст. відрізнявся незавершеністю. Однак протягом XI – XII ст. процес феодалізації Німеччини зробив значні успіхи.

Політика перших королів сприяла відносній тимчасовій централізації королівської влади. Наприклад, король Оттон I (936 – 973 рр.), який у 962 р. коронувався Римським імператором, обмежив права герцогів, видавав імперські закони і церковні канони. Проте через слабкий розвиток феодалізму, постійні війни та фактичну господарську, судову та адміністративну незалежність знать не була зацікавлена у централізованій владі і консолідувалася проти короля. Королівський престол в Німеччині був виборним. З розвитком феодалізму обрання короля стало залежати від невеликої групи феодалів.

Центральний державний апарат імперії, окрім імператора, який не мав постійної резиденції, формували придворні слуги-чиновники (канцлер, маршал). З початку XI ст. при імператорові створено королівську раду (гофтаг). З XI ст. відбувався процес розкладу системи місцевої королівської адміністрації. Колишні королівські чиновники – графи – стали спадковими володарями значних земельних володінь (ленів), створили власний адміністративний апарат, захищений привілеями від центральної влади.

З формуванням князівського управління судова влада імператора обмежувалася на користь світських і духовних князів, а судова система набувала складного і багатоступінчатого характеру. Феодали, які спочатку мали право судити лише своїх кріпосних, поширили свою юрисдикцію на все населення їх володінь. Для вільних існували станові суди: княжі, графські, шеффенські. У залежних містах суд перебував в руках представника сеньйора, а у вільних містах створювалися міські суди, які діяли на основі норм міського права. Свої суди мала католицька церква.

4. Характеристика, джерела та інститути феодального права. “Салічна правда”

Покликання феодального права насамперед полягало в юридичному закріпленні та врегулюванні монопольного права феодалів на землю, права користуватися працею залежного селянства та інших соціальних верств та регулювання відносин всередині самого стану феодалів.

Таблиця 5.9. Головні ознаки феодального права

головне місце посідали норми регулювання земельних відносин
мало характер “права-привілею”
відсутній поділ на галузі права (існував поділ за сферами правового регулювання: ленне (вотчинне) право, церковне (канонічне) право, королівське (доменіальне) право, міське право)
було правом сильного
партикуляризм і казуїстичність
рецепція римського права
великий вплив релігійних норм і традицій

Незважаючи на наявність спільних особливостей, феодальне право кожної країни мало свої риси. Так середньовічне право Франції і Німеччини характеризувалося своєю роздрібненістю. Наприклад, за характером правових джерел Франція поділялася на північну і південну частини. На півночі домінувало звичаєве право (*кютюми*), яке було зафіксоване у т. зв. “варварських правдах” та адаптоване до феодальних відносин, а на півдні – переважно рецептоване римське право.

Таблиця 5.10. Джерела середньовічного права ранньофеодального періоду

<i>Джерело права</i>	<i>Характеристика</i>
звичаєве право (“варварські правди”)	записи звичаєвого права варварських племен (“Рипуарська правда”, “Бургундська правда”, “Баварська правда”, “Салічна правда” тощо)
капітулярії королів	письмові королівські закони
дипломи	документи, видані канцелярією королів в основному церковним особам та інституціям
імунітетні грамоти	документи на право володіння землею (видавалися королями крупним феодалам)
формули	зразки документів (грамот) для оформлення договорів
церковні документи	церковні канони, рішення соборів і синодів, розпорядження вищого духовенства

“Варварські правди” за своїм змістом – судебники, керівництво для суддів. Вони не є збірками систематично викладених за певним принципом норм, які стосуються переважно усіх сторін життя ранньофеодального суспільства. Для них також характерна неповнота, фрагментарність, казуїстичність.

Найвідомішою із “варварських правд” є “Салічна правда” – збірник правових звичаїв салічних франків (див. додаток). Її оригінальний текст не зберігся, тому вона відома у більш пізній редакції. Текст рукопису поділений на 65 титулів (глав), написаних латинською мовою. Капітулярії як доповнення до документа написані франкським діалектом.

Правове регулювання власності

У тексті “Салічної правди” немає однозначного поняття власності. До рухомих речей, окремих осіб, які були власністю, або сімей застосовувався термін “свій” на відміну від терміну “чужий”. Рухоме майно безперешкодно відчужувалося, передавалося у спадок одному з членів сім’ї або родичеві з боку матері чи батька. Більшість приписів присвячено охороні права на різні рухомі речі, зокрема, докладно розглянуто випадки крадіжки великої рогатої худоби, а також овець, кіз, собак, голубів, бджіл, свиней тощо.

“Салічна правда” відобразила нововведення щодо землеволодіння. Право на землю мала сім’я. Розрізнялися такі види земельної власності, як присадибна ділянка, орна земля, луки і ліси. Передбачено великий штраф за підпал і руйнування огорожі земельної ділянки. Високим штрафом каралася не лише крадіжка в межах будинку або двору, але й просте проникнення на територію маєтку після заходу сонця. Це свідчить про велику увагу до захисту приватної власності.

Франкам був відомий інститут давності володіння. Якщо протягом року і одного дня жоден з членів общини не висловлював протесту проти поселення “чужака”, його землеволодіння набувало юридичної сили.

Зобов’язальне право у “Салічній правді” відображене слабо. Згадуються такі види договорів, як міна, купівля-продаж, дарування, особистий найм, позика. Передача права власності проходила публічно шляхом передання речі від однієї особи до іншої. Невиконання зобов’язань передбачало майнову відповідальність.

Шлюбно-сімейні стосунки

Сім’я у франків мала патріархальний характер. Укладенню шлюбу передувала угода між сім’ями жениха і нареченої. Заборонялися шлюби між родичами. Викрадення дівчини з метою укладення шлюбу передбачало покарання у формі штрафу. Такі шлюби оголошувалися недійсними, а діти, народжені від них – незаконнонародженими. Шлюби з рабами мали наслідком втрату свободи. Жінка, яка одружилася з рабом, оголошувалася поза законом, а її майно надходило в скарбницю. Родичі могли її безкарно вбити.

Становище жінки в сім’ї визначалося пережитками матріархату. Незаміжня жінка у германців користувалася певною самостійністю. Проте вона не могла повторно вийти заміж без дозволу суду і сплати певної суми родичам померлого чоловіка. Жінка володіла власним майном (приданом), яке їй надавалося не батьком, а чоловіком у вигляді “шлюбного дарунка”. Жінка не могла ні дарувати, ні продавати своє придане. Після її смерті воно переходило дітям. У випадку повторного шлюбу частина приданого вдови передавалася найближчим родичам чоловіка, а за їх відсутності – до державної скарбниці. Про розлучення в тексті “Салічної правди” не йдеться. Звичаєве право передбачало свободу розлучення.

Процеси християнізації внесли значні зміни в шлюбно-сімейні стосунки германців. Зокрема, встановлено нерозривність інституту шлюбу. У VIII – IX ст. видані перші законодавчі акти, що встановлювали обов’язковість церковного оформлення шлюбів. Заборонялися повторні шлюби вдів.

Спадкування здійснювалося за законом і заповітом. У першому випадку первинне право спадкування рухомого майна мали діти, потім дружина, брати і сестри, сестри дружини, чоловіка, найближчі родичі. При спадкуванні нерухомого майна жінки не

мали права отримання спадку. Проте на підставі едикту короля Хільперіка (561 – 584 рр.) земля могла переходити у спадок не лише до синів, але й дочкам, братам, сестрам померлого.

Спадкування за заповітом здійснювалося на народних зборах шляхом дарування з дотриманням формальних процедур. Майно спершу передавалося третій особі, яка була зобов'язана не більше ніж через рік після смерті дарувальника передати майно вказаному у заповіті спадкоємцю.

Злочини і покарання

У тексті “Салічної правди” велика увага приділена злочинам і покаранням. Під злочином, хоча й без чіткого визначення, розуміли образу, шкоду, заподіяну особі або майну іншого, порушення “королівського миру”. Під покаранням – відшкодування, компенсація за образу або шкоду, своєрідний відкуп від можливої помсти з боку скривдженого або його родичів (таліон).

Таблиця 5.11. Злочини і покарання в Державі франків

<i>Категорії злочинів</i>	<i>Види злочинів</i>	<i>Покарання</i>
проти держави	- державна зрада - дезертирство - невиконання королівських наказів та ін.	страата
проти релігії	- крадіжка з церкви - богохульство та ін.	страата і тілесні покарання
проти особи	- вбивство - викрадення - тілесні ушкодження - згвалтування - образа словом або вчинком та ін.	страата (раби, літи) штрафи
проти власності	- підпал - крадіжка - пошкодження майна	штрафи
проти моралі	- насильство над вільною людиною - перелюб і співжиття без шлюбу - відьмацтво і співучасть у цій справі та ін.	штрафи

Зазначимо, що переважна більшість злочинів, згаданих у “Салічній правді”, належала до категорій злочинів проти майна та особи, злочини ж проти держави та релігії передбачали королівські капітуляції. Також “Салічна правда” не передбачала смертної кари як покарання. Більшість правопорушень обкладалася різними штрафами. Мета покарання – відшкодування збитків потерпілому і плата штрафу за порушення королівського миру, що було вельми прогресивним на той час.

У санкціях за правопорушення і злочини чітко помітна майнова диференціація суспільства. Так штраф господареві вбитого раба становив 35 солідів, за вбивство літа – 100 солідів, вільного франка – 200, графа солідів, королівського чиновника – 300 солідів. За вбивство графа при виконанні службових обов'язків *вергельд* потроювався.

Однак розмір штрафу (основного виду покарання) залежав не лише від соціального становища вбитого, але й від його віку, статі. Потрійний *вергельд* за вбивство жінки пов'язувався з її можливостями до дітородіння. Якщо жінка не могла

народжувати дітей, вергельд складав 200 солідів. Вагітність жінки підвищувала вергельд до 700 солідів.

Щодо крадіжок також передбачалися обтяжуючі обставини. Наприклад, розрізнялися крадіжки, здійснені вільними або рабами, із зломом, підrobкою ключів або без них, одного або декількох тварин тощо.

“Салічна правда” також передбачає такий вид покарання, як вигнання з общини та оголошення поза законом. Такій людині не можна було давати їжу і притулок, навіть дружині і батькам, які штрафувалися за допомогу їй. Страта застосовувалася як покарання переважно до рабів.

Судочинство

Судовий процес мав змагальний характер. Розшук вкраденої речі, виклик до суду відповідача і свідків були обов’язком самого потерпілого. “Салічна правда” передбачала штраф за неявку відповідача і свідка до суду без поважних причин. До поважних причин відносилися королівська служба, хвороба, смерть родичів, пожежа в будинку. Лжесвідки оголошувалися поза законом і штрафувалися.

Гарантією правдивості показань свідків була клятва свідка в суді. За відсутності свідків вступав в силу інститут співприсяжництва. Співприсяжники – родичі, сусіди, друзі, які захищали одну з сторін, виходячи не із знань обставин справи, а з нібито властивих відповідачеві, обвинуваченому та іншим чеснот.

“Салічна правда” передбачає ордалії (“божий суд”) за допомогою казанка з киплячою водою, в яку опускалася рука обвинуваченого. Якщо обпалена рука погано гоїлася, це свідчило про його винуватість. Від випробування казанком можна було відкупитися. Сума викупу залежала від суми передбачуваного штрафу у випадку програної справи, але була значно нижчою, ніж сам штраф. Можливість “викупу руки від казанка” була привілеєм заможного злочинця. До рабів застосовувалися тортури.

Питання для самоконтролю

1. Що означає термін “Середні віки” ?
2. Розкрийте походження терміна “феодалізм”.
3. Які особливості феодалльної земельної власності ?
4. Чи поширеним було рабство в ранньофеодалльних суспільствах ? Відповідь обґрунтуйте.
5. Що таке прекарій ? Які його види Вам відомі ?
6. Які функції виконували шерифи в ранньофеодалльній Англії ?
7. Які причини ослаблення королівської влади в Німеччині ?
8. Які ознаки феодалльного права Вам відомі ?
9. Який основний вид покарання передбачала “Салічна правда” ?
10. Які обтяжуючі обставини злочину передбачала “Салічна правда” ?

Тема 6

Середньовічна держава і право країн Західної Європи на етапі розвиненого феодалізму

- 1. Утвердження феодальних відносин в країнах Західної Європи у X – XII ст.**
 - 2. Станово-представницька монархія в Англії і Франції.**
 - 3. Розвиток середньовічної держави в Німеччині.**
 - 4. Абсолютна монархія в країнах Західної Європи.**
 - 5. Джерела та інститути феодального права.**
-

1. Утвердження феодальних відносин в країнах Західної Європи у X – XII ст.

У більшості країн Європи у зазначений період завершився процес формування феодальних відносин. В одних країнах, наприклад в Італії і Франції, феодальні відносини в цілому склалися ще в X ст. В Англії та Візантії цей процес завершився наприкінці XI ст., а в Німеччині – на початку XII ст.

У господарстві панувала феодальна земельна власність у вигляді вотчини у поєднанні з дрібним індивідуальним селянським господарством. Основна маса селян знаходилася у певній формі залежності від землевласника і піддавалася різним формам експлуатації, яка насамперед виражалася у феодальній ренті і здійснювалася за допомогою різних засобів примусу. У західноєвропейських країнах щодо особисто залежних селян, особливо в крупних помістях, переважала відробіткова рента і пов'язана з нею панщинна система господарювання. Широкого поширення набула також натуральна рента з селян. Грошова рента не була на той час розвиненою.

Встановлення феодальних відносин в Європі мало наслідком підйом економіки і розвиток продуктивних сил. Розвивалися ремесла, які поступово відділялися від сільськогосподарського виробництва. Відроджувалися на феодальній основі колишні римські міста, розвивалися нові приміські поселення, ринкові центри, порти.

Характерною особливістю суспільно-політичних відносин був нерозривний зв'язок між феодальною власністю на землю та політичною владою феодала. Крупна вотчина була не лише господарською одиницею, але й маленькою державою – сеньйорією. Тому її власник по відношенню до тамтешніх мешканців був не лише землевласником, а й государем – сеньйором, в руках якого знаходився суд, адміністрація, військова і політична сила. Така організація суспільства зумовила панування в Європі X – XII ст. політичної роздрібненості.

У найбільш важкому становищі перебували залежні селяни, які залежали від свого сеньйора як в особистому, поземельному, так і в судово-адміністративному плані. Таких селян могли разом з землею продати чи передати. Вони мали обмежені спадкові права на власність, яка вважалася власністю феодала.

Дещо легшим було становище вільних селян, які перебували у поземельній та судовій залежності від сеньйора. Вони мали право розпоряджатися рухомим майном та навіть земельною власністю (з дозволу феодала), сплачували ренту.

Відносини між феодалами в державах Західної Європи будувалися за принципом феодалної ієрархії (васалітету).

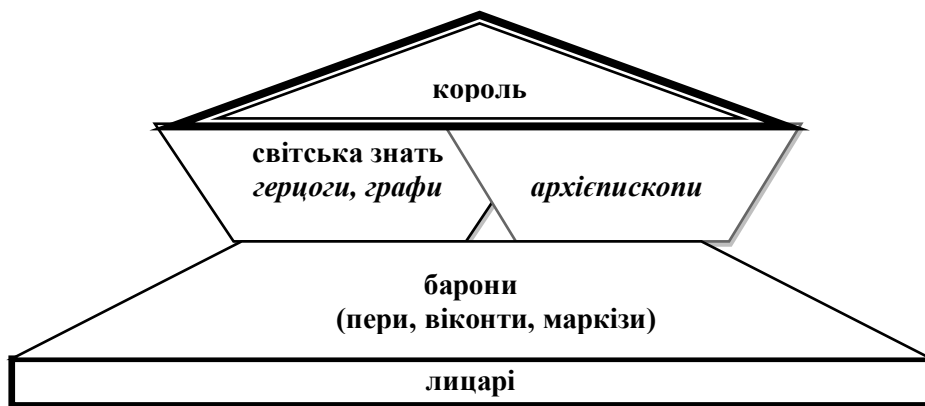

Схема 6.1. Феодална ієрархія в середньовічній Європі

Король вважався верховним сеньйором усіх феодалів, їх сюзереном, главою феодалної ієрархії. Вказані світські і духовні феодали формально підкорялися королю як васали, але фактично були майже незалежними: мали право вести війни, чеканити монету, часто здійснювали вищу юрисдикцію у своїх володіннях. Певну політичну владу в своїх володіннях мали барони як васали нижчого рангу. Нижче баронів стояли дрібні феодали – *лицарі*, у яких не завжди були васали. Феодали, які стояли на нижчих щаблях ієрархії зазвичай не підкорялися феодалам, васалами яких були їх безпосередні сеньйори. Тому у всіх країнах Західної Європи (окрім Англії) відносини всередині феодалної ієрархії визначалися принципом: “Васал мого васала – не мій васал”.

Серед церковних ієрархів також існувала своя ієрархія за рангом займаної посади (від папи римського до парафіяльних священиків). Чимало з них були одночасно васалами світських феодалів за своїми земельними володіннями.

Основою васальних відносин було феодалне земельне володіння – феодал (німецьки “лен”), яке васал отримував від свого сеньйора за службу. Стосунки між сеньйором і васалом будувалися на договірній основі, де сторони були нерівноправними у правовому статусі. Вони уклалися публічно з дотриманням урочистого світського обряду. Передача феодала васалу – ввід у володіння – називалася *інвеститура*. Акт інвеститури супроводжувався процедурою, що мала назву *оммаж*, під час якої феодал, що вступав у васальну залежність, визнавав себе його “людиною” та виголошував клятву вірності сеньйору.

Таблиця 6.1. Взаємні обов’язки васала-сеньйора

<i>васал</i>	<i>Сеньйор</i>
нести військову службу на користь сеньйора (звичайно 40 днів на рік)	захищати васала у випадку нападу ворогів
на першу вимогу сеньйора захищати його володіння	здійснювати опікунство над малолітніми дітьми-наслідниками васала
брати участь в судовій курії сеньйора	захищати вдову і дочок васала
надавати сеньйору грошову допомогу: – на прийняття лицарського звання старшим сином сеньйора; – на шлюб старшої доньки сеньйора; – на викуп сеньйора з полону.	

Спершу вказані зобов'язання мали персональний характер, а згодом стали передаватися у спадок. У випадку порушення васалом клятви вірності він був зобов'язаний повернути феода. Внаслідок частих випадків невиконання васальних зобов'язань в Європі звичайним явищем були феодальні війни. Війна вважалася законним способом вирішення суперечностей. Незважаючи на конфлікти, ієрархічна організація феодальних відносин заможних верств з XIII ст. призвела до формування замкненого стану дворянства.

У X – XII ст. в умовах політичної децентралізації, що зумовила сильну територіальну роздрібненість, королівська влада втратила колишнє значення, а король як формальний глава держави і феодальної ієрархії став першим серед рівних. Така форма феодальної держави, побудована на принципі васалітету-сюзеренітету, отримала назву сеньйоріальної монархії.

Утворення самостійної держави у **Франції** стало наслідком розвитку феодальних відносин у Франкській імперії та її розпаду на три великих частини за Верденським договором 843 року. Внук Карла Великого Карл Лисий став першим французьким королем.

У IX – XII ст. в умовах політичної децентралізації та глибокої феодальної роздрібненості королівська влада втратила своє значення. Фактично влада короля розповсюджувалася лише на територію його домена. За межами королівського домена влада належала крупним феодалам. Тому політична влада в державі була фактично розділена між королем і феодалами різного рівня, пов'язаними сеньйоріально-васальними стосунками.

Спершу функції королівської влади були обмеженими, хоча формально у короля зберігалися традиційні привілеї. Він очолював військо, видавав закони, здійснював суд. Однак за перших Капетингів королівське законодавство (капітулярії) фактично не видавалися. Інші королівські повноваження також були формальними. Наприклад, вищу судову владу король мав лише в межах свого домену. Король обирався верхівкою світських і духовних феодалів з дотриманням династичного принципу. Проте з XII ст. утвердився порядок передачі трону у спадок. З цього часу становище короля поступово зміцнювалося. З XIII ст. королівський акт присяги васалів набув обов'язкового характеру. Розширилася сфера судової юрисдикції короля.

В умовах феодальної роздрібненості і тривалого ослаблення королівської влади органи центрального управління не були диференційовані. Палацово-вотчинна система поєднувалася з управлінням, що ґрунтувалося на васальних відносинах.

Схема 6.2. Державний механізм Франції у період сеньйоріальної монархії

Королівський двір як традиційна владно-управлінська інституція складався із знатних феодалів і палацових слуг (міністеріалів). Головну роль в адміністрації короля певний час відігравав сенешал – глава королівського двору, командувач армією. У військових повноваженнях за ним йшов конетабль – глава королівської кінноти, помічником якого був маршал, а з XIII ст. – королівський адмірал. Королівський скарбник, якому допомагав камергер, відав державними архівами і королівською скарбницею. Королівською канцелярією керував канцлер, який редагував королівські акти, подавав їх на підпис королю, а потім скріплював печаткою. Королі вдавалися до порад курії для вирішення питань війни і миру, ведення стосунків з римським папою тощо.

Органи місцевого королівського управління створювалися лише в домені короля, де визнавалася його влада. Королівські чиновники здійснювали адміністративні, військові, судові, фінансові функції. З середини XI ст. король запровадив в своєму домені посаду прево, помічниками яких в селах були сержанти, а в містах – майори. Прево займався головним чином збором податків в королівську скарбницю, комплектуванням феодалного ополчення, вирішував питання управління і розглядав судові справи.

З кінця XII ст. виникають крупніші адміністративні одиниці – бальяжі, які об'єднували декілька превоств. Їх очолювали чиновники-бальї. Часто королі, приєднуючи крупні сеньйорії, вводили свою адміністративно-територіальну структуру, призначали туди чиновника з числа місцевих феодалів – сенешала. Окрugi-сенешальства створювалися на прикордонних територіях.

За часів правління короля Людовика IX Святого (1226 – 1270 рр.) влада короля була суттєво зміцнена. Створено міську поліцію і загони найманців. У результаті король став маншою мірою залежним від феодалного ополчення, ефективніше використовував збройні сили в боротьбі з непокірними феодалами. Людовик IX заборонив приватні війни в королівському домені. У 1260 р. на базі королівської курії (збори королівських васалів) створено спеціальний судовий орган – парламент, що збирався на сесії в Парижі 4 рази на рік і став вищим судом Франції (*Паризький парламент*). Він складався з призначуваних королем представників духовенства, лицарів, легістів – випускників юридичних факультетів університетів, які підтримували королівську владу. Судові поєдинки (ордалії) в королівському суді були заборонені.

Як зазначалося, характерною особливістю розвитку держави в **Англії** з часу норманського завоювання продовжувала залишатися централізація державної влади і управління. У період сеньйоріальної монархії король був верховним сюзереном всіх феодалів і найбільшим землевласником країни. В Англії не прижився континентальний принцип сеньйоріально-васальних відносин “васал мого васала не мій васал”. Судові і фіскальні права корони щодо своїх васалів регламентувалися значною мірою феодалним звичаєм, хоча вже починали переростати його рамки. Наслідком цього були безперервні заколоти баронів, які звинувачували корону в зловживанні своїми сеньйоріальними правами. У XII ст. королі були змушені дарувати баронам і церкві хартії вольності, що зобов'язували королівську владу керуватися феодалним звичаєм, підтримувати автономію церкви.

Активізація процесу централізації державної влади пов'язана з реформами короля Генріха II (1154 – 1189 рр.), спрямованими на зміцнення королівської влади і ослаблення політичних позицій крупних світських феодалів та церкви.

Таблиця 6.2. Реформи Генріха II

<i>Реформа</i>	<i>Зміст</i>
військова	поряд із набором армії за принципом ополчення запроваджено наймане військо
судова	введення королівських роз'їзних суддів (спочатку два, потім десять суддів в рамках шести округів), постійно діючих центральних судів і спеціальної процедури розслідування по земельних позовах (Велика ассиза 1166 р., Нортгемптонська ассиза 1176 р. тощо)
адміністративна	<ul style="list-style-type: none"> • у складі королівських курій (відомств) були виділені Палата шахівниці (фінансове управління), відомство канцлера, відомство вищого суду на чолі з <i>юстиціарієм</i> (знавець звичаєвого, римського і церковного права), відбулося відособлення Суду загальних тяжб від Суду королівської лави; • затвердження шерифів представниками королівської адміністрації в графствах з вищими судовими, військовими, фінансовими і поліцейськими повноваженнями (Кларендонська ассиза 1166 р.); • король визнавався верховним апеляційним суддею у справах, що розглядалися церковними судами (Кларендонські конституції 1164 р.)
фінансова	встановлено нові види оподаткування населення

До компетенції королівських судів включалися майже всі кримінальні злочини і більшість цивільних спорів, пов'язаних із земельною власністю.

Судові об'їзди проводилися в кожному графстві один раз на сім років. При цьому розбиралися всі позови, підсудні короні, проводилися арешти злочинців і розслідувалися зловживання місцевих суддів та чиновників. Для розслідування земельних позовів і злочинів в королівських судах Генріхом II була визначена спеціальна процедура. Такі розслідування повинні були проводитися роз'їзними суддями або шерифами за допомогою присяжних – дванадцяти лицарів або інших повноправних громадян, які давали присягу як свідки або обвинувачі.

Військова реформа Генріха II сприяла заміні традиційного особистого призову виплатою “щитових грошей”, введенню загального податку на рухоме майно (Ассиза про озброєння 1181 р.).

Після норманського завоювання зберігся адміністративно-територіальний поділ країни на графства, сотні і общини. Представниками місцевої королівської адміністрації в графствах стали шерифи, які володіли вищою судовою, військовою, фінансовою і поліцейською владою. Судові та адміністративні функції шерифи здійснювали в тісній взаємодії із зборами сотень і графств, які втрачали самостійність і перетворювалися на знаряддя центрального представництва.

2. Станово-представницька монархія в Англії і Франції

У XIII – XIVст. в країнах Західної Європи відбулися значні соціально-економічні зміни, в основі яких був перехід до нової форми феодальної держави. Спостерігався бурхливий розвиток міст. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв розквіту ремесел і торгівлі. Відбулося остаточне оформлення основних суспільних станів: дворянство (перший стан), духовенство (другий стан), міщани і селяни (третій стан). У середовищі самих дворян відбувалося розшарування, внаслідок якого з старої феодальної знаті і

багатих міщан виокремилася група вищих дворян (у Франції – “дворяни шпаги”, в Англії – лорди, в Німеччині – князі-курфюрсти).

Схема 6.3. Соціальна структура середньовічного міста

Проходили зміни в правовому становищі селянства. Насамперед змінився характер повинностей (ренти). Замість сплати натуральної ренти (продукти сільськогосподарського виробництва) відбувся перехід на грошову ренту. Для цього селяни були змушені продавати свою продукцію на ринках, які зазвичай розміщалися в містах або ж на їх околицях. Це мало наслідком розвиток торгівлі, збільшення кількості міського населення та економічного зростання самих міст. З розвитком міст і посиленням торгівлі виникали об’єктивні передумови для формування єдиних централізованих держав.

Відбувалося розшарування селянства на малоземельних бідняків та заможну верхівку. Заможні селяни (навіть кріпосні) могли відкупитися від повинностей та отримати свободу, орендувати землю у феодалів, скуповувати її у бідняків.

Зазначені процеси, насамперед чітко виділення суспільних станів зі своїми потребами та інтересами (в тому числі політичними), сприяли утворенню станово-представницьких органів: в Англії – парламент, у Франції – Генеральні штати, в

Німеччині – Рейхстаг. Ці установи значною мірою відрізнялися від феодалських з’їздів, включаючи представників трьох станів.

На початок XIII ст. в Англії склалися об’єктивні передумови для переходу до станово-представницької монархії. Англійська феодалська монархія відзначалася сильною королівською владою і значною централізацією системи управління. Проте поступово зв’язок англійської знаті з королем почав слабшати. Наростало невдоволення усіх

- дотримуватися свободи церковних виборів
- не брати з своїх безпосередніх васалів великих більших податків, ніж це встановлено звичаєм та без згоди “загальної ради королівства”
- не заарештовувати баронів
- не позбавляти баронів власності
- не оголошувати баронів поза законом без рішення перів (суддів зі стану феодалів)
- заборона втручатися в юрисдикцію сеньйоріальних судів
- не вимагати з утримувачів лицарських феодалів надміру послуг і платежів

Схема 6.4. Зобов’язання короля за Великою хартією вольностей

прошарків населення сваволею королівської

влади. Загальні економічні і політичні інтереси лицарства та великої маси вільного селянства (фрігольдерів) сприяли встановленню їх політичного союзу. Як наслідок у загальнодержавному русі за обмеження королівської влади під проводом феодалів об'єдналися церква, міста і значна частина селянства.

Перший етап політичної боротьби у XIII ст. припав на час правління короля Іоана Безземельного (1199 – 1216 рр.), молодшого сина Генріха II. Постійними конфіскаціями земель, арештами і стратами неугодних йому магнатів, порушеннями феодальних звичаїв він породив проти себе сильну опозицію баронів. Невдалі війни, які проводив король, вимагали великих затрат, які через “щитові гроші” поборами лягали переважно на просте населення. У 1212 р. папа римський видав буллу про позбавлення Іоана престолу. У наступному році, остереігаючись повстання підданих, король був змушений визнати себе васалом папи. Цей ганебний акт ще більше згуртував опозицію. Весною 1215 р. барони за підтримки лицарства і міщан почали війну проти короля. Їх підтримали мешканці Лондона. Король був змушений підкоритися вимогам повсталих і 15 червня 1215 р. підписав Велику хартію вольностей (Magna Charta Libertatum). Документ містив права і привілеї вільного населення (феодалів, духовенства, міщан), але не надавав прав великій кількості залежного селянства (вілланам).

У порівнянні з правами баронів, хартія значно менше прав надавала лицарству і селянству. Усім вільним людям обіцяно захист від зловживань королівських чиновників і надмірних штрафів. Для них зберігалися судові порядки, встановлені Генріхом II. Хартія лише підтвердила недоторканність наявних вольностей Лондона та інших міст, але не обмежила права корони збирати з них ненависний для міщан податок – талью. Хартія встановила єдність мір і ваг, дозволила вільний в'їзд і перебування на території Англії іноземних купців, що теж було не на руку міщанам.

Певні постанови хартії були прямим виявом феодальної реакції. Проте Велика хартія вольностей для свого часу мала певне прогресивне значення. Вона обмежувала королівське свавілля не лише щодо прав баронів, але й лицарства і міщан. Хоча норми документа не були реалізовані (Іоанн за підтримки папи римського відмовився її виконувати), Велика хартія вольностей увійшла в історію як перший конституційний акт неписаної Англійської Конституції та заклала юридичні підвалини для скликання англійського парламенту.

Хартія не поклала край боротьбі короля і баронів. В червні 1258 р. в Оксфорді рада магнатів, кликана королем Генріхом III, затвердила “Оксфордські провізії”, які всю владу передавали Раді 15 баронів. Без згоди Ради 15 король не мав права приймати жодних рішень. Також барони вибрали 12 чоловік від лицарів і міщан, які збиралися тричі на рік разом з радою 15 для обговорення державних справ. Однак у 1263 р. Генріх III відмовився виконувати “Оксфордські провізії” і в країні розпочалася громадянська війна.

Лідер опозиції Сімон де Монфор у 1265 р. вперше скликав збори, на які окрім баронів і вищого духовенства запросив по два лицарі від кожного графства і по два міщанина від найбільших міст. Так започатковано англійський парламент.

Парламент в Англії як орган влади остаточно сформувався під час правління короля Едуарда I (1272 – 1307 рр.). У 1295 р. скликано “зразковий” парламент, склад якого став моделлю для наступних парламентів Англії. Окрім особисто запрошених королем великих світських і духовних феодалів до нього увійшли по два представники

від 37 графств (лицарі) і по два представники від міст. З цього часу англійська феодальна держава набула форми станової монархії. Опираючись на парламент, король частково відмінив судові привілеї феодалів, заборонив церкві без дозволу купувати землі. Парламент давав можливість королю заручитися підтримкою лицарства і міської верхівки у протистоянні з баронами.

У першій половині XIV ст. парламент був розділений на дві палати – верхню (Палата Лордів) і нижню (Палата Громад). У першій засідали барони і духовенство (прелати), в другій – представники лицарів і міщан. У тому ж столітті парламент поряд із правом визначати податки отримав право видавати статути (закони). Згодом парламент отримав право здійснювати контроль над вищими посадовими особами і виступати в окремих випадках як судовий орган. Право законодавчої ініціативи парламенту виникло з практики подачі колективних парламентських петицій королеві. Король міг погоджуватися з проханнями парламенту або відхилити їх. У XIV ст. встановлено, що жоден закон не має бути ухвалений без згоди короля і палат парламенту.

Прагнучи підпорядкувати своєму контролю державне управління, парламент з кінця XIV ст. запровадив процедуру імпічменту. Вона полягала в порушенні Палатою Громад перед Палатою Лордів як вищим судом країни справи проти особи-королівського чиновника щодо зловживання владою. У XIII ст. створено новий виконавчий орган влади – Королівську (Державну) раду, до якої входила вузька група найближчих радників короля і вищих чиновників: канцлер, лорд-скарбник, королівський камергер, судді, хранитель печатки, наближені до короля *міністеріали*. Рада мала вищу виконавчу і судову владу.

На місцевому рівні представниками королівської адміністрації продовжували залишатися шерифи, а в сотні – бейліфи. Також представниками королівської адміністрації на місцях були коронери і констеблі, які обиралися на місцевих зборах. Коронери здійснювали розслідування у випадку насильницької смерті. Констеблі були наділені поліцейськими функціями.

Утвердилася практика призначення з місцевих землевласників в графствах так званих охоронців або мирових суддів. Спершу вони володіли поліцейськими і судовими повноваженнями, але з часом почали виконувати найбільш важливі функції шерифів. Мирові судді контролювали ціни на продукти харчування, стежили за єдністю мір і ваг, вивозом шерсті, здійснювали нагляд за здійсненням законів про робітників, еретиків і навіть встановлювали розміри заробітної плати.

У XIII – XIV ст. вищими судами Англії стали Суд королівської лави (кримінальні справи), Суд загальних тяжб (цивільні справи) і Суд казначейства (цивільні справи, де однією із сторін виступала корона). Із загальної системи королівських судів виділився Суд лорда-канцлера, який вирішував питання “по справедливості”. Так виник специфічний вид судочинства – “право справедливості”. Роз’їзні судді з особистих представників короля перетворилися на представників центральних судів Англії. До їх системи входили суди ассизів (вирішення питання про земельне володіння), комісія про заколоти та комісія із загальної перевірки в’язниць.

Велике значення для англійської держави мало остаточне оформлення інституту присяжних засідателів. Вони стали залучатися до оцінки судових доказів. Думка присяжних (вердикт) стала основою для винесення суддею рішення чи вироку. У XIII

ст. відбулося оформлення обвинувального журі, яке складалося з присяжних кількістю до 23 чоловік (велике журі) і 12 чоловік (мале журі). Перше оформилося у зв'язку з процедурою допиту роз'їзними суддями обвинувачуваних. Воно стало органом віддання під суд. Єдиної думки 12 членів журі було досить для затвердження обвинувального акту проти підозрюваного.

Кінець XIII – початок XIV ст. в політичній історії **Франції** відзначився оформленням станової монархії або феодальної монархії зі становим представництвом. Основою для становлення нової форми держави стала подальша централізація країни і посилення королівської влади. Це пов'язано, серед іншого, зі значним розширенням королівських володінь – домену. Король Філіп IV (1285 – 1314 рр.), порушуючи феодальну ієрархію, встановлював прямі зв'язки з васалами крупних феодалів, а за допомогою суду і податків включав до сфери своєї політики селянство, залежне від світських і духовних феодалів. Влада сеньйорів фактично втратила самостійний політичний характер. Король заборонив їм збирати податки на політичні цілі, відмінив *тальї* окремим великим феодалам, заборонив встановлювати нові податки, карбувати власну монету і вести приватні війни.

Розширюючи компетенцію королівського суду і Паризького парламенту як вищої судової інстанції, монархія скорочувала юстицію світських і духовних феодалів, а також сферу міських судів. У першій половині XIV ст. парламент став постійним органом влади з фіксованою кількістю членів (100 прокурорів, адвокатів, радників). Його діяльність була спрямована на ліквідацію місцевих звичаїв і поступову розробку загальнодержавного права.

Оформлення єдиної королівської податкової системи тісно пов'язане з реформуванням армії, яке полягало у заміні феодального ополчення найманцями з французьких лицарів та іноземців. Змушуючи феодалів викупляти військову службу, король прагнув створити військову організацію з жорсткою дисципліною і підкоренням королю.

Велику роль в юридичному обґрунтуванні посилення королівської влади відіграли *легісти*. Вони відстоювали пріоритет світської влади над церковною, заперечували божественне походження королівської влади у Франції, стверджували, що король сам є верховним законом, а отже може створювати законодавство по своїй волі. Для ухвалення законів королеві вже не було потрібне скликання васалів або згода королівської курії.

Поряд з посиленням королівської влади особливістю становлення станової монархії стало оформлення основних суспільних станів і зростання їх політичної активності. Стани дворян, духовенства і міщан прагнули захистити свої привілеї, консолідуючись на різних територіальних рівнях. Їх привілеї звичайно підтверджувалися письмовими хартіями. В цих умовах монархії довелося ділити судові, податкові та військові повноваження не з окремими крупними феодалами, а з становими групами, які мали владу на місцях. Результатом цього процесу стало формування органу станового представництва, за допомогою якого король радився зі станами з найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Загальнодержавний орган станового представництва – Генеральні штати – вперше скликаний у 1302 р. у зв'язку з боротьбою короля Філіпа IV з папою римським Боніфацієм VIII через податкові стягнення, які король накладав на церковні володіння.

Філіп IV прагнув заручитися підтримкою станів, тому скликані ним Генеральні штати склалися з дворян, духовенства та представників міщан (по 2 депутати від кожного великого міста).

Три стани Генеральних штатів засідали окремо. Перша палата складалася з вищого духовенства (прелатів), яких запрошував король. Від світських феодалів (друга палата) були присутніми зазвичай крупні феодали, запрошені королем. У третій палаті засідали представники міст – члени міського управління, заможні і впливові міщани. Вони часто призначалися міською радою. Кожна палата мала один голос і спільне рішення двох палат не зобов'язувало третю його прийняти, якщо її представники не були з ним згодні.

Генеральні штати, на відміну від Англійського парламенту, не стали постійно діючим органом влади. Право їх скликання залишалося за королем. Монархи зазвичай скликали Генеральні штати лише у критичні моменти свого правління, апелюючи до політичної, фінансової та військової підтримки станів. Сам король не був підзвітний Генеральним штатам, головним завданням яких було винесення рішення про фінансування певних кампаній у внутрішній чи зовнішній політиці держави. Суперечності між станами феодалів та міщан давали можливість королям послаблювати вплив станового представництва. Однак стани мали право ухилитися від запропонованих королем рішень, висловити свою думку і незгоду з його політикою. Через інститут Генеральних штатів реалізовано компроміс між королівською владою, привілейованими станами і міською верхівкою.

Особливістю станового представництва у Франції була наявність представницьких органів влади на різних територіальних рівнях – місцевих і провінційних штатів. Чимало з них, наприклад асамблеї баронів, лицарів і консулів в графствах Ажен і Керсі, сенешальствах Тулузи і Каркассона, провінційних штатах Лангедока і Нормандії, були відомі з XIII ст.

Центральні органи управління у зазначений період не піддавалися істотній реорганізації. Адміністративні та інші повноваження державних чиновників походили від королівської влади. З колишніх посад зберегла своє значення лише посада канцлера. Важливе місце в системі центрального управління займала створена на основі королівської курії Велика рада (існувала з 1314 по 1497 рр.), що складалася з легістів і 24 представників вищої світської та духовної знаті. Проте її рішення мали виключно дорадчий характер. З'явилися нові посади в центральному королівському апараті – клерки, секретарі, нотаріуси тощо. Однак єдиного системного апарату управління з чіткими функціями ще не було.

З кінця XV ст. королі на місцях призначали лейтенантів, що зменшувало владу місцевих чиновників бальїв, які втратили судову владу. Для посилення централізації місцевого управління королі запровадили нові посади губернаторів. Спочатку вони мали суто військові функції, згодом отримали ширші повноваження: вони мали право забороняти будувати нові замки, не допускати приватних воєн тощо. У XIV ст. з'явилися нові посадові особи – генерал-лейтенанти. Вони управляли групою бальяжів або адміністративним округом, що отримав назву провінція.

Суд у Франції все ще не був відокремлений від адміністрації. Дрібні судові справи вирішували прево, а важкі злочини розглядали в суді бальї (з XV ст. – в суді лейтенанта). Вся судова діяльність контролювалася королем і його адміністрацією.

Зросла роль Паризького парламенту, члени якого з 1467 р. призначалися довічно. Парламент перетворився на вищий суд у справах феодалної знаті, став найважливішою апеляційною інстанцією по всіх судових справах. Також він отримав право реєстрації королівських ордонансів та інших королівських документів.

3. Розвиток середньовічної держави в Німеччині

По завершенні періоду відносної єдності у X – XI ст. в Німеччині розпочався процес феодалної роздрібненості. Об'єктивні процеси розвитку феодалної Німеччини не привели до встановлення централізованої держави, як це мало місце в Англії і Франції на певних етапах розвитку феодалізму. Німеччина розвивалася шляхом територіальної роздрібненості і утворення на пізніх етапах розвитку феодалізму князівського абсолютизму. З утворенням самостійних князівств і юридичним оформленням правління найбільших князів-курфюрстів в Німеччині аж до XIX ст. не було єдиної держави, а сама вона зберігала форму сеньйоріальної монархії з окремими елементами станово-представницького правління.

У XIV – XVI ст. у князівствах Німеччини встановлюються станово-представницькі, а в XVII – XVIII ст. – абсолютні монархії. Німеччина з XV ст. після об'єднання німецьких герцогств та насильницького приєднання слов'янських земель і Північної Італії отримала назву “Священна Римська імперія германської нації”, яка проіснувала до 1806 року.

У XIII ст. Німеччина вступила в епоху розвиненого феодалізму. Країна розпалася на безліч князівств, графств, бароній і рицарських володінь. На кінець XVII ст. на території Німеччини існувало 324 територіальні одиниці, які мали права самостійних держав, і 1475 вільних лицарських володінь.

Таблиця 6.3. Міста середньовічної Німеччини

<i>Категорія</i>	<i>Юридичний статус</i>
імперські	безпосередні васали імператора
вільні	звільнені від королівських податків і обов'язку постачання війська
земські (княжі)	обмежене самоврядування, права регламентувалися власниками-князями

Розвиток феодалізму в різних німецьких герцогствах проходив нерівномірно. До XIII ст. сформувалися основні стани феодалного суспільства. До верхівки військово-лицарського стану (родова і служила аристократія) належали герцоги і графи. Гофти – великі землевласники, королівські чиновники, що здійснювали судові функції у церковних вотчинах. Усі вони формували стан світських князів, а за участі духовенства сформовано стан “князів церкви”. З феодалної ієрархії німецького Середньовіччя майже повністю зникло середнє дворянство. Частина його досягла становища князів, інша опустилася в ряди нижчого дворянства – основної маси лицарства, яка втратила колишнє значення у зв'язку з появою вогнепальної зброї, а частина лицарів просто розорилася.

Відбулася диференціація духовенства, яке поділялося на вище (єпископи, абати) і нижче (сільські і міські священики).

У зв'язку з посиленням відцентрових тенденцій в політичному житті держави центральний апарат імперії на чолі з імператором лише номінально вважався носієм

державної влади, а реально був під контролем курфюрстів (світських і духовних князів). У XIII ст. королівська влада остаточно втратила контроль над князівською. Імператор залишався представником імперії на міжнародній арені, мав право оголошувати війну і укладати мир, був головнокомандувачем імперського війська. При ньому діяла рада чиновників (гофтаг). По відношенню до князів монарх був “першим серед рівних”. Монарший титул перебував в руках представників різних династій, поки у 1438 р. остаточно не закріпився за династією Габсбургів.

Велике значення для подальшого розвитку німецької державності, зокрема закріплення влади курфюрстів, мала “Золота булла” (1356 р.), видана імператором Карлом IV (див. додаток). Документ офіційно закріпив історичну практику управління Німеччиною колегією сімох курфюрстів: маркграф Бранденбургський, король Чеський, герцог Саксонський, маркграф Рейнський, архієпископи Майнцький, Кельнський і Трірський. Курфюрсти більшістю голосів обирали імператора. При рівності голосів вирішальний голос належав архієпископові Майнцькому. “Золота булла” передбачала перетворення колегії курфюрстів на постійно діючий орган державного управління. Щорічно протягом одного місяця повинен був відбуватися з’їзд колегії для обговорення державних справ. Колегія мала право суду над імператором аж до його зміщення з посади. “Золота булла” визнала повну політичну самостійність курфюрстів, їх рівність з імператором. Документ підтверджував діючі і надавав нові привілеї дворянству. Курфюрсти мали право чеканити власну монету і видобувати природні ресурси на власних володіннях.

З XIV – XV ст. окрім імператора існували ще дві постійні загальноімперські владні інституції – Рейхстаг та Імперський суд. Рейхстаг – загальноімперський станово-представницький орган, що складався з трьох колегій, що засідали окремо (колегія курфюрстів, колегія князів, графів і вільних панів, колегія представників імперських міст). Духовенство засідало в першій або другій колегії.

Компетенція Рейхстагу не була точно визначена. Імператор просив його згоди у військових, міжнародних і фінансових питаннях. Рейхстаг володів правом законодавчої ініціативи. Укази, видані імператором, представлялися на затвердження Рейхстагу. Проте акти Рейхстагу зазвичай не мали обов’язкової юридичної сили, а тому мали швидше рекомендаційний характер.

У 1495 р. Рейхстаг здійснив спробу централізації імперської влади через проголошення “вічного земського миру” (заборона приватних воєн) та заснування імперського верховного суду у справах імперських підданих і підданих окремих князівств. Члени суду призначалися курфюрстами і князями (14 чоловік), містами (2 чоловіки), а голова суду – імператором. Імперію розділили на 10 округів. Їх очолювали особливі охоронці порядку з князів, які повинні були виконувати вироки суду. Проте значна частина цих заходів не була втілена. Послаблювали імператорську владу відсутність регулярного імперського війська і достатніх матеріальних засобів в імперській скарбниці.

У той час, як в імперії слабшали зв’язки між регіонами, у князівствах відбувалися процеси політичної централізації. Князі підпорядковували собі все населення, яке проживало на їх території. Створювалося централізоване управління з чиновників, праця яких оплачувалася. Запроваджувалося єдине князівське (земське) право. У кожному князівстві сформувався власний станово-представницький орган – ландтаг

(земський з'їзд), що формували місцеве дворянство, духовенство і представники міст. Однак в цілому вони не мали вирішального голосу при обговоренні земських і державних справ.

У пізньому Середньовіччі влада князів ще більше посилилася, тому період абсолютної монархії, притаманний для більшості держав Західної Європи, у Німеччині отримав назву “князівського абсолютизму”. За Вестфальським миром 1648 р. князям надано право укладати військові союзи, у тому числі з іноземними державами. Це стало одним з проявів остаточного утвердження в Німеччині князівського абсолютизму, консервації територіальної і політичної роздрібненості.

4. Абсолютна монархія в країнах Західної Європи

На рубежі XV – XVI ст. країни Західної Європи вступили в нову фазу політичного розвитку, для якої характерне посилення централізаторських тенденцій. До початку XVI ст. завершився процес “збирання” королями французьких та англійських земель. В регіонах, де не склалися централізовані держави (Німеччина), відбувалася консолідація земель, але навколо місцевих політичних центрів.

Поряд з територіальним об'єднанням відбувалася політична централізація, формувалася новий тип державної влади, що втрачав характерні риси середньовічної станової монархії. Королівська влада, припинивши останні спроби спротиву феодалів, посилилася настільки, що у ряді випадків відмовлялася від скликання органів станового представництва, які втратили колишнє політичне значення. Встановився режим практично необмеженого особистого правління монарха, що отримав назву абсолютна монархія. Абсолютизм – це остання, завершальна форма феодальної монархії, феодальних держави і права.

Посиленню королівської влади та централізації країни сприяли нові економічні реалії. Зростання виробництва й торгівлі створювало нові джерела прибутків для монархів, що приводило до посилення їх фінансової незалежності від органів станового представництва. Здобувши фінансову незалежність, королі отримали можливість створювати розгалужений, підпорядкований лише їм структурований апарат управління, регулярну армію і професійну поліцію. Опираючись на частину дворянства і *буржуазію*, зацікавлених у зміцненні центральної влади, монархи почали відтісняти від управління стару феодальну знать.

Напротивагу старому дворянству виникло т. зв. “нове дворянство” – суспільний прошарок, що формувалася з представників аристократії, середнього і дрібного дворянства. Для нього характерні прагнення підвищити продуктивність своїх помість-господарств, тісний зв'язок з ринком, підприємливість, організація *мануфактурного* виробництва у сільській місцевості, заміна звичайного обробітку землі селянами короткостроковою орендою (це вело до відміни кріпацтва). Спільні економічні інтереси та менталітет зближали їх з міськими підприємцями та купецтвом. На певному етапі нове дворянство, як і інші суспільні верстви, прагнуло заручитися підтримкою королівської влади.

Особливу групу дворян склали дворяни, возведені до дворянського стану – вихідці з неблагородних станів: чиновники – за службу (“дворяни шпаги”); багаті

міщани і заможні селяни – внаслідок купівлі “благородних” земель; за особистим пожалуванням короля.

Особливо яскраво абсолютна монархія проявилася у Франції (класичний абсолютизм). Становлення абсолютизму в XVI ст. мало прогресивний характер, адже королівська влада сприяла завершенню територіального об’єднання країни, формуванню єдиної французької нації, швидшому розвитку промисловості і торгівлі. Однак надалі все більше проявлялися реакційність і застарілість монархічної форми правління.

Таблиця 6.4. Головні риси французького класичного абсолютизму

розпуск станово-представницького органу – Генеральних штатів (останнє скликання відбулося у 1614 р.)
підпорядкування королю Паризького парламенту
необмежена компетенція короля у виданні законів і указів
повний контроль королівської влади над провінціями
ліквідація міського самоуправління
формування розгалуженого бюрократичного апарату чиновників, регулярної армії, поліції і суду
скорочення сфери сеньйоріальної юстиції
призначення на церковні посади королем

У XVI ст. король підпорядкував собі католицьку церкву. У 1614 р. за пропозицією Генеральних штатів монархія була проголошена божественною, а влада короля розглядалася як священна. Все частіше держава почала ототожнюватися з особою короля. Людовику XIV приписують слова: “Держава – це я!”. Проте влада монарха не була деспотичною.

Король володів правом призначення на будь-яку державну і церковну посаду. Він був останньою інстанцією в усіх питаннях управління, ухвалював ключові зовнішньополітичні рішення, визначав економічну політику держави, встановлював податки, виступав вищим розпорядником державних коштів. Від його імені здійснювалася судова влада.

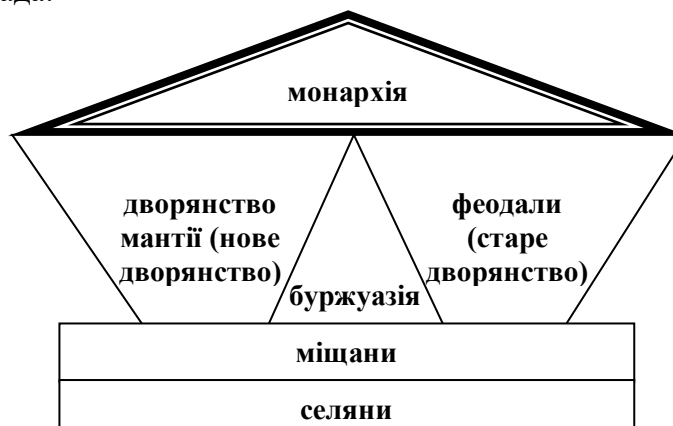

Схема 6.5. Соціальна структура Франції періоду абсолютної монархії

Французький абсолютизм зміцнювався, використовуючи суперечності старих дворян та буржуазії. Створювалися сприятливі умови для розвитку буржуазного (капіталістичного) типу господарювання з такими рисами, як активний розвиток торгівлі, підприємництво, розквіт промислового виробництва та ін. Французькому

дворянству і загалом державі капіталістичний розвиток господарства приносив чималі прибутки. Розвиток товарно-грошових відносин зумовив переведення більшості селянських повинностей у грошові платежі (грошова рента).

Центральні органи влади стали більш структурованими, розгалуженими і складними. У XVI ст. з'явилися посади державних секретарів, один з яких виконував фактично функції першого міністра. Старі державні посади ліквідовувалися або залишалися формальними. Зберіг вагу лише канцлер, який став другою особою в державному управлінні після короля.

Схема 6.6. Центральні органи влади Франції періоду абсолютизму*

Розширення кола функцій державних секретарів привело до швидкого зростання центрального апарату. У XVIII ст. введено посади заступників державних секретарів. При них створені чисельні бюро, які поділялися на секції. Король Людовик XIV у 1661 р. створив Таємну раду, куди входили герцоги і інші пери Франції, міністри, державні секретарі, канцлер, радники. Вона розглядала найважливіші державні питання.

Централізація судової системи все ще відзначалася архаїчністю і складністю. В окремих регіонах Франції аж до XVIII ст. збереглася сеньйоріальна юстиція. Самостійною системою були церковні суди. Складною була система королівських судів. Збереглися суди в бальяжах. Важливу роль відігравав Паризький парламент і судові парламенти в інших містах. У 1552 р. були створені особливі апеляційні суди в ряді найбільш крупних бальяжів.

Економічними підвалинами становлення абсолютизму в Англії стали швидкий розвиток капіталістичних відносин, що супроводжувалися переродженням феодального землеволодіння, розвиток товарно-грошових відносин і промислового виробництва. Маєтки феодалів суто з сільськогосподарських угідь ставали великими виробничими комплексами, часто з наявністю фабрик, де оброблялася вирощена у тому ж господарстві сировина. Особливо популярним було виробництво вовни, що зумовлювало поширення вівчарства. Для цього феодали захоплювали общинні землі, нерідко зганяли селян з їх ділянок з метою перетворення останніх на пасовища для

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для дистанційного навчання] / Захарченко П.П., Ковалевська О.О., Кузьминець О.В. – К.: Ун-т “Україна”, 2005. – 213 с.

овець. Такий процес отримав назву “обгородження”. Він прискорив виділення з числа селян фермерів, малоземельних орендарів та безземельних батраків. Селянство поділялося на дві основні групи – копіголдери (залежні, що несли повинності за користування землею) та фріголдери (вільні власники землі).

Як і у Франції, на певному етапі розвитку держави нова феодална знать – *джентрі*, а також міщани були зацікавлені у формуванні єдиного національного ринку, а отже в посиленні центральної влади.

Особливістю англійського абсолютизму було те, що поряд із сильною королівською владою продовжував працювати двопалатний парламент. Тому англійський абсолютизм отримав назву “незавершеного”. Іншими його ознаками були збереження місцевого самоврядування, відсутність надмірної централізації і бюрократизації державного апарату. В Англії була відсутня постійна велика армія.

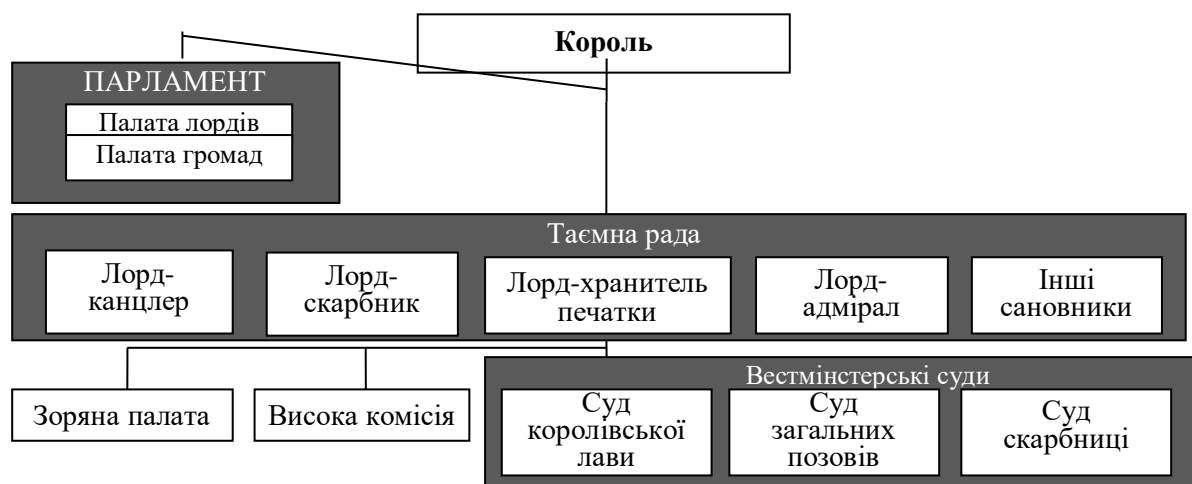

Схема 6.7. Центральні органи влади Англії періоду абсолютизму*

Центральними органами влади і управління в період абсолютної монархії в Англії були Король, Таємна рада і Парламент. Збереження парламенту було наслідком союзу джентрі і буржуазії, що не дозволив королівській владі ліквідувати представницькі органи. Верховенство корони у взаєминах з парламентом оформлене статутом 1539 р., що прирівняв укази короля до законів парламенту.

В Англії мала місце релігійна *Реформація*, метою якої було підпорядкувати церкву світській королівській владі. Вона супроводжувалася вилученням церковних земель у державну власність (секуляризація). Парламент Англії за правління короля Генріха VIII з 1529 по 1536 рр. прийняв ряд законів, які оголошували короля главою церкви і наділяли його правом визначати кандидатів на вищі церковні посади. Англійська церква перестала залежати від римського папи і стала частиною державного апарату.

На рівні місцевого управління запроваджено посаду лорда-лейтенанта і адміністративну одиницю – церковну парафію. Лорд-лейтенант, який призначався в графство королем, очолював ополчення, керував діяльністю мирових суддів і констеблів. Парафія була самоврядною одиницею, що поєднувала функції місцевого церковного і територіального управління. Ведення церковних справ належало

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник [для дистанційного навчання] / Захарченко П.П., Ковалевська О.О., Кузьминець О.В. – К.: Ун-т “Україна”, 2005. – 213 с.

настоятелям парафії. Його діяльність була поставлена під контроль мирових суддів, а через них – органів управління графствами і центру.

Завершився процес оформлення структури і юрисдикції центральних Вестмінстерських судів, зокрема Суду справедливості і Вищого суду адміралтейства. Окрім них створюються надзвичайні суди – Зоряна палата і судові ради “бунтівних” графств. Зоряна палата як спеціальний підрозділ Таємної ради була знаряддям боротьби корони з політичними противниками. Зоряна палата виконувала також функції цензора і органу нагляду за правильністю винесення вердиктів присяжними.

Розширилася компетенція мирових суддів. Кримінальні справи розглядалися роз’їзними королівськими і мировими суддями.

5. Джерела та інститути феодального права

Різноманіття джерел феодального права країн Західної Європи зручно розглядати за умови їх систематизації на основні групи.

Таблиця 6.5. Джерела феодального права країн Західної Європи

<i>Країна Джерело Права</i>	<i>Франція</i>	<i>Німеччина</i>	<i>Англія</i>
<i>Правові звичаї</i>	Кутюми окремих регіонів, сеньйорій, общин. Особливо поширені на півночі країни.	Переважали у X – XIV ст. Місцеві звичаї, що включали положення імператорського законодавства і судову практику (Саксонське зеркало).	Відігравали основну роль на ранніх етапах державності. Після норманського завоювання консолідовані в “загальне право”.
<i>Римське право</i>	Поширене на півдні країни. Поширилося через університети.	Найважливіше джерело права у XIV – XVII ст. У 1495 р. його норми (на основі Дигест Юстиніана) визнані основним джерелом права для імператорського суду.	Не мало істотного значення
<i>Королівське законодавство</i>	Ордонанси, едикти, накази, інструкції, декларації тощо.	Імператорські закони. У період “князівського абсолютизму” їх юрисдикція значно зменшена.	Одне з основних джерел права (Правда Етельберта, 600 р., Правда Іне, бл. 690 р., Закони Кнута, 1017 р., ін.). Королівські асизи, хартії, ордонанси, статuti. Разом з рішеннями королівських роз’їзних судів (судовий прецедент) сформувало “загальне право” (фіксувалося у т. зв. згортках тяжб, “Щорічниках” і судових звітах приватних укладачів). Окреме значення з XIV ст. мало “право справедливості”.
<i>Законодавча практика парламенту</i>	Не мала великого значення	Не мала великого значення	Статuti (рішення) парламенту, підписані королем.

<i>Канонічне право</i>	Традиція формування та застосування перейшла з Римської імперії і держави франків. Найбільшого розвитку набуло у XII – XIII ст. з посиленням церковних трибуналів. Ордонанс 1539 р. заборонив їм розглядати справи світських осіб.	Не мало вирішального впливу	Мало вплив на формування “загального права”.
<i>Міське право</i>	Мало велике значення. Своєрідний різновид звичаєвого права. Досить різноманітне. Основне джерело – міські хартії (угоди між міщанами і королем чи окремими феодалами)	Системи міського права, що набули особливого розвитку з XIII ст. (любекське, магдебурзьке).	Не було сильно розвиненим
<i>Торгове право</i>	Не мало самостійного значення	Виділилося з міського права і набуло загального характеру. Одним з джерел були міжнародні норми торгівлі.	Правила міжнародної торгівлі, що застосовувалися в купецьких судах, увійшли до “загального права”. Велике значення мало “право справедливості”.

Серед зазначених джерел права особливу увагу, з огляду на їх специфічність, звернемо на “загальне право” та “право справедливості” в Англії, магдебурзьке (міське) і канонічне право в країнах континентальної Європи.

Феодалне право Англії відзначалося складністю, заплутаністю та казуїстичністю, що зумовлювалося особливими шляхами його формування. На відміну від права континентальних європейських країн, право Англії не відчувало істотного впливу римського права. Спершу основним джерелом права, як і на континенті, були звичаї. Проте норманське завоювання внесло свої суттєві корективи. Рання централізація влади в Англії супроводжувалася консолідацією звичаїв і традицій в рамках єдиної правової системи.

Королівські роз’їзні суди, запроваджені реформами Генріха II, при розгляді справ керувалися в основному звичаями, а також практикою місцевих судів. Узагальнюючи розрізнені звичаї, судді виробили загальні норми, принципи і підходи до розгляду трудових суперечок, які стосувалися насамперед справ за королівським позовом. Так складалося “загальне право”, неписане і єдине для всієї Англії.

Норми “загального права” закріплювалися шляхом запису звітів по окремих судових рішеннях в так званих згортках тяжб. Наприкінці XIII ст. в Англії розпочалася

уніфікація “загального права”. Разом з публікацією матеріалів судових справ стала формуватися теорія судового прецеденту. Суди, вирішуючи спірні, але недостатньо врегульовані законом справи, могли виходити з власних доктрин. При цьому використовували презумпцію, що суддя завжди застосовує вже існуючу норму права. Отже, встановлений ним принцип ставав судовим звичаєм (прецедентом), обов’язковим для всіх інших судів. Відхилити прецедент могла лише вища судова інстанція. Судове рішення, винесене у якійсь справі, набувало сили закону для всіх наступних аналогічних справ і суддя не мав права відійти від нього. Для того, щоб судове рішення набуло обов’язкової сили для подальших аналогічних справ, воно мало бути занесене у збірник судових протоколів. Отже, загальне право виступало як система судових прецедентів для юридичного регулювання таких відносин, що не передбачались законом.

У діяльності королівських судів велике значення мали також королівські розпорядження, які видавалися позивачеві за плату. Будучи певною формою позову, вони мали значний вплив на розвиток “загального права”.

“Загальне право” як специфічне англійське явище зміцнило англійську державну систему, стало юридичною опорою державності і судочинства, регулятором суспільних відносин. Проте вже наприкінці XIV ст. воно перестало відповідати суспільно-економічним змінам. Як наслідок запроваджено нову систему правових норм – “право справедливості”. Механізм його виникнення полягав в тому, що позивачі, які не отримали захисту своїх прав в судах “загального права”, зверталися за справедливістю до короля. По мірі значного збільшення позовів король перестав розбирати такі справи особисто та почав передавати їх для вирішення лордові-канцлерові. Перший письмовий наказ від імені самого канцлера, а не від імені короля, з’явився у 1474 році. З часом суд лорда-канцлера став набувати все більшого впливу, оскільки його діяльність не була регламентована суворими правилами і процедурами. Розгляд спору проводився без участі присяжних, що значно прискорювало судочинство. При вирішенні справ лорд-канцлер застосовував норми “загального”, римського або канонічного права.

Практично одразу виникли розбіжності в діяльності судів “загального права” і “права справедливості”, що посилювалися правом канцлера втручатися в діяльність судів “загального права”. У XVI – XVII ст. ці суперечності набули політичного характеру. Судді “загального права” виступили на стороні парламенту проти абсолютизму, а суд канцлера зайняв консервативну позицію і став на сторону короля.

В XI – XII ст. в Італії почало формуватися корпоративне міське право. Міські республіки здобували право на власний суд, самоуправління. Згодом у містах Німеччини та Франції купецькі гільдії, ремісничі цехи мали свої суди. Різновидами міського права стали магдебурзьке, гамбурзьке, кельнське, любекське право. У збірках міського права Німеччини підкреслювалося його королівське походження, адже саме королівська влада часто ставала гарантом незалежності міського управління у спільній боротьбі міщан і корони проти сваволі феодалів.

Магдебурзьке право – середньовічне міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду великих земельних власників та створювали органи місцевого самоуправління. Воно закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників, було юридичним виявом успіхів міського населення в боротьбі проти феодалів, встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об’єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування,

визначало покарання за різні види злочинів тощо. Вважається, що магдебурзьке право як новий тип міського самоуправління виникло, коли у 1188 р. архієпископ Віхман надав привілей на самоврядування місту Магдебург у Німеччині. Проте слід зазначити, що цей різновид середньовічного права виник не на порожньому місці, а спирався на середньовічні німецькі правові джерела, такі як “Саксонське зерцало”, “Швабське зерцало” і постанови шеффенів (присяжних) Магдебурга.

Одразу ж після своєї появи магдебурзьке право швидко поширилося у Центральній та Східній Європі, всюди приймаючи різні форми відповідно до місцевих умов. У Польщі сформувалися такі різновиди магдебурзького права як шродське право та хелмське право (від назви міст). Магдебурзьке право поширилося в Чехії, Угорщині, Литві, а звідти – на територію Білорусі та України. Міста, що мали один з варіантів магдебурзького права, отримували право на ратушу з годинником, крамниці, громадські бані (лазні), шинки (громадські кухні), право складу, за яким купці з інших міст повинні були продавати свій товар лише оптом. Міста звільнялися від усіх повинностей на користь держави та пана, окрім військової. Міста повинні були виставляти воїнів до армії, утримувати їх на постої.

Значна увага приділялася встановленню певних правил поведінки міщан. Особа, що переїздила до міста і бажала стати його жителем, повинна була скласти присягу на вірність місту. Вважалося, що повноправним громадянином може бути лише повнолітній чоловік християнського віросповідання, який відрізнявся благочестивою поведінкою. Особлива увага приділялася регулюванню ярмарків і торгівлі, питанням розпорядження власністю і стягнення боргів. Поступово з міського права окремо виділяється торгове право.

Серед джерел феодального права вагоме місце посідає канонічне право. Його формування пов’язане із становленням християнської церкви в цілому, яка у першій третині XI ст. розкололася на дві самостійні гілки – західну (римо-католицьку) і східну (греко-православну). Становлення канонічного права в Західній Європі припало на XI – XII ст. та пов’язане з активною діяльністю римських пап. Його важливим джерелом стали папські конституції (булли, енцикліки, рескрипти тощо).

Середньовічне канонічне право вирішувало широке коло питань і відіграло важливу роль у правовому житті європейських країн. Католицька церква активно втручалася у майнові, шлюбно-сімейні відносини, визначала свої види злочинів та систему покарання. Характерною рисою канонічного права було те, що воно не мало чітко окреслених джерел, зрозумілих та недвозначних тлумачень. Основним джерелом був Святий завіт, рішення церковних соборів та вищих сановників. Церковні суди та *інквізиція* також керувалися вченнями апостолів, висловлюваннями релігійних авторитетів. Як наслідок зазнавали масового переслідування т. зв. “єретики”, “віровідступники”. Церквою особливо засуджувалися такі види злочинів, як гріхопадіння, чаклунство, двоєженство, кровозмішування, наклеп, брехлива присяга, подружня невірність та ін.

Правове регулювання власності

У **Франції** замкнутий характер феодального господарства і територіальна роздрібненість країни тривалий час гальмували розвиток товарно-грошових стосунків та договірного права. У ранній період продаж речей, особливо нерухомості, здійснювався

в урочистій формі, яка повинна була забезпечувати стійкість договору. З XII ст. угоди купівлі-продажу почали складати у письмовому вигляді.

Значну увагу регламентації операцій купівлі-продажу землі приділяло звичаєве право. За сеньйорами завжди визнавалося право першості при купівлі майна. Вони, як і родичі продавця, протягом встановленого кутюмами терміну мав право викупу проданої землі.

У X – XI ст. набув поширення договір дарування, що часто приховував операції купівлі-продажу. Він також використовувався для обходу передбачених в багатьох кутюмах обмежень на заповіти.

У період абсолютизму широкого поширення набув договір найму (оренда) землі, що сприяв проникненню буржуазних стосунків в село. Напередодні революції до здачі землі в короткострокову оренду все частіше вдавалися буржуа, нові власники дворянських маєтків.

З XIV – XV ст. серйозні економічні позиції посіли міські лихварі (прототип майбутніх банкірів), які здійснювали операції кредитування, у тому числі позичали гроші крупним феодалам і навіть королю під заставу землі або за право стягувати ренту із залежних селян.

З розвитком міжнародної торгівлі виникла необхідність уніфікованого правового регулювання цієї галузі правовідносин. У 1673 р. видано королівський ордонанс про торгівлю, а в 1681 р. – ордонанс про морську торгівлю. Так у Франції започатковано створення окремих норм торгового права.

Особливості феодальних господарсько-правових відносин середньовічної **Німеччині** яскраво і найбільш повно відображені у тексті відомої пам'ятки права – “Саксонського зеркала”, яку склав у 20-х роках XIII ст. суддя лицарського походження Ейке фон Репкоф. У “Саксонському зеркалі” були записані найбільш поширені норми звичаєвого права і судової практики північно-східної Німеччини. За своєю структурою воно відобразило поділ німецького феодального права на дві частини: земське право (право земель) і ленне право. Частина перша – звід земського права (3 книги по 70-90 статей кожна) містить норми державного права, які застосовували в земських судах відносно вільних, підсудних общинному (шеффенському) суду. Частина друга – ленне право (3 глави, 208 статей) регулювало стосунки між “благородними” вільними, тобто вищим станом феодалів. Оскільки “Саксонське зеркало” побудоване як суддебник, більшість питань в ньому розглядаються з позиції захисту порушених прав. Зміст пам'ятки охоплює цивільне, кримінальне, процесуальне і державне право (зокрема, своєрідна “конституція імперії”).

Основними принципами організації імперії за “Саксонським зеркалом” були верховенство права і доктрина “двох мечів”, тобто двох влад – духовної (влада церкви, папи римського) і світської (імператора) (див. додаток). Правовий статус людини визначався її становою приналежністю. Засуджувалося кріпосне право.

Значна увага у тексті пам'ятки приділяється угодам (купівлі-продажу, позики, збереження, найму та ін.). Зазвичай угоди з передачею майна засвідчував суд. Докладно регламентувалися зобов'язання із заподіяння шкоди. Передбачена нова форма передачі земельних ділянок у власність – передача “з обтяженням”, за якою при продажі ділянки покупець був зобов'язаний сплачувати попередньому власнику частину доходів з ділянки.

Ретельна регламентація права власності помітна у міському праві, за яким міщани могли вільно розпоряджатися майном, придбаним за власні кошти. Особлива увага приділялася борговим зобов'язанням.

В **Англії**, як і в інших державах середньовічної Європи, основним об'єктом феодальної власності була земля. Її верховним власником вважався король, від якого землю тримали лорди. Останні передавали землю у тримання своїм васалам.

Таблиця 6.6. Види вільних земельних володінь в середньовічній Англії

<i>Вид землеволодіння</i>	<i>Юридичний статус</i>
даровані землі	переходили до спадкоємців утримувача і могли бути відчужувані
заповідні землі	не передавалися у спадок (за заповітом) і не могли відчужуватися
умовна довічна власність	не передавалася у спадок і не могла відчужуватися, а по смерті васала поверталася його сеньйору

З XIII ст. як різновид земельної власності поширилася оренда землі вільними землевласниками. Право надавало визначені засоби захисту орендареві і власник не міг до закінчення терміну договору прогнати його з землі. Мав місце інститут застави землі – передача власності на землю кредиторів за договором з можливим поверненням її боржникові за умови сплати ним боргу. Прострочення платежу з погляду “загального права” було причиною для втрати прав власності на землю.

Англійському праву були відомі зобов'язання з договорів і з деліктів. За формою укладення виділяли формальні і неформальні або прості договори. Гарантії юридичного захисту за “загальним правом” надавалися тільки першим.

Певного розвитку набув новий інститут права – корпоративне право. Статут про монополії 1624 р. детально регламентував діяльність різних видів компаній, їх права, джерела фінансування, порядок отримання прибутків і юридичної відповідальності за правопорушення.

Шлюбно-сімейні стосунки

Значний вплив на реалізацію шлюбно-сімейних відносин у **Франції** мало канонічне право. Проте з XVI ст. завдяки активній політиці світської влади у цій сфері інститут шлюбу почав розглядатися не лише як релігійне таїнство, але й як акт громадянського стану. Діти, що порушили волю батьків, могли бути позбавлені спадщини. Укладений без їх згоди шлюб не мав юридичних наслідків.

Канонічне право у стосунках подружжя передбачало верховенство чоловіка, безумовне підпорядкування його волі дружини і дітей. Однак існували відмінності в північній і південній частинах країни. На Півночі батьківська влада розглядалася як своєрідна опіка і зберігалася до повноліття дітей. Тривалий час діяв режим спільності майна подружжя. На Півдні під впливом римського права утвердилась сильна батьківська влада, але майно чоловіка і дружини було роздільним.

У спадковому праві панівним інститутом був майорат, тобто успадкування земельної власності померлого старшим сином. На спадкоємця покладался обов'язок допомагати неповнолітнім братам, забезпечувати посаг при заміжжі сестер.

У **Німеччині** шлюбно-сімейні стосунки відзначалися традиційною нерівністю подружжя на користь чоловіка, який займав панівне становище в сім'ї. “Саксонське зеркало” передбачало принцип спільності майна чоловіка і дружини, яке переходило до

повного управління чоловіка. За умови розлучення дружина могла довільно користуватися наданою їй чоловіком власністю і тим, що вона принесла при вступі у шлюб. Те ж саме дружина утримувала по смерті чоловіка, але частка дружини зі спільного майна подружжя могла успадковуватися лише по жіночій лінії. Діти набували права на майно лише з відома батька або після їх виходу з сім'ї.

Принципи спадкоємства мали становий характер, тобто для отримання спадку спадкодавець повинен був мати рівний або вищий статус із спадкоємцем. За ленним правом лен переходив тільки до одного сина. За земським правом спадок отримували рівними частинами всі сини або інші родичі. Майно кріпака по його смерті переходило до пана.

Шлюбно-сімейні стосунки в Англії регулювалися в основному нормами канонічного права. "Загальне право" визначало лише майнові стосунки подружжя. Заміжня жінка не могла самостійно укласти договори, розпоряджатися майном, у тому числі заповідати його, приймати подарунки без згоди чоловіка. Подружжя зрада вважалася злочином, за що сторони несли відповідальність. Позашлюбні діти юридично не визнавалися.

Злочини і покарання

Цим правовим інститутам приділялася особлива увага у праві країн середньовічної Європи.

Таблиця 6.7. Особливості середньовічного кримінального права

<i>Особливість</i>	<i>Її зміст</i>
великий вплив норм і процедур канонічного права	канонічні норми і практика церковного судочинства становили невід'ємну частину кримінального права Західної Європи епохи середньовіччя, освячували інквізиційний характер судочинства
виражений становий характер	до феодалів лише у виняткових випадках застосовували тілесні покарання, які звичайно заміняли штрафами чи конфіскаціями майна; особлива система кримінального покарання існувала для духовенства.
покарання мали на меті відплату і залякування	вироки виконувалися публічно і мали показовий характер
покарання звичайно повністю віддавалися на розсуд судді і відзначалися суворістю	судді змагалися у визначенні смертної кари, яка була тривалою, мученицькою і страхітливою; часто свавілля суддів, особливо церковних
широке застосування позасудових розправ	масове побиття, покалічення при страті еретиків, учасників бунтів і повстань
наявність нетипових для сьогодення злочинів	такі специфічні для середньовіччя злочини, як вияв невірності щодо короля, сеньйора або цеху, анатомування трупів тощо
безкарне феодалське свавілля	під виглядом еретиків знищували сотні неугодних людей
феодалське право переважно не знало межі віку, з якого наставала кримінальна відповідальність	нерідко покаранню підлягали неповнолітні і малолітні, у тому числі зі своїми батьками
жорстокість законів і суворість покарання	масовість і публічність смертної кари, сваволя можновладців, численні види тортур
дуже високий рівень злочинності	масове поширення різних видів злочинів, особливо проти особи та майнових, зокрема, через свавілля феодалів, бідність більшості населення тощо
поява тюремного ув'язнення як виду покарання (з XVI ст.)	у важких умовах утримувалися різні за віком, статтю, важкістю вчиненого злочину ув'язнені

У **Франції** з централізацією держави і посиленням королівської влади відбувалося послаблення сеньйоріальної юрисдикції і посилення ролі загальнодержавного законодавства. Розширився перелік справ, які розглядалися як тяжкі злочини (наприклад, фальшивомонетництво). Королі своїм законодавством починають активно втручатися в релігійну сферу, доповнюючи норми канонічного права. Законодавство особливо деталізувало склади злочинів проти короля, держави і католицької церкви. Значною різноманітністю відзначалися релігійні злочини: богохульство, блюзнірство, святотатство, чаклунство, ересь та ін.

Покарання в королівському законодавстві не були чітко визначені. Їх застосування багато в чому залежало від суду, належності винного до певного суспільного стану.

Середньовічне кримінальне право **Німеччини** розглянемо на прикладі збірника (кодексу) “Кароліна” (1532 р.). Це уложення складалося з двох книг: у першій (103 статті) визначається загальний порядок судочинства та підстави порушення кримінальних справ; у другій (76 статей) на основі класифікації злочинів від найважчих до найменш тяжких вказувалися покарання.

Таблиця 6.8. Категорії і види злочинів за “Кароліною” (1532 р.)

<i>Категорія злочинів</i>	<i>Види злочинів</i>
проти держави	<ul style="list-style-type: none"> • державна зрада • бунт чи заколот • фальшивомонетництво • порушення земського миру та ін.
проти порядку правосуддя	<ul style="list-style-type: none"> • лжесвідчення • лжеприсяга та ін.
проти релігії	<ul style="list-style-type: none"> • богохульство • чаклунство • клятвopорушення та ін.
проти особи	<ul style="list-style-type: none"> • вбивство • зґвалтування • каліцтво • наклеп • образа словом чи дією та ін.
проти моралі	<ul style="list-style-type: none"> • двоєженство • подружня зрада • розбещення • звідництво • кровозмішання та ін.
проти власності	<ul style="list-style-type: none"> • крадіжка • підпал • пограбування • привласнення чужого майна та ін.

Кодекс передбачав обтяжуючі та пом’якшуючі обставини. Розрізнялися навмисні й ненавмисні злочини. Убивство, заподіяне при необхідній обороні або з необережності, звільнялося від покарання. Також від відповідальності за вбивство звільнялися божевільні. До пом’якшуючих обставин віднесено відсутність умислу, малолітній вік злочинця (до 14 років), вчинення злочину при виконанні службових обов’язків. Обтяжуючі обставини злочину: його здійснення проти осіб високого соціального стану; наявність умислу; рецидивний злочин. Багато уваги приділялося обставинам співучасті.

Смертна кара була головним видом покарання за злочини. Вона поділялася на просту і кваліфіковану (четвертування, колесування, закопування живцем у землю,

спалення, утоплення тощо). Як вид покарання застосовувалися каліцтва, тілесні та ганебні покарання, вигнання з держави, грошовий штраф. Виконання вироків здійснювали привселюдно. Як додаткові покарання застосовували тюремне ув'язнення, катування розжареними кліщами, виставлення біля ганебного стовпа, волочіння до місця страти тощо.

В Англії значний вплив на формування норм цієї сфери правового регулювання мали англосаксонські звичаї. Під злочином розуміли порушення вірності королю, незалежно від того, кому була завдана шкода. У покаранні діяв принцип таліону, оголошення поза законом, грошові штрафи. Згодом виділилися два основні види злочинів: проти корони і проти приватних осіб. Злочини проти королівської влади розслідувалися як тяжкі і суворо каралися. До тяжких злочинів належали злочини проти церкви, проти особи і власності.

Набула поширення кваліфікація злочинів на фелонію, тризн та місдімінор. Фелонія означала тяжкі злочини (вбивство, підпал, розбій, крадіжка, звалтування). Ці злочини каралися стратою з конфіскацією майна. У XIV ст. сформувалася тричленна класифікація злочинів: з фелонії виділяється зрада (тризн) – найбільш важкий державний злочин; власне фелонія (тяжкий кримінальний злочин), а потім місдімінор – дрібний кримінальний злочин.

Судочинство

Організація судочинства в країнах Західної Європи періоду Середньовіччя мала яскраво виражений становий характер. Представників кожного стану судив рівний йому суд, а селян судили феодала та їх уповноважені.

Основними формами процесу були звинувачувальний та інквізиційний. Перший надавав потерпілій стороні право на порушення справи, а сторони судового спору мали рівні процесуальні права. Головною формою процесу був інквізиційний (слідчо-розшуковий) процес, що поділявся на 2 стадії: попереднє розслідування (попереднє загальне розслідування і спеціальне слідство); судовий розгляд. Головним доказом вини було власне зізнання винного, що зумовлювало широке використання тортур в ході судового слідства і процесу. Судочинство на всіх стадіях велося у письмовій формі. Обвинувачений позбавлявся права знайомитися з доказами до судового розгляду. Визначеного порядку подання доказів і процедури очної ставки зі свідками не існувало. Відсутній захист у справах про державну зраду і тяжкі злочини.

Характерною особливістю судочинства в країнах Західної Європи стало витіснення феодальної знаті з судової діяльності (з XV ст.) у зв'язку з посиленням королівської влади, утворенням вищих загальнодержавних судів і поширенням писаного права. Право порушення кримінальної справи остаточно перейшло від потерпілого до органів держави.

У Франції остаточно закріплення розшукового процесу відбулося з утвердженням абсолютизму. Першою стадією розшукового процесу було дізнання, тобто збір попередньої таємної інформації про злочин і злочинця. Власне судова справа порушувалася на підставі звинувачення королівського прокурора, а також доносів і скарг, зміст яких залишався невідомим для обвинуваченого. Потім судовий слідчий збирав письмові докази, допитував свідків і обвинуваченого, проводив очні ставки. Судовий розгляд справи проходив на закритому засіданні. У випадку відсутності

достатніх обвинувальних доказів суддя міг розпорядитися про повторне проведення тортур.

До XIII ст. судові вирокі вважалися остаточними і не підлягали оскарженню. Згодом почали визнавати право оскарження справи сеньйоріального суду в королівському суді. Вищим апеляційним судом у цивільних і кримінальних справах став Паризький парламент.

В **Німеччині** за “Кароліною” основною формою розгляду кримінальних справ також був інквізиційний процес. Звинувачення пред’являлося суддею від імені держави. Слідство велося за ініціативою суду і не було обмежене термінами. Основними стадіями судового процесу були дізнання і спеціальне розслідування. Підставами для розслідування були затримання злочинця на місці злочину, чутки, явка з повинною. Спеціальне розслідування було визначальною стадією процесу, яка закінчувалася виголошенням вироку.

Процес завершувався судовим засіданням, яке не оформилося у самостійну стадію. Оскільки суд сам провадив розслідування, збирав докази, остаточний вирок визначався вже в ході слідства. Суддя і судові засідателі перед спеціально призначеним “судним днем” розглядали протоколи слідства і складали вирок у визначеній формі. “Судний день” зводився до оголошення вироку та його виконання.

На відміну від континентальних країн Європи, в **Англії** інквізиції не було. Процес був змагальним, публічним і усним. Сторони наділялися рівними процесуальними правами. Основними видами доказів були зізнання, присяга, свідчення свідків, ордалії (тортури).

Основна маса позовів за “загальним правом” до XIV ст. розглядалася у місцевих або феодалних судах. Свавілья абсолютної королівської влади у сфері судочинства обмежувалося постійно діючим парламентом, органами місцевого самоуправління, автономією міст і прецедентним правом. Продовжував панувати змагальний процес, за якого недоведена вина підозрюваного означала його невинуватість (презумпція невинності).

В Англії вперше виник інститут присяжних засідателів. З XV ст. зі свідків вони перетворилися на суддів. Під час судового розгляду присяжні не могли відлучатися з приміщення суду. Під час винесення вироку вимагалася їх однастайність.

З XV ст. певного поширення набув слідчо-розшуковий процес. Переслідування за обвинувальним актом складалося з чотирьох стадій: арешту, віддання під суд, судового розгляду, виголошення вироку. До дня судового розгляду обвинувачений утримувався у в’язниці, не маючи права ознайомитися з доказами своєї провини. Допит обвинуваченого часто супроводжувався тортурами. Оскарження судових рішень не допускалося.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте основний принцип феодалної ієрархії в країнах Західної Європи. Чи у всіх країнах його зміст був однаковим?
2. Яку назву мала процедура передачі феода від сеньйора васалу?
3. Які обов’язки ніс васал перед сеньйором за нормами феодалного права?
4. Хто такий сенешал у Франції періоду сеньйоріальної монархії?
5. Які функції виконував Паризький парламент?

6. Яке значення мала “Золота булла” 1356 р. в історії німецької державності? Відповідь обґрунтуйте.
7. Які привілеї надавала Велика хартія вольностей баронам, церкві і містам?
8. Вкажіть особливості англійського абсолютизму. Чому його називають незавершеним?
9. Яке значення для розвитку феодального права мали канонічні норми ?
10. Чому у феодальному праві особлива увага приділялася інститутам злочину і покаранням ?

Тема 7. Середньовічні держава і право Візантії. Феодална держава і право Росії

1. Держава у Візантії: періоди розвитку, соціально-економічні характеристики, державний механізм.
2. Джерела та особливості візантійського права.
3. Держава і право Московського князівства на етапі “збирання земель руських”.
4. Московська держава у період станово-представницької монархії.
5. Абсолютна монархія в Росії. Держава і право Російської імперії (друга половина XVII – XVIII ст.).

1. Держава у Візантії: періоди розвитку, соціально-економічні характеристики, державний механізм

У 330 р. імператор Константин I переніс столицю Римської імперії на Схід в місто Візантій. Нову столицю назвали на честь імператора “містом Константина” (Константинополь). Виділення східних провінцій в окрему державно-політичну систему завершилось офіційним поділом Римської імперії у 395 р. на Західну і Східну. До складу Східно-Римської імперії увійшли: Балканський півострів, Мала Азія, Північна Месопотамія, частина Вірменії і грузинських земель, Сирія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, Кіпр, Крит та інші острови Східного Середземномор’я, а також південний берег Криму. Після падіння у 476 р. Західної Римської імперії Східна імперія залишилася єдиним продовженням державницької традиції колись єдиної імперії, а її піддані, незалежно від етнічного походження, називали її “Римська (по грецьки – Ромейська) імперія”. Назва “Візантія” зрідка вживалася грецькими інтелектуалами лише з XIV ст., а згодом утвердилася у західній науковій літературі.

Візантійська держава проіснувала понад тисячу років і була знищена під ударами турецьких військ у 1453 р. з падінням Константинополя.

Таблиця 7.1. Періоди розвитку держави Візантії

<i>Період</i>	<i>Суспільні характеристики</i>	<i>Форма правління</i>
IV – VII ст.	розкладання рабовласницького ладу зародження ранньфеодальних відносин	централізована монархія
кінець VII – XII ст.	формування феодальних відносин	необмежена монархія
XII – XV ст.	подальша феодалізація	монархія в занепаді

Велика стійкість Візантії зумовлювалася рядом особливостей її економічного, політичного та історичного розвитку. Вигідне географічне та економічне розташування на перехресті торгових шляхів, на родючих землях зі значними корисними копалинами стали економічним підґрунтям процвітання держави. Занепад рабовласницького господарства відчувався тут маншою мірою, бо рабська праця тут мала значно менше значення, ніж у Західній частині імперії. Основними сільськогосподарськими

робітниками були колони і вільні селяни, які платили державі податки всією общиною. Відповідно велике значення в сільському господарстві відігравали не крупні рабовласницькі латифундії, а дрібні селянські господарства. У ремісничому виробництві основну роль теж відігравали вільні люди. Маючи в своєму розпорядженні величезні матеріальні ресурси, Східна Римська імперія мала сильну армію, флот, міцний державний апарат, що дозволяло відбивати удари германських племен і придушувати повстання невдоволених народних мас.

Розклад рабовласницьких відносин у Візантії був сповільнений. Провідні соціально-економічні позиції займала стара аристократія і провінційна знать. Також високе місце в соціальній структурі візантійського суспільства посідала муніципальна верхівка великих імперських міст (насамперед столиці).

Вільні селяни-землевласники жили сусідськими общинами і володіли правом приватної власності на землю. Набула поширення давньоримська форма залежності селян – колонат. Селяни сплачували земельні податки і несли різного роду майнові та особисті повинності на користь держави.

Законодавство Візантії поділяло колонів на вільних і приписних. Вони орендували землю у великих землевласників і були залежними від них. Важким було становище приписних колонів, які прикріплювалися до землі. Колони несли повинності як на користь своїх панів, так і на користь держави.

Нижню сходинку соціальної ієрархії посідали раби.

Наприкінці VI – у першій половині VII ст. соціальна структура Візантії зазнала відчутних змін. У війнах і соціальних заворушеннях загинула значна частина представників тих соціальних груп, які панували у Візантії у попередній період. У X ст. стала панівною тенденція до створення феодалної сеньйоріальної системи, що ґрунтувалася на праці залежного від земельних магнатів селянства при збереженні контролю з боку держави. Основна форма феодалного землеволодіння – умовні земельні пожалування у вигляді пронії – утвердилися лише в XI – XII ст. Найбільш відомими феодалними інститутами були пронія – різновид земельного пожалування від держави за несення військової служби та аріфмос – різновид земельного пожалування особі від держави за несення адміністративної служби, що надавалося на час несення служби або на час життя імператора.

Спадкова васально-сеньйоріальна система, характерна для розвиненого феодалізму, склалася у Візантії пізніше, ніж у країнах Західної Європи, а саме у XIII – XIV ст. Незавершеність розвитку феодалного сеньйоріального ладу зумовила відносно слабкість візантійської землевласницької знаті.

Провідне місце в структурі панівного стану належало столичній знаті і вищому чиновництву імперії, які змагалися за впливом і багатством з провінційною знаттю. Найбільш привілейованими були сенатори – найбільші земельні і торгові аристократи, вищі державні і придворні сановники. Вищі церковні посади також займали представники сенаторського стану. Маєтки сенаторів звільнялися від поборів і повинностей. Їм надавалося право тримати свої військові загони, накладати на населення штрафи, а пізніше навіть мати свої в'язниці. Члени сенаторського стану були підсудні лише префектові столиці.

Духовенство, яке також було привілейованим станом, звільнялося від так званих “брудних” повинностей: молотьби; хлібопечення; підводної і дорожньої; постачання будівельних матеріалів тощо.

Зберігалася значна категорія вільних селян-общинників, а також особливий прошарок державних селян, які “сиділи” на державних та імператорських землях. Відбувалося закріпачення податних селян. Вони приписувалися до скарбниці, втрачали свободу пересування і сплачували канон (земельний податок, подушний податок, державна хлібна рента, податок на худобу). В XI – XII ст. відбувалося неухильне зростання кількості приватновласницьких селян – париків. Вони не мали права власності на землю і були спадковими утримувачами своїх наділів. Парики прикріплялися до землі, сплачували панові відробіткову, натуральну і грошову ренту.

Становище рабів дещо покращилося. Вони отримали право укладати церковний шлюб. Рабів часто переводили у становище париків. Встановлено відповідальність за вбивство раба. Заохочувалося їх звільнення на волю. Раби мали право на своє майно, могли володіти майстернями за умови поручительства свого пана, укладати шлюби з вільними. Діти від таких шлюбів вважалися вільними.

У Візантії досить високого рівня досягла торгівля. Торгівлю деякими товарами (хлібом, худобою) держава оголошувала своєю монополією, доручаючи реалізацію цих монополій корпораціям купців, що виступали своєрідними юридичними особами. Державна влада встановлювала ціни на товари торговців. Найбільший вплив мала корпорація лихварів, яка позичала гроші навіть державній скарбниці. Важливу частину міського населення становили ремісники. Вони також об’єднувалися в свої корпорації, діяльність яких регулювали і контролювали державні чиновники.

Візантія успадкувала основні риси державного механізму пізноримської імперії.

Таблиця 7.2. Центральні органи державної влади Візантії

<i>Орган влади</i>	<i>Порядок формування</i>	<i>Повноваження</i>
Імператор (<i>басилевс</i>)	Обирався Сенатом, “народом Константинополя” і армією (формально).	Повнота законодавчої, виконавчої і судової влади. Верховний покровитель православної церкви. Верховний командувач армії і флоту. Обирав та усував з посади константинопольського патріарха, скликав церковні собори.
Сенат (синкліт)	Формувався з числа аристократії, насамперед Константинополя	Обирав на посаду імператора. Обговорював державні справи. Віддав зовнішньою політикою. Розглядав важкі кримінальні справи.
Державна рада (консисторій)	Вищі державні і палацові чини, призначувані імператором	Найвищий орган при імператорові. Державне управління і судові функції.
Префект (епарх) столиці	Призначався імператором	Забезпечення продовольства і правопорядку у столиці.
Магістр	Призначався імператором	Начальник палацу імператора. Відповідав за особисту охорону імператора, канцелярію, прийом іноземних послів.
Квестор	Призначався імператором	Головний юрист і голова консисторія. Займався розробкою імператорських указів, володів судовою владою.
Магістри армії	Призначалися імператором у складі 2	Командувачі армії і флоту.

	чоловік	
Префекти преторіїв	Призначалися імператором у складі 2 чоловік	Префект Східної префектури, префект Іллірійської префектури. Мали адміністративну і судову владу.
Канцелярії (секрети)	Посадовці призначалися імператором	Здійснювали безпосереднє управління різними сферами життя держави.
Константинопольський патріарх	Обирався імператором з трьох претендентів, запропонованих церковним собором (радою)	Мали у різні часи великий політичний вплив на імператора. Часто були <i>регентами</i> при малолітніх імператорах. Благословляли імператорів на царство у храмі Св. Софії.

У Візантії за указом імператора у IV ст. виникли особливі політичні організації – так звані міські партії *дими*. Найбільші *дими* – “голуба” і “зелена” складала різні угруповання панівних верств. Першу підтримувала Сенаторська і муніципальна аристократія, другу – торгово-фінансова верхівка візантійських міст. *Дими* мали певну організацію і навіть окремі збройні загони. Візантійські імператори часто заручалися підтримкою однієї з цих партій, які були істотним фактором стримування самовладдя імператора. З IX ст. *дими* втратили політичне значення.

З VIII ст. розпочалася централізація державної влади на основі посилення самодержавної влади імператора. З IX ст. припинилася практика проголошення імператора “народом Константинополя”. Політична роль Сенату остаточно зведена нанівець імператорським указом кінця IX ст., що позбавив Сенат законодавчого права.

Для державного механізму Візантії на основних етапах його розвитку характерна наявність величезного бюрократичного апарату, як центрального, так і місцевого, в основі якого лежала сувора ієрархія. Все візантійське чиновництво поділили на ранги (титули). У X ст. їх нараховувалося 60.

Таблиця 7.3. Адміністративно-територіальний поділ Візантії

Адміністративно-територіальна одиниця	Вищий орган управління
префектури (Східна: Мала Азія, Єгипет, Фракія; Іллірійська: Балкани)	префекти преторія
екзархати (Равенський в Італії і Карфаген в Африці)	екзархи
діоцези	вікарії
провінції	президи або ректори
общини	сенатори і виборні чини
феми (військові прикордонні округи)	стратиги

У провінціях влада поділялася на цивільну і військову. Воєначальник мав владу над військовими, цивільний правитель провінції – над всіма останніми. Правителі провінцій поряд зі значними адміністративними і фінансовими повноваженнями володіли судовою владою як судді першої інстанції у всіх найскладніших судових справах в межах провінції.

Феми виникли у VII ст. як військові округи. Стратиги отримували всю повноту військової і цивільної влади.

2. Джерела та особливості візантійського права

Візантія перейняла давньоримську правову спадщину. Візантійське право стало однією з найяскравіших частин візантійської культури і здійснило відчутний вплив на культури інших середньовічних народів, зокрема слов'янських.

Таблиця 7.4. Основні джерела візантійського права

<i>Джерело права</i>	<i>Пам'ятки права і їх короткий зміст</i>
Імператорське законодавство пізньоримського періоду	Кодекс імператора Феодосія 438 р. – збірка імператорських конституцій часів Константина; Звід законів Юстиніана VI ст. (систематичний виклад римського класичного права).
Еклога (726 р.)	Скорочена вибірка норм із законодавства Юстиніана. Закріплювала соціальне розшарування. Помітний вплив християнської релігії.
Землеробський закон (VIII ст.)	Врегулювання найбільш типових господарських відносин в рамках сільських громад, а також відносин селян і держави
Морський закон (з VII ст.)	Правила судноплавства, перевезення вантажів і пасажирів, фрахту суден тощо.
Військовий закон	Покарання для осіб на військовій службі.
Прохірон 879 р.	Розширена збірка законів, що враховувала норми Зводу Юстиніана та Еклоги. Новели насамперед стосувалися договірного і сімейного права.
Епаналога (884 – 886 рр.)	Збірка законів, підготовлена комісією патріарха Фотія. Містила положення про імператорську владу, духовенство та вищі адмін. чини, про суди, заручини і шлюб, про угоди, заповіти, злочини і покарання.
Василіки (886 – 889 рр.)	Нова переробка Зводу Юстиніана, царські закони (60 книг).
Новели (законодавчі акти імператорів), хрисовули (імператорські грамоти)	Повеління імператорів, що стосувалися різних сфер правового регулювання.
Приватні юридичні збірники	“Керівництво до законів”, або “Шестикнижжя” Константина Арменопула (бл. 1345 р.) (використовувалося в судочинстві)
Церковне право (рішення вселенських соборів і патріархів)	Номоканони (збірники норм церковного права).

Правове регулювання власності

У Візантії спостерігався процес пристосування римського права до розвитку феодальних відносин. Особливого значення набула феодальна земельна власність. Великі землевласники володіли своїми маєтками на праві приватної власності і феода. Набула поширення пронія, частина яких згодом перетворилася на феоди.

У початковий період історії Візантії серед селян переважали вільні дрібні власники і общинники. Проте у IX – X ст. розпочинається наступ на права вільних селян, які втрачали економічну самостійність і свободу. Феодали у своїх володіннях мали судові та адміністративні повноваження. Селяни, які жили на землі проніарів, платили оброк і відбувати панщину.

Основні інститути речових прав, регламентовані у Зводі Юстиніана, були збережені у візантійському праві. Наприклад, володіння поділялося на добросовісне і недобросовісне. У візантійських кодексах йдеться про сервітути (насамперед міські). Широку розробку в Еклозі отримав типовий для розвитку феодалізму інститут емфітевзису – вічна або обмежена оренда на строк до трьох поколінь, що успадковують один за одним по заповіту або без нього. Особа, яка отримала емфітевзис (емфітевт), була зобов'язана сплачувати власникові щорічний внесок, а також піклуватися про

збереження нерухомості. Якщо емфітевт протягом трьох років не вносив обумовлену плату, то міг бути позбавлений наданої йому нерухомості.

У візантійському праві розрізняли зобов'язання з договорів і з деліктів. У кодексах згадуються договори купівлі-продажу, дарування, міни, позики, найму, зберігання (поклажі), товариства. Виділяються два види застави: з передачею заставленої речі кредиторіві та без цієї передачі (іпотека), коли у вигляді застави виступала земля. Також детально регулювався договір позики. Договори звичайно уклалися у письмовій формі.

Шлюбно-сімейні стосунки

Укладання шлюбу регулювалося канонічним правом, що передбачало обряд заручин.

відмова наречених від шлюбу	здійснення без згоди батьків чи опікунів
близький ступінь спорідненост	нездатність до співжиття після шлюбу
розпусна поведінка сторін подружжя	скоєння злочину нареченим або нареченою
відсутність безвісті протягом 3 років	важка хвороба, божевілля протягом 2 років
бажання одного або обох наречених піти в монастир	

Схема 7.1. Підстави розірвання заручин за візантійським канонічним правом

Шлюб укладався через церковний обряд вінчання.

досягнення шлюбного віку (наречена – 12 років, наречений – 14 років)	відсутність родової спорідненості
згода нареченого і нареченої, їх батьків чи опікунів	відсутність іншого діючого шлюбу, укладеного нареченим або нареченою

Схема 7.2. Підстави визнання шлюбу дійсним за візантійським правом

Дозволялося одружуватися не більше трьох разів.

скоєння державного злочину	замах на життя
перелюб	розпуста дружини
відвідини дружиною без відома чоловіка публічного видовища	
нездатність подружжя до співжиття	тривала безвісна відсутність одного з подружжя
психічне захворювання одного з подружжя	перебування в полоні
відхід одного з подружжя в монастир	якщо чоловік безпідставно звинуватив дружину в перелюбі
якщо чоловік образив дружину, прагнучи звести її з іншим чоловіком	

Схема 7.3. Підстави розірвання шлюбу через розлучення за візантійським правом

Розірвання шлюбу через розлучення проводилося лише у судовому порядку.

Подружжя не мало права відчужувати посаг і дошлюбні подарунки, за окремими винятками (для придбання нового майна, яке могло дати більший прибуток; для сплати боргів дружини; для прожитку батьків, чоловіка або брата тощо), оскільки вони перебували у власності дружини. Жінка займала підлегле місце в сім'ї. Однак посаг і шлюбний дарунок, отримані дружиною, розглядалися не як власність чоловіка, а як

майно, передане йому в управління. Чоловік мав право користування прибутками з майна, що входило до посагу. Дружина мала право звернутися до суду з позовом проти чоловіка, який розтратив її посаг.

Візантійське право передбачало спадкування за законом і за заповітом. У першому випадку встановлювалися чотири види законних спадкоємців: низхідні (сини і доньки, внуки); висхідні (батько і мати); бічні родичі (брат, сестра); вдова спадкодавця в половинній частці (другу частку отримувала державна скарбниця).

Заповіт оформлявся письмово та мав підтверджуватися підписами свідків. Заповіт вважався недійсним, якщо укладався особою: віком до 14 років; глухонімим; психічнохворим; п'яним; таким, що перебував під опікою за марнотратство; злочинцем; яка зреклася християнства. Свобода заповіту обмежувалася обов'язковою часткою на користь дітей і батьків (фалкідіон). Підставами позбавлення спадку дітей і батьків були образливе ставлення до заповідача, скоєння злочину, ганебна поведінка, відступ від православної віри.

Злочини і покарання

Кримінальна відповідальність для осіб наступала з 7 років. У системі покарань закріплювалася соціальна нерівність. Наприклад, спільники у викраденні вільної жінки піддавалися тілесному покаранню, голінню і вигнанню, а раб за цей же злочин карався спалюванням. Пан міг безкарно убити свого раба.

Візантійське право враховувало форми вини, знало поняття неосудності. Самосуд дозволявся у випадку вбивства нічного злодія та коханця дружини, захопленого на місці злочину. Карався не лише здійснений злочин, але й замах на нього. За співучасть (підбурювання, потурання, приховування, пособництво) визначалося таке ж покарання, як і за сам злочин. При призначенні покарання враховувався рецидив. За першу крадіжку вперше злодій підлягав тілесному покаранню, за другу йому відсікали руку.

Таблиця 7.5. Види злочинів і покарань за візантійським правом

<i>Категорія злочинів</i>	<i>Види злочинів</i>	<i>Покарання</i>
державні	<ul style="list-style-type: none"> • зрада • змова проти імператора • передача ворогові військової таємниці • фальшивомонетництво та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> • смертна кара (спалення)
релігійні	<ul style="list-style-type: none"> • віровідступництво • розкол • святотатство • проповідування іншої релігії 	<ul style="list-style-type: none"> • смертна кара (повішення, відсікання голови) • відсікання язика
проти особи	<ul style="list-style-type: none"> • вбивство • тілесні ушкодження • катування • наклеп • продаж вільних у рабство 	<ul style="list-style-type: none"> • смертна кара • каліцтва
проти власності	<ul style="list-style-type: none"> • крадіжка • грабїж • розбій • підпал • необережне поводження з чужим майном 	<ul style="list-style-type: none"> • висікання батою • саджання на палю • штраф

проти моралі і сім'ї	<ul style="list-style-type: none"> • перелюб • кровозмішання • зґвалтування • розбещення малолітніх • мужелозтво • багатошлюбність • насильницький шлюб • зваблювання та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> • смертна кара • каліцтва • вигнання
----------------------	--	--

Як додаткове покарання застосовувалася конфіскація майна (наприклад, майна державних злочинців). Крім того, майно померлих еретиків, діти яких не були православними, заміжньої жінки, що перебувала у зв'язку зі своїм рабом, підлягало конфіскації. Вигнання і гоління найчастіше застосовувалися як додаткове покарання до покарання каліцтвом.

Судочинство

У візантійському кримінальному праві спостерігався розвиток слідчо-розшукового інквізиційного процесу, для якого були характерними презумпція винності, визнання провини як вищий доказ, допит під тортурами, таємниця і писемність процесу, заборона представництва з боку обвинуваченого. У випадку розгляду цивільних справ набула поширення змагальна форма процесу.

При розгляді кримінальних справ судді були зобов'язані допитувати обвинувачених і свідків окремо. Свідками не вважалися жінки, неповнолітні, розпусники, психічнохворі, слуги, домочадці, бідні, глухі, викриті у фальсифікаціях, еретики. Суд міг зажадати від свідків принесення присяги. На відміну від свідків у цивільних справах, свідки у кримінальних справах викликалися за розпорядженням судових органів, а їх явка до суду була обов'язковою.

Представники Сенаторського стану мали привілеї. Вони були підсудні лише префектові столиці. Сенатори не могли піддаватися тортурам, за винятком тих випадків, коли вони обвинувачувалися в державних злочинах. Вирок відносно Сенаторів вступав в законну силу після затвердження його імператором.

3. Держава і право Московського князівства на етапі “збирання земель руських”

Кінець XV ст. – час завершення формування національних держав у Західній Європі. Вчені давно помітили, що процес заміни територіальної роздрібненості єдиною державою є закономірним наслідком історичного розвитку. Формування централізованих держав у різних країнах мало свої особливості. Порівняльно-історичний метод дослідження дає змогу стверджувати, що навіть за наявності відповідних соціально-економічних умов об'єднання може або взагалі не відбутися, або сильно затриматися через ряд суб'єктивних та об'єктивних причин (Німеччина, Італія). Можна виділити свої особливості утворення Російської держави, яке хронологічно співпало з формуванням багатьох західноєвропейських держав. Період централізації і становлення російської державності припав на другу половину XIV – середину XVI століття.

Таблиця 8.1. Передумови об'єднання земель та утворення Російської держави

припинення поділу руських князівств
посилення економічних зв'язків між руськими землями як наслідок загального розвитку економіки, зокрема, поширення торгівлі
необхідність відсічі зовнішнім загрозам (Золота Орда, Польща, Литва)
загальнокультурна спільність більшості давньоруських територій

Історичну роль в об'єднанні північних руських земель в централізовану державу відіграла Москва, яка з часом стала столицею єдиної держави. З XIII ст. Москва була столичним містом з самостійним князем. За першого московського князя Данила на рубежі XIII – XIV ст. почалося об'єднання російських князівств. Могутність Москви була закладена за правління сина Данила Івана Калити (1325 – 1340 рр.), який отримав у татарських ханів ярлик на велике княжіння (право збирати данину майже з усіх руських земель). Москва стала резиденцією митрополита православної церкви.

До кінця XIV ст. Московське князівство перейшло до політики протидії татарським ханам. Завершальний період об'єднання російських земель наступив за Івана III (1462 – 1505 рр.), коли до Московського князівства приєднано Новгород Великий (1478 р.), князівства Тверське (1485 р.) і Чернігово-Сіверське. Наприкінці XV ст. Русь остаточно звільнилася від татарського ярма. Об'єднання руських земель під зверхністю Москви завершилось на початку XVI ст. князем Василем III. Він приєднав Псков (1510 р.), Смоленськ (1514 р.), Рязань (1521 р.). За Івана IV (1533 – 1584 рр.) приєднано неруські Казанське (1552 р.) та Астраханське ханства (1556 р.), Сибір.

За соціально-економічним устроєм російську централізовану державу можна характеризувати як феодальну, а за формою державного правління – як ранньофеодальну монархію. У період феодалізму відмінність населення фіксувалася встановленням юридичного місця кожного стану чи розряду в соціальній ієрархії.

У XV ст. удільні князі стали служилими князями великого московського князя – “княжатами”. Зменшився економічний і політичний вплив боярської знаті. Бояри вже не мали права переходити до іншого сюзерена, що мало наслідком втрату вотчини і звинувачення у зраді. Посилилося значення середніх і дрібних феодалів (слуги вольні, діти боярські), які несли військову службу на князя. Змінюється значення терміна “боярин”. Якщо раніше він означав приналежність до певної соціальної групи (крупних феодалів), то тепер боярство стає придворним чином, що дарував великий князь. Так формувалася верства дворянства. Дворяни володіли маєтками, наданими великим князем за військову та адміністративну службу. Служба в державному апараті вважалася привілеєм.

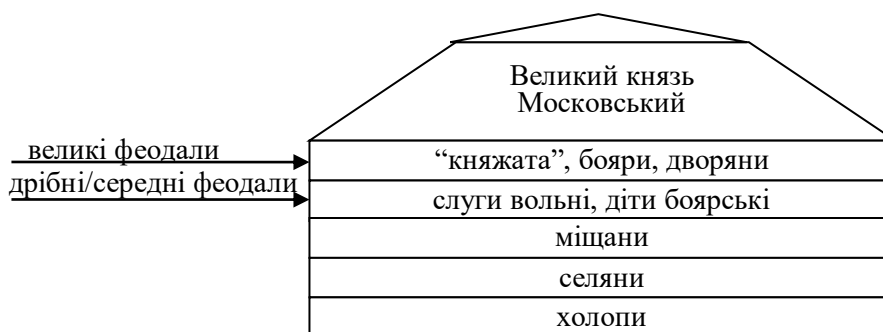

Схема 8.1. Соціальна структура суспільства Великого князівства Московського (XV – початок XVI ст.)

Боярський прошарок був неоднорідним. На верхньому ступені знаходилися “введені бояри”, яким чин надавався за службу або за особливі заслуги. Чини прирівнювалися до державних посад. На другому ступені був чин “окольнічого”, носієм якого були дрібні удільні князі і знатні бояри, що не увійшли до складу “введених бояр”. Решта бояр злилася з “дітьми боярськими” і дворянами. Одні з них отримували чини думних дворян і думних дяків, інші – чини стольників дворян московських, дворян городових. Дворяни (від слова “слуга над дворовим”) і поміщики (похідне від слова “іспоместить” на землі і за службу) виникли як соціальна верства у Ростово-Суздальському князівстві, але сформувалися як соціальна група в Московському князівстві у другій половині XV століття.

Великим феодалом була церква. У центральних районах держави монастирське землеволодіння розширювалося за рахунок дарованих місцевими князями і боярами земель. На північному сході монастирі захоплювали неосвоєні та чорносошні землі.

Селяни у XV ст. вже не були вільними. Вони сплачували податки державі або феодалу, відробляли повинності.

Таблиця 8.2. Види і розряди селян у Великому князівстві Московському

Державні селяни (чорносошні)	платили податки в державну скарбницю; основною територіальною і господарською одиницею була община;
Приватновласницькі селяни розряди:	платили податки феодалам і відробляли панщину;
старожилці	здавна жили на чорних землях або у приватних володіннях, мали своє господарство і несли державну або феодалську повинність, мали право переходу від одного феодала до іншого;
Новоприходці	збіднілі селяни, які втратили власне господарство і брали наділи у феодалів, а через кілька років ставали старожильцями, мали право переходу від одного феодала до іншого;
срібники	селяни, які заборгували гроші (срібло) під відсотки або під погашення боргу відробітком на користь феодала, до сплати боргу не могли змінити господаря;
боржники-срібники	селяни, які дали боргову розписку (“кабальний запис”) і ставали кабальними людьми;
опольники	збіднілі селяни, які обробляли своїми кінями феодалську землю, віддаючи 50 % урожаю (ісполу) феодалу;
бурлаки	збіднілі люди (землероби і ремісники), зобов’язані повинностями перед феодалом або грошовим оброком перед державою;
страдники-холопи	були посаджені на землю, відробляли панщину;
монастирські селяни (монастирські дитинчата, підсусідники та ін.)	несли феодалські повинності (грошові і відробіткові) на користь церкви.

На нижчій стадії соціальної ієрархії знаходилися холопи-слуги, що працювали в дворах князів і феодалів (ключники, *тіуни*). Їх кількість зменшувалася, бо частину з них “садили” на землю. Судебник 1497 р. обмежив джерела холопства. Холопами ставали через одруження на особах холопського стану, за заповітом або через самопродаж. Судебник 1550р. скоротив до мінімуму джерела холопства: тіунство не мало наслідком

холопство без спеціального договору (ст.76). Поступово стиралася межа між селянами і холопами.

У XIV – XV ст. становище селян було дуже важким, що змушувало їх шукати місця з меншим феодалним гнітом. Почастішали селянські переходи або просто втечі на мало- чи незаселені землі. Спершу прагнення обмежити “уходи” селян передбачалося у княжих договорах. З XV ст. кріпацтво набуло впорядкованого характеру внаслідок реєстрації залежного населення. Перехід селянина дозволявся лише один раз на рік – за тиждень до Юр’євого дня (26 листопада) і тиждень після нього.

Міста поділялися на дві частини: власне місто, тобто обгороджена фортеця, і навколишній торгово-ремісничий посад. Відповідно поділялося міське населення. У фортеці-дитинці у мирний час жили представники княжої влади, гарнізон, слуги місцевих феодалів. На посаді селилися ремісники і торговці. Перша частина міського населення була вільна від податків і державних повинностей, друга відносилася до тяглого “чорного” люду. Між ними було населення слобідок і дворів, яке належало феодалам. Ці люди були вільні від міського тягла і несли повинності на користь пана. Виділилися заможні купці – гості (вели закордонну торгівлю). Сурожани вели торгівлю з Кримом. Суконники торгували сукном.

На етапі централізації монархії зазнав змін **державний механізм**. Насамперед зросла влада великого князя. Ліквідовано політичну відособленість князівств. Починаючи з сина Івана III Дмитра великий князь вінчався на велике княжіння в Московському Успенському соборі (1498 р.). 19 січня 1547 р. вінчався на царство Іван IV (Грозний). До його титулу “государ і великий князь Московський” додавалося слово “цар”.

Скасовувався поділ держави на долі (князівства, землі), що означало ліквідацію системи васалітету. Натомість введено повіті і волості. Всі люди стали підданими Московського великого князя і повинні були служити государеві.

Монарх зосередив в своїх руках всю повноту влади (цивільну, судову, адміністративну і військову). Його статус в Судебниках закріплений не був, оскільки він визнавався таким, що стоїть поза законом. Важливі державні справи він вирішував з радою феодалів – боярською думою, що виникла як найвищий орган в середині XV ст. і стала постійною установою. Дума вирішувала питання зовнішньої і внутрішньої політики, здійснювала верховне управління країною, судові функції, керувала наказами і місцевими органами влади, збройними силами, встановлювала податки.

Схема 8.2. Державний механізм Великого князівства Московського

В основі організації центрального управління була палацово-вотчинна система, у якій не було чіткого поділу між функціями органів управління державою і княжим двором. Ця система включала: палацове управління (“шляхи”) на чолі з путніми боярами (сокольничий, ловецький, конюх, стольничий, чашник); намісників і *волостелів* в державних повітах і селах; вотчинну адміністрацію феодальних володінь.

Новими органами управління були прикази, які очолювали бояри. Кожен приказ мав окремий бюрократичний апарат. Приказна хата мала своїх представників або уповноважених на місцях. Прикази здійснювали судові функції у справах, пов’язаних з напрямками їх діяльності. Чіткого розмежування функцій наказів не було, тому вони могли здійснювати як галузеву, так і територіальну діяльність.

Місцеве управління здійснювалося намісниками в повітах і волостелями у волостях. За рахунок населення (система “кормлення”) забезпечувалася місцева адміністрація.

Джерелами права у Московському князівстві були звичаї, “Руська правда” та її пізніші редакції, візантійські джерела канонічного права, княже законодавство, затверджені народними зборами *судебники* (Новгород і Псков).

У період феодальної роздрібненості законодавча діяльність князів полягала у виданні дарчих грамот: тарханних (імунітетних), пільгових тощо. У грамотах регламентувалися розмір намісництва, судові, товарні і весільні мита, визначалися стосунки намісницького і центрального судів, а також склад осіб намісницького управління (тіунів та ін.).

В умовах завершення централізації російської держави виникло питання про створення єдиної законодавчої збірки для уніфікації системи суду і управління. Необхідність єдиного кодексу диктувалася появою нових суспільних груп – помісного дворянства і купецтва. Великий князь Іван III доручив скласти проект *судебника*, що був затверджений князем і Боярською думою у вересні 1497 року. Документ містив норми статутних грамот, Псковської судної грамоти, “Руської правди” та звичаєвого права.

Судебник 1497 р. визначив систему суду та адміністрації централізованої держави, встановив нагляд з боку державних органів над місцевими адміністративно-судовими органами. Кодекс сприяв законодавчій боротьбі проти феодального свавілля. Разом з тим він сприяв закріпаченню селян. Зокрема, ст. 57 *Судебника* поклала початок юридичному оформленню кріпосного права, запровадивши т. зв. Юр’єв день для переходу селян від одного поміщика до іншого. Основну увагу відведено нормам кримінального і кримінально-процесуального права.

Важливу роль в централізації державного апарату, посиленні впливу дворянства і охороні кріпосних порядків відіграв *Судебник* 1550 р., що, серед іншого, ускладнив “вихід” селян, встановив суворіше покарання за злочини проти феодальних порядків.

Правове регулювання власності

Суб’єктами цивільного права були приватні і колективні (община, монастир, ін.) особи, що відповідали певним вимогам (вік, соціальне і майнове становище).

Таблиця 8.3. Форми земельної власності у Московській державі (XIV – XVI ст.)

<i>За походженням</i>	<i>За характером об'єкта власності</i>	<i>За способом отримання</i>	<i>Юридичний статус</i>
вотчина (спадкове землеволодіння)	<ul style="list-style-type: none"> ➤ палацові ➤ державні ➤ церковні ➤ приватновласницькі 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ родові ➤ вислужені і ➤ куплені 	могла відчужуватися (передаватися у спадок, даруватися, продаватися тощо)
маєток (умовне держання)	не могла відчужуватися		

Юридично визначався окремий порядок придбання або відчуження для кожного виду вотчинного землеволодіння. Родова вотчина відчужувалася з відома роду. З XVI ст. родові права на майно обмежувалися правом спадкоємства, дарування і заповіту. Куплені і даровані (вислужені) землі мали практично однаковий статус – суб'єктом власності була сім'я.

Маєтки були умовними земельними держаннями, що надавалися дворянам за військову службу. З припиненням служби право на маєток втрачалося і він переходив у княжий домен. Часто земля передавалася дітям померлого за умови їх служби.

Основними способами набуття права власності були захоплення (окупація), давність, знахідка, договір і дарунок.

З середини XVI ст. договори звичайно укладалися у письмовій формі. У Судебнику 1497 р. згадувалися договори купівлі-продажу, дарування, майнового і особистого найму. Письмова форма операцій називалася кабалою. Кабала підписувалася власноручно договірними сторонами, а у випадку неписьменності сторін – їх духовними батьками або родичами (братами, племінниками, але не синами).

Входить в практику кріпосна (нотаріальна) система операцій. Спочатку ці форми використовувалися в договорах, пов'язаних з продажем деяких речей або з кабальними зобов'язаннями служилих. Припинення зобов'язання наставало з моменту виконання умов договору, закінчення термінів, невиконання у встановлений термін або із смертю. При укладенні договору купівлі-продажу мали бути присутніми послухи, які також підписували договір, підтверджуючи цим, що земля або нерухомість не закладена. Договір позики укладали під умову застави боржником майна. Приймач застави мав право користуватися закладеним майном. Боржник, що не повернув позику у визначений термін, суворо карався. Договір особистого найму практично вів до закріпачення залежного від феодала селянина.

Шлюбно-сімейні стосунки

Шлюбно-сімейне право традиційно відчувало сильний вплив канонічного і візантійського права. Шлюб оформлявся церквою, а вінчання було обов'язковим. Причинами розлучення могли бути насамперед постриження чоловіка в ченці і перелюб.

Спостерігалось розширення кола спадкоємців за рахунок дочок і найближчих бічних родичів. Судебник 1497 р. встановив перехід майна синам померлого, а при їх відсутності – донькам, а якщо їх не було – бічним родичам. Спадкоємці за заповітом могли пред'явити позов або відповідати за зобов'язаннями спадкодавця за умови оформленого заповіту.

Злочини і покарання

Судебник 1497 р. приділив велику увагу нормам кримінального права. Зокрема, подано нове поняття злочину, встановлювалися нові види злочинів, посилювалося кримінальне переслідування. Якщо в “Руській правді” поняття злочину визначалося як “образа”, то у зазначений період злочином вважалося нанесення матеріального і морального збитку, та лише у випадках, передбачених нормами права. Завдання збитків розглядалося як порушення волі государя, тобто нанесення шкоди державі (“крамола”). Суб’єктів державних злочинців називали “лихими людьми”. Для них передбачалося ув’язнення, а їх майно йшло на погашення витрат і боргів. Разом з тим у згаданих судебныхниках відсутнє чітке визначення інтересів держави і класу феодалів, що допускали можливість судового свавілля.

Таблиця 8.4. Види злочинів і покарань за Судебниками 1497 і 1550 рр.

<i>Категорія злочинів</i>	<i>Види злочинів</i>	<i>Покарання</i>
проти держави (“крамола”)	зрада, змова, заклик до повстання, образа і замах на государя тощо	<ul style="list-style-type: none">• страта (проста і кваліфікована)• заслання
проти порядку управління і судочинства	отримання посулів (хабарництво), фальсифікації, підробка документів та ін.	<ul style="list-style-type: none">• страта• ув’язнення• заслання• штрафи
проти релігії	богохульство, порушення обітниць, крадіжки церковного майна тощо	<ul style="list-style-type: none">• відлучення від церкви• ув’язнення тощо
проти майна	грабіж, татьба, підпал, пошкодження межових знаків, заорювання чужих земель тощо	<ul style="list-style-type: none">• “торгова страта” (побиття батоном до смерті)• ув’язнення• штрафи
проти особи	вбивство, образа дією і словом	<ul style="list-style-type: none">• каліцтва• ув’язнення• штрафи тощо

Відповідальність за злочини мала яскраво виражений становий характер. Вищі посадові особи несли майнову відповідальність, середня ланка (дяки) – ув’язнювалися, піддячих страчували “торговою стратою”. Остання призначалася за грабіж, татьбу і застосовувалася тільки до простолюдинів. В окремих випадках застосовувалася до високопосадовців за тяжкі злочини. До високопоставлених осіб зазвичай застосовувалися насильницьке постриження в ченці, заслання, ув’язнення.

Грошові стягнення (штрафи) і майнові покарання були додатковим видом покарання за посадові злочини, порушення інтересів власника, в земельних спорах і зазвичай супроводжувалися побиттям батоном і ув’язненням. Закон визначав розмір штрафу залежно від станової належності позивача. Судебник допускав звинувачення особи в злочинах скоєння конкретного злочину, оскільки в окремих статтях чіткого критерію злочину не встановлювалося.

Судочинство

Вищі судові інстанції: Суд Великого князя (для вищих феодалів та розгляду апеляцій); Боярська дума; путні бояри; прикази. Місцеві судові органи – суди намісників і суди волостей. Якщо вони не мали прав боярського суду, то їх рішення затверджувалися Великим князем або Боярською думою. Вотчинні суди вели

судочинство на основі імунітетних грамот феодалам, виданим Великим князем. У цих судах панувало свавілля щодо селян. Церковний суд розглядав справи, пов'язані з церковними злочинами і шлюбно-сімейними справами.

Процес характеризувався розвитком старої форми суду зі змагальним процесом і появою нової форми судочинства – розшуку. У змагальному процесі справа починалася за скаргою позивача (чолобитною), яка подавалася в усній формі. Потім судовий орган приймав заходи щодо виклику відповідача до суду. Явка відповідача забезпечувалася поручителями. Якщо відповідач ухилявся від суду, то він програвав справу навіть без розгляду. Позивачеві у такому разі видавалася так звана безборонна грамота. Неявка позивача до суду мала наслідком припинення справи.

Судебник 1497 р. іменував усіх свідків послухами. Право свідчити мали навіть холопи. Доказом, серед іншого, визнавався судовий поєдинок (“поле”), але у XVI ст. його уже практично не застосовували. Як докази почали розглядати різні документи: договірні акти, офіційні грамоти. Доказом вважалася присяга (хресне цілування).

Загострення соціальних протиріч зумовило появу розшукового процесу (слідчого або інквізиційного). Розшук застосовувався при розгляді найбільш важких кримінальних справ, зокрема у політичних злочинах. Розшук відрізнявся від змагального процесу тим, що суд сам порушував, вів і завершував справу за власною ініціативою і на власний розсуд. Підсудний був об'єктом процесу.

Слідчий процес застосовувався у найбільш важливих кримінальних справах, в основному проти т. зв. “відважних людей” і “розбійників”. У цих випадках порушення справи оформлялося “завивною грамотою”, яка давала право затримати обвинуваченого і доставити до суду, або “погонною грамотою” (наказ місцевим властям знайти і схопити обвинуваченого). Збором доказів займався сам суд. Судоговоріння перетворилося на “допит” і “очну ставку”. Відома процесуальна форма “обліхованіє” – для визнання “відважною людиною” потрібне було свідчення 10-15 “дітей боярських” або 15-20 “добрих чорних людей”. Потім суд міг застосовувати тортури і страту. Також застосовувався “поголовний обшук” (допит представників місцевого населення).

При розшуковому процесі застосовувалися такі докази, як очна ставка, огляд місця злочину, обшук, свідчення свідків, власне зізнання обвинуваченого. Найважливішим з них було останнє, бо за відсутності зізнання навіть “обліхований” не міг бути страчений, а піддавався тюремному висновку на невизначений термін (“до указу”). Для отримання зізнання застосовувалися тортури. Розшук по суті застосовувався до супротивників феодального свавілля і експлуатації, служив засобом придушення виступів народних мас.

4. Московська держава у період станово-представницької монархії

З середини XVI ст. до другої половини XVII ст. в історії російської державності тривав період станово-представницької монархії. Відбувалося подальше зміцнення централізованої держави. Цьому насамперед сприяло проголошення у 1547 р. Великого князя Івана IV царем. За його правління до Московського царства увійшли великі території Казанського, Астраханського ханств тощо. У 1654 р. укладено “Березневі статті” з Козацькою державою Б. Хмельницького, що розпочали процес включення українських земель до складу Російської монархії. У 1613 р. відбулася зміна правлячої монаршої династії. На трон зійшов цар Олексій Михайлович з династії Романових.

У соціальній структурі відбувалося обмеження прав феодальної знаті (бояр) і зміцнення позицій дворянства. Боярській верхівці завдано серйозного удару в результаті “опричнини” 1564 – 1572 рр. “Уложення про службу” 1556 р. визначило обов’язки для вотчинників і поміщиків виставляти з їх земель однакову кількість озброєних людей у царське військо. Проведено опис земель. Вотчинне землеволодіння стало умовним і було пов’язане з обов’язком служити государеві. Відбувався процес зближення юридичних статусів вотчини і маєтку. Феодальна верства оформилася в один стан, що відрізнявся відносною замкнутістю і мав привілеї: монопольне правом володіння землею; звільнення від податків і повинностей; право обіймати чиновницькі посади.

Великими феодалами були представники духовенства, які володіли третіною феодальних земельних угідь. Стоглавий собор 1551 р. заборонив придбання верхівкою духовенства і монастирями вотчини без відома царя під загрозою конфіскації новопроданих земель. У 1580 р. церквам і монастирям заборонено збільшувати володіння, але цю заборону духовенство практично не виконувало. Заснування патріархату в Росії у 1589 р. посилювало позиції духовенства, його претензії на політичну владу. Серйозного удару правам духовенства завдало Соборне уложення 1649 р., що передбачало заборону патріархату і права монастирів купувати вотчину, брати її в заставу за заповітом. Урізано церковну юрисдикцію у галузях кримінального і сімейного права.

Відбувалося зростання міст. Міщанський стан отримав назву “люди посадські” і включав такі розряди: “гостей” (найбільших купців); гостинну сотню; суконну сотню (середні купці); чорну сотню; слободу. Перші три розряди користувалися привілеями (насамперед звільнені від ряду податків) і формували міську верхівку. “Гостей” з числа суконної і гостинної сотень призначав цар і урядники. Представники чорних сотень і слободи ділилися на кращих, середніх і гірших (платили податки і виконували тяглові повинності). Особливу верству міського населення складали служилі люди, які окрім військової справи займалися промислом, городництвом і торгівлею.

Відбувалося подальше закріпачення селян. У 1581 р. Юр’єв день замінили “заповідні літа” (вихід селян заборонявся до указу государя). Указ про “урочні літа” 1597 р. встановив п’ятирічний термін розшуку селян, що у 1607 р. збільшено до 15 років. У 1581 – 1592 рр. за підсумками перепису складено “пісцовіе” книги, що сприяли закріпаченню селян. Соборне уложення 1649 р. оформило закріпачення всіх селян і членів їх сімей та відмінило терміни давності розшуку селян (“урочні літа”).

Державний механізм зазнав змін. Відбувалося посилення влади монарха з одночасним обмеженням впливу боярської знаті і духовенства. Неподільна верховна влада належала цареві, єдиновладність якого обмежувалася Боярською думою. Маючи значну владу, Боярська дума не мала самостійної компетенції. Її рішення або обговорювалися і приймалися разом з царем, або без царя, але ним затверджувалися. Особливої ваги її влада набувала у періоди міжцарювання.

Значну роль в управлінні державою відіграли Земські собори, що скликалися з середини XVI ст. до першої половини XVII ст. Цей станово-представницький орган одночасно зміцнював владу дворян та обмежував можливості і значення боярської знаті. Відзначимо великий потенціал дворянства в Земських соборах, що дозволяло цареві успішно боротися з впливом боярства на управління державою. Земські собори склалися з Боярської думи, собору вищого духовенства (Священного собору) та

зборів різних чинів (помісного дворянства і купецтва). Постійно скликалися лише бояри і діти боярські. Представники міст (посадські) збиралися рідко. Вони ж, як правило, були виборними делегатами. Селяни (державні) брали участь в соборі лише один раз (у 1613 р.). Земські собори скликалися для вирішення найважливіших питань: обрання царя, війни і миру, запровадження нових податків, ухвалення важливих законів.

Реформи місцевого управління полягали у запровадженні органів губного і земського самоврядування. “Губні ізби” здійснювали каральні функції й управління.

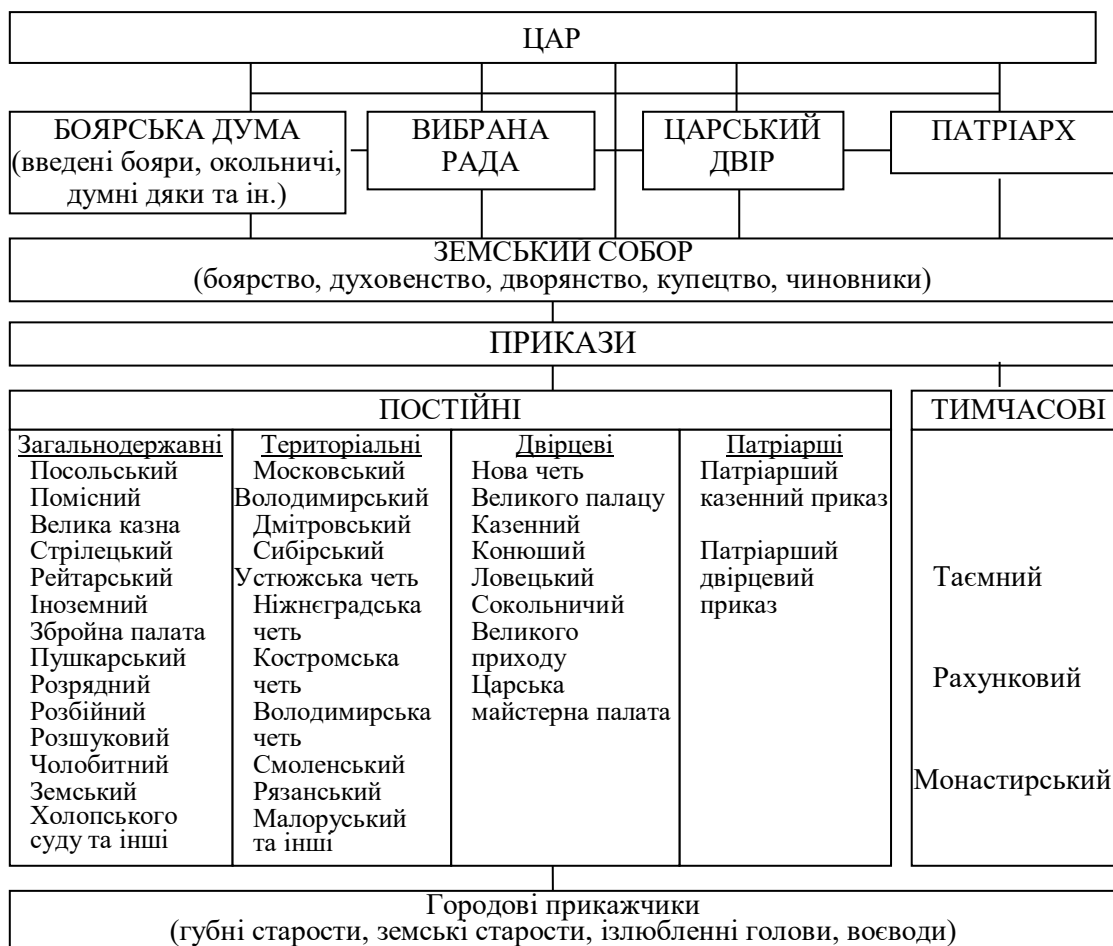

Схема 8.3. Державний механізм Московського царства

За результатами проведеної у XVI ст. земської реформи запроваджено “Земську ізбу” – орган місцевого самоврядування, очолюваний земським старостою. Останній у відповідності з грамотою царя видав фінансовими, судовими, поліцейськими питаннями. Його діяльність розповсюджувалася лише на людей посадських і селян. Зазвичай земське самоврядування запроваджувалося на територіях, де були значні торгово-ремісничі центри.

Губні і земські реформи зумовили створення станово-представницьких органів на місцях, зміцнення централізації держави і посилення каральної політики. Організаційно вони підкорялися Розбійному наказу і воеводі.

На початку XVII ст. відбулася реорганізація місцевого управління. У багатьох повітах і містах призначено воевод, яким на допомогу запроваджено апарат місцевого управління – “з’їзна хата” (приказна хата). У слободі і волостях на допомогу воеводі призначалися прикажчики. Воеводи призначалися царем і Боярською думою. До їх компетенції входило завідування поліцією, військом, судочинство. Іноді воеводи у

прикордонних районах мали право проведення зовнішньої політики. Воєводи поступово підпорядкували своїй владі органи місцевого самоврядування.

Збройні сили Московського царства склалися з дворянських полків і народного ополчення. До кінця XVI ст. військово-помісна система прийшла до занепаду і дворянські полки були замінені постійним військом. Царем Іваном IV створено стрілецьке піхотне військо (особиста царська охорона). Від дворянського ополчення стрільці відрізнялися тим, що жили в спеціальній слободі разом із сім'ями, отримували постійну грошову платню, хлібний запас і одяг, комплектувалися з народу. Стрільці окрім військової служби займалися торгівлею і промислом. Вони поділялися на московських і городових. На середину XVII ст. стрілецьке військо налічувало 40 тис. чоловік.

У XVII ст. почало формуватися регулярне військо, яке перебувало на повному забезпеченні держави. За царською грамотою 1630 р. полки “нового ладу” комплектувалися добровільно з “дітей боярських” і склалися з дворян, козаків і “вільних охочих людей”. Офіцерський склад комплектувався з дворян.

Народне ополчення збиралося у виняткових випадках і було виключно пішим військом. У складі збройних сил Московського царства були національні загони з місцевих феодалів і слуг (татарська кіннота, башкири, мордва, марі, чуваші та ін.).

З **джерел права** зазначеного періоду відзначимо Стоглав 1551 р. (збірник ухвал церковних соборів). З другої половини XVI ст. – до середини XVII ст. він був основним збірником норм внутрішнього життя духовенства, його відносин з суспільством і державою.

Найбільшою пам'яткою права зазначеного періоду є Соборне уложення 1649 р. Серед причин ухвалення цього кодексу: загострення станових суперечностей, у тому числі серед класу феодалів, між феодалами і міським населенням; зацікавленість дворян в розширенні прав на помісне землеволодіння і закріпачення селян; необхідність впорядкування законодавства в єдиному кодексі.

Розробку проекту уложення здійснювала спеціальна комісія, а затвердив його Земський собор. Соборне уложення стало першим друкованим зведенням законів Російської держави. Документ складався з 25 розділів і 967 статей, зміст яких відображав зміни в суспільно-політичному житті Московії, що відбулися у XVII столітті. Правові джерела уложення: судебники 1497 і 1550 рр.; книги наказів; царське законодавство; боярські вироки; статті Литовських статутів; візантійські правові джерела. У кодексі подальшого розвитку набули норми державного, кримінального і цивільного права і процесу.

Соборне уложення закріпило привілеї панівних верств і підневільне становище залежного населення. У розділі XI “Суд про селян” передбачалося повне і загальне закріпачення селян.

Правове регулювання власності

За уложенням основними формами земельної власності були царські палацові землі, вотчина і маєтки. Чорносошні землі перебували у власності держави. Заборонялася роздача палацових земель у вотчину і маєтки за службу. Вотчинне землеволодіння поділялося на родове, куплене і дароване. Вотчинники мали більше прав розпорядження своїми землями, ніж поміщики, оскільки володіли правом продажу, застави або передачі у спадок своїх земель. Родова і вислужена вотчина не могла

передаватися за заповітом стороннім особам, якщо у заповідача були діти або родичі по бічній лінії. Цю вотчину заборонялося дарувати церкві. Куплена у сторонніх людей вотчина після передачі у спадок ставала родовою.

Власники помість могли бути бояри і дворяни. Маєток передавався у спадок за певним порядком. Частина землі після смерті власника отримували дружина і доньки “на прожиток”. Дозволялося надавати маєток для посагу. Дозволено обмін маєтку на інший маєток або вотчину. Поміщики не мали права вільного продажу землі без царського указу.

Соборне уложення регламентувало заставні правовідносини: закладена земля залишалася в руках заставника або переходила в руки заставотримача; дозволено заставу дворів на посаді; допускалася застава рухомого майна; прострочення викупу закладеної речі спричиняло передачу прав на неї заставотримачеві. Якщо у заставотримача було вкрадене або знищене заставне майно без його провини, він відшкодував половину вартості цього майна. Уложення визначало права на чужу річ (т.з. сервітути): право рибальства, полювання, косовиці; право випасу худоби на лугах або зупинки в місцях, прилеглих до дороги тощо.

Прогресивного розвитку набуло зобов'язальне право. Боржник відповідав за зобов'язаннями не своєю особою, а лише майном. Якщо відповідач володів майном, стягнення розповсюджувалися на рухоме майно і двори, потім на вотчину і маєток. Відповідальність за зобов'язаннями не була індивідуальною: чоловік відповідав за дружину, діти за батьків, слуги за панів і навпаки.

Договори купівлі-продажу нерухомості укладалися письмово, скріплялися підписами свідків і реєструвалися в наказ-інструкціях. Купівля-продаж рухомого майна ще часто проходила за словесною угодою і передачею речі покупцеві.

З розвитком промислів, мануфактури і торгівлі набув поширення договір особистого найму, що складався у письмовій формі на термін не більше 5 років. В усній формі особистий найм укладався на термін не більше 3 місяців. Відомі договори поклажі, підряду майстровими людьми і майнового найму (оренда).

Шлюбно-сімейні стосунки

Відносини у цій сфері регулювалися церковним законодавством. Дозволялися шлюби в ранньому віці: чоловікам з 15 років, жінкам з 12 років. Заручини укладалися у ще молодшому віці та супроводжувалися угодою батьків наречених (рядного запису), розірвання якої було можливим через сплату компенсації або через суд. На практиці прості люди рядних записів не складали і одружувалися у пізнішому віці.

Перший шлюб укладався з вінчанням, другий і третій – з благословенням. Більше шлюбів церква не визнавала. Розлучення здійснювалося з обопільної згоди подружжя або на вимогу чоловіка. Чоловік мав право віддати дружину в служіння і записати в кабалу разом з собою. Батько мав аналогічне право щодо дітей.

Чоловік міг карати дружину, а вона мала бути покірною йому. Батькам дозволялося карати дітей за непослух і не давати їм волі в юності. З XVII ст. запроваджено поділ майна подружжя, дітей і батьків. Чоловікові не дозволялося розпоряджатися посагом жінки без її згоди. З часом відмінено відповідальність дружини і дітей за борги чоловіка і батьків.

Спадкування здійснювалося за законом і за заповітом. Основна увага у нормах права надавалася порядку спадкування землі. Заповіт оформлявся зазвичай письмово,

але у випадку неписьменності заповідача допускався й усний заповіт. У такому випадку заповіт укладався за присутності свідків і представників церкви.

Право на спадок мали сини, а за їх відсутності – доньки. З XVII ст. доньки отримали право спадкування за наявності братів (окрім вотчини). Зі смертю батька їм видавалася частка “на прожиток”. З бічних родичів до спадку допускалися брати і їх низхідні, а з середини XVII ст. і далекі родичі.

Злочини і покарання

Однією з головних тенденцій розвитку норм кримінального права стало посилення їх карального характеру. У законодавстві все ще відсутнє загальне визначення поняття злочин. Злочинами вважалися непослух царській волі та порушення приписів панівних верств, тобто діяння, що підривають феодальний порядок. Оскільки протиправність як найважливіший елемент поняття кримінально караного діяння законом не була чітко визначена, рамки кримінальної відповідальності встановлювалися судово-адміністративними органами.

Суб'єктами злочину могли бути всі члени суспільства. Кримінальній відповідальності не підлягали діти до 7 років і божевільні. Пом'якшення покарання передбачалося для неповнолітніх з фізичними вадами (глухота, німота і сліпота). Уложення 1649 р. розмежувало злочини умисні, необережні і випадкові. Його статті передбачали “злодійський задум”, “вчинення пожежі ненавмисно”, вбивство ненароком, грішною справою і “без хитрості”. Ненавмисні і випадкові дії не каралися. Вбивство нападнику розглядалося як умисне і не було пом'якшуючою обставиною.

Уложення передбачало інститут необхідної оборони, якою вважалося вбивство під час захисту свого життя і життя пана. Залежні люди, які не обороняли свого пана від нападу, підлягали страті. Регламентувалася співучасть.

Таблиця 8.5. Види злочинів і покарань за Соборним уложенням 1649 р.

<i>Категорія злочинів</i>	<i>Види злочинів</i>	<i>Покарання</i>
проти релігії і церкви	богохульство, спокушання в мусульманську віру, порушення обітниці, крадіжки церковного майна тощо	• переважала страта
проти держави	зрада, змова, заклик до повстання, образа і замах на государя тощо	• страта з конфіскацією майна
проти порядку управління та судочинства	підробка документів, фальшивомонетництво, порушення стягування мита, хабарництво, підробка судового вироку, неправдиві свідчення, помилковий донос, бійка в суді та ін.	• кваліфікована страта • ув'язнення • звільнення з посади • заслання • штрафи
проти особи	вбивство (умисне і ненавмисне), образа дією (каліцтва, побої) і словом	• страта • тілесні покарання • штрафи тощо
проти майна	грабіж, татьба, розбій, підпал, шахрайство, ін.	• страта (рецидив) • каліцтва • тілесні покарання • ув'язнення • висилка на каторжні роботи • штрафи

Відбулося посилення кримінальної відповідальності за злочини проти монаршої влади. Зокрема, до кримінальної відповідальності, окрім самого злочинця, притягувалися і члени його сім'ї, які знали про зраду і не донесли властям. Селянам і

слугам дозволялося доносити про зраду свого пана, хоча в інших випадках їм заборонялося звертатися до суду з позовом на нього.

Соборне уложення 1649 р. закріплювало соціальну нерівність. Призначення покарання за злочин залежало від посади, соціального і майнового становища постраждалого. Наприклад, якщо хтось завдасть фізичної шкоди іншому, нехай сплачує 50 карбованців за кожну рану (ст.10 гл. XXII). Якщо ж каліцтво завдавалося селянинові, то він отримував відшкодування сукупно у розмірі 10 карбованців.

Основною метою покарання залишалось залякування імовірних злочинців і правопорушників. Страта передбачалася у 36 випадках і була простою (відсікання голови, повішення, утоплення) та кваліфікованою (четвертування, колесування, залиття горла розплавленим металом, закопування в землю до плечей, саджання на палю, спалювання тощо). До тілесних покарань належали: побиття батогами, відсікання руки, таврування.

Судочинство

Утвердилися дві форми процесу: розшуковий і змагальний.

Розшуковий (інквізиційний) процес (або слідчий) використовувався значно частіше, ніж у попередній період: справи про церкву і релігію, політичні злочини, вбивство, крадіжки, грабежі і розбій. Розшук починався за заявою потерпілого і за ініціативи державних органів. Докази отримували допитами обвинувачених і свідків, загальним обшуком (масове опитування населення), тортурами.

Змагальний процес зберігався для розгляду майнових і дрібних кримінальних справ. Судоговоріння велося усно, але записувалося у “судовий список” (протокол). З переліку доказів зникло “поле” (судовий поєдинок). Появився інститут відводу судді.

5. Абсолютна монархія в Росії. Держава і право Російської імперії (друга половина XVII – XVIII ст.)

У другій половині XVII ст. головною тенденцією розвитку держави в Росії був перехід від самодержав'я з Боярською думою, від станово-представницької монархії до чиновницько-дворянської абсолютної монархії. Монарша влада досягла найвищого рівня централізації. Абсолютний монарх правив, опираючись на чиновницько-бюрократичний апарат, постійну армію і поліцію. Йому підкорялася церква як ідеологічна сила.

Економічний розвиток Московії зазначеного періоду відзначався подальшим розвитком сільського господарства, зростанням товарного виробництва, розвитком мануфактури, загальнодержавного ринку і розширенням зовнішньої торгівлі, що створювало передумови для виникнення буржуазних відносин. Загострювалися суперечності між боярством і дворянством, феодалами і посадським населенням, російським та іноземним купецтвом. У 1670 – 1671 рр. і 1707 – 1708 рр. Росію потрясли селянські війни.

До особливостей російського абсолютизму віднесемо слабкість буржуазії, відсутність боротьби між дворянством і буржуазією, різке загострення боротьби селян і поміщиків, що вимагало консолідації сил панівних верств. Ці ознаки відрізняли Росію від країн Західної Європи у період абсолютизму.

В Росії абсолютна монархія склалася в ході петровських реформ. Однак уже в Соборному уложенні 1649 р. помітні тенденції переходу до нової форми організації

влади. До титулу московського царя додалось “самодержець”. Після приєднання Лівобережної України його титул формулювався так: “Великий государ, цар і Великий князь всія Великої, Малої і Білої Росії самодержець...”. З 1680-х років перестав скликатися Земський собор. Зміцнювалася приказна система управління. Створення постійного війська сприяло більшій незалежності монарха від дворянського війська. Цар отримав фінансову самостійність і мав можливість утримувати величезний державний апарат. Зменшилося значення Боярської думи, яку поступово замінила Ближня дума. У 1711 р. функції Думи повністю перейшли до Ближньої канцелярії. В лютому цього ж року з утворенням Сенату Ближня дума припинила існування. Відбувалося швидке підпорядкування церкви державі.

На початку XVIII ст. абсолютизм отримав законодавче закріплення у Військовому статуті 1716 р. і Регламенті (Статуті) духовної колегії (1721 р.). “Монархів влада є самодержавна, яким покоряться Сам Бог за совість повеліває”, - йдеться в Регламенті.

Головною особливістю **соціальної структури** Росії періоду становлення абсолютизму стала регламентація статусу кожного стану – дворянства, духовенства, міщан і селянства. За правління Петра I скасовано поділ феодальної верстви на численні станові групи – бояр, дворян, “дітей боярських” та ін. Консолідація дворянства у стан супроводжувалася посиленням його замкнутості. Соборне уложення 1649 р. та Указ про єдиноспадкування 1714р. зрівняв правовий статус вотчини і маєтку під загальним поняттям “нерухома річ” з правом спадкоємства. Дворяни мали монопольне право на земельну власність. Указом про подушний перепис 1718 р. закріплено становище дворянства як єдиного неподатного стану.

Табель про ранги 1722 р. повністю скасував попереднє станове групування всередині феодальної верстви, створивши новий поділ. У Табелі давався перелік чинів: військових – морських, сухопутних, артилерійських, гвардійських; цивільних (статських); придворних. У кожному відомстві чини поділялися на 14 класів, а служба починалася з нижчих чинів. Особи, які дослужилися до чинів 8-го класу, ставали спадковими дворянами, а з 14-го по 9-й клас отримували лише особисте дворянство.

Дворяни починали службу з солдатського звання і служили довічно, а з 1730 р. – 25 років, починаючи з 20-річного віку. За маніфестом імператора Петра III “Про дарування вольності і свободи всьому російському дворянству” 1762 р. дворяни звільнялися від обов’язкової військової (у невоєнний час) і державної служби. Вони були головною державною ланкою. Основними джерелами поповнення дворянського стану були народження і вислуга (перебування визначений термін на державній службі). Тісний зв’язок з вислугою мало набуття дворянства через пожалування ордена та за указом імператора. Особливим актом звання російського дворянина могло надаватися іноземцям.

“Грамота на права, вольності і переваги шляхетського російського дворянства” 1785р. остаточно закріпила привілеї дворян: звільняла від обов’язкової служби, сплачення податків і постійних повинностей та тілесних покарань; зберігала монопольне право на володіння землею і кріпосними селянами; надавала право торгувати і володіти заводами; надавала право створювати станові збори в кожній губернії (дворянські зібрання). Створювався дворянський суд, виборний судовий орган, обиралися органи дворянської опіки. Дворяни мали родовий герб, складалися родові

дворянські книги. Якщо дід і батько протягом 20 років несли царську службу, то внуки могли претендувати на дворянство.

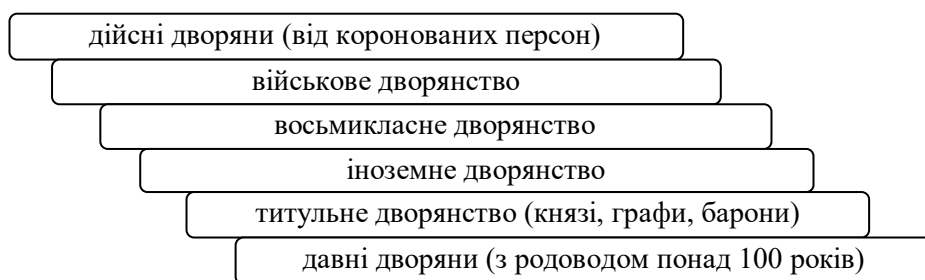

Схема 8.4. Категорії дворян в Російській імперії за “Грамотою ...” 1785 р.

Позбавлення дворянського звання наставало у випадку державної зради, порушення клятви, вчинення кримінальних злочинів (розбою, крадіжки тощо). Посилилася правова регламентація духовенства, яке тривалий час залишалося замкненим станом. Воно поділялося на чорне (чернецтво) і біле (парафіяльне). Церква була великим феодалом, власником маєтностей і кріпосних селян. Петро I намагався обмежити вплив церкви на державні справи і поставити духовенство на державну службу. Для цього створено спеціальний орган влади – Духовну колегію. З безмаєтних священиків стягувався грошовий збір замість служби в армії, а з кожного приходу введено збір 15 карбованців на утримання кінного складу. У 1722 р. введено правила вступу до духовного стану з дворян. У 1764 р. проведено секуляризацію церковних і монастирських земель, а єпархіальні архієреї і монастирі переводилися на штатні оклади. З 1784 р. безмаєтним дітям духовенства дозволялося за бажанням поступати в купецтво, в цехи, в селянство і на військову службу.

Спостерігалася консолідація міщан в єдиний стан. Міщани (городові обивателі) склали більшість міського населення і за “Грамотою на права і вигоди містам Росії” 1785р. поділялися на 6 розрядів: справжні обивателі (володіли землями і будівлями в місті, банкіри та ін.); купці (три гільдії); ремісники (цехові); іноземці; імениті городяни (які двічі обиралися засідателями суду або на посаду міського голови, учені, художники, підприємці з капіталом понад 50 тис. крб., банкіри з капіталом понад 100 тис. крб., музиканти, оптові торговці); населення посаду, яке не увійшло до попередніх розрядів. Селяни склали основну масу залежного населення і були головною продуктивною силою суспільства.

Таблиця 8.6. Категорії селян в Російській імперії XVIII ст.

<i>Категорія</i>	<i>Правовий статус</i>
державні	належали державі; платили оброк і несли повинності на державних землях; фактично особисто вільні (мали право орендувати і купувати землі, вести промисли, змінювати місце проживання)
кріпосні (приватновласницькі)	несли повинності (оброк і панщину) на користь дворян-поміщиків; були прикріпленими до землі і мали дуже обмежені особисті права
монастирські і церковні	жили на церковних землях, відробляли повинності (з 1762 р. передані у відання колегії економіки)
палацові	жили і працювали на імператорських землях (царська вотчина)
посесійні	селяни, приписані до заводів і фабрик
одnodворці	нащадки людей служилих, поселених на прикордонних територіях

Селяни платили подушний податок (запроваджений Петром I у 1719 р.), несли панщину і оброк, рекрутську, мостову повинності. Робочими людьми називалися селяни, які розорилися, і городяни.

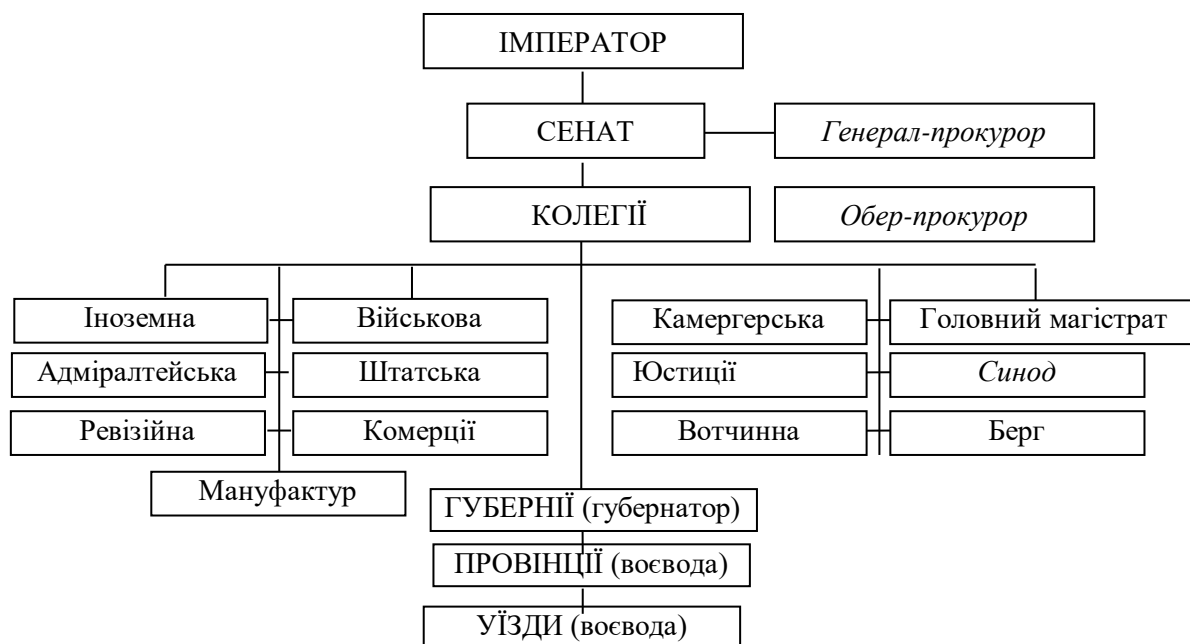

Схема 8.5. Державний механізм Російської імперії першої половини XVIII ст.

У 1711 р. створено Сенат – найвищий виконавчо-розпорядчий, судовий орган. Він здійснював функції верховної державної влади. Склад Сенату призначався царем. При Сенаті створено посаду генерал-прокурора, який здійснював контроль за діяльністю Сенату. По смерті Петра I Сенат став найвищим судовим органом. Петро I змінив прикази новими галузевими виконавчими органами – колегіями.

У 1702 р. ліквідовано губні і земські хати, а їх функції передані воєводам. У 1708 р. територія країни була поділена на 8 губерній. До кінця XVIII ст. губерній було близько 50. Вони ділилися на повіти. В основі адміністративного поділу лежала кількість податного населення. Значний вплив на місцеве управління мали дворянські зібрання повітів і губерній.

Однією з реформ Петра I стало створення загальної і політичної поліції. За міською реформою створено магістрати, а у 1785 р. – виборну загальну думу.

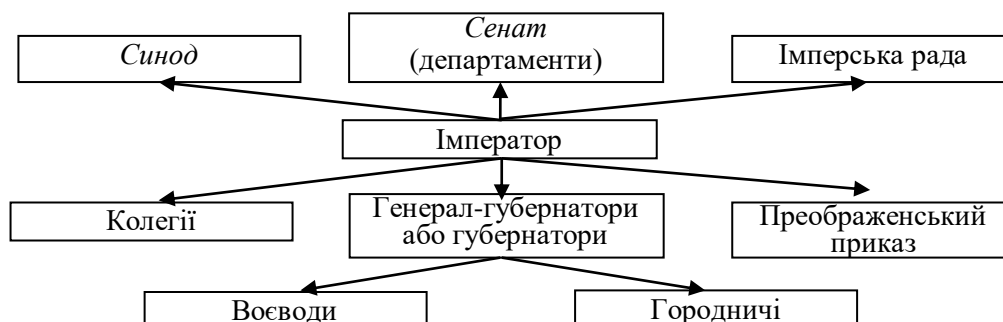

Схема 8.6. Державний механізм Російської імперії у другій половині XVIII ст.*

*Шостенко І.І., Шостенко О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003. – 104 с.

Юридичне оформлення регулярної армії відбулося за Військовим статутом 1716 р. і Морським статутом 1720 р. Указом 1705 р. введено рекрутську повинність, якій підлягали люди податних станів: селяни всіх категорій і міщани (з 20 дворів – 1 рекрут). Указом 1706 р. рекрути набиралися з боярської вотчини (від 300 дворів – 1 рекрут), старих поміщиків і купецтва (від 100 дворів – 1 рекрут). З 1766 р. рекрути набиралися з усього податного населення: палацових, чорносошних, церковних, поміщицьких, посесійних селян тощо.

Таблиця 8.7. Види законодавчих актів у Російській імперії

<i>Вид акту</i>	<i>Сфера правового регулювання</i>	<i>Приклад</i>
укази	регулювання найважливіших напрямів розвитку держави	Указ про єдиноспадкування від 18 березня 1714 р., ін.
регламенти	створення державних органів управління, визначення їх структури та порядку роботи	Генеральний регламент колегії від 29 лютого 1720 р., ін.
статути	збірники законів, що містили норми права, належні до певної сфери діяльності держави	Військовий статут 1716 р., Статут про векселі 1722 р., ін.
маніфести	проголошення особливо важливих і урочистих заходів	Маніфест про дарування вільності і свободи всьому російському дворянству 1762 р.
артикули	кодифіковані галузеві збірки норм права	Артикул військовий 1715 р. (кримінальний кодекс), Коротке зображення процесів або судових тяжб 1715 р. (процесуальний кодекс)

Джерелом права залишалося Соборне уложення 1649 р. Спроби створити нове Уложення за часів правління Петра I і Катерини II не мали успіху.

Правове регулювання власності

Значна увага приділялася регулюванню права власності на нерухоме майно, насамперед на землю. Завершився тривалий процес формування єдиного правового режиму вотчини і маєтків. Указом від 23 березня 1714 р. “Про порядок спадкоємства в рухомих і нерухомих володіннях” визначалися основні правила набуття і користування цими видами землеволодіння. Власність могла передаватися за заповітом одному з синів, а за відсутності заповіту вона переходила старшому сину. За відсутності синів нерухомість переходила дочці. Заборонялося відчужувати нерухомість, за винятком продажу “за особливою потребою”. Указ про єдиноспадкування скасований у 1781 р. на вимогу дворян.

Землі, що не були власністю дворян, належали державі. Вона зберігала право власності на корисні копалини і ліси. Для заохочення промисловості власникам земель дозволялося створювати заводи (у тому числі на казенних землях) або ж отримувати 1/32 частку прибутку від розробки корисних копалин на їх землях.

заволодіння нікому не належною річчю (добування корисних копалин, відлов тварин, риби)	
приплід від тварин і плоди рослин	наділення землями від держави
приріст земель через географічні умови (наприклад, високий берег ріки)	договори (дарування, міна, купівля-продаж, застава)
знахідка (якщо не виявлений власник) або винагорода у розмірі 1/3 вартості речі	

Схема 8.7. Способи набуття права власності в Російській імперії XVIII ст.

Великого розвитку набуло зобов'язальне право, за яким дворяни, духовенство і купецтво мали широкі можливості, а права міщан і селян обкладалися великими обмеженнями. Відомі такі види договорів: купівлі-продажу, підряду, дарування, міни, товариства, особистого і майнового найму, поклажі. Набули подальшого розвитку відносини кредитування. Тривалий час заборонялося стягувати відсотки з боржника.

Шлюбно-сімейні стосунки

Указом про єдиноспадкування 1714 р. визначено шлюбний вік 20 років для чоловіків і 17 років для жінок. Згодом відновлено попередні рамки шлюбного віку – 15 і 13 років відповідно. Лише у 1830 р. ці рамки встановлено так: 18 років для чоловіків; 16 – для жінок.

Значний вплив на регулювання шлюбно-сімейних стосунків мала церква, зокрема Синод, що з петровських часів був підконтрольний світській владі. Синод встановив граничний шлюбний вік у 80 років, засудив невідповідність віку між подружжям, але й не заборонив його. Указ 1724 р. вимагав враховувати волю наречених під загрозою штрафу. Для вступу у шлюб потрібне було знання основ віровчення, а для державних службовців – дозвіл начальства. Указ 1714р. дозволяв вінчати дворян, які нададуть свідоцтво про знання граматики, арифметики і геометрії.

страата за державний злочин або заслання на довічну каторгу чоловіка (шлюб вважався розірваним автоматично)	
постриження в ченці обох з подружжя при досягненні дружиною 50 років і за відсутності малолітніх дітей	
безвісна відсутність протягом 5 років одного з подружжя	невиліковна хвороба, засвідчена лікарями
перелюб одного з подружжя	
нездатність до співжиття у шлюбі (із заборонаю такому чоловіку повторно вступати у шлюб)	
замах на життя чоловіка	навернення у християнство одного з подружжя при небажанні іншого

Схема 8.8. Підстави припинення шлюбу у праві Російської імперії

Справи про розлучення розглядала духовна консисторія, яка направляла рішення на розгляд архієрея. Законодавство прописувало владу батьків над дітьми, до яких дозволялося застосовувати тілесні покарання. Набув розвитку інститут опіки над неповнолітніми. Розширилися майнові права дружини. Вона зберігала право власності на посаг і на набуту власність, включно з правом відчужувати нерухомість.

Кримінальне право

Відбувалося посилення репресивних заходів проти залежного населення. З джерел кримінального права відзначимо Артикул військовий 1715 р. У часи правління Петра I з'явився термін “злочин” як діяння суспільно небезпечне для панівних верств і держави. Детальніше розглядалися діяння випадкові, умисні і вчинені з необережності. Встановлено більш чіткі відмінності між умисним і навмисним, тобто наперед задуманим наміром. Умисне вбивство каралося стратою через відсікання голови, навмисне – колесуванням.

На відміну від Соборного уложення, Артикул військовий визначав стан сп'яніння як обтяжуючу обставину скоєння злочину. Закон розглядав різні форми співучасті, але відповідальність співучасників звичайно була однаковою. Зберігалися прогалини в

юридичному закріпленні принципу індивідуальної відповідальності. За скоєння певних злочинів разом з винуватцями відповідали їх близькі – дружина і діти. Вдосконалено систему злочинів. На першому місці перебували злочини проти церкви, за ними – державні та військові злочини. Розвивалася система посадових, майнових і злочинів проти особи.

Ускладнилася система покарань. Почали використовувати працю засуджених під час відбування ними покарань. У 1699 р. як вид покарання запроваджено заслання на каторгу, якою все частіше замінювали страту. Каторжні роботи призначалися за важкі злочини. Каторга могла бути пожиттєвою, строковою і безстроковою. На каторгу (окрім довічної) засилали не лише засудженого, але і його сім'ю. Каторжні роботи застосовувалися і до злісних боржників. У XVIII ст. розширено застосування тюремного ув'язнення.

Судочинство

Внаслідок реформ Петра I змагальний процес був практично витіснений панівною розшуковою або інквізиційною формою судового процесу. Суд був покликаний стати швидким і рішучим знаряддям в руках держави для придушення селянських повстань і бунтів, тобто усяких спроб порушення сформованого суспільного феодально-поміщицького ладу. Станова організація судів, особливі процесуальні пільги для дворянства характеризували процес у XVIII ст.

Одночасно посилення державою законодавчої регламентації процесуального права все жорсткіше обмежувало свавільну діяльність суду і оцінку ним обставин справи. Воля сторін і воля суду замінюється волею законодавця. Залишалися значною мірою нерозділеними кримінальний і цивільний процеси. Загальний хід процесу, назви документів і дій були у цілому однаковими і для кримінальних, і для цивільних справ.

Закон закріпив раніше не відому струнку систему судових органів. Для здійснення правосуддя створювалися спеціальні органи. У 1719 р. в 9 містах створено колегіальні суди, а в інших – одноосібні. Після Петра I судові справи вирішували губернатори і воєводи. У 1775 р. для дворян створено суд повіту і верхній земський суд, для міщан – городовий і губерньський магістрати. Державні селяни отримали судові органи – нижню і верхню розправу. Поміщицьких селян судили поміщики або їх прикажчики (окрім вбивства, розбою і політичних злочинів). В губерніях створювали палати кримінального і цивільного суду як апеляційні і ревізійні інстанції для судів губерній. Тривалий час зберігалися нерозділеними стадії досудового слідства і судового розгляду справи. В останній чверті XVIII ст. слідство передали поліції.

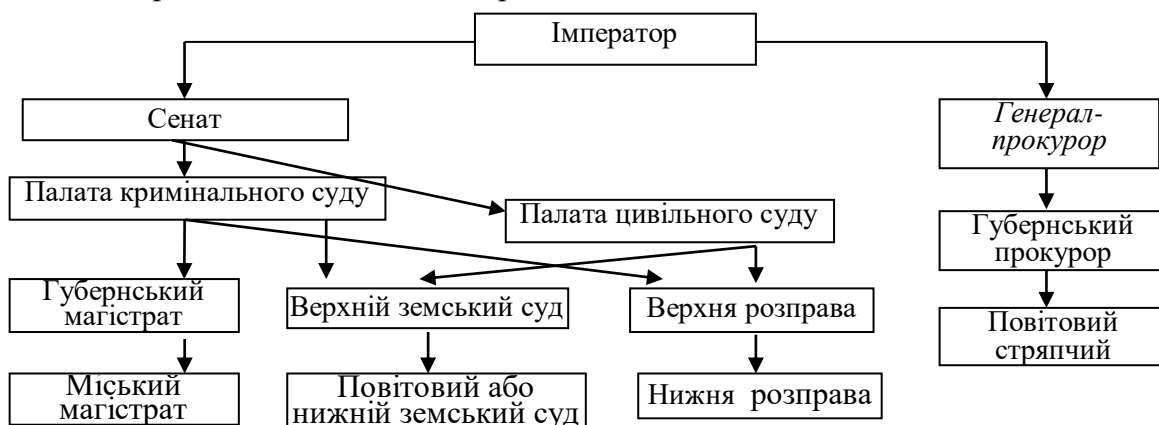

Схема 8.9. Судоустрій в Російській імперії останньої чверті XVIII ст.

За час правління Петра I проведено військово-судову реформу. Існував такий порядок судочинства: людей служилих вищого і середнього чину (бояр, окольничих, московських і городових дворян) судили полкові командири (воеводи); дітей боярських, дворян – полкові судді; стрільців, гармашів і даточних людей – стрілецькі і сотенні голови; драгунів, рейтарів, солдатів – свої полковники.

У 1702 р. створено військові суди, структура і діяльність яких регламентувалися Військовим статутом 1716 р. Нижчою інстанцією Військового суду був полковий суд (полковий кригирехт), що включав голову – полковника, підполковника або майора і 6 ассесорів (2 капітани, 2 поручики і 2 прапорщики). Апеляційною інстанцією для полкових судів був генеральний кригирехт. Він же здійснював суд у найважливіших справах. Генеральному суду були підсудні всі державні злочини, злочини цілих частин військ, злочини, вчинені вищими чинами та злочини проти них.

Поряд з генеральним і полковим судами для військового часу створювався “скорорешительный” суд, що ухвалював вирок на місці злочину (зазвичай – страту), який одразу виконували. Допитів, обговорень у справі не проводили. Військово-кримінальне законодавство Петра I передбачало страту у 122 випадках. Численні покарання характеризувалися жорстокістю. Судовий устрій і судочинство, розроблені за Петра I, діяли аж до реформ другої половини XIX ст.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основну форму феодального землеволодіння у Візантії.
2. Яким було становище рабів у Візантії ?
3. Що являла собою Еклога як пам’ятка візантійського права ?
4. Які підстави розірвання шлюбу за візантійським правом ?
5. Які характерні риси феодалізму в Росії відповідали аналогічним тенденціям розвитку феодальних держав Західної Європи ?
6. Яке значення терміну Юр’єв день ?
7. Назвіть основні соціальні верстви міста у Великому князівстві Московському.
8. Яке значення мав Судебник 1497 р. для розвитку російського права ?
9. Які повноваження мав Земський собор як станово-представницький орган влади у Московській державі ?
10. Що означає термін “губна ізба”?

Тема 8. Держава і право Англії у XVII – XIX ст.

1. Становлення держави і права буржуазного (капіталістичного) типу.
2. Причини, передумови, особливості та етапи англійської революції.
3. Законодавство англійської революції. Зміни системи права.
4. Становлення і розвиток конституційної (дуалістичної) монархії в Англії у XVII – XIX ст.
5. Зміни в праві Англії у XVIII – XIX ст.

1. Становлення держави і права буржуазного (капіталістичного) типу

Період XVI – XVIII ст. в країнах Західної Європи характеризувався утвердженням нового типу суспільно-економічної системи – капіталістичних відносин, якому відповідав новий тип держави і правової системи – буржуазний. Головними ознаками буржуазної держави стало утвердження і впровадження у практику концепцій “правової держави” як держави рівноправних громадян і верховенства права, “громадянського суспільства”, яким відповідає прогресивний демократичний політичний режим. Докорінні перетворення відбулися під впливом взаємопов’язаних соціально-економічних, політичних та ідеологічних процесів, що здійснили переворот у свідомості людей, створили відповідну систему цінностей нового суспільства.

Первинно термін “буржуазія” вживався для позначення вільних городян середньовічного французького міста, згодом – представників середнього класу у Франції та інших європейських країнах. З розвитком міст і торговельної активності у Західній Європі наприкінці епохи Середньовіччя до буржуазії належали купці, банкіри та інші заможні підприємці. Їх особливі інтереси (недоторканість і безпека власності, свобода та ін.) зробили цю суспільну верству ворогом феодальної аристократії та союзником нових національних монархів. Досить швидко буржуазія повернулася проти абсолютизму як пережитку феодалізму і стала на захист парламентських інституцій, що дали їй політичну владу. Власне прагнення здобути політичну владу як гарантію своїх економічних інтересів і стабільності стало головним мотивом участі буржуазії у революціях в Нідерландах (1566 – 1609 рр.), Англії (1640 – 1660 рр.), Франції (1789 – 1794 рр.), які в історіографії прийнято називати класичними буржуазними революціями.

Сам термін “буржуазний” сьогодні викликає в науці неоднозначне сприйняття, адже за радянських часів під впливом марксизму-ленінізму це слово було максимально вульгаризоване. Власне через такі якості представників буржуазії, як орієнтованість на прибуток і примноження власності, ощадливість, соціальну активність, мобільність вони часто ставали об’єктами насмішок як старої феодальної землевласницької аристократії, так і зневажливого ставлення представників робітничого руху та відповідно провідників соціалістичного політичного руху. Один з ідеологів соціалізму німецький філософ та економіст К. Маркс назвав буржуазію панівним класом капіталістичного суспільства, яке існує за рахунок експлуатації найманої праці пролетаріату. Саме тому привертає увагу означення окремими сучасними українськими

вченими цієї верстви суспільства Нового часу та відповідного їй типу суспільної діяльності як “підприємці” і “підприємництво”¹.

Поступовому утвердженню нового типу суспільно-економічних відносин відповідало становлення нового типу соціальної організації, яким стало громадянське суспільство. Ідея громадянського суспільства своїм корінням сягає часів Стародавніх Греції і Риму. З часом усталилося розуміння громадянського суспільства як спільноти рівноправних громадян, яка не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Головним суб’єктом такого суспільства є людина. У ньому вільно розвивається індивідуальне та колективне життя, максимально доцільно децентралізована державна влада і місцеве самоврядування, демократично розв’язуються суспільно-політичні проблеми на основі консенсусу.

Поняття “громадянське суспільство” по різному тлумачиться в суспільних науках. Впровадження в суспільно-політичну практику цього терміну пов’язане з ідеєю “природних прав” людини, яка у XVII ст. була засадничою у формуванні і поширенні юридичної свідомості, політико-правових концепцій, насамперед теорії “суспільного договору”. Нідерландські філософи Г. Гроцій та Б. Спіноза під “природними правами” розуміли свободу переконань і думок, свободу володіння і користування власністю, рівність людей у правах та обов’язках, їх захищеність від сваволі з боку інших індивідів, суспільства і держави. Англійський філософ Дж. Локк вважав, що люди домовилися заснувати державу з метою надійного забезпечення природних прав, рівності і свободи, захисту особи та власності – цінностей громадянського суспільства. Сучасна політична думка трактує громадянське суспільство як суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини. Це суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

В контексті всесвітнього історичного процесу громадянське суспільство як форма життєдіяльності людини прийшло на зміну станово-кастовому суспільству, що було притаманне рабовласницькій та феодальній епохам. Формування громадянського суспільства пов’язане з утвердженням капіталістичного (буржуазного) ладу. Воно в своїй основі має правову державу та одночасно лише стабільне громадянське суспільство уможливує утворення правової держави. Високорозвинене громадянське суспільство є основою стабільного демократичного політичного режиму.

Таблиця 10.1. Головні ознаки громадянського суспільства

відокремлена від держави структура суспільства, до якої належать різні асоціації, добровільні об’єднання
адекватний вільним відносинам обміну суспільний лад, політична система, за якою держава є похідною від громадянського суспільства та процесів в ньому
наявність ринку, вільної конкуренції, відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними рівними у правах власниками
повага до громадянських прав, які вважаються первинними у порівнянні з державними приписами
свобода особистості (в рамках суспільних і правових законів)
плюралізм думок та інтересів
саморегулювання відносин між громадянами на основі моральних норм та високої правосвідомості

¹ Орлова Т.В. Історія сучасного світу: навч. посіб. Київ: Знання, 2006. 551 с.

Процес становлення громадянського суспільства, як і капіталістичних відносин та відповідного їм світобачення, розвивався нерівномірно і затягнувся у провідних країнах світу аж до другої половини ХХ ст. Провідними державами у цьому процесі стали Англія, Франція та США.

Розвиток громадянського суспільства зумовив появу якісно нового типу держави, сутність та рівень розвитку якої на пряму залежали від стану суспільних відносин. На зміну “поліцейській державі”, притаманній добі абсолютизму з її тотальною регламентацією суспільного життя, загальним державним контролем за населенням та широкими адміністративно-поліцейськими повноваженнями, прийшла “правова держава” із захистом прав людини і юридичною рівноправністю громадян. В основі її практичного функціонування – розподіл державної влади на три гілки (законодавчу, виконавчу і судову) та практичне втілення системи народного представництва через виборні владні інститути. Буржуазна (капіталістична) держава мала в ідеалі ліберальний характер, а її функції та підходи до взаємодії з індивідом-підприємцем і суспільством дав можливість назвати її державою-“нічним сторожем”. Подолання провідними суспільствами усталеного історичного ментального-психологічного сприйняття держави як наглядової і карально-репресивної машини та розвиток капіталістичних відносин сприяли поступовому зростанню соціальних функцій ліберальної держави.

Панівною формою державного правління залишалася монархія, хоча під тиском нової суспільної верстви – буржуазії її старі феодальні елементи поступово трансформувалися у демократичні республіканські інститути і механізми. Період XVII – XVIII ст. у провідних країнах Європи (Англія, Франція) переважно характеризувався союзом правлячих прошарків дворянства і буржуазії. Відмінним шляхом розвивалися США.

Становлення громадянського суспільства, що змінило тип держави, сприяло зміні системи права.

Таблиця 10.2. Головні принципи буржуазного (капіталістичного) права

індивідуалізму	звільнення особистості від станових, корпоративних, цехових та інших феодальних обмежень
Свободи	набір економічних, політичних, соціальних, релігійних свобод людини
Законності	рівність усіх перед законом; першість закону як універсального і загально визнаного регулятора суспільних відносин
верховенства права	суверенним творцем права стає народ, суверенність якого виявляється через представницькі законодавчі органи влади

Таблиця 10.3. Характерні риси буржуазного (капіталістичного) права

рецептоване право попередніх епох (рабовласницької та феодальної)
виникло у вигляді інтегрованих національних правових систем, що зумовило зародження інтернаціональних правових систем (романо-германська та англо-саксонська)
право набуло системного характеру
законодавчі акти стали основним джерелом права
відбулося інституційно-структурне оформлення традиційних галузей права (цивільне, кримінальне), формування нових галузей права, притаманного саме капіталістичним відносинам (конституційне, акціонерне, банківське, страхове, митне тощо)

2. Причини, передумови, особливості та етапи англійської революції

Держава і право Англії буржуазного типу виникли в ході революції XVII ст. Її ідеологічну платформу склали гасла церковної реформи і відновлення “стародавніх звичаїв і вольностей”. Англійська революція мала загальноєвропейський вплив.

На початку XVII ст. в країні інтенсивно формувалися основні класи буржуазного суспільства: буржуазія (промислова, торгова, фінансова), пролетаріат (міський і сільський), фермерство. Дворяни поділялися на т. зв. “старе дворянство” (*лендлорди*) і “нове дворянство” (джентрі).

Таблиця 10.4. Причини англійської революції

<i>Політичні</i>	<i>Соціально-економічні</i>
“незавершений” абсолютизм (продовжував існувати парламент; відсутність регулярної армії; незначна бюрократизація державного апарату; фактично незалежна від монарха система місцевого управління)	активний розвиток капіталістичних відносин, що входили в суперечність із залишками феодалізму
збереження старих феодальних державно-правових інституцій	сваволя королівської адміністрації зі стягування податків, обкладення митом
суперечки напівфеодальної і напівабсолютистської королівської влади з парламентом, що виражав інтереси буржуазії і джентрі	обмеження торгівлі і промислового виробництва, панування державних монополій
переслідування парламентської опозиції, тривала відсутність засідань парламенту (1628-1640 рр.)	сваволя королівських військ, грабунки мирного населення
сваволя королівських чиновників і суддів	фінансова криза
поширення законів воєнного часу на мирний час	
прагнення корони реставрувати ненависний більшості населення англіканський варіант католицизму	

Рушійною силою революції став союз англійської буржуазії з джентрі, які виступили проти монархії, феодального дворянства і офіційної церкви. З останнього випливає, що революційний рух в Англії мав яскраво виражений релігійний характер. Найбільш послідовні прихильники реформаційних процесів у церкві – англійські кальвіністи – пуритани (лат. “*purus*” – чистий) вимагали змін як в церкві (очищення від залишків католицизму), так і в державі. Ідеологія пуританізму (протестантизму) стала ідеологічною основою капіталістичної (буржуазної) життєвої філософії.

Поштовхом до розгортання революційних подій стало шотландське повстання 1637 – 1638 рр., що спалахнуло у результаті спроби англійського абсолютизму посилити контроль над Шотландією. Це повстання мало наслідком війну Шотландії та Англії, в якій на боці Шотландії виступила королівська опозиція.

Таблиця 10.5. Політичні табори в ході англійської революції *

Реакційний табір	Революційний табір
склад:	склад:
<ul style="list-style-type: none"> • феодальне дворянство • англіканське духовенство 	<ul style="list-style-type: none"> • джентрі • буржуазія
Вимоги:	Вимоги:
<ul style="list-style-type: none"> • збереження феодальних порядків 	<ul style="list-style-type: none"> • буржуазні перетворення під знаком

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник для дистанційного навчання. Київ: Ун-т “Україна”, 2005. 213 с.

та церкви		“очищення” церкви; <ul style="list-style-type: none"> • завершення реформації; • створення нової церкви
<i>У ході революції у таборі пуритан остаточно визначилися три основні течії: пресвітеріани, індепенденти, левелери</i>		
Течія	Соціальний склад	Вимоги
Пресвітеріани	Велика буржуазія, верхівка джентрі	<ul style="list-style-type: none"> • Обмеження королівського свавілля; • встановлення конституційної монархії; • очищення церкви від пережитків католицизму та її реформа за зразком європейського протестантизму
Індепенденти	Середнє та дрібне дворянство, середні прошарки міської буржуазії	<ul style="list-style-type: none"> • Встановлення обмеженої монархії; • визнання невід’ємних прав і свобод підданих; • ліквідація централізованої церкви та створення незалежних від адміністративного апарату місцевих релігійних общин
Левелери (“урівнювачі”)	Ремісники, селяни	<ul style="list-style-type: none"> • Ідея народного суверенітету; • загальна рівність; • проголошення республіки; • встановлення загального чоловічого виборчого права; • повернення “огорожених” земель; • реформа складної та громіздкої системи “загального права”
Дігери (“копачі”) (виділилися з левелерів)	Найбідніше селянство, пролетаріат	<ul style="list-style-type: none"> • Ліквідація приватної власності на землю та предмети споживання

У подіях англійської революції (хронологічні рамки – 1640 – 1660 рр.) можемо виділити такі етапи.

Таблиця 10.6. Етапи англійської революції

<i>Період</i>	<i>Назва</i>	<i>Основні події</i>
1640 – 1642 рр.	конституційний	Центр боротьби – парламент. Пресвітеріани вимагали мінімального обмеження королівської влади. Початок правління Довгого парламенту (1640 – 1653 рр.) з пресвітеріанською більшістю. Ліквідовано репресивні органи абсолютизму Зоряну палату і Високу комісію. Розширено повноваження парламенту. Фактично скасовано абсолютну монархію і встановлено обмежену конституційну монархію. Після спроби перевороту король Карл I у січні 1642 р. залишив Лондон і на чолі роялістів почав готувати війну з парламентом.
1642 – 1649 рр.	громадянська війна	Війна між прихильниками короля (роялістами) і парламенту. Завершилася повною поразкою роялістів і полонем короля. Зростали суперечки між пресвітеріанами та індепендентами. Невдоволення простих солдат і селян, які нічого не отримали, зумовило рух левелерів. У січні 1649 р. Палата Громад проголосила себе носієм верховної влади в країні. Страта короля Карла I. Скасування королівського титулу і Палати Лордів.
1649 – 1653 рр.	індепендентська республіка	Проголошення першої і останньої республіки в історії Англії. Апогей революції. Усю повноту державної влади уособлював однопалатний парламент. Індепенденти на чолі з О. Кромвелем отримали у власність великі земельні володіння. Масове невдоволення селян вилилося в рух дігерів. Заколоти в армії. Посилення репресій проти політичних супротивників.

1653 – 1658 рр.	протекторат Кромвелля	Встановлення військової диктатури на чолі з Олівером Кромвелем. Парламент декілька разів розпускався і практично не працював.
1658 – 1660 рр.	реставрація монархії	Після смерті О. Кромвелля у 1658 р. і невдалих спроб його сина Річарда утримати владу у 1660 р. рішенням парламенту відновлено конституційну монархію. Королем проголошено Карла II.

3. Законодавство англійської революції. Зміни системи права

Як зазначалося, однією з головних особливостей англійської революції стало тісне переплетення інтересів підприємницьких кіл (буржуазії) та землевласників (джентрі), які не ставили за мету кардинальну зміну старої політичної і правової системи країни. Тому непримиренна опозиція королівській владі та англіканській церкві з боку союзу цих суспільних угруповань, які прагнули розширення своєї політичної та економічної влади, зумовлювалася неприйнятними для англійського суспільства сторонами законодавчої і судової політики абсолютизму (земельної, торгово-промислової, релігійної тощо).

Перша програма змін була запропонована парламентом королю у прийнятій 1628 р. “Петиції про права”, що мала характер вимог:

- ✓ не стягувати податків і зборів в королівську скарбницю без згоди парламенту, висловленої окремим законодавчим актом;
- ✓ не ув’язнювати за відмову платити незаконні податки;
- ✓ припинити практику військових постоїв армії у будинках цивільного населення;
- ✓ заборонити практику надання особам спеціальних повноважень, які можуть бути підставою для застосування до підданих смертної кари всупереч законам країни.

Вимоги парламентської опозиції призвели до розпуску парламенту і тривалого одноосібного правління Карла I (1629 – 1640 рр.). Однак в умовах війни з Шотландією король був вимушений знову звернутися до парламенту. Довгий парламент прийняв ряд важливих актів. За “Трирічним актом” від 16 лютого 1641 р. парламент повинен був скликатися щонайменше один раз на три роки, а за незгоди короля міг скликатися іншими особами (перами, шерифами). Окремий закон забороняв переривати, переносити засідання і розпускати парламент інакше, як за парламентським актом.

Прийнята 1 грудня 1641 р. “Велика ремонстрація” містила перелік зловживань королівської влади за час правління Карла I. Документ передбачав свободу торгівлі і підприємництва, потребу встановлення пресвітеріанської церкви, створення відповідального перед парламентом уряду. Акт містив вимогу призначення королем посадовців за погодженням з парламентом. Король відмовився утвердити “Велику ремонстрацію”.

Велике значенні в ході роботи Довгого парламенту мало аграрне законодавство. Парламент, прагнучи покрити великі видатки скарбниці на ведення війни з Шотландією та утримання армії, видав значну кількість актів про конфіскацію земель та іншого майна роялістів з правом їх подальшого розпродажу. Прикладом є “Акт про покладання витрат по веденню війни на прихильників короля”. Аграрне законодавство підірвало позиції старого дворянства, вело до знищення багатьох феодальних маєтків та перетворення значної маси земель на капіталістичну власність.

Під час громадянської війни велику увагу приділено військовому законодавству. Наприклад, “Ордонанс про нову модель війська” 1645 р., прийнятий за ініціативою

Кромвеля, передбачав утворення замість ополчення окремих графств загонів постійної армії, що утримувались за рахунок держави.

Ряд законів мали антицерковний характер. Так у 1643 р. скасовано єпископат і запроваджено пресвітеріанський церковний устрій. У жовтні 1646 р. видано “Ордонанс про конфіскацію земель архієпископів і єпископів”, що поклав початок секуляризації церковних земель. Значна частина цих земель стала власністю буржуазії і джентрі. Новий статус цих земель закріпив у 1646 р. “Акт про відміну системи феодалських лицарських тримань і перетворення їх у вільні лицарські тримання “на загальному праві”, тобто передбачалася фактична їх передача у приватну власність. Колишні лицарські тримання були звільнені від умов феодалського землеволодіння, але копігольд (земельна залежність селян від лендлордів) як форма тримання був збережений. Зрештою парламент підтвердив законність обгороджувань селянських земель, що мало негативні соціальні наслідки.

Наприкінці періоду громадянської війни парламент виступив у ролі судді короля. Палата Громад 23 грудня 1648 р. прийняла рішення судити короля. Однак Палата Лордів відхилила його. Тоді Палата Громад проголосила себе верховною владою і утворила комісію із 135 чоловік. Суд визнав короля Карла I винним в розв’язанні війни проти свого королівства (шотландців) і парламенту, тобто за статтею державна зрада, і засудив до страти як “тирана, зрадника і убивцю, відкритого і нещадного ворога англійської нації”. Незабаром прийнято акти про скасування королівського титулу і Палати Лордів (березень 1649 р.).

Конституційне закріплення республіканської форми правління завершене актом 19 травня 1649 р., за яким проголошувалося утворення республіки. Верховною владою в державі став однопалатний парламент. Найвища виконавча влада передана Державній раді у складі 41 особи, яка несла відповідальність перед парламентом та обиралася ним на 1 рік. Фактичне керівництво радою здійснювала військова рада на чолі з О. Кромвелем.

Подальшого розвитку набуло аграрне законодавство. У липні 1649 р. парламент видав “Акт про продаж володінь, манорів і земель, які належали королю і наслідному принцу”. Придбана конфіскована нерухомість закріплювалася за покупцями актами парламенту або через видачу відповідних патентів. Законодавчі акти про розпродаж конфіскованих земель відповідали інтересам впливових кіл держави. Земля стала власністю заможної верхівки суспільства і не могла потрапити до рук основної частини селянства. Виступи селян (рух дігерів) спричинили репресії із застосуванням військової сили.

Революція не зачепила чимало феодалських поземельних інститутів (система майорату, особливий порядок розпорядження родовим майном тощо). Однак вона сприяла перетворенню землі на товар, відкрила шлях до подальшої експропріації громадських земель у селян, зміцнення нових капіталістичних принципів і підходів до земельної власності.

Законодавство революційного періоду стосувалося регулювання промислової діяльності і торгівлі. Підприємницькі кола використовували свої позиції в парламенті для усунення залишків феодалського господарювання у цій сфері та утвердження основ буржуазних відносин. У боротьбі з королівськими монополіями парламентарі навіть

прийняли акт (листопад 1640 р.) про виключення зі свого складу осіб, які в період безпарламентського правління порушили закон, що забороняв монополії.

У серпні 1650 р. прийнято “Акт про заохочення і про установлення торгівлі англійської держави”. Виданий у жовтні 1651 р. Навігаційний акт (“Акт про збільшення торговельного флоту і заохочення мореплавства англійської нації”) зміцнював позиції англійських купців і судновласників в європейській і колоніальній торгівлі. Він передбачав обмеження для іноземних підприємців в Англії і колоніях.

Певне значення мало соціальне законодавство, яке, втім, було фрагментарним, оскільки парламент, опікуючись створенням умов для розвитку підприємництва, приділяв цим питанням незначну увагу. Наприклад, у квітні 1649 р. Палата Громад прийняла ухвалу про визначення заробітної плати ремісників, яка, втім, не встановила нових принципів у порівнянні із середньовічними нормами. У червні 1657 р. прийнято “Акт проти бродяг і гультяїв, ледачих і безпутних людей”, в якому йшлося про необхідність суворого застосування норм дореволюційного законодавства про жебраків і бродяг. В дусі середньовічної моралі передбачено страту за кровозмішання і подружню невірність.

Встановлення режиму протекторату з приходом військової диктатури Кромвеля закріплене у конституції, розробленій групою офіцерів, яка отримала назву “Знаряддя управління” (16 грудня 1653 р.). За ст. 1 вища законодавча влада належала лорду-протектору і народу, представленому в парламенті. Однопалатний парламент обирався на три роки. Акт передбачав високий майновий ценз для виборців (200 ф. ст.). Виборчих прав не мали католики і учасники війни на стороні короля. Закони приймалися парламентом і передавалися лорду-протектору на затвердження.

Виконавча влада належала лорду-протектору і Державній раді. Посада лорда-протектора була довічною, але виборною. Лорд-протектор командував збройними силами, оголошував війну і укладав мир, призначав нових членів вищого виконавчого органу і офіцерів, які очолювали адміністративні округи. Головною опорою протектора залишалася армія, яка використовувалася для підтримки порядку в різних регіонах. Країна була поділена на 12 військових округів і управлялася генерал-майорами, які були особисто відповідальними перед Кромвелем та володіли широкими повноваженнями.

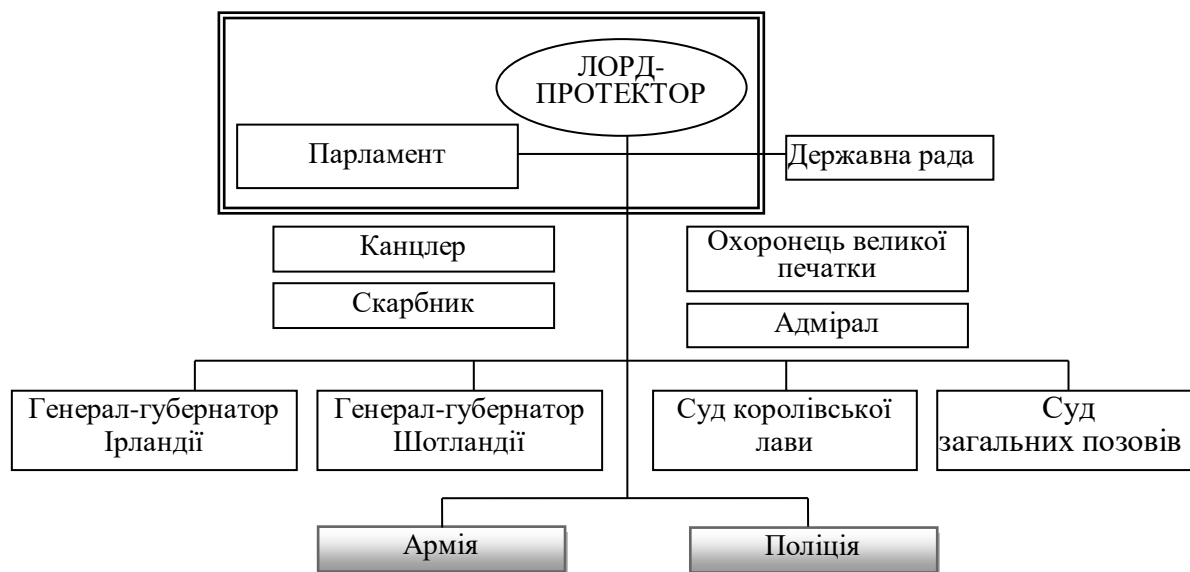

Схема 10.1. Державний механізм протекторату Кромвеля

У цілому парламентське законодавство, прийняте в роки революції, мало фрагментарний характер, а тому не спричинило кардинальних змін як структури законодавства, так і системи права в цілому.

Під час революції до парламенту поступали численні скарги на діяльність суб'єктів системи “загального права” і “права справедливості” – зловживання суддів і здирицтво юристів, членів закритих адвокатських корпорацій (іннів). У петиціях висувалися вимоги докорінного реформування права. Під час роботи Довгого парламенту декілька разів ставилося питання про скасування старої правової системи. Комітету з реформи права доручили виявити недоліки в діючому праві і запобігти труднощам, що виникали внаслідок процесуальної тяганини та неупорядкованості судочинства. Однак діяльність комітету виявилася формальною і неефективною. Основна маса членів парламенту не була зацікавлена у докорінних реформах права. Супротив реформам чинили практикуючі юристи.

4. Становлення і розвиток конституційної (дуалістичної) монархії в Англії у XVII – XIX ст.

Наприкінці 1650-х рр. в країні посилювалося незадоволення режимом протекторату О. Кромвеля. Роялісти прагнули повернути монархію, а республіканці виявляли незадоволення відходом від республіканізму. Смерть О. Кромвеля у 1658 р. зумовила загострення політичної кризи, за підсумками якої відбулася реставрація монархії Стюартів.

У 1660 р. парламент відновив Палату Лордів і стару конституційну монархію, проголосивши Карла II королем (1660 – 1685 р.). Новий монарх був покликаний, за задумом політичних еліт (буржуазії і джентрі), гарантувати завоювання революції. Такі гарантії Карл II надав у “Бредській декларації” 1660 р., що передбачала: амністію учасникам революції; свободу віросповідання (за винятком католицького); збереження за новими власниками конфіскованих земель роялістів, корони і церкви.

Однак, утвердившись на троні, монарх не дотримувався обіцянок, переслідуючи учасників революції. Організації пресвітеріан та індепендентів були ліквідовані. Відновлювалися англіканська церква, Таємна рада та інші дореволюційні органи влади. Стюарти (Карл II і його наступник Яків II) прагнули повернути феодалам конфісковані під час революції землі. Проте завдяки відкритому опору буржуазії і джентрі ці заходи не мали успіху. Основні досягнення революції вже були міцно вкорінені у суспільстві.

Центром політичної боротьби знову став парламент, в якому поступово формувалися два основних політичних угруповання – *торі* і *вігі*, заснування яких поклало початок двопартійній системі в Англії.

За час правління Карла II більшістю в парламенті переважно володіли торі. Однак вігі, скориставшись тимчасовою більшістю, 26 травня 1679 р. ухвалили “Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями” (*Habeas corpus act*). Цей акт став частиною неписаної англійської Конституції. Закон насамперед спрямований на обмеження можливості таємної розправи короля з прихильниками опозиції, але набув ширшого значення. Він містив гарантії недоторканності особи через прописаний процесуальний механізм доставки затриманого до суду. Будь-який підданий корони, затриманий за кримінально каране діяння, мав право особисто або

через представників звернутися до суду з письмовим проханням видати наказ “Habeas corpus act”. Після розгляду копії розпорядження про арешт суддя повинен був видати такий наказ. Отримавши його, шериф або тюремник були зобов’язані у встановлений законом термін (три дні) доставити ув’язненого до суду і вказати дійсні причини арешту. Далі судді наказували звільнити заарештованого під грошову заставу і поручительство та зобов’язували його з’явитися до суду на найближчу сесію для розгляду справи. Якщо особа була заарештована за державну зраду або тяжкий кримінальний злочин, такий наказ не видавався. У цьому випадку передбачено процедуру подачі петиції про розгляд справи і звільнення на поруки. Особа, звільнена за наказом “Habeas corpus act”, не могла бути повторно заарештованою за той же злочин. Заборонялося переводити ув’язненого з однієї в’язниці в іншу або утримувати без суду і слідства у в’язницях заморських володінь Англії. Закон передбачав відповідальність посадових осіб, суддів за невиконання його приписів – високі штрафи на користь ув’язненого і звільнення з посади.

Отже, “Habeas corpus act” 1679 р. закріплював такі основоположні правові принципи: а) презумпція невинності; б) дотримання законності при затриманні підозрюваного; в) швидкий і оперативний суд за належною процедурою і за місцем правопорушення; г) відповідальність посадовців за недотримання закону.

З метою протидії прагненню монархічної влади відновити абсолютизм і католицизм відбулося тимчасове об’єднання торі і вігів. Наслідком став державний переворот 1688 р., що отримав в історії назву “Славна революція”. На монарший престол зійшов чоловік доньки поваленого короля Якова II, штатгальтер Голландії Вільгельм Оранський. Конституційна монархія закріплювалася у двох основних парламентських актах – “Біллі про права” 1689 р. та “Акті про престолоспадкування” 1701 р.

Усі закони затверджуються парламентом	Король без згоди парламенту не має права призупиняти дію законів
Королю заборонено вводити і збирати податки без згоди парламенту	Заборонено набирати і утримувати армію у мирний час без згоди парламенту
Вибори членів парламенту оголошено вільними, а термін його повноважень – три роки	Проголошено свободу слова, обговорень і прийняття актів

Схема 10.2. Основні положення “Білля про права 1689 р.”

У 1701 р. прийнято “Акт про престолоспадкування”, в якому закріплювався порядок спадкування престолу після бездітних Вільгельма Оранського і його дружини Марії. Королем могла стати лише особа англіканського віросповідання. Документ містив подальші уточнення прерогатив законодавчої і виконавчої влади. Запроваджено порядок контрасигнатури, за яким акти короля вважалися дійсними лише після їх підпису відповідним міністром. Започатковано принцип відповідальності Кабінету міністрів перед парламентом. Суттєвим нововведенням став принцип незмінюваності суддів, за яким король втратив право їх звільняти. Це право отримав парламент за умови підтримки відсторонення судді від посади обома палатами. Судова влада відокремлювалася від виконавчої.

Щоб зменшити вплив корони на діяльність парламенту, заборонялося поєднувати членство у Палаті Громад із посадою королівського міністра. Акт підтвердив ексклюзивне право парламенту визначати податки, приймати закони та припиняти їх

дію, право надання згоди на набір та утримання постійного війська у мирний час. Підтверджено свободу парламентських дебатів, виборів членів парламенту, подачі петицій тощо. Термін повноважень парламенту був визначений спочатку на три роки (згодом – на сім років).

Отже, на рубежі XVII – XVIII ст. в Англії сформувалися найважливіші інститути буржуазного державного права: верховенство парламенту як законодавчої влади; визнання за парламентом виняткового права схвалювати бюджет і визначати військовий контингент; принцип незмінності суддів. Встановлена актами 1689 і 1701 рр. конституційна монархія була дуалістичною, оскільки в руках монарха залишалися сильна виконавча влада і право абсолютного вето щодо актів парламенту.

Надалі головними напрямками розвитку британської політичної системи, в основі якої утвердилася британська (вестмінстерська) модель парламентаризму, були подальше обмеження королівської влади, зростання ролі парламенту і затвердження нових принципів взаємин виконавчої і законодавчої гілок влади (формування “відповідального уряду”). Ці зміни відбувалися у процесі політичної практики як результат суперництва двох партій (торі і віги) за право формувати “уряд Його Величності”. Саме конституційні угоди (звичаї), за відсутності єдиної писаної конституції, стали правовою основою нового різновиду конституційної монархії.

Монарх продовжував залишатися главою держави, але поступово перетворювався лише в номінального главу виконавчої влади. Перші прецеденти, що сприяли цьому, виникли вже у перші десятиліття XVIII ст. З 1707 р. перестало застосовуватися право короля відхиляти закони, прийняті парламентом. Король Георг I, який не знав англійської мови, перестав відвідувати засідання Кабінету міністрів. Таке “відчуження” короля від кабінету сприяло зосередженню функцій керівництва кабінетом у руках “першого міністра”. Кабінет став діяти від імені “Його Величності”, але практично самостійно. Становище монарха надалі визначалося формулою “король царює, але не править”. Фактично втрачені королем повноваження юридично залишилися в його розпорядженні.

Змінювалися акценти у питанні про відповідальність виконавчої влади перед парламентом. Тепер ця відповідальність могла бути перенесена з короля на його міністрів. Першим кроком до формування нової системи взаємин кабінету й парламенту були акти 1705 – 1707 рр. про посади, які відкрили міністрам можливість обиратися в нижню палату парламенту й тим самим представляти в ній кабінет.

Почав утверджуватися принцип формування кабінету на однопартійній основі (торі або віги). Усе типовішою ставала ситуація, за якої кабінет не міг довго перебувати при владі, не маючи довіри більшості в Палаті Громад. Партія, що перемогла на виборах, мала більшість. З її депутатів формувався Кабінет міністрів. Партія, яка прогнала вибори, утворювала в парламенті організовану опозицію.

Наприкінці XVIII ст. сформувалися ще два ключові правила взаємин парламенту і Кабінету міністрів: за умови втрати кабінетом довіри парламенту він міг або піти у відставку у повному складі (солідарна відповідальність), або розпустити Палату Громад і призначити нові вибори. Так виникла система взаємних стримувань Палати Громад і Кабінету міністрів, в умовах якої кабінет мав оцінювати політичну ситуацію як у парламенті, так і в країні в цілому та у випадку урядової кризи приймати одне з двох рішень.

Незважаючи на зміни у схемі відносин основних органів влади, багато з нововведень ще не набули завершеного характеру, а роль королівської влади та аристократичної Палати Лордів залишалася вагомою.

Подальший розвиток парламентаризму не міг відбуватися, доки сама система формування нижньої палати парламенту мала феодальний характер і забезпечувала великих землевласників та фінансову аристократію ключовими посадами в управлінні державою. Встановлення нової виборчої системи насамперед вимагали представники промислової буржуазії, які спиралися на маси безправного міського пролетаріату. Протягом ХІХ ст. в Англії проведено три реформи виборчого права.

Таблиця 10.7. Виборчі реформи в Англії ХІХ ст.

<i>Дата</i>	<i>Зміст</i>
1832 р.	<ul style="list-style-type: none"> • обмежено представництво у парламенті від т. зв. “гнилих” чи “кишенькових” містечок; • право представництва отримали великі промислові центри; • виборче право надавалося чоловікам, яким виповнився 21 рік, які володіли нерухомістю (у містах – будинками, в селах – землею), що давала не менше 10 фунтів стерлінгів прибутку на рік; • встановлено ценз осілості – 6 місяців
1867 р.	<ul style="list-style-type: none"> • новий перерозподіл місць в парламенті (збільшено кількість представників від великих промислових центрів і графств); • знижено майновий ценз; • ценз осілості збільшено до 1 року; • значно збільшено кількість виборців за рахунок дрібної буржуазії та заможних робітників
1884 – 1885 рр.	<ul style="list-style-type: none"> • запроваджено таємне голосування; • введено покарання за підкуп виборців під час голосування; • введено вимогу публічного звіту партій про потрачені видатки на виборчу кампанію; • знижено майновий виборчий ценз, встановлено єдине виборче право для власників будинків і квартиронаймачів усіх графств і міст; • введено виборчі округи з рівним представництвом від однакової кількості населення (1 депутат від 50 – 54 тис. виборців).
Результати реформ	
Ліквідовано ряд феодальних пережитків у виборчій системі. Забезпечено представництво промислової буржуазії і верхівки робітничого класу в парламенті. Розширено виборчий корпус. Однак збереження майнового і статевого виборчого цензу, право на декілька виборчих голосів для власників нерухомості в різних округах, складний порядок реєстрації виборців, відсутність винагороди за депутатську працю ставили у нерівне становище незаможні верстви суспільства та його заможних представників.	

повноваження глави держави і глави уряду здійснювалися різними особами і при цьому “центр їх ваги” перемістився від монарха до його колишнього першого міністра – прем'єр-міністра;

уряд формувався партією, котра набирала більшість голосів у Палаті Громад за номінальною участю глави держави (монарха). Акти монарха про призначення уряду та всі інші акти мали бути контрасигновані першим або відповідним міністром;

уряд ніс солідарну (колективну) політичну відповідальність перед нижньою палатою парламенту, тобто в разі висловлення Палатою Громад недовіри кабінету, він мав піти у відставку у повному складі;

депутатський мандат міг бути суміщений з посадою в Кабінеті міністрів;

Кабінет міністрів за допомогою глави держави міг розпустити парламент;

монарх фактично позбавлявся права вето, хоча формально таким правом він володіє і нині.

Схема 10.3. Основні риси парламентської монархії у Великій Британії

Відбулася організаційна перебудова головних партій. Вігі остаточно стали партією промислової буржуазії, котра обстоювала принципи лібералізму. У 1839 р. створено Ліберальну партію. Торі виражали інтереси землевласницької аристократії і фінансової верхівки. У 1867 р. на їх основі створено Консервативну партію.

У XVIII – XIX ст. поряд з еволюцією форми державного правління і політичного режиму відбулися зміни в державному устрої країни. Після оформлення унії з Шотландією (1707 р.) та Ірландією (1801 р.) англійський парламент поширив свою владу на всю територію Британських островів. Вказані регіони отримали певну кількість місць у Британському парламенті. Шотландія зберегла власну правову і судову системи, а також пресвітеріанську церкву. З 1801 р. нове державне утворення отримало назву Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії.

Реформи місцевого управління, проведені в Англії у 1835 р. і 1888 р., змінили систему управління в містах і графствах. Створено однотипні представницькі органи – ради для міст і графств. Колишня система управління графств була переглянута, а найбільш крупні міста виділялися в самостійні графства. Радам графств передано адміністративні повноваження мирових суддів.

Управління на рівні церковних парафій реформа не змінила, але у 1894 р. спеціальним законом церковно-приходські ради позбавлено права розглядати нецерковні справи. Для їх вирішення в приходах створювалися збори, які могли обирати в крупних населених пунктах приходські ради. Система органів самоврядування мала значну самостійність і визначалася відсутністю надмірного адміністративного нагляду центральної влади.

Наприкінці XIX ст. проведено судову реформу, за якою скасовано поділ вищих судів Англії на суди “загального права” і суди “справедливості”. Створений Верховний суд складався з двох підрозділів: Високого суду, що поділявся на відділи (канцелярські, королівської лави тощо); Апеляційного суду з цивільних справ. Окремо існував Центральний кримінальний суд в Лондоні.

- Забезпечення королівської прерогативи помилування
- Підготовка відповідей на петиції громадян до монарха
- Підтримання порядку, керівництво поліцією графств і міст
- Нагляд за іноземцями та іммігрантами
- Організація системи цивільної оборони
- Організація виборів

Схема 10.4. Основні функції Міністерства внутрішніх справ Великої Британії

Відбувалося формування поліцейських органів. У 1782 р. створено міністерство внутрішніх справ як вищий орган громадського порядку. Воно несло відповідальність за збереження “королівського миру”.

5. Зміни в праві Англії у XVIII – XIX ст.

Джерелами права Англії зазначеного періоду були: судовий прецедент, закон. Приватне право розвивалося у формі прецедентного права, розробленого у попередні періоди в загальній системі королівських судів (“загальне право”) і в суді лорда-канцлера (“право справедливості”). Проте прецедентне право для судді не мало безумовної обов’язкової сили, у чому й полягала його головна суперечність.

У XVIII ст. з послабленням королівської влади система справедливості перестала розвиватися, підпорядкувавшись прецеденту. Внаслідок згаданої судової реформи XIX ст. ліквідовано дуалізм судової системи Англії.

Закон як джерело права (статутне право) в Англії все ще відігравав другорядне значення, у порівнянні з прецедентом (маємо на увазі приватне право). В країні не провели кодифікації законодавства. У XIX ст. активізувалася законодавча діяльність парламенту. Для впорядкування старих законів парламент застосовував консолідацію – видання текстів консолідованих актів, що об'єднували попередні статuti, прийняті парламентом з певного питання. Така робота парламенту була результативною у галузі кримінального права.

Цивільне право

Правова система Англії не визнає класичного римського поділу права на публічне і приватне. Тому сам термін “цивільне право” в англійській правовій системі є умовним. Доктринально воно складається з окремих правових інститутів: реальної і персональної власності, треста (довірча власність), договору тощо.

Суб'єкти цивільного права – громадяни Англії (фізичні особи) та юридичні особи. Правоздатність окремих категорій фізичних осіб (жінки, іноземці) була обмеженою. Під юридичною особою розуміють насамперед корпорації (компанії). З XVII ст. зароджується форма організації компаній – акціонерні товариства, що мало наслідком формування біржових ринків. У 1720 р. в Англії прийнято закон, що обмежував утворення акціонерних товариств без дозволу уряду.

Англійське право поділяло речі на реальні та особисті. До реальних речей відносили землю, будівлі, документи, що встановлювали право земельної власності. Особисті речі – інші предмети і права (речі, які перебували у володінні, та позови). Такий поділ майна мав середньовічне походження.

Своєрідність права власності на землю обумовлена тим, що вся земля в Англії вважається власністю короля, а окремі особи розглядаються як утримувачі землі. Втім таке утримання нічим не відрізняється від права власності. Право земельного володіння є безстроковим та вільновідчужуваним. Проте збережено формальності, пов'язані з передачею права на землю та її спадкування.

Довірча власність розвивалася у традиційній для Англії формі трасту як формі власності, при якій одна особа розпоряджається майном, переданим їй іншою особою (засновником) на користь третіх осіб. Наприкінці XIX ст. інститут трасту отримав застосування при заснуванні різних форм капіталістичних об'єднань.

Розпочалося формування галузі ***трудового права***, яке в Англії мало досить сильні передумови розвитку і традиції, що стали особливо актуальними з розвитком капіталістичних відносин і характерного для них підприємництва. Жорстокість і примусове державне регулювання умов праці залишалися визначальними до XIX ст. На початку XIX ст. скасовано старі закони про регулювання заробітної плати, що віддало ініціативу у цій сфері власникам виробництв та породило конфлікти між ними і робітниками, кількість яких постійно зростала. Тривалий час залишалося в силі кримінальне переслідування робітників у випадку порушення ними трудового договору. Організаційне оформлення робітничих виступів мало наслідком поступки держави. Ряд законів визначали умови праці дітей, жінок та контроль за їх дотриманням. Наприкінці

XIX ст. прийнято соціальні закони, що надавали робітникам матеріальні гарантії на випадок виробничого травматизму.

Сімейне право

У зазначеній галузі права певні зміни відбулися лише у XIX ст. У 1836 р. запроваджено інститут цивільного шлюбу. Він не був обов'язковим, оскільки право укладати шлюб у церковній або цивільній формі віддано на вибір наречених.

В англійській сім'ї зберігалася традиційне верховенство чоловіка, який мав право управляти і розпоряджатися подружньою власністю. Лише у 1882 р. дружини отримали право розпоряджатися своєю власністю у приватновласницькому обігу. Право на розлучення узаконене у 1857 р. Основною підставою розлучення була подружня зрада. Для чоловіка отримання розлучення було юридично простішим.

Батько мав велику владу над дітьми, яка зберігалася до досягнення ними 21-річного віку. Батько був хранителем майна дітей, а також мав право карати і передавати їх майно іншим особам.

Кримінальне право і процес

У післяреволюційний період також не зазнало суттєвих змін. Зберігалася середньовічна потрійна класифікація злочинів – тризн (зрада), фелонія (тяжке кримінальне діяння) та місдімінор (дрібні правопорушення).

Збережено жорстокість покарань, насамперед смертну кару. Ще у XIX ст. поширеними видами покарань були виставлення біля ганебного стовпа, побиття батогами, четвертування, колесування та ін., що були явними пережитками Середньовіччя. Звузився перелік злочинів, за які передбачено смертну кару (вбивство, піратство, зрада, підпали в королівських доках). У 1868 р. скасовано публічні страти. Як заміна страти практикувалося заслання злочинців до колоній, яке у середині XIX ст. замінено каторжними роботами. Поширювалося ув'язнення як вид покарання.

На початку XIX ст. під тиском прогресивних кіл парламент прийняв закони, спрямовані на пом'якшення покарань. У 1816 р. відмінено виставлення біля ганебного стовпа, а у 1817 р. – публічне побиття жінок. У результаті прийняття консолідованих актів відмінено ряд застарілих норм, обмежено застосування смертної кари. Значного поширення набули штрафи, які у випадку їх несплати мали наслідком ув'язнення.

Значний внесок у лібералізацію і демократизацію процесуального права здійснили акти англійської революції, зокрема “Акт про ліквідацію Зоряної палати” 1641 р., Habeas corpus act 1679 р., “Білля про права” 1689 р., “Акт про престолоспадкування” 1701 р. Вони заклали такі основні принципи судочинства, як верховенство права, недоторканність прав людини, презумпція невинності.

Кримінальний процес Англії відзначався архаїчністю. Лише у 1772 р. відмінено катування, а у 1819 р. скасовано ордалії. У XIX ст. відбувалася подальша демократизація процедури розгляду кримінальних справ. Прийнятий у 1836 р. акт передбачав право звинуваченого і ув'язненого користуватися послугами адвоката й вимагати ознайомлення з матеріалами справи. За законом 1898 р. обвинуваченому надавалося право свідчити в суді.

Питання для самоконтролю

1. Які причини англійської буржуазної революції ?

2. Які основні вимоги в ході революції висували політичні угруповання пресвітеріан та індепендентів ?
3. Які категорії населення стали рушійною силою революції ?
4. Зміст яких основних законодавчих актів визначив Англію як конституційну монархію?
5. Чому, на Вашу думку, республіканський період в Англії був нетривалим ?
6. Які наслідки мала революція для розвитку англійської держави і права ?
7. Який характер мало земельне законодавство англійської революції ?
8. Визначте основні напрями розвитку державного механізму Англії у XVIII – XIX ст.
9. Які результати мали реформи виборчого права Англії у XIX ст. ?
10. Які основні зміни відбулися у галузях сімейного і кримінального права Англії у XIX ст. ?

Тема 9. Держава і право США у XVIII – XIX ст.

1. Боротьба за незалежність і утворення США.
2. Розробка і прийняття Конституції США. Білль про права 1791 р.
3. Форма держави США. Формування основ політичної системи.
4. Громадянська війна в США та її державно-правові наслідки.
5. Особливості права США.

1. Боротьба за незалежність і утворення США

Формування державності США веде свої витoki з початку XVII ст. – часу заснування у Північній Америці перших англійських колоній. У 1607 р. англійські переселенці заснували першу колонію Вірджинія. До лав цих переселенців входили переважно англійці, які або не мали роботи на батьківщині, або представляли пуритан, яких переслідувала монархічна влада. У пошуках кращої долі вони взяли курс на активну колонізацію відкритих земель. Переселенню сприяли королівська влада і торгові компанії. Тоді ж до Америки почали завозити перших негрів-рабів.

Перші колонії (Вірджинія, Плімут, Масачусетс) були комерційними проектами, а їх правовий статус визначався колоніальними хартіями, що були своєрідними договорами між Британською короною і підприємцями. Надалі відносини між короною і колоніями все більше набували політичного характеру.

На початок XVIII ст. у Північній Америці існувало 13 англійських колоній. Королівські грамоти надавали їм широку автономію у внутрішніх справах, але неодмінно передбачали підпорядкування короні.

Таблиця 11.1. Групи англійських колоній за правовим статусом

<i>Колонія</i>	<i>Правовий статус</i>
Род-Айленд Коннектикут	Своєрідні самоврядні республіки з виборними органами управління
Пенсільванія, Меріленд, Делавер	Перебували у приватній власності
Масачусетс, Нью-Гемпшир, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Вірджинія, Північна Кароліна, Південна Кароліна, Джоржія	Володіння Британської корони, управління якими здійснювали губернатори з участю місцевих законодавчих зборів (легіслатур)

З цього переліку англійських володінь у Північній Америці лише Вірджинія управлялася безпосередньо королем.

Англія як метрополія намагалася контролювати економічне життя колоній через стримування розвитку капіталістичних відносин, обмеження економічної активності буржуазії. Англія вбачала у своїх заокеанських володіннях джерело сировини і ринок збуту готової продукції. Навігаційний акт, закони про торгівлю, про гербовий збір та інші акти, прийняті англійським парламентом, викликали обурення в колоніях. До економічних утисків додався військово-адміністративний: введено нові податки; ліквідовано суди присяжних і недоторканність житла; обмежено повноваження колоніальних асамблей; посилено військове втручання у цивільні справи.

На середину XVIII ст. населення колоній фактично сформувалося у самостійну націю зі своїми політичними, економічними, релігійними і культурними особливостями. Тому подальше унезалежнення від метрополії стало питанням часу. У патріотичному русі визріла ідея державно-правової автономії північноамериканських колоній в рамках Британської імперії. Завершеного вигляду цій ідеї надав на початку 70-х рр. XVIII ст. американський політичний діяч і просвітитель Б. Франклін.

Американські провінції та Англія є рівноправними і суверенними частинами Британської імперії

Найвища законодавча влада у колоніях належить представницьким органам – асамблеям, а в Англії – парламенту

Британський парламент не має жодних переваг перед асамблеями і не наділений жодними правами в колоніях

Єдиною спільною політичною інституцією для Англії і колоній є король

Схема 11.1. Основні положення американської автономістської доктрини

Так визріли передумови для початку т. зв. “американської революції”, що мала характер боротьби за незалежність.

США ніколи не проходили феодального етапу розвитку з усіма його особливостями (феодальною аристократією, поміщиками і кріпаками, державною бюрократією, цехами і гільдіями, привілейованим духовенством тощо)

Американське суспільство було в цілому демократичним за духом, настроями і переконаннями

Менші соціальні суперечності, ніж в Європі

Революція мала національно-визвольну мету

Схема 11.2. Особливості американської революції

У 1770 рр. відбулися перші збройні сутички. Остаточний розрив з метрополією і переорієнтація автономістського руху на незалежницькі позиції відбулися після прийняття у 1773 р. т. зв. “чайного закону”, що обмежував права колоністів у сфері торгівлі, підвищивши податки на ввіз чаю в колонії. Як відповідь 16 грудня 1773 р. у Бостонському порту обурені колоністи викинули в море весь чай з англійського корабля. За це влада метрополії закрила порт і позбавила місцеве населення права мати органи самоврядування.

За ініціативою законодавчих зборів Вірджинії, які звернулися до всіх колоній із закликом скликати конгрес для обговорення спільних інтересів Америки, 5 вересня 1774 р. у Філадельфії зібрався Перший Континентальний конгрес, в якому були представлені всі колонії, окрім Джорджії. Конгрес ухвалив рішення, які неминуче вели до розриву з британською метрополією – бойкотувати ввезення англійських товарів і експорт з колоній. Виконання рішень Конгресу покладалося на виборні комітети колоній. Битва при Лексінгтоні (квітень 1775 р.) поклала початок війні за незалежність (1775 – 1783 рр.).

Другий Континентальний конгрес (розпочав роботу 10 травня 1775 р. у Філадельфії) прийняв рішення про об’єднання військ колоній і призначення Джорджа Вашингтона головнокомандувачем. Великий вплив на хід революційних подій і на політико-правову свідомість колоністів мала Декларація прав Вірджинії (червень 1776

р.), яка стала одним з найважливіших документів в історії американського конституціоналізму. У ній містилися положення про права і свободи громадян.

Велике значення для розвитку американської демократії і конституціоналізму мала Декларація незалежності США (4 липня 1776 р.), прийнята Третім Континентальним конгресом в м. Філадельфії. Авторство тексту належить публіцисту і політику Т.Джефферсону. Документ проголосив повну свободу і незалежність колишніх колоній Англії. Проголошено рівність і невід'ємність прав людини від природи, що дозволяє вважати Декларацію одним з найбільш прогресивних актів в історії людства.

2. Розробка і прийняття Конституції США. Білль про права 1791 р.

Декларація незалежності США мала юридичним наслідком утворення 13 незалежних державних утворень. Розпочався процес прийняття кожною колонією-штатом власних конституцій, кожна з яких містила норми про демократичні права і свободи людини та громадянина (свобода слова, друку, недоторканність житла, свобода виборів, право більшості на зміну уряду, заборона законів, що мають зворотну силу, швидкий і справедливий суд тощо). Однак насправді ці права були обмеженими. Вводився майновий ценз для виборчого права. Його позбавлялися корінні жителі Америки, жінки і негри-раби.

У всіх штатах утверджено республіканську форму державного правління. У більшості штатів практикувалося верховенство законодавчої влади (дво- чи однопалатного парламенту). Виконавча влада надавалася губернатору або раді штату на чолі з президентом.

Потреби військового часу та неврегульованість питань щодо відносин між штатами зумовили підписання у листопаді 1777 р. союзного договору, що набрав чинності після ратифікації усіма штатами 1 березня 1781 р. і відомий під назвою "Статті конфедерації і вічного союзу". Документ передбачав співпрацю і координацію зусиль штатів заради "спільних інтересів". Створено конфедерацію Сполучених Штатів Америки. При цьому кожен штат зберігав власну державну незалежність, право. Не існувало і єдиного громадянства. Об'єднаним органом конфедерації став Конгрес, що складався з делегатів від кожного штату. Конгрес формально володів зовнішньополітичними повноваженнями. Він оголошував війну і укладав мир, посилав і призначав послів, укладав міжнародні договори, управляв торгівлею з індіанськими племенами. У внутрішній сфері його повноваження були незначними. Виконавчим органом був Комітет штатів, очолюваний Президентом.

Об'єднання штатів мало визначальний вплив на завершальний етап війни за незалежність. На допомогу штатам прийшли французькі війська. Франція, Голландія та Іспанія оголосили війну Англії. 19 жовтня 1781 р. англійці капітулювали, а 3 вересня 1783 р. підписали Паризький договір, за яким США отримали незалежність.

За своїм характером війна за незалежність США стала буржуазною революцією, адже її головна рушійна сила буржуазія домоглася подолання залишків феодалізму (королівська влада, форми землеволодіння), гарантій свободи власності як однієї з фундаментальних демократичних прав і свобод. Завоювання незалежності стало здобутком всього народу колишніх англійських колоній. Однак революція залишила недоторканими суттєві елементи старих порядків: рабовласництво; обмеження прав

корінного населення, жінок, робітників. Процес об'єднання штатів, кожен з яких мав свої особливості соціально-економічного і політичного укладу, перебував на півдорозі.

Перемога у війні за незалежність загострила проблему перспектив розвитку штатів в умовах фактичного розвалу “вічного союзу”, економічних проблем та загрози громадянської війни між північними промисловими і південними плантаторсько-рабовласницькими штатами. Північ виступала за посилення центрального уряду, встановлення єдиної грошової одиниці, центрального банку, об'єднання державних боргів окремих штатів у національний зовнішній борг. Південні штати виступали за широку автономію. Все це вимагало створення єдиної держави на базі 13 практично незалежних штатів.

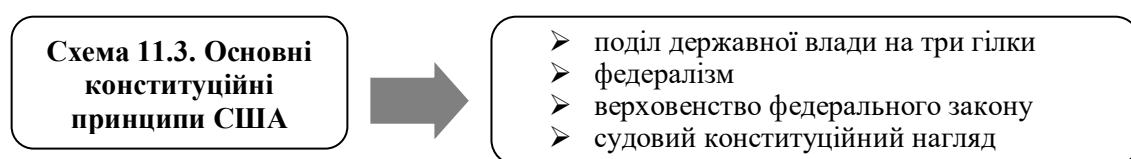
У травні 1787 р. у Філадельфії зібрався конституційний Конвент з метою перегляду Статей конфедерації та розробки Конституції. Штати були представлені 55 делегатами, які згодом отримали назву “батьки Конституції”. Конституція готувалася протягом чотирьох місяців і була підписана 17 вересня 1787 р. Частина делегатів від південних штатів не підписала документу і покинула Конвент. Конституція вступила в силу 4 березня 1789 р. після ратифікації у штатах.

Конституція США за обсягом є невеликим документом, що складається з преамбули і 7 статей (з них 4 поділені на розділи). У ній знайшли висвітлення питання форми держави, структури і повноважень органів державної влади.

До основного тексту Конституції не були включені норми, які гарантували громадянські права і свободи, що викликало гостру критику з боку демократично налаштованих представників штатів та навіть поставило під загрозу її ратифікацію у ряді штатів. Під тиском громадськості новий склад Конгресу у червні 1789 р. прийняв перші 10 поправок до Конституції (“Білль про права”), які до грудня 1791 р. ратифікували штати.

3. Форма держави США. Формування основ політичної системи

Конституція США закріпила республіканську форму державного правління.

Саме поняття “поділ влади” означає, як відомо, що державна влада розподіляється між трьома незалежними гілками – виконавчою, законодавчою і судовою. Конституція США покладає законодавчу владу на Конгрес (Стаття I), виконавчу – на Президента (Стаття II) і судову – на федеральні суди, вищою інстанцією яких є Верховний суд США (Стаття III).

В основу функціонування конституційного принципу поділу влади покладено механізм “стримування і противаг”, що забезпечує попередження загрози надмірної концентрації влади одним органом та небезпеку встановлення тиранії. Головною особливістю роботи цього механізму є різні джерела формування і строки виконання повноважень згаданими владними інституціями. Так члени нижньої палати Конгресу (Палати представників) обираються прямим голосуванням на два роки. Обмежень для

переобрання немає. Третина членів верхньої палати Конгресу (Сенату) переобираються кожних два роки легіслатурами штатів. При цьому третина складу сенаторів змінюється кожних два роки. Президент обирається непрямым шляхом на чотири роки через колегію виборщиків, які обираються населенням окремих штатів. Склад Верховного суду формується спільно Президентом і Сенатом, а його судді обіймають посади довічно. Така система організації влади дозволяє досягати стійкості і спадкоємності державного механізму.

Конституція передбачила створення такого механізму, що унеможливило узурпаторські наміри однієї з гілок влади. Конгрес як вищий законодавчий орган отримав право відхиляти будь-які законопроекти Президента. Сенат може відхилити будь-яку кандидатуру, запропоновану Президентом на вищі федеральні посади. Конгрес може притягати Президента до відповідальності у порядку *імпічменту* і усунути його з посади. Вагомий конституційний засіб впливу Президента на Конгрес – відкладальне вето, яке можна подолати, якщо білль або резолюція, не підписані Президентом, будуть повторно схвалені двома третинами голосів в обох палатах Конгресу. Члени Верховного суду призначаються Президентом за порадою і з відома Сенату. Це означає, що запропоновані Президентом кандидатури на вищі судові посади мають бути схвалені двома третинами голосів Сенату. Конституція наділила Верховний суд правом конституційного нагляду, завдяки чому він може відхилити любий законопроект, запропонований Президентом чи Конгресом, визнавши його неконституційним. Федеральні судді можуть усуватися з посади за процедурою імпічменту, яка здійснюється обома палатами Конгресу.

Структура двопалатного Конгресу відповідає федеральному устрою країни. Конституція надала Конгресу ключові повноваження щодо прийняття законів з питань зовнішньої і внутрішньої політики, зокрема: прийняття державного бюджету (за поданням Президента); торгівлі; карбування монети; організації і забезпечення роботи транспорту; набору й утримання армії та поліції; встановлення одиниць мір і ваги; оголошення війни і затвердження міжнародних договорів; укладення зовнішніх позик; встановлення правил натуралізації майбутніх американських громадян тощо. Палата представників хоча й мала дещо менші повноваження, ніж Сенат, але володіла однаковим з ним правом законодавчої ініціативи і прийняття законів.

Сенат очолив Віце-президент. Верхня палата Конгресу отримала право контролю за діяльністю вищих посадових осіб держави, схвалювати міжнародні договори, призначати послів, членів Верховного суду та інших вищих чиновників.

Президент як глава держави отримав право здійснювати зовнішню політику держави, представляти її за кордоном, повноваження укладати міжнародні договори. Президент є головнокомандувачем збройних сил США та главою виконавчої влади. Він отримав право призначати і звільняти будь-якого члена свого кабінету, за згодою Сенату призначати членів Верховного суду та інших федеральних суддів. Також Президент має конституційне право помилування і відстрочення виконання вироків у справах про злочини проти США.

Одним з ключових конституційних принципів США є федералізм – політична система, за якої влада розділена між національною (федеральною) владою і владою штатів. За формою державно-територіального устрою США є федерацією, хоча відповідного поняття в Конституції немає. Дуалізм влади в США має свої визначені

конституційні рамки. Автори конституції, не обмеживши владу штатів, разом з тим значно посилили центральну владу держави. Маючи формальні атрибути державних утворень (органи влади, суди, поліцію, правову систему), штати насправді мають обмежені ознаки суверенітету: позбавлені повноважень у сфері зовнішньої політики; обмежені фінансові можливості; не мають можливості змінювати форму правління. До компетенції федеральних органів влади Конституція США віддала питання зовнішньої політики, оборони держави, еміграції та імміграції, зовнішньої торгівлі і зв'язків між штатами, затвердження і виконання федерального бюджету. Решта питань були віддані до повноважень штатів.

Найважливіше значення для міцності союзу має припис статті VI, яка закріплює принцип верховенства федерального права і закону щодо правових норм штатів. Конституція містить положення про те, що у випадку колізії законів судді штатів завжди повинні надавати перевагу саме федеральному праву.

Нарешті принцип судового конституційного нагляду можна трактувати як право судової влади оголошувати дії та рішення органів законодавчої і виконавчої влади неконституційними. Таке право застосовують судові інстанції всіх рівнів, але ключове слово у визнанні конституційності нормативних актів належить Верховному суду, рішення якого є остаточним і обов'язковим для всіх державних органів.

Після завершення війни і конституційного процесу в США постало питання про формування державного апарату виконавчої влади. У квітні 1789 р. на посаду першого президента США заступив колишній головнокомандувач військами колоній, генерал Дж. Вашингтон (1789 – 1797 рр.). Вперше обраним Конгресом США прийняті закони про створення державного, військового і фінансового департаментів.

Закон про судовий устрій (вересень 1789 р.) визначав склад Верховного Суду – головний суддя і 5 асоційованих суддів. Територія країни поділена на 13 судових районів, об'єднаних у три округи. З 1790 р. розпочав засідання Верховний суд США. Закладено основи аторнейської служби. Запроваджено посаду першого *аторнея*.

Серед найважливіших законів також відзначимо Закон про натуралізацію, Закон про іноземців, Закон про ворожих іноземців, Закон про заколот. Поправки до Конституції XI і XII (1795 р. і 1804 р. відповідно) встановили імунітет штатів від судового переслідування з боку громадян іншого штату або іноземців, вдосконалили процедуру обрання Президента, запровадивши окреме голосування за кандидатів у президенти і віце-президенти.

На останнє десятиліття XVIII ст. припало формування політичних партій. Спершу політичні угруповання діяли як фракції в Конгресі (демократи-республіканці і федералісти). Республіканці виступали за суверенітет штатів, а федералісти були прихильниками сильного Союзу. З 1796 р. вибори Президента мали партійний характер. У США сформувалася двопартійна політична система, яка тривалий час не мала чіткого організаційного оформлення. Лише у 1828 р. створено Демократичну партію, а в 1854 р. – Республіканську партію США.

Історія Демократичної партії США почалася з Демократично-республіканської коаліції, що підтримувала президентську кампанію Т. Джефферсона 1800 р. Демократи-республіканці мали вплив у сільських, південних та західних регіонах і були в опозиції до федералістів, яких очолював Дж. Адамс і яких підтримували промислово-торгові кола Сходу і Півночі країни. Вирішальну роль у створенні Демократичної партії відіграв

президент Е. Джексон (1829 – 1837 рр.). Утворення Республіканської партії пов'язане з об'єднанням опонентів Демократичної партії (на основі федералістів) у 1854 р. для боротьби з рабством.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відбулися зміни в територіальних масштабах країни. Завдяки завоюванням і міжнародним домовленостям до початку 20-х років XIX ст. у США нараховувалося 22 штати. У 1803 р. президент Томас Джефферсон купив у Наполеона величезну Луїзіану, яка подвоїла територію США. У результаті війни з Мексикою у 1846-1848 рр. до США приєднано Техас, Каліфорнію, Аризону, Нью-Мексико, Неваду, Юту і частину Колорадо. Цими здобутками США не обмежилися і до кінця XIX ст. приєднали Аляску (купили в Росії у 1867 р.), Пуерто-Рико, острови Гуам і Філіппіни, окупували Кубу (відвоювали в Іспанії у 1899 р.).

4. Громадянська війна в США та її державно-правові наслідки

Зі здобуттям незалежності у США розпочався промисловий підйом, що збільшувало економічний розрив між промисловою Північчю та плантаторсько-рабовласницьким Півднем. Проблема рабства поступово виходила на перший план політичного життя країни, що загострювало відносини між штатами.

У ряді штатів було прийнято т. зв. “Законои про особисту свободу”, спрямовані на захист свободи негрів і рабів-утікачів від утисків рабовласників. У відповідь південні штати прийняли закони про обмеження свободи в'їзду негрів на їх територію. Конгрес США заради залагодження напруги проводив політику компромісів і поступок рабовласницьким штатам.

Існування рабовласницької системи на Півдні суперечило інтересам промислової Півночі США. Громадськість Півночі співчувала рабам, але мало хто наважувався виступати за їх звільнення, оскільки ті були приватною власністю плантаторів. Іноді раби піднімали повстання (найбільше відбулося у 1831 р.), але частіше втікали у вільні штати, звідки могли переправлятися в Канаду. Супротивники рабства (*аболіціоністи*) організували “підземну залізницю” – таємні маршрути для втікачів. Величезне значення для мобілізації американської і світової громадськості проти рабства в південних штатах мала аболіціоністська література і преса.

У 1820 р. ухвалено так званий “міссурійський компроміс”, за яким дозволено рабство у штаті Міссурі, але рабовласницьку систему заборонено поширювати на північ від 36,5 паралелі. Так територія Сполучених Штатів поділилася на рабовласницьку і нерабовласницьку. Рабовласники прагнули узаконити рабство у всій країні, позбавивши Конгрес права скасовувати або дозволяти його в якому-небудь штаті. В умовах протистояння Верховний суд США виніс рішення у справі Д. Скотта – раба, що офіційно звернувся в суд з позовом про надання йому свободи, оскільки він разом з господарем певний час жив у вільному штаті. Відхиливши в 1857 р. його позов, Верховний суд оголосив неконституційним будь-який закон, що забороняв рабство.

Обрання в листопаді 1860 р. Президентом США прихильника відміни рабства та одного з організаторів Республіканської партії Авраама Лінкольна означало крах багаторічної політичної гегемонії рабовласників. Правлячі рабовласницькі кола 11 південних штатів вдалися до сепаратизму – вийшли з федерації і проголосили в лютому 1861 р. Конфедеративні штати Америки зі столицею у місті Річмонд, обравши своїм президентом колишнього військового міністра Дж. Девіса. У березні 1861 р.

конфедерати підняли заколот, проголосили нову Конституцію Конфедеративних штатів Америки, де відкрито проголошувалося, що рабство є основою політичного та економічного ладу держави. Прагнучи встановити рабовласницькі стосунки у всій країні, конфедерати 12 квітня 1861 р. розпочали громадянську війну, яка продовжувалася до 26 травня 1865 р.

Завдання Півночі у війні сформульовані в резолюції Конгресу 22 липня 1861 р. Значалося, “що війна ведеться не з метою знищення встановлених інститутів, а для того, щоб захистити і відстояти верховну владу Конституції і зберегти союз. Як тільки ці завдання будуть досягнуті, війна повинна припинитися”. 11 штатам-заколотникам протистояло 23 штати, що залишилися в союзі з населенням 22 млн. чоловік. В Конфедерації проживали 9 млн. чоловік, з них 4 млн. рабів.

На початковому етапі війни перевагу мали війська південних штатів, які були згуртованішими, мали краще матеріальне забезпечення, а також підтримку іноземних держав (Англії, Франції, Іспанії, Росії).

Перелом у ході війни на користь північних штатів відбувся завдяки зміцненню військової організації, підвищенню податків, прийняттю “Гомстед-акту” й “Акту про звільнення рабів” (травень, вересень 1862 р.). Перший надавав право будь-якому громадянину країни, що не приймав участі в заколоті проти США і сплатив мито 10 дол., зайняти гомстед – ділянку землі в 160 акрів (близько 64 га) під ферму на вільних землях. Ця ділянка безкоштовно віддавалася у власність після п’яти років проживання на ній, її обробітку і забудови. Це стало радикальним вирішенням аграрного питання. Закон згуртував широкі народні маси, у тому числі іммігрантів, на досягнення перемоги над Півднем.

Другий закон проголошував рабів вільними з 1 січня 1863 р. Негри стали масово переходити на сторону жителів Півночі і служити у федеральній армії. Також уряд видав закони про конфіскацію майна заколотників, запровадив загальну військову повинність, звільнив армію США від прихильників Конфедерації, закрити реакційні газети. Ці заходи привели до корінного перелому в ході громадянської війни і забезпечили перемогу капіталістичної Півночі.

Громадянська війна забрала понад 600 тис. життів. Жодна інша війна за участю США не принесла цій державі таких втрат. Під час святкування перемоги Півночі 14 квітня 1865 р. був застрелений Президент США А. Лінкольн. Це була замовна помста рабовласників.

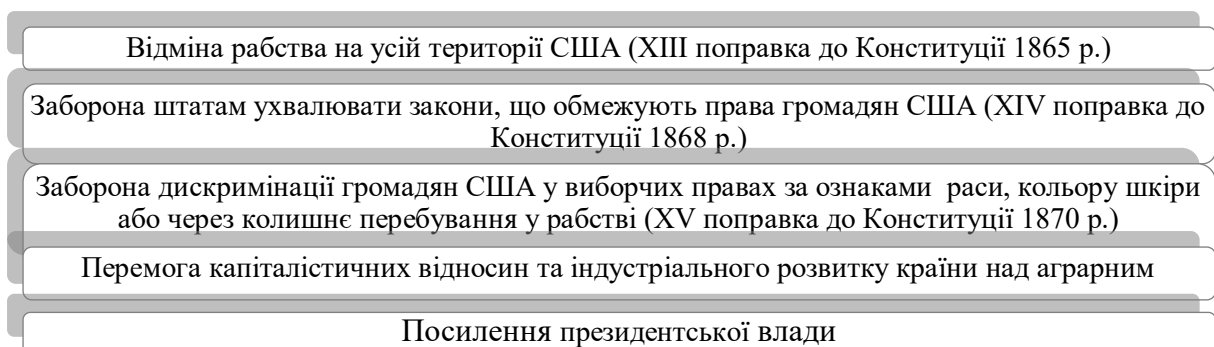

Схема 11.4. Головні наслідки громадянської війни у США

Незважаючи на прийняття прогресивних рішень, справа викорінення пережитків старих суспільно-економічних відносин у США не була завершена. Негри так і не стали

повноправними. Вони не отримали політичних прав і землі. Зберігалася їх реальна залежність від колишніх власників-плантаторів. У південних штатах процвітала расова дискримінація. Окрім того тубільне індіанське населення внаслідок колонізації дикого Заходу було вигнане зі своїх рідних земель і насильно переселене в *резервації*. Як і раніше не мали політичних прав жінки. Збережено майновий ценз для виборчого права. Обмеженими політичними правами володіли робітники.

Для забезпечення плантацій робочою силою парламенти південних штатів видавали постанови – “чорні кодекси”, які всупереч конституційним поправкам узаконювали дискримінацію негрів.

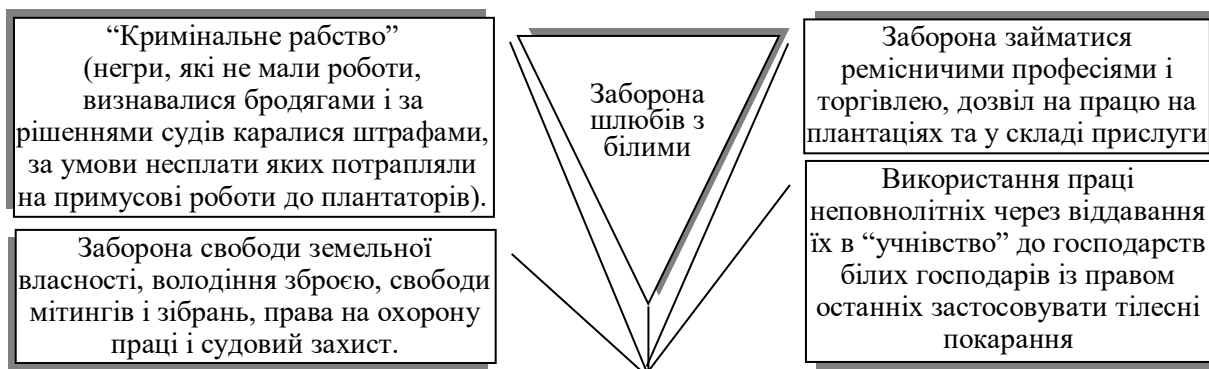

Схема 11.5. Обмеження прав негрів за “чорними кодексами”

Також Конгрес під приводом політики запобігання сутичкам чорного і білого населення запропонував закон про обмеження прав негрів (проїзд у спеціальних вагон, проживання в окремих міських кварталах, навчання в окремих негритянських школах та ін.), що започаткував політику *сегрегації*.

Після вбивства А. Лінкольна президентом став віце-президент Е. Джонсон (1865 – 1869 рр.), який пішов на примирення з колишніми заколотниками, оголосивши амністію військовим злочинцям і повернувши їх представників у Конгрес. За його порадою південні штати відмовилися ратифікувати XIV поправку до Конституції. Конфісковані в роки війни плантації довелося повернути колишнім власникам, які силою і погрозами примушували чорне населення працювати на колишніх господарів. З'явилися розгалужені терористичні організації, у тому числі знаменитий *Ку-клукс-клан*, що жорстоко розправлялися з непокірними неграми і білими, які їм співчували.

За наполяганням фракції республіканців Конгрес у березні 1867 р. прийняв закон “Про реконструкцію Півдня”.

Схема 11.6. Заходи в рамках політики “Реконструкції Півдня” у США

Рішенням Верховного суду США (1868 р.) федерація проголошена нероздільним союзом, право виходу з якого заборонене.

5. Особливості права США

Право США веде свої витoki від англійської правової системи, основні елементи якої були привнесені на Американський континент поселенцями-колоністами у XVII – XVIII ст. Однак право США одразу набуло специфічних рис, пов'язаних із особливостями соціально-економічного, політичного, територіального розвитку країни, особливо після її об'єднання в єдину державу. Тому право США має одночасно чимало спільних і відмінних рис із англійським правом.

З часу створення перших колоній (штатів) у кожній з них склалися свої правові системи, а з проголошенням Сполучених Штатів Америки виникла ще й єдина федеральна правова система. Тому американська правова система є складним і неоднорідним явищем, яке включає федеральну правову систему у поєднанні з правовими системами штатів. Така її структура в юридичній науці знайшла визначення як “правовий дуалізм”. Тобто на території штату традиційно поширюється дія двох правових систем – своєї власної і федеральної.

Джерела права. Ще до проголошення незалежності в США відбувався активний процес перенесення англійського загального права, “права справедливості” і статутного права на правову реальність колоній. Однак застосування англійського права обмежувалося актами місцевих органів влади, легіслатур, тобто його норми пристосовувалися до практичних потреб, враховуючи місцеві умови, звичаї і традиції. Звичаєві норми тубільного населення нехтувалися. Тому часто право мало еkleктичний та казуїстичний характер.

Колоністи не сприйняли окремих інститутів англійського феодального права (наприклад, принципу первородства (майорату) у спадкуванні). Суди колоній також відходили від багатьох технічних деталей і складнощів, змінювали окремі правові конструкції та цілі інститути загального права.

Необхідно врахувати, що в окремих колоніях (згодом штатах) були поширеними правові системи іспанських, голландських, французьких колоністів, які також зберігали свою специфічну самобутність на відповідних територіях. Наприклад, у штаті Луїзіана, що приєднався до США у 1803 р., панували одночасно іспанська і французька правові системи. Зокрема, на тамтешнє цивільне право сильний вплив мав Цивільний кодекс Наполеона. На колишніх мексиканських територіях (штати Техас, Нью-Мексико, Невада, Флорида) тривалий час панувала іспанська правова система.

В американських штатах як джерело права більшого значення, у порівнянні з англійським правом, набули законодавчі акти та в цілому акти органів влади (статутне право), а також їх кодифікації. У деяких колоніях задовго до проголошення незалежності здійснено спроби кодифікації законодавства. Відомий збірник актів Масачусетса 1648 р., що став своєрідним зразком для аналогічних кодифікацій в інших колоніях.

Також особливістю американської правової системи, про окреме повноцінне формування якої реально можна говорити лише з часу проголошення незалежності та прийняття Конституції США, стало її активне пристосування до умов капіталістичного розвитку і формування основ громадянського суспільства.

Важливою ознакою правової системи США, на відміну від англійської, є наявність писаної федеральної Конституції, включно з Біллем про права, та конституцій штатів. З тексту Конституції США впливає право Верховного суду тлумачити її текст і зміст, а також право вищих судових інстанцій штатів тлумачити їх власні конституції.

Після проголошення незалежності, незважаючи на сильні антианглійські настрої, загальне (прецедентне) право зберегло панівні позиції у правових системах штатів (за винятком хіба що Луїзіани). Рецепція англійського права здійснювалася через відповідні положення законів штатів. У конституціях деяких штатів англійське право прямо не згадувалося. Натомість передбачено збереження юридичної сили права, яке було тут до здобуття незалежності. В окремих штатах (Меріленд, Нью-Йорк, ін.) англійські статuti і загальне право названі як джерела права.

У 20-30-і рр. XIX ст. в США склалася власна школа американських суддів і юристів, яка тяжіла до англійського права. Трактати з американського права мали важливе значення для єдиного трактування права в штатах. Також з 1820 р. не без впливу англійської практики в США почали публікувати рішення американських судів. Рецепція загального права в XIX ст. мала місце і в штатах, де раніше через історичні обставини застосовувалося іспанське (Флорида) або мексиканське (Техас) законодавство. Ці та інші факти засвідчують, що до кінця XIX ст. вплив загального права на правові системи штатів був достатньо сильним.

У США в колоніальний період (значно швидше, ніж в Англії) відбулося злиття загального права з “правом справедливості”, що поглинуло у більшості штатів і в правовій системі федерації суди загальної юрисдикції.

Повертаючись до проблеми “правового дуалізму”, зазначимо, що в США, на відміну від Англії, загальне право не стало єдиним для всієї країни і має суттєві відмінності у штатах. Федеральне законодавство не інкорпоровало загальне право як таке в систему федерального права і лише окремі конституції штатів прямо розглядають загальне право як обов’язкове до застосування в судах за відсутності законодавства з конкретного питання.

Формально в США немає федерального загального права, яке не передбачене у тексті Конституції. Верховенство федерального права над правом окремих штатів стало наслідком розвитку правової практики. Цьому багато в чому сприяли рішення Верховного суду, які передбачали, що суди штатів повинні вирішувати справи згідно Конституції, федерального права і законів штату. Тобто поряд із законодавством важливу роль у функціонуванні національної системи права відігравала правотворчість Верховного суду.

Однією з ключових відмінностей американської правової системи від англійської стало співіснування норм загального права та законодавчих актів як джерел права. З 20-х років XIX ст. більшість штатів активізували роботу з кодифікації норм загального права, залишаючи за судами широкі повноваження їх тлумачення. Основна тенденція подальшого розвитку американського права – збільшення ваги законодавства при збереженні принципового значення рішень Верховного суду.

У 1796 р. в штаті Вірджинія прийнято Кримінальний кодекс, підготовлений Томасом Джефферсоном. У штаті Нью-Йорк з 1828 р., а згодом і в інших штатах почали видавати офіційні збірки (компіляції) законодавства. У 1848 р. в штаті Нью-Йорк прийнято Цивільний і Кримінальний кодекси, що стали певним зразком для інших

штатів. У 1872 р. у найбільшому західному штаті Каліфорнія прийнято одразу чотири кодекси: цивільний, кримінальний, цивільно-процесуальний і кримінально-процесуальний. Процес уніфікації американського права здійснювався під впливом коментарів відомих суддів та провідних професорів-юристів. Однак кодекси, що характерно для англо-американської системи права, не зайняли такого авторитетного місця в правовій системі, як це мало місце в континентальній правовій системі.

З кінця XIX ст. через потреби американського суспільства, насамперед підприємців, в США розпочався рух за уніфікацію права. У 1889 р. створено комітет, що розробив проекти декількох уніфікованих законів з регулювання торгівлі і рекомендував їх для ухвалення легіслатурами штатів. З 1892 р. діяла Національна конференція уповноважених з уніфікації права штатів, яка запропонувала для прийняття 200 законопроектів з торгового права. Однак результативність прийняття цих законів у штатах була невеликою.

Цивільне право

Як і у випадку з Англією, термін “цивільне право США” є досить умовним, адже, по-перше, не існує єдиного загальнодержавного цивільного права, а, по-друге, цивільне право складається з окремих правових інститутів, як-от право корпорацій, договірне право, право власності тощо. Основними формами регулювання цивільно-правових відносин (окрім Конституції, федеральних законів та рішень Верховного суду) є закони штатів. В окремих штатах у XIX ст. прийнято цивільні кодекси (Каліфорнія, Луїзіана, Монтана та ін.), але вони не відіграють основного значення. У праві більшості штатів ця галузь права регулюється окремими законами.

Особливістю юридичного статусу фізичних осіб у США, незважаючи на закладений у конституційному законодавстві принцип формальної рівності, тривалий час було обмеження прав жінок та іноземців, відсутність правосуб'єктності у темношкірого населення (негрів-рабів). Незважаючи на надання останнім у другій половині XIX ст. громадянських прав, ще століття зберігався дискримінаційний статус темношкірих (зокрема, у сфері власності).

Особливого розвитку у праві США надано розробці прав юридичних осіб, що пов'язано з бурхливим розвитком підприємництва як головної ознаки капіталістичних відносин. У США, як і в Англії, у значенні поняття “юридична особа” виступає поняття “корпорація”. Відповідно з кінця XIX ст. розпочало активно розвиватися корпоративне (акціонерне) право.

Юридична техніка формування корпорацій з певними змінами була успадкована американською правовою системою від англійського загального права. За визначенням Верховного Суду США від 1819 р. корпорація – це штучне утворення, невидиме, невідчутне, яке існує лише у правовому припущенні, володіє властивостями, наданими установчим статутом, або властивими самому його існуванню. Законодавче регулювання діяльності корпорацій в США завжди відзначалося ліберальністю. Їх правове становище визначалося в основному законодавством штатів.

Зростання великих корпорацій досить швидко призвело до виникнення *монополізму*. З розвитком цього явища виникло т. зв. **антимонopolьне (антитрестівське) законодавство**, яке насамперед виражало інтереси держави у забезпеченні рівних умов конкурентної підприємницької діяльності у різних галузях економіки. Першим федеральним актом у цій галузі став Закон Шермана 1890 р. (у

США законодавчі акти, прийняті Конгресом, як правило неофіційно називаються за ім'ям його автора чи співавторів з числа конгресменів), що оголосив незаконними дії об'єднань з метою монополізації торгівлі між штатами і зовнішньої торгівлі США.

Розвиток корпорацій вплинув на подальший розвиток права власності. Для американського типу капіталістичних відносин притаманна першість принципу індивідуалізму та відповідно індивідуальної приватної власності. Цей принцип став основою поширеної в США асоційованої корпоративної форми власності, яка схильна поєднувати приватні та суспільні інтереси.

З останньої чверті XIX ст. набув подальшого розвитку інститут довірчої власності (трасту), що передбачав передачу майна, акцій та інших активів у розпорядження довірчого власника для управління майном власників значних статків. Утворення трастів стало одним з основних методів уникнення відповідальності найбільшими монополіями.

Значного розвитку в США набуло договірне право, чому сприяли бурхливий промисловий розвиток та політика економічного лібералізму. Сформувалася практика необмеженого права укладати різні види угод, що були основою усього різноманіття видів і напрямів підприємницької діяльності, реалізації права власності в цілому. Договори стали основною юридичною формою, яка фіксувала відносини найму робочої сили, обміну товарами, надання послуг, інші. Завдяки судовій практиці у традиційні правові доктрини введені такі основоположні принципи договору, як рівність сторін, непорушність виконання зобов'язань тощо. У XIX ст. скасовано особисту відповідальність боржника за невиконання зобов'язання, що мала наслідком його ув'язнення. Отримали розвиток такі нові види договорів, як договір перевезення вантажів і пасажирів, договір страхування, договір лізингу, договори банківських (фінансових) операцій тощо.

Розвиток промислового виробництва зумовив виникнення нових галузей права – **трудового та екологічного**. Активний розвиток трудового законодавства у США розпочався у 1870-х рр. під впливом гострих соціальних конфліктів між підприємцями-власниками виробництв і трудовими профспілками. Однак на цей час вагомих досягнень у трудовому законодавстві США не спостерігалось, що зумовлювалось нерозвиненістю правових норм, пануванням судової доктрини про незаконність робітничих страйків, небажанням органів влади втручатися у справи підприємців внаслідок політики лібералізації. Антиробітниче законодавство окремих штатів передбачало штрафи і тюремне ув'язнення за організацію та підбурювання до страйків, насамперед у транспортній галузі.

У другій половині XIX ст. під тиском громадської думки в окремих штатах прийняті досить обмежені закони про дитячу працю і працю жінок. Однак спроби їх виконання нівелювались федеральними судами. Зокрема, Верховний суд США визнавав такі закони неконституційними. Також договірні трудові стосунки між роботодавцем і найманим робітником часто мали регресивний характер внаслідок дії норм про расову сегрегацію і обмеження права на працю для негритянського населення, що проявлялися насамперед у видах робіт чорношкірих громадян США, умовах праці і розмірі заробітної плати.

Перші спроби захисту навколишнього середовища в США здійснені наприкінці XIX ст. Прийнятий у 1891 р. закон про лісові резервати розпочав процес передачі

“громадських земель” у федеральну власність. Ці землі не підлягали продажу або передачі у приватну власність. Створено систему заповідних територій, яка набула в США великого розвитку.

Сімейне право

Традиційно ця галузь права в США відноситься до компетенції штатів і регулюється їх законодавством. Сімейне право відзначається великою різноманітністю через відсутність єдності у підходах до регулювання найдрібніших питань шлюбно-сімейних відносин. У цій галузі права часто зберігали чинність англійські та американські судові прецеденти.

Законодавство штатів закріпило різні підходи насамперед до процедури реєстрації шлюбу, для якої можна виділити дві форми: громадянський і церковний шлюб. У більшості випадків для церковного шлюбу потрібний попередній дозвіл від відповідних муніципальних органів влади. У різних штатах сформувалися свої досить різні порядки отримання розлучення. Особливо ліберальними порядками щодо процесу розлучення традиційно відзначається штат Невада, куди часто звертаються подружжя для швидкого оформлення цієї процедури з обопільної згоди.

В американській сім'ї зберігалася верховенство чоловіка, який мав право управляти і розпоряджатися подружньою власністю. Майнові права дружини були обмеженими. Тривалий час зберігалися обмеження політичних прав заміжніх жінок.

У різних штатах сформувався різний порядок спадкування. Практично у всіх штатах спадкування здійснюється як за законом, так і за заповітом. Однак порядок спадкування залежно від розміру спадку суттєво відрізняється. Додаткові формальності передбачені для спадкування великої власності. Законодавством передбачений особливий судовий нагляд на період відкриття заповіту чи тривалості строку передачі спадку у власність спадкоємцям.

Кримінальне право і процес

У США також по суті не склалося єдиної кримінально-правової системи. За Конституцією США, окрім норм федерального значення, кримінальне право належить до юрисдикції відповідних органів влади штатів. Немає федерального кримінального кодексу.

Американське кримінальне право розвивалося під впливом англійського загального права, перейнявши чимало правових понять і конструкцій. Наприклад, збережено поділ злочинів на фелонії і місдімінори. Чимало прецедентів англійських судів були включені в американське загальне право. По мірі розвитку американського права все більшого значення набували норми статутного права, зокрема законодавчі акти легіслатур штатів. У XIX ст. в багатьох штатах здійснено кодифікацію чинних кримінального-правових норм. Перша спроба кодифікації федерального кримінального законодавства здійснена у відповідному розділі Зводу законів США (1873 – 1877 рр.).

З розвитком кримінального законодавства у штатах поділ злочинів на фелонії та місдімінори був удосконалений. Зокрема, їх класифіковано на декілька класів. Однак загальна традиція такого поділу збереглась. Фелонії – тяжкі злочини, які спричиняють позбавлення волі на термін більше одного року. Місдімінори передбачали менш тяжкі діяння. Між цими групами злочинів встановлено різницю як в матеріально-правовій, так і процесуальній частині. Справи про злочини, які кваліфікуються як місдімінор, передбачають розгляд у спрощеному порядку.

Законодавство США, як і Англії, не давало загального визначення покарання, його сутності і мети, а лише встановлювало систему покарань та інших кримінально-правових заходів. Основні види покарань – страта, ув'язнення і штрафи. Як додаткове покарання судами призначалася конфіскація майна. Смертна кара передбачалася федеральним законодавством і законодавством штатів, присуджувалася за здійснення тяжких державних або загальнокримінальних злочинів (насамперед тяжке убивство). Видом покарання за тяжкі злочини було довічне ув'язнення. Залежно від характеру злочину і особи злочинця могло призначатися ув'язнення з різним режимом утримання.

Також під впливом англійського права з кінця XIX ст. запроваджено такий вид покарання, як пробація, яка стала певною альтернативою позбавлення волі. Вона не передбачає тюремного ув'язнення, але ставить засудженого на визначений судом термін під жорсткий контроль спеціальної наглядової служби. Цей вид покарання став різновидом умовного засудження.

Штраф передбачений відповідно до кодексів штатів як альтернативна санкція за вчинені злочини. У якості основної міри покарання при місдімінорі він передбачав сплату визначених грошових сум.

Правовий дуалізм в США історично характерний і для кримінально-процесуального права, де значний вплив мали процесуальні традиції англійського загального права. У XIX ст. вони доповнилися новим законодавством штатів. В окремих з них були складені кримінально-процесуальні кодекси. З кінця XIX ст. усі питання кримінального процесу і судочинства включаються як самостійні розділи до зведень законів штатів. Однак через консерватизм судової системи законодавство не набуло вирішального значення у функціонуванні кримінального процесу.

Таблиця 11.2. Стадії кримінального процесу у США

	<i>Назва стадії</i>	<i>Суб'єкти процесу</i>	<i>Слідчі дії</i>
1	попереднє розслідування	Федеральні органи (генеральний аторней, федеральні аторней, поліція) розслідують злочини, передбачені федеральним законодавством. У штатах – поліція графств, міст та інших адміністративно-територіальних одиниць (між ними практично відсутня координація), аторнейська служба штатів. Підозрюваний. Свідки та ін.	Вивчення обставин справи; порушення кримінальної справи; пошук і допит свідків; збирання доказів; затримання та арешт підозрюваного і винесення йому попереднього обвинувачення.
2	винесення рішення про направлення справи обвинуваченого до суду	Федеральні аторней або аторней штатів, Велике журі (у випадку тяжких злочинів). Підозрюваний / обвинувачений.	Розгляд усіх зібраних доказів, висунення офіційного обвинувачення і передача справи до суду, або ж припинення справи проти підозрюваного за відсутності складу злочину в його діях чи бездіяльності. Якщо Велике журі відмовиться винести рішення, справу проти підозрюваного припиняють. Натомість після винесення обвинувального рішення особу офіційно повідомляють про

			висунене проти неї обвинувачення і про дату судового засідання. Призначення судом адвоката обвинуваченому, якщо той матеріально неспроможний.
3	судовий розгляд справи	Суддя, журі присяжних (у випадку тяжких кримінальних справ), аторней. Підсудний. Свідки.	Порядок ведення судового процесу за федеральними законами і законодавством штатів, а також за прецедентами. Основні докази в суді: письмові документи, у тому числі свідчення свідків під присягою; усні заяви свідків, експертів, прокурора, адвоката, обвинуваченого. Усі докази мають бути законними і отриманими законним шляхом.
4	винесення судового рішення (вироку)	Суддя, журі присяжних. Підсудний.	Прийняття судового рішення та його оприлюднення.

Генеральний аторней (він же міністр юстиції), який згідно Конституції США призначається Президентом за погодженням з Сенатом, отримав повноваження урядового консультанта, радника Президента з кримінальної політики. Він же здійснює контроль за діяльністю прокурорів (федеральних аторней) США. Відносно прокурорів штатів і графств генеральний аторней функціями контролю не наділений. Федеральні аторней серед іншого контролюють дії федеральної поліції. Вони отримали право порушувати кримінальні справи і висувати обвинувачення. Саме ж розслідування в основному проводиться поліцією.

Поліцейські та аторней отримали широкі повноваження у веденні попереднього розслідування: збирають дані про злочин, розшукують злочинців, здійснюють арешти підозрюваних і проводять допити. Арешти, обшуки та інші слідчі дії здійснюються поліцією зазвичай за попередньою санкцією суду.

Американські правотворці намагалися швидко подолати середньовічні пережитки кримінального судочинства. Відмовившись від ряду принципових традицій старого (англійського) загального права, судовий розгляд справи мав змагальний характер. Протягом усього судового розгляду діяв принцип презумпції невинуватості підсудного. Демократичні принципи кримінального процесу, проголошені у IV і V поправках до Конституції, за змістом заперечували інквізиційні і звинувачувальні риси кримінального правосуддя. Таємниці розслідування протиставлена гласність судової процедури. Звинувачена особа отримала право відмовлятися від показів. Замість одноосібного судового розгляду запроваджено суд присяжних.

Журі присяжних у ряді штатів визначає не лише вину обвинуваченого, але й міру покарання. Вирок журі має бути одностайним. Якщо одностайності немає, суддя може оголосити суд недійсним з причини відсутності одностайності присяжних. У більшості штатів виголошення вироку проводить суддя. Він володіє великою свободою у виборі відповідної до закону і обставин справи міри покарання.

Питання для самоконтролю

1. Який правовий статус мали британські колонії в Північній Америці ?
2. Які причини американської революції (війни за незалежність) ?
3. Які основні принципи закладені у Конституції США ?
4. Які громадянські права передбачені у Біллі про права 1791 р. ?
5. Які наслідки для державно-правового розвитку США мала громадянська війна ?
6. Що таке “чорні кодекси” ? Який їх зміст ?
7. Що таке “Реконструкція Півдня” ?
8. У чому полягає дуалізм правової системи США ? Відповідь обґрунтуйте.
9. Які джерела права притаманні для американської правової системи ?
10. У чому головні відмінності англійської та американської систем права ?

Тема 10. Держава і право Франції у XVIII – XIX ст.

1. Причини, передумови, етапи Французької революції.
 2. Законодавство Французької революції.
 3. Термідоріанська республіка. Консульство та імперія.
 4. Право імперії Наполеона Бонапарта.
 5. Форма держави у Франції у 1814 – 1875 рр.
 6. Конституція Третньої республіки 1875 р.
-

1. Причини, передумови, етапи Французької революції

Розглянемо третій приклад буржуазної революції Нового часу – Французьку революцію, яка за масштабом, глибиною перетворень, значенням і наслідками для розвитку держави і права країн світу стала однією із найяскравіших сторінок в історії людства.

Революція у Франції 1789 – 1794 рр. стала першою революцією, яка змінила структуру суспільства, а не просто усунула чинного володаря чи політичний режим, і створила для пояснення свого розвитку якісно нові ідеології. Її ідеологічною платформою стали ідеї французького *Просвітництва*.

До 1789 р. Франція поєднувала абсолютну монархію з феодалізмом. Населення країни за феодальною традицією поділялося на три стани: духовенство, дворянство, третій стан. Перші два стани володіли 1/3 усіх земель країни, мали податкові пільги, доступ до державних посад. Оскільки багатії не сплачували податків, існувала постійна фінансова криза, наслідків якої періодично уникали завдяки підвищенню тих же податків для більшості населення і запровадженню нових, а також продажу державних посад і дворянських грамот.

До складу третього стану входили буржуазія, селяни і міський плебс. Чимало претензій до чинної влади мала буржуазія, економічна могутність якої зростала, а з нею і прагнення долучитися до здійснення політичної влади та відтиснути стару феодальну верхівку. Прошарки буржуазії, підприємців зазнавали утисків через станово-корпоративні обмеження, чиновницьке свавілля і корупцію. Селяни перебували в економічній залежності від землевласників. Більшість з них не мали землі та сплачували високі податки.

Кінець 1780-х років відзначився глибокою економічною кризою і неврожаєм, що мало наслідком фінансове банкрутство держави і загострення суспільної напруги. Спроби міністрів короля Людовика XVI (1774 – 1792 рр.) розв'язати фінансові проблеми через запровадження єдиного земельного податку для всіх станів викликали загальне невдоволення. За ініціативи дворянства і духовенства у травні 1789 р. були скликані (вперше з 1614 р.) Генеральні штати, до яких увійшли представники усіх станів. Привілейовані стани виступали за збереження традиційної процедури окремого засідання усіх станів з правом кожного на один голос, що давало їм перевагу при прийнятті рішень перед третім станом. Однак саме представники третього стану склали найчисельнішу групу, тому вимагали спільного засідання усіх станів. Внаслідок початку

відкритого політичного конфлікту 17 червня 1789 р. депутати третього стану і частина депутатів перших двох станів (нижче духовенство і ліберальне дворянство) проголосили себе Національними зборами з правом найвищого представницького органу французької нації. 9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе Установчими зборами з правом зміни і видання законів.

Таблиця 12.1. Етапи Французької революції

<i>Період</i>	<i>Назва</i>	<i>Основні події</i>
14 липня 1789 – 10 серпня 1792 року	фельянський	13-14 липня 1789 р. в Парижі розпочалося всенародне повстання. 14 липня 1789 р. повстанці захопили і зруйнували фортецю-в'язницю Бастилію. Верхівка третього стану (монархісти-конституціоналісти фельяни) завдяки домінуванню в Установчих зборах пішла на часткові радикальні кроки з ліквідації феодальних порядків, наслідком чого стало прийняття Конституції 1791 р. Початок війни з європейськими монархіями (Австрія, Пруссія, ін.).
10 серпня 1792 – 2 червня 1793 року	жирондистський	Народне повстання 10 серпня 1792 р. передало владу Паризькій комуні. Уряд фельянів повалено. Короля Людовика XVI звинувачено у контрреволюційній змові і заарештовано. На основі загального виборчого права (для чоловіків) сформовано вищий орган державної влади – Національний конвент, в якому більшість отримали <i>жирондисти</i> . Їх підтримували депутати з групи “ <i>болото</i> ”. Ліквідовано королівську владу. 22 вересня Францію проголошено республікою. У грудні 1792 р. страчено Людовика XVI. Внаслідок обмеженої і непослідовної соціальної політики, військових труднощів, голоду народ відвернувся від жирондистів. Народне повстання в Парижі 31 травня – 2 червня 1793 р. повалило їх владу.
2 червня 1793 – 27 липня 1794 року	якобінський	Прихід до влади <i>якобінців</i> . Ліквідовувалися пережитки феодалізму, утверджувався диктаторський революційно-демократичний режим. Проти Франції воювала коаліція з Австрії, Пруссії, Голландії, Іспанії, італійських держав. Перемоги революційної армії. Суперечності якобінської диктатури, невдоволення населення революційними обмеженнями і терором, опозиція роялістів та буржуазії зумовили розкол якобінського блоку. Термідоріанський переворот 27 липня (9 термідора) 1794 р. завершив правління якобінців.

2. Законодавство Французької революції

На першому етапі революції верхівка третього стану – представники конституціоналістів-монархістів (фельяни) займали провідні позиції в Установчих зборах, нових органах місцевого самоврядування (муніципалітетах), у командуванні національної гвардії. Ними прийнято ряд прогресивних законів, спрямованих проти феодальних пережитків. Це декрети про відміну станового поділу (1789 р.), про передачу церковної власності нації (1789 р.), про запровадження нового адміністративно-територіального поділу держави (1789 – 1790 рр.), про ліквідацію цехів (1791 р.). Однак у головному питанні революції – аграрному – велика буржуазія і ліберальне дворянство залишалися на консервативних позиціях, що зрештою і вирішило подальшу долю революції. Установчі збори прийняли декрети про відміну окремих феодальних привілеїв та особистих феодальних повинностей, які залишили недоторканими основні права феодалів.

Прагнення закріпитися при владі фельянів засвідчили декрет про запровадження цензової виборчої системи (1789 р.) та декрет Ле Шапельє про заборону робітничих союзів і страйків (1791 р.), що передбачав штраф і ув'язнення для їх учасників. Видано серію декретів проти “безладу та анархії”, підбурювання до непокори законам (1790 – 1791 рр.).

Серед усього спектра прийнятих на першому етапі революції актів виділимо два основних політичних документи, які залишили особливий вплив на державу і право не лише Франції, але й світової політико-правової думки. Це Декларація прав людини і громадянина 1789 р. і Конституція Франції 1791 року.

У першому документі зафіксовано основні державно-правові вимоги революційної буржуазії. Декларація прав людини і громадянина, урочисто проголошена 26 серпня 1789 р., складалася з 17 статей, у яких в концентрованій формі викладено головні прогресивні ідеї політико-правової думки Франції того часу. Документ проголошував основні принципи громадянського суспільства і правової держави, зокрема: непорушність природних прав людини; рівність усіх громадян перед законом; народний суверенітет; поділ влади; відповідальність влади перед народом. Вперше проголошено головний правовий принцип: “Дозволено все, що не заборонено законом”. До природних прав людини віднесено право на свободу, власність, безпеку та опір пригнобленню. Окремо передбачено свободу думки, слова, друку тощо. Стаття 6 встановлювала загальне виборче право. Декларація містила основні принципи кримінального права: співмірність злочину і покарання; неприпустимість притягнення до відповідальності поза законом (“немає покарання, не вказаного в законі”); “презумпція невинності” підозрюваного.

Незважаючи на прогресивне значення Декларації, яка спричинила підйом нової хвилі революційних подій, більшість її статей мали абстрактний характер, не мали прямої імперативної дії, а тому трактувалися різними політичними угрупованнями по-різному.

Конституція 1791 р. (перша конституція в історії Франції) у першій частині включала положення Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Скасовувалися станові привілеї і дворянські титули, цехи і ремісничі корпорації, система продажу і спадкоємства державних посад та інші пережитки феодалізму. Розширено перелік демократичних прав. Передбачено право на свободу пересування, зібрань, звернення до органів влади, свободу віросповідання і вибору служителів культу. Конституція запровадила частково безкоштовну народну освіту.

Другий розділ визначав форму державного устрою, встановивши новий адміністративно-територіальний поділ держави: 83 департаменти, що поділялися на дистрикти; дистрикти поділялися на кантони. Сільські і міські комуні отримали право вибирати муніципальні органи влади.

Третій розділ Конституції визначав форму державного правління і структуру державного механізму Франції. Держава проголошена конституційною монархією, що стало головною поступкою верхівки буржуазії старим феодальним монархічним угрупованням. Особа короля оголошена “недоторканною і священною”. Король розглядався як верховний глава майбутнього управління в країні. На нього покладалося забезпечення громадського порядку і спокою. Він був верховним головнокомандувачем, призначав на вищі військові, дипломатичні та інші державні посади, підтримував

дипломатичні стосунки, затверджував оголошення війни. Монарх також мав право відкладального вето на рішення Національних зборів (окрім фінансових та конституційних законів). Він очолював виконавчу владу, одноосібно звільняв міністрів та керував їх діями, що не звільняло їх від судової відповідальності (за рішенням Національних зборів). Певне обмеження королівської влади проявилось в процедурі контрасигнації королівських указів відповідним міністром.

Законодавча влада належала Національним зборам, депутати яких обиралися на два роки та не могли бути розпущені королем. Виборче право мали лише т. зв. “активні громадяни” (чоловіки з 25-річного віку, з цензом осілості, що мали змогу сплачувати встановлені податки, не перебували у складі прислуги і внесені до списку національної гвардії муніципалітету). Таких громадян було 4 мільйони із 26-мільйонного населення тодішньої Франції. Виборча система була двоступеневою, що передбачало вибори депутатів колегією виборщиків (зазвичай заможні громадяни). Особа депутата оголошувалася недоторканною. Депутати не несли юридичної відповідальності перед виборцями.

Національні збори мали ексклюзивне право законодавчої ініціативи, ухвалення законів, оголошення війни, встановлення податків, контролю за державними видатками, притягнення до відповідальності міністрів та інших вищих чиновників, встановлення чисельності і складу збройних сил, ратифікації міжнародних угод.

Місцева влада формувалася на виборній основі, але королівська адміністрація мала право контролю за діяльністю місцевих органів, зокрема, право відмінити розпорядження адміністрації департаменту і навіть звільнити її чиновників.

Судова влада надавалася суддям, обраним народом і затвердженим на посадах королем. Закріплювалася їх недоторканність, за винятком їх обвинувачення у посадових злочинах і підтвердження цих звинувачень у судовому порядку. Для кримінального судочинства запроваджено суд присяжних. Створено касаційний суд, що міг відмінити вирок суду і направити справу на повторний судовий розгляд. Засновано Верховний національний суд, до складу якого входили члени касаційного суду і верховне журі. Він розглядав справи про порушення законів міністрами та іншими високими чиновниками виконавчої влади, а також про злочини, що загрожували загальній безпеці держави.

Розділи четвертий – сьомий Конституції 1791 р. містили норми щодо збройних сил країни і Національної гвардії. Окремо зазначалося, що дія конституції не поширювалася на колонії та інші заморські володіння Франції.

Серед правових актів першого етапу революції привертає увагу Кримінальний кодекс 1791 р., в якому знайшли втілення демократичні норми попередніх документів. Серед основних нововведень кодексу виділимо відміну середньовічних калічницьких покарань та виключення з переліку злочинів релігійних злочинів. Усі злочини поділялися на дві групи: злочини проти публічних інтересів; злочини проти приватних осіб (злочини проти особистості і проти власності). Велику увагу кодекс приділяв охороні приватної власності. Творці документа намагалися дотримуватися принципу співмірності покарання вчиненому злочину. Досить часто як покарання застосовувалася страта, що мало певне пояснення в умовах революційної ситуації і війни. Зберігалися ганебні покарання: публічний обряд позбавлення честі; виставлення біля ганебного стовпа тощо. До важких покарань відносилися тривале одиночне ув'язнення і каторжні роботи.

Внаслідок повстання в Парижі 10 серпня 1792 р. повалено королівську владу. Під тиском народу Національні збори призначили вибори в Національний конвент, першим актом якого від 21 вересня 1792 р. скасовано королівську владу, а 22 вересня Франція проголошена республікою.

Керівні позиції в Конвенті зайняли жирондисти, які сформували виконавчу владу на чолі з Виконавчим комітетом Конвенту. Представляючи інтереси торгово-промислової буржуазії, жирондисти прагнули не допустити подальшого розвитку революції. Зокрема, лише завдяки радикально налаштованим якобінцям-монтаньярам Конвент в грудні 1792 р. незначною більшістю голосів прийняв рішення про страту короля. Жирондисти відмовилися виконувати аграрні декрети. Під їх тиском прийнято реакційний закон, що встановив страту за пропаганду аграрного закону (передбачав зрівняльний переділ землі). Жирондисти спровокували суд над одним із лідерів якобінців Маратом, готували розправу над іншими лідерами монтаньярів. Ці заходи зумовили втрату підтримки жирондистів у простолюду.

Законодавство якобінської диктатури складає окрему сторінку в історії права часів Великої французької революції. Якобінці, підтримувані міською і сільською біднотою, прагнули ліквідувати залишки феодального ладу. Найбільш значимим як і раніше було аграрне законодавство. 3 червня 1793 р. Конвент видав закон про продаж селянам земель, конфіскованих у дворян. 10 червня 1793 р. прийнято декрет про повернення селянським общинам захоплених феодалами земельних угідь. Декрет від 17 липня 1793 р. “Про остаточне скасування феодальних прав” ліквідував феодальні повинності. Феодальні документи, що підтверджували право на землю, визнавалися недійсними.

“Вантозькі декрети” (лютий-березень 1794 р.) пропонували безкоштовний розподіл серед незаможних патріотів власності, конфіскованої у ворогів революції. Однак вони не були реалізовані. У травні 1794 р. Конвент запровадив систему допомоги для жебраків, інвалідів, сиріт, людей похилого віку. Прийнято рішення про скасування рабства в колоніях.

Протягом якобінського етапу революції прийнято нову Декларацію прав людини і громадянина та Конституцію 1793 року.

Декларація, прийнята Конвентом і схвалена на плебісциті 24 червня 1793 р., передбачала ширше трактування принципів, закріплених в Декларації 1789 р. Метою суспільства проголошено “загальне щастя”, а уряд держави повинен був забезпечити кожному людину можливістю користування її природними і невід’ємними правами. Чітко визначалися права громадян: вибирати і бути обраним; брати участь у справах управління державою; рівний доступ до громадських посад. Подане визначення власності як права розпоряджатися, користуватися на власний розсуд своїм майном, прибутками і результатами праці.

Новими були такі положення: право колективних петицій до органів влади; обов’язок суспільства надати притулок і створити гідні умови для життя неімущих і непрацездатних; заборона під страхом смерті монархії; право народу на революцію; право чинити опір (навіть силою) у випадку порушення процесуальних форм законодавства при звинуваченні, затриманні чи ув’язненні. Надання закону зворотної сили вважалося злочином. Зазіхання на державний суверенітет каралося смертю. Для народу передбачено право зміни конституції.

Конституція 1793 р. проголосила Францію республікою. У ній помітна відсутність чіткого розподілу влади. Законодавча влада належала Законодавчому корпусу, члени якого обиралися на 1 рік. Віковий ценз для виборців зменшено до 21 року. Скасовано майновий ценз. Законодавство приймалося за активної участі департаментів. Виконавча влада належала Виконавчій раді (24 особи), яка формувалася Законодавчим корпусом. Конституція надавала кожному громадянину право на загальну освіту, державне забезпечення, необмежену свободу друку, право петицій, право на створення громадських об'єднань.

Головною особливістю згаданих двох документів було те, що вони в умовах революційного часу так і не були впроваджені у життя. Реальна структура державного механізму якобінської диктатури відрізнялася від конституційної.

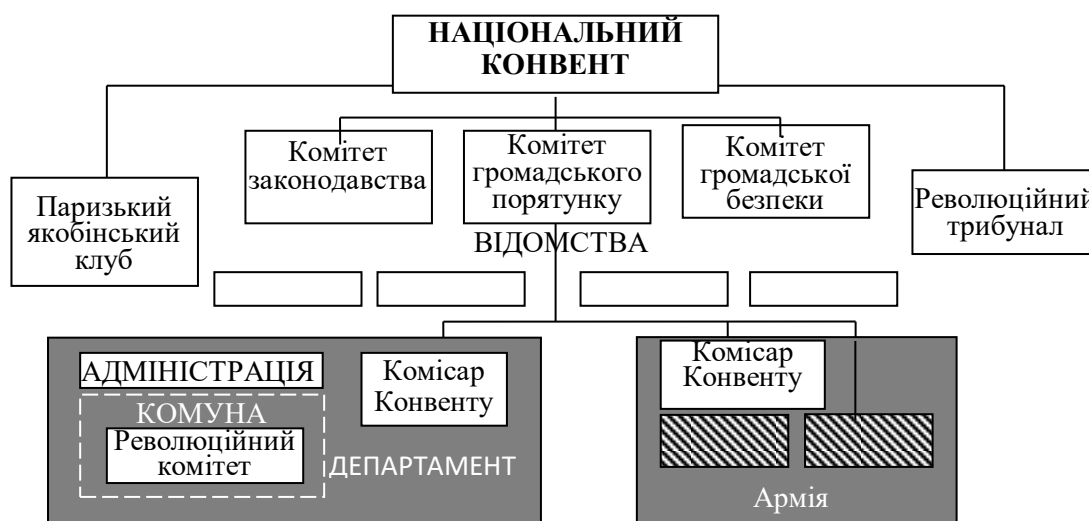

Схема 12.1. Державний механізм якобінської диктатури

Якобінський Конвент був наділений вищою законодавчою і виконавчою владою в країні. 4 грудня 1793 р. прийнято указ про революційний порядок управління, за яким Національний конвент оголошено “єдиним центром управління”. Комітет громадського порятунку, що очолював М. Робесп’єр, обирався кожного місяця в Конвенті у складі 9-16 осіб, але фактично не змінював свого складу. Він мав широкі повноваження: нагляд за усіма органами виконавчої влади; вище військове командування; дипломатичні відносини; право на арешти і віддання заарештованих до суду революційного трибуналу.

Комітет громадської безпеки обирався Конвентом. Його головним завданням була боротьба з контрреволюцією. Роль комітету зросла після прийняття декрету “Про підозрілих” (17 вересня 1793 р.). Він оголошував підозрілими усіх, хто не міг надати достатніх доказів своєї революційності.

Революційний трибунал був головним карально-репресивним органом якобінської диктатури. Його структура: голова, три товариші голови (заступники), один громадський обвинувач, чотири його заступники, 12 присяжних засідателів. Згідно декрету “Про ворогів народу” від 10 червня 1794 р. встановлено спрощену процедуру судочинства: відмінено попереднє слідство; допит обвинуваченого проводився на судовому засіданні; скасовано інститут захисту підсудного. Головне покарання –

смертна кара. Комісари Конвенту на місцях наділялися надзвичайними повноваженнями.

Серед основних законів якобінської диктатури також виділимо: встановлення фіксованих цін на товари першої необхідності та фіксований максимум заробітної плати; введення смертної кари за спекуляцію; заміна християнського календаря революційним (початком нової ери стала дата проголошення республіки – 22 вересня 1792 р.); введення нової “релігії” (“культу Розуму” і “культу Верховної істоти”) і нових свят (свята Генія, Праці, Подвигів, Нагород тощо); запровадження загальної мобілізації до війська.

У цілому законодавство Франції революційного періоду, що мало еклектичний і несистемний характер, не призвело до створення цілісної і довшеної правової системи. Відбувалося утвердження закону і піднесення його авторитету як основного джерела (форми) французького права.

3. Термідоріанська республіка. Консульство та імперія

Термідоріанський переворот засвідчив повернення до влади реакційних сил і поступове згортання радикальних революційних завоювань, що супроводжувалося “білим терором” – переслідуванням і знищенням якобінців або їх прихильників. Розпущено революційні інституції (Паризька комуна, Якобінський клуб), відмінено більшість соціальних декретів. Країна переживала поглиблення економічної кризи.

У серпні 1795 р. Конвент прийняв нову Конституцію Франції (Конституція III року республіки). На відміну від попередніх конституцій вона мала консервативний характер. У Декларації прав людини і громадянина, яка за традицією починала текст документа, не було революційних статей про свободу слова, друку, віросповідання. Прямо заборонялося право народу на повстання. Обмежувалася свобода зборів. Конституція відмінювала загальне виборче право і відновлювала статевий, майновий ценз і навіть ценз грамотності.

Конституція 1795 р. зберігала республіканську форму правління. Законодавчим органом влади був двопалатний Законодавчий корпус (Рада старійшин і Рада п’ятисот). Верхня палата – Рада старійшин схвалювала або відхиляла рішення Ради п’ятисот, вибирала членів Директорії шляхом таємного голосування. Директорії, яка складалася з 5 осіб, належала виконавча влада. Голоували по черзі всі її члени протягом 3 місяців. Повноваження Директорії: забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки; призначення міністрів і військового командування; контроль за діяльністю органів місцевого управління.

Судова влада за конституцією була виборною. Особа судді була недоторканою, за винятком окремих випадків, передбачених законом.

Тяжке становище післяреволюційної країни, реакційність і продажність членів Директорії спричинили чергову хвилю масових виступів. Така влада не задовольняла ні буржуазію, яка прагнула стабільного порядку, ні народні маси. Тому 9 листопада 1799 р. (18 брюмера – за республіканським календарем) під проводом генерала Наполеона Бонапарта відбувся переворот, що повалив Директорію і засвідчив поглиблення контрреволюції. Новий режим набув військового характеру, прикритий конституційними нововведеннями.

Нова Конституція 1799 р. (Конституція VIII року республіки), в розробці якої активну участь брав сам Наполеон, була затверджена на плебісциті, що проводився під поліцейським контролем. При формальному збереженні республіканської форми правління закріплювався режим консульства, а фактично – військова диктатура Наполеона Бонапарта. Конституція не містила Декларації прав людини і громадянина. Особлива роль відводилася армії. Передбачено пенсії для поранених військових, а також для вдов і дітей військових.

Конституція відновила принцип загального виборчого права. Виборче право отримали громадяни з 21 року, які проживали не менше 1 року у певному окрузі. Багатоступеневість виборів фактично нівелювала реальне виборче право громадян. Урядова влада формально вручалася колегії з трьох консулів, фактично концентрувалася в руках першого консула.

- виключне право законодавчої ініціативи;
- призначення і звільнення вищих посадових осіб;
- формування державного бюджету;
- комплектування судових органів влади (без права звільнення і відсторонення суддів)

Схема 12.2. Основні повноваження першого консула за Конституцією 1799 р.

Законодавча влада надавалася одразу декільком органам: Охоронному сенату, Законодавчому корпусу, Трибунату, Державній раді.

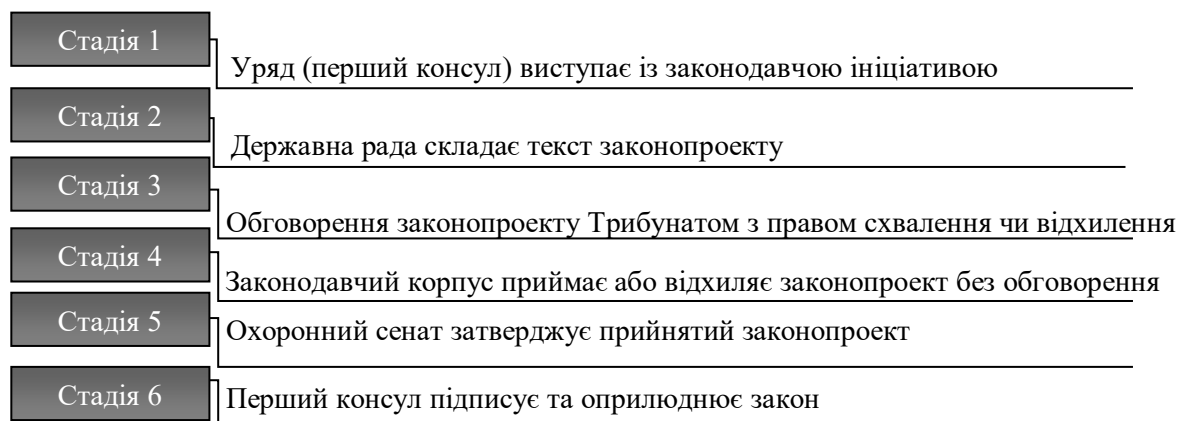

Схема 12.3. Процедура затвердження законопроектів за Конституцією 1799 р.

Конституція 1799 р. стала важливим кроком на шляху ліквідації республіки і відновлення авторитарного управління. Наполеон Бонапарт отримав титул довічного консула з правом призначення наступника. Режим особистої влади дозволив йому ліквідувати залишки яacobінського руху і знешкодити діяльність роялістів. Бонапарт підготував необхідні умови для остаточного знищення республіканського ладу. У квітні 1804 р. Сенат видав постанову, що наділяла першого консула титулом імператора, що означало де-факто і де-юре повернення до монархії у Франції.

Період правління Наполеона I називають періодом Першої імперії (1804 – 1814, 1815 рр.), протягом якого у Франції остаточно завершився процес відновлення централізованого і бюрократично організованого державного апарату. Увесь час правління Наполеона Бонапарта пройшов у війнах з іншими країнами. Тому політичне життя Франції характеризувалося посиленням впливу армії та поліції, які посіли

привілейоване становище в суспільстві і державному управлінні. Створено розгалужену систему розшуку і шпигунства.

З встановленням імперії поступово втрачала значення конституційна система, адже імператор не визнавав формальних юридичних перешкод на шляху до здійснення владних повноважень. Декілька разів змінювалися структура і повноваження вищих органів влади. Вищі чини формували Високу раду імператора, Таємну раду, які перейняли важливі функції Державної ради і Сенату. В основі створеної держави поставлено бюрократичний чиновницький апарат, окремі елементи якого були успадковані від монархічного режиму і революції, але в цілому він став результатом адміністративної діяльності самого імператора. Основними органами управління імперії були міністерства, створені на основі принципу єдиноначальності і чіткої виконавчої вертикалі. Місцеві чиновники цілком залежали від центральної адміністрації. Виборні місцеві ради мали лише дорадче значення.

Наполеон включив в систему державного апарату католицьку церкву, яка була відновлена в правах. За укладеним у 1801 р. *конкордатом* з папою римським католицизм оголошено релігією більшості французького народу. Держава взяла священників під контроль, а папа визнав за Наполеоном право призначати священників на вищі церковні посади.

Основною відмінністю монархічного правління періоду Першої імперії, порівняно з часами абсолютної монархії (дореволюційного часу), було сприяння розвитку капіталістичних відносин з боку держави. Одночасно суспільство втратило основні демократичні завоювання революції. Зокрема, заборонено публічні збори, маніфестації, встановлено жорстку цензуру над пресою. Переслідувалася політична опозиція бонапартизму. Система державної влади не мала завершеної конституційної легітиматії і трималася в основному на авторитеті імператора. Військові поразки французьких військ у 1812 – 1814 рр. завдали вирішального удару по владі Наполеона. У 1815 р. після невдалої спроби повернутися до влади Наполеон зрікся престолу і закінчив життя у засланні.

4. Право імперії Наполеона Бонапарта

У період Першої імперії за сприяння Наполеона проведено масштабні правові кодифікаційні роботи. Видано п'ять кодексів, що охоплювали основні галузі права (цивільне, торгове, кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне). Правовими джерелами “кодифікації Наполеона” став досвід революційного правотворення, правові звичаї, норми дореволюційного, канонічного і римського права.

Першим у 1804 р. прийнято **Цивільний Кодекс**, що називають Кодексом Наполеона. Комісія з його розробки почала працювати у 1800 р. До роботи комісії долучався сам Наполеон. Кодекс склали з 2281 статті, згруповані у вступний титул і три книги, поділені на титули і глави. Документ відзначався чіткістю викладу матеріалу і стислістю формулювань.

У книзі першої “Про осіб” йшлося про суб'єктів цивільного права, їх права та обов'язки. До них віднесено лише фізичних осіб. Поняття юридичної особи було відсутнє, що відображало тодішній рівень розвитку капіталістичних відносин. Повною правоздатністю наділялися лише громадяни Франції, які мали рівні права. Проте заміжні жінки та іноземні громадяни були позбавлені повної правоздатності. Цивільна

дієздатність наступала з 21 року. Передбачалася можливість повного позбавлення дієздатності.

У першій книзі містилися основні принципи *сімейного права*. Хоча кодекс формально визначав рівноправ'я чоловіка і дружини, реально закріплював панівне становище чоловіка в сім'ї, його владу над дружиною і дітьми. Чоловік мав право визначати місце проживання для своєї родини, а дружина була зобов'язана слідувати за своїм чоловіком. Хоча за загальним правилом передбачався режим спільності майна подружжя, право розпорядження ним цілком надавалося чоловіку, який міг діяти без участі і згоди дружини. Кодекс також передбачав можливість режиму роздільної власності подружжя. Однак дружині заборонялося виступати в суді без дозволу чоловіка, дарувати, відчужувати, набувати майно без участі чоловіка або без його письмової згоди.

Майнові відносини подружжя визначалися шлюбним договором.

- досягнення шлюбного віку (для чоловіків – 18, для жінок – 15 років);
- взаємна згода подружжя;
- відсутність іншого шлюбу;
- згода батьків для дітей, які не досягли відповідного віку (син – 25, донька – 21 рік);
- відсутність близького ступеня спорідненості

Схема 12.4. Умови чинності шлюбу за Кодексом Наполеона 1804 р.

Кодексом вперше закріплено інститут цивільного шлюбу, що реєструвався державними органами, а також визнано право на розлучення.

- ✓ Перелюб (для чоловіка – простий факт зради дружини, для жінки – перелюб чоловіка, вчинений у їх спільному будинку)
- ✓ Зловживання, грубе поводження або тяжкі образи одного з подружжя щодо іншого
- ✓ Присудження одному з подружжя важкого чи ганебного покарання
- ✓ Взаємна згода подружжя розлучитися (після 2 років спільного проживання)
- ✓ Роздільне проживання протягом 3 років після судового рішення про встановлення роздільного проживання

Схема 12.5. Підстави розлучення за Кодексом Наполеона 1804 р.

Цивільний кодекс закріплював нерівноправність прав батька і матері щодо влади над дітьми. Батько, який мав підстави для невдоволення поведінкою своєї дитини, яка не досягла 16 років, мав право позбавити її волі на термін до одного місяця, а якщо дитині виповнилося 16 років – до шести місяців. Батько управляв майном дітей і отримував з нього прибутки. Діти перебували під опікою батька до повноліття (сини – до 25 років, доньки – до 21 року).

Книга друга “Про майно і різні видозміни власності” присвячена унормуванню *майнових прав*. Центральне місце в ній посідав інститут власності. Виділено три форми власності: індивідуальна (приватна), державна і комунальна. Основна увага приділялася приватній власності. Закріплено принцип недоторканності і невідчужуваності приватної власності, що став основним принципом буржуазного права. Власність передавалася шляхом спадкування, дарування, за заповітом або через зобов'язання. Для розпорядження нею встановлювалися чіткі вимоги. Наприклад, для здійснення дарування потрібен був ясний розум і здоровий глузд. Жінки не могли здійснювати дарування без сприяння чи спеціальної згоди свого чоловіка або без дозволу суду. Однак це не стосувалося майна за заповітом.

Речі поділялися на рухомі і нерухомі. До перших належали: зібраний урожай; тварини; неживі предмети; позови і зобов'язання (пов'язані з правом на рухомі речі); акції та частки у фінансових чи торгово-промислових компаніях. Нерухомі речі: земельні ділянки; будівлі; незібраний врожай; дерева, що ростуть; труби діючого водовідведення; тварини, надані для обробітку землі; землеробські знаряддя; вулики; риба у ставках; солома і добрива тощо. Нерухомістю також вважалися узурфрукт на нерухомі речі, сервітути, земельні повинності, позови, що мають предметом повернення нерухомого майна. Книга третя “Про різні засоби, якими набувається власність” містила правила набуття власності.

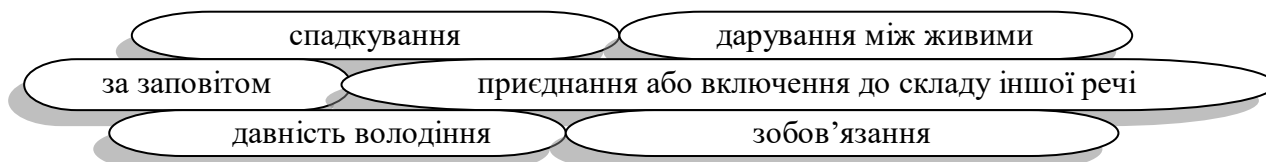

Схема 12.6. Способи набуття власності за Кодексом Наполеона 1804 р.

За кодексом спадщина відкривалася на підставі природної смерті і “цивільної смерті”. Остання була відновлена як дореволюційна міра кримінального покарання, за якою засуджений втрачав право власності на майно, яким він володів. Це майно переходило до законних спадкоємців так само, якби він помер своєю смертю. Спадкоємцями за законом ставали насамперед діти, потім висхідні і бічні родичі до 12-го ступеня спорідненості. Позашлюбні діти могли бути суб'єктами спадкування у випадку їх юридичного визнання. Положення щодо заповіту і дарування передбачало фіксовану значну частку майна для законних дітей померлого. Наприклад, якщо залишалася одна законна дитина, то позашлюбні діти чи треті особи могли претендувати максимум на $\frac{1}{2}$ успадкованого майна.

Дарування між живими полягало у тому, що даритель позбавляв себе дійсно і безповоротно подарованої речі на користь дароотримувача. Давнина визначалася кодексом як спосіб набуття права власності у результаті закінчення певного часового періоду (вимірювався днями) і за наявності умов, визначених законом. Для набуття права власності цим шляхом було необхідне постійне і безперервне, відкрите і безсумнівне володіння.

Основну увагу у третій книзі Цивільного кодексу приділено зобов'язанням, зокрема договірним зобов'язанням. Договором розглядалася угода, за допомогою якої одна чи декілька осіб зобов'язуються перед іншою особою або перед кількома особами дати щось, зробити або не зробити чогось. Передбачалася рівність сторін договору та його добровільність. Особливий акцент зроблено на непорушності договору та праві сторін встановити будь-який його зміст, що також передбачало невтручання держави у договірні відносини підприємців. У кодексі згадуються такі види договорів: купівлі-продажу, міни, зберігання, найму, товариства, позики та ін.

Кодексу 1804 р. також відомі зобов'язання від заподіяння шкоди, натуральне зобов'язання (наприклад, дати придане дітям), зобов'язання за законом і з правопорушень.

Цивільний кодекс мав великий вплив на розвиток цивільних правовідносин в країнах романо-германської системи права. Він заклав основи приватновласницьких

відносин і підприємництва не лише у Франції, але й в інших капіталістичних країнах. За основними позиціями цей документ і нині є основою цивільного права Франції.

Торговий кодекс 1807 р. мав завданням доповнити Цивільний кодекс питаннями щодо правового регулювання торговельної діяльності підприємців та закріпив дуалізм французького приватного права, що полягав у його поділі на цивільне і торгове. Кодекс складався із 648 статей, які поділялися на 4 книги (перша – загальні положення щодо комерсантів, товариств, розподілу майна, бірж, комісійних угод тощо; друга – міжнародна і морська торгівля; третя – порядок банкрутства; четверта – процесуальні норми). Документ був недостатньо повним. Наприклад, в ньому мало уваги приділялося операціям купівлі-продажу, а питання банківських і страхових операцій були взагалі відсутні.

В лютому 1810 р. прийнято новий **Кримінальний кодекс**, в основу якого покладено ідеї Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Основні прогресивні принципи, закладені в документі: законності; незворотності дії закону; рівності громадян перед законом; відповідності покарання вчиненому злочину. Кодекс складався з попередніх положень і чотирьох книг. Перші дві книги разом з попередніми положеннями становили своєрідну загальну частину кодексу та були присвячені основним поняттям і принципам кримінального права, питанням кримінальної відповідальності, визначенню покарань і їх видів. Третя і четверта книги склали особливу частину та містили конкретний перелік злочинних діянь, визначення виду і міри покарання у кожному конкретному випадку.

Таблиця 12.2. Види злочинних діянь за Кримінальним кодексом 1810 р.

<i>Вид</i>	<i>Визначення</i>
правопорушення	злочинне діяння, за яке передбачено поліцейські заходи
проступок	злочинне діяння, каране виправними покараннями
Злочин	злочинне діяння, каране болісними і ганебними покараннями

До кримінальних покарань належали мученицькі і ганебні або лише ганебні покарання. Перші – смертна кара, каторга, депортація, ув'язнення. Другі – виставлення біля ганебного стовпа, вигнання, позбавлення виборчих прав і заборона займати державні посади. Смертна кара призначалася за злочини проти безпеки держави, імперської Конституції, за особливо важкі злочини проти особи (насамперед вбивство). Довічна каторга і депортація мали наслідком “цивільну смерть”. До виправних покарань належали утримання у виправному закладі (від 6 днів до 5 років), тимчасове позбавлення певних політичних, громадянських і сімейних прав, штрафи.

У третій книзі кодексу злочини і провини поділені на публічні і приватні. До перших віднесено: злочини проти безпеки держави (державна зрада, шпіонаж, замах на життя імператора і членів його родини, спроби державного перевороту); злочини і проступки проти Конституції (злочини, пов'язані з виборчим процесом, посадові злочини); злочини і проступки проти громадського порядку (фальшивомонетництво, підробка державних печаток і документів, хабарництво, зловживання владою, створення злочинних груп та ін.). До приватних злочинів і проступків проти приватних осіб належали: вбивство, каліцтво, наклеп, образа. Особливу групу склали злочини і проступки проти моралі (насильство, згвалтування, перелюб і порушення сімейних

порядків). Велику увагу у кодексі надано злочинам проти власності. Докладно описувалися різні види крадіжок, які суворо каралися.

У четвертій книзі йшлося про правопорушення, за які мала право карати сама поліція (порушення правил дорожнього руху, дрібне хуліганство тощо).

Загалом у кодексі помітні значні пережитки феодалізму. Зокрема, зберігалися ганебні покарання у вигляді таврування, виставлення біля ганебного стовпа. Страта призначалася як покарання для широкого кола злочинів, включно з політичними. Кодекс не визнавав пом'якшуючих обставин провини та допускав як покарання т. зв. "цивільну смерть". Відсутнє визначення мінімального віку кримінальної відповідальності, форм провини. Нічого не говорилося про давність злочинів та їх сукупність. У цілому у порівнянні з Кодексом 1791 р. Кодекс 1810 р. був менш демократичним і посилював каральну спрямованість кримінального права, що, втім, не завадило йому зі змінами і доповненнями лягти в основу сучасного французького кримінального законодавства.

Кримінально-процесуальний кодекс 1808 р. запровадив змішаний вид процесу. На етапі досудового слідства зберігалось таємне письмове провадження. Слідство здійснювали особливі слідчі судді, які володіли широкими повноваженнями. В основі судового розгляду справи перебували принципи гласності і змагальності. Кодексом передбачено розмежування слідства та обвинувачення. Останню функцію покладено на прокурора. Сторону захисту представляв адвокат обвинуваченого. Кодекс передбачав існування суду присяжних, що виносив вирок про винність чи невинність обвинуваченого простою більшістю.

5. Форма держави у Франції у 1814 – 1875 рр.

Падіння імператорського режиму Наполеона Бонапарта та його зречення від титулу призвело до реставрації у Франції монаршої династії Бурбонів. Королем став Людовик XVIII (1814 – 1821 рр.). У Франції розпочався період т. зв. "легітимної монархії" (1814 – 1830 рр.). 4 червня 1814 р. король дарував країні Установчу (Конституційну) Хартію, яка проголосила відновлення конституційної монархії. Оголошувалися чинними основні завоювання революції: рівність громадян перед законом; свобода совісті (за умови державного статусу римської католицької церкви); свобода слова; недоторканність приватної власності тощо.

Король як "недоторканна і священна" особа оголошувався верховним главою держави і виконавчої влади, командувачем збройних сил. Він мав право оголошувати війну, укладати міжнародні договори, видавати розпорядження і укази. Йому належало виключне право законодавчої ініціативи. Законодавчий орган формувався з двох палат – Палати перів (цілком призначалася королем) і Палати депутатів (обиралася на 5 років за обмеженим виборчим правом). Більшість в обох палатах отримали радикальні монархісти (ультрароялісти). Головною функцією парламенту було обговорення і прийняття законопроектів, які пропонувалися на затвердження королю.

"Легітимна монархія" зберегла в основних рисах судову та адміністративну систему Першої імперії, обмежившись другорядними реформами. В основі політичної системи був компроміс великих землевласників-дворян з верхівкою буржуазії. Найбільш реакційна частина дворянства, особливо з числа емігрантів, не могла пристосуватися до умов капіталізму і відкрито прагнула до відновлення

дореволюційних порядків. З приходом до влади Карла X монархічна реакція посилилася. Видано закони про виплату компенсацій дворянам-емігрантам за конфісковані під час революції землі. Окремий закон встановив кримінальне покарання за будь-які прояви неповаги до католицької церкви. Королівськими указами запроваджено обмеження свободи друку, виборчого права. Розпуск Палати депутатів став вирішальним фактором початку Липневої революції 1830 р.

Внаслідок кровопролитних вуличних боїв влада Карла X була повалена, а сам він сам втік з країни. Крупна буржуазія звела на трон представника орлеанської династії Луї Філіпа (1830 – 1848 рр.). Основним результатом революції стала зміна правлячої монаршої династії та збільшення впливу буржуазії на королівську владу. Новий король видав конституційну Хартію 1830 р., яка у багатьох пунктах повторювала Хартію 1814 р. Повноваження короля були зменшені. Натомість розширено функції парламенту. Право законодавчої ініціативи окрім короля надавалося Палаті перів і Палаті депутатів. Знижено віковий ценз: для виборців – до 25 років, для депутатів – до 30 років. Так закріплено режим “Липневої монархії”.

Посилення економічних негараздів в країні у другій половині 1840-х років, збільшення опозиційних настроїв населення (насамперед робітничого пролетаріату, кількість якого з розвитком промислового виробництва стрімко зростала, різних прошарків буржуазії та прихильників поваленої династії Бурбонів) зумовили наростання нової революційної ситуації. В лютому 1848 р. розпочалася чергова революція, яка мала наслідком падіння Липневої монархії і відновлення республіки.

Представники ліберально-демократичної опозиції сформували Тимчасовий уряд, що пішов на ряд соціальних поступок (скорочення робочого дня, створення національних майстерень безробітних). Оголошено амністію усім противникам “Липневої монархії”. Виборчі права отримали чоловіки віком з 21 року, які постійно проживали у певній місцевості не менше 6 місяців. Прагнучи укріпити свою владу, буржуазні політичні діячі поспішили провести вибори в Установчі збори, які мали завдання прийняти нову конституцію республіки. Оголосивши про закриття національних майстерень, уряд спровокував пролетаріат Парижа на червневє повстання 1848 р., яке жорстоко придушили війська під проводом генерала Кавеньяка.

Прийнята 4 листопада 1848 р. Конституція Другої республіки (1848 – 1951 рр.) за своїм змістом закріпила інтереси поміркованої і консервативної буржуазії. Центральне місце в державному механізмі Другої республіки надано Президенту, незалежному від парламенту. Президент обирався на 4 роки безпосередньо населенням і наділявся широкими повноваженнями: внесення законопроектів; відкладальне вето; помилування; призначав і звільняв міністрів, дипломатів, командувачів армії і флоту, префектів, правителів колоній, інших вищих посадових осіб. Президент не міг бути переобраний відразу на другий термін. Законодавча влада надавалася однопалатним Національним зборам, які обиралися на три роки шляхом таємного голосування (750 депутатів).

- виключне право прийняття законів і перегляду Конституції;
- ратифікація міжнародних договорів;
- прийняття рішення про оголошення війни;
- право помилування Президента, міністрів та інших осіб, засуджених Верховним судом

Схема 12.7. Повноваження Національних зборів Франції за Конституцією 1848 р.

Конституція передбачала існування Державної Ради – органу, посадовці якого призначалися Національними зборами на 6 років. До її компетенції входили: попередній розгляд законопроектів, що надходили від уряду і від Національних зборів; контроль і нагляд за адміністративною системою країни.

Вибори до Національних зборів надали сильні позиції монархістам. Першим Президентом Франції став племінник Наполеона Бонапарта Луї Наполеон. 2 грудня 1851 р. під його керівництвом здійснено державний переворот. Силою армії розігнано Національні збори і встановлено відкриту військову диктатуру, яка ознаменувалася терором проти республіканських демократичних сил.

У січні 1852 р. Луї Бонапарт проголосив нову Конституцію, яка мала багато спільного з Конституцією 1799 року. Вся повнота влади надавалася Президенту, який обирався на 10 років. Йому належала виконавча влада, управління бюрократичним апаратом, включно з верховним командуванням армією і поліцією. Під контролем Президента перебувало прийняття законодавства. Йому належало виключне право законодавчої ініціативи. Законодавчий процес здійснювався Державною радою, Законодавчим корпусом і Сенатом. Члени Державної ради і Сенату призначалися Президентом. Він володів правом безпосереднього звернення до населення у формі плебіситу, результати якого в умовах поліцейського контролю були вирішені наперед. Логічним завершенням прийняття Конституції 1852 р. були сенатус-консульт (закон) і плебісцит про відновлення у Франції імператорської влади в особі Наполеона III.

Офіційне проголошення 2 грудня 1852 р. Другої імперії (1852 – 1870 рр.) означало торжество реакційних сил та повернення авторитарного бонапартистського режиму, що набув усіх ознак монархії. При владі перебувала крупна буржуазія, яку підтримували військові та заможне селянство. Проводилася політика утиску демократичних прав і свобод громадян. Так вибори до Законодавчого корпусу були поставлені під контроль уряду.

Наполеон III проводив авантюрну та агресивну зовнішню політику, яка настроїла проти Франції провідні країни Європи та, зрештою, втягнула її у війну з Пруссією 1870 – 1871 рр. У вересні 1870 р. Наполеон III потрапив у полон до пруських військ, а в Парижі піднялося народне повстання, яке привело до проголошення республіки.

Революція 4 вересня 1870 р. не вирішила гострих соціальних і політичних проблем у країні. Новосформований уряд крупної буржуазії визначив головним завданням не війну з Пруссією, а боротьбу з народним рухом. У лютому 1871 р. уряд підписав мирний договір з Німеччиною, за яким Франція віддавала промислові райони Ельзас і Лотарингію та зобов'язалася сплачувати *контрибуцію*. Значна частина армії і народу оцінила такі дії уряду як зраду. 18 березня в Парижі почалося народне повстання. Владу в місті отримав Центральний комітет національної гвардії. 26 березня він провів загальні вибори до органу міського самоуправління – Ради Комуни Парижа. Уряд втік до передмістя Парижа Версаля.

Новий революційний орган робітничого класу і дрібної буржуазії вимагав зміцнення оборони, озброєння парижан, покращення житлового і продовольчого становища в столиці, скасування поліції та ін. Нова пролетарська влада офіційно проголошена 28 березня 1871 р. і отримала назву Паризька комуна.

Програмний документ – “Декларація Комуни до французького народу” від 19 квітня 1871 р. – проголошував мету і завдання революції: зміцнення республіки як

єдиної форми правління, сумісної з правами народу; ліквідацію старого державного апарату і створення нового. Комуна ліквідувала постійну армію і поліцію, розпустила старий бюрократичний апарат, запровадила виборність посадовців, прирівнявши їх до статусу робітників. Проголошено відокремлення церкви від держави.

Новий державний апарат не знав поділу на гілки влади. Вищим органом стала Рада Комуни Парижа, яка виконувала законодавчі і виконавчі функції. Виконання законів і реалізація державної політики покладалась на 10 комісій (виконавча, військова, фінансів, продовольства, юстиції, суспільної безпеки праці, промисловості та обміну, громадських служб, зовнішніх відносин, просвіти). 1 травня 1871 р. прийнято декрет про організацію Комітету громадського порятунку, що мав широкі повноваження відносно комісій. Однак на практиці цей комітет не зміг зміцнити становище комуни, оскільки не мав необхідних зв'язків з населенням Парижа. Комуна ліквідувала колишню судову систему. Проголошено рівний для всіх виборний суд, свободу захисту. Однак вибори суддів так і не вдалося провести. Запроваджувалися спеціальні військові суди.

Серед соціально-економічних декретів комуни виділимо введення заборони штрафів із заробітної плати робітників. Націоналізовано церковну власність. Підприємства, покинуті власниками, передавалися робітникам.

Влада комуни поширювалася лише на територію Парижа. Однак внутрішня криза і важке зовнішнє становище зумовило її недовговічність. Паризька комуна проіснувала всього 72 дні (18 березня – 28 травня 1871 р.). У травні Версальський уряд підписав остаточний мир з Пруссією і приступив до боротьби з комуною. Урядові війська протягом тижня остаточно знищили останні барикади комунарів. Розстріляно близько 30 тисяч осіб. Десятки тисяч осіб заслано на каторгу і ув'язнено.

6. Конституція Третьої республіки 1875 р.

Після розгрому Паризької комуни Національні збори, вибрані ще у часи війни, проголосили себе Установчими зборами з правом визначати подальшу форму держави. Проте делегатам зборів бракувало єдності. Лише у 1875 р. Національні збори прийняли нову Конституцію (Конституція Третьої республіки). Відновлено республіканську форму правління. Третя республіка проіснувала з 1875 по 1940 рр.

Конституція складалася із трьох законів: “Про організацію державних влад”; “Про організацію Сенату”; “Про відносини органів державної влади”.

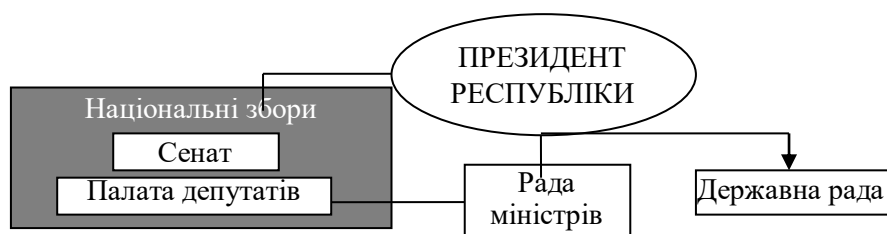

Схема 12.8. Вищі органи влади Франції за Конституцією 1875 року

Законодавчу владу представляли двопалатні Національні збори (Палата депутатів і Сенат). Палата депутатів складалася із 600 депутатів, які обиралися на 4 роки на основі загального виборчого права (ним не володіли військові і жінки). Більша частина Сенату (225 чоловік) обиралася колегіями виборців у департаментах на 9 років, а решта (75

чоловік) призначалися Національними зборами довічно. Обидві палати мали право законодавчої ініціативи і приймали закони. Сенат мав повноваження верховного суду щодо судочинства над Президентом і міністрами, а також при розгляді справ про замах на національну безпеку.

Президенту надавалася виконавча влада. Він обирався Національними зборами на 7 років. Конституція надала Президенту широкі права: за згодою Сенату розпустити Палату депутатів; законодавчої ініціативи; нагляду за виконанням законів; відкладального вето щодо рішень Національних зборів; укладення міжнародних договорів; помилування; призначення міністрів.

Питання для самоконтролю

1. Які причини Французької революції ?
2. Які основні положення Декларації прав людини і громадянина 1789 р. ?
3. Яку форму державного правління закріпила Конституція 1791 р. ?
4. На якому етапі Французької революції прийнято декрет “Про ворогів народу” ?
5. Чи вдалося в ході революції ліквідувати залишки феодальних відносин у Франції? Відповідь обґрунтуйте.
6. Які причини встановлення імперії у Франції ?
7. Яке становище дружини по відношенню до чоловіка закріплено Цивільним кодексом 1804 р. ?
8. Що таке “цивільна смерть” у цивільному законодавстві Франції післяреволюційного періоду ?
9. Які джерела права “кодифікації Наполеона” ?
10. Визначте особливості державного механізму Паризької комуни.

Тема 11. Держава і право Німеччини у XIX ст.

1. Розвиток державності Німеччини у першій половині XIX ст.
 2. Причини, характер, наслідки революції в Німеччині 1848 – 1849 рр.
Прусська Конституція 1850 р.
 3. Об'єднання Німеччини. Конституція 1871 р.
 4. Право Німецької імперії.
-

1. Розвиток державності Німеччини у першій половині XIX ст.

На початку XIX ст. Німецька державність зберігалася у формі Священної Римської імперії германської нації, яка складалася з понад 300 світських і духовних князівств. Панування феодальних відносин було основною характеристикою соціально-економічного і політичного розвитку цих державних утворень. У другій половині XVIII ст. з їх числа виділилися найбільші монархії – Австрія і Пруссія, які перебували у давньому суперництві за першість на німецьких землях.

Завершення існування Священної Римської імперії германської нації пов'язане із завойовницькою діяльністю Наполеона Бонапарта. У 1805 р. під тиском Франції 39 німецьких князівств об'єдналися у Німецьку конфедерацію (згодом Рейнський союз). Решта князівств залишилися самостійними. У 1806 р. внаслідок розгрому Австрії припинено існування Священної Римської імперії германської нації. 6 серпня 1806 р. Франц II Габсбург відмовився від титулу імператора. Австрія була відторгнута від інших держав Західної Німеччини.

У державах, що увійшли до складу Рейнського союзу, Наполеон увів французький Цивільний кодекс, відмінив кріпацтво і феодальні привілеї. З падінням імперії Наполеона у 1814 р. цей союз розпався. У 1815 р. міжнародний Віденський конгрес вирішив створити Німецький союз у складі 34 монархій і 4 вільних міст. Провідну роль у ньому відігравала Австрія. Німецький союз був аморфною конфедерацією без сильних органів центральної влади. Вищий орган влади союзу – Союзний сейм складався з чиновників, які призначалися урядами німецьких держав. Реально усі суб'єкти союзу зберігали державний суверенітет. Вони відрізнялися формами державного правління, зберігали свої кордони і митні бар'єри. Зважаючи на велику територію, економічний вплив та військові можливості особливе становище в Німецькому союзі посідали Австрія і Пруссія.

У ряді держав були прийняті т. зв. *октройовані* (даровані правителями) конституції. Наприклад, конституції Баварії, Ганновера, Вюртенберга, згодом Саксонії тощо. Більшість конституцій формували монархічну форму державного правління. Монарх очолював державу, володіючи законодавчою і виконавчою владою. Певні законодавчі повноваження залишалися за ландтагами (одно- або двопалатними), які формувалися на недемократичних засадах. Урядові структури очолював перший міністр (президент або канцлер). Конституції формально закріплювали окремі права королівських підданих: рівність перед законом, незалежність суддів, свободу совісті

тощо. У багатьох державах скасовувалося кріпацтво, розвивалася промисловість і капіталістичні відносини.

У 1833 р. під верховенством Пруссії створено Митний союз (18 держав), що передбачав створення спільної митної і торгової системи. Утворення торгового союзу відповідало інтересам торгово-промислової буржуазії, яка прагнула об'єднання країни.

2. Причини, характер, наслідки революції в Німеччині 1848 – 1849 рр. Прусська Конституція 1850 р.

Розвиток капіталістичних відносин в Німеччині вимагав об'єднання розрізаних держав і створення централізованого управління, уніфікованої правової системи, спільних правил товарно-грошової політики. Однак головною перешкодою цьому залишалися феодальні пережитки: територіальна роздрібненість; монархічна форма правління у більшості німецьких держав; панування крупного дворянського землеволодіння; кріпацтво.

Як і у Франції, назріванню революційної ситуації в німецьких державах сприяла економічна криза. Метою революції стало подолання політичної роздрібненості і ліквідація феодально-абсолютистських режимів. Рушійними силами революції стали робітничі маси, ремісники і селянство, участь у революції яких і надала їй перебігу радикального характеру.

Таблиця 13.1. Основні революційні політичні угруповання в Німеччині

<i>Політична група</i>	<i>Основні вимоги</i>
ліберали-монархісти	Створення федеральної конституційної монархії з ліберальним режимом під егідою Австрії або Пруссії.
республіканці-демократи	Заперечення монархічної форми правління. Необмежена свобода зборів, слова, друку, озброєння народу, ліквідація дворянських привілеїв та пережитків феодалізму у поземельних відносинах. Відділення церкви від держави.

Поштовхом до початку революції стали виступи у Франції. Звістка про революційний виступ в Парижі викликала піднесення народних мас Бадена. 26 лютого 1848 р. обнародовано петицію з рядом політичних вимог: озброєння народу з правом обрання офіцерів; необмежена свобода преси; запровадження суду присяжних; негайне скликання німецького парламенту. Остання вимога була виявом загального прагнення німецького народу до створення єдиної держави.

Із Бадена революційна хвиля перекинулася в інші німецькі держави. В столиці Вюртемберга Штутгарті 29 лютого 1848 р. почалися заворушення, які змусили панівні кола піти на поступки. 2 березня 1848 р. оголошено свободу преси, а 9 березня до влади прийшла ліберальна буржуазія. Того ж дня спалахнуло повстання в Мюнхені. Тут боротьба набула гострого характеру, адже баварський король Людвіг I не бажав йти на поступки. Однак народні маси захопили парламент, озброїлися і фактично стали господарями міста.

У згаданих німецьких державах перемогу здобула березнева революція, в ході якої для перемоги над реакційними силами велике значення мали виступи селян. Вирішальне значення мали революційні виступи в Пруссії – найбільшій державі Німеччини. 6 березня 1848 р. заворушення почалися в Берліні, а згодом тут відбулися масові збори робітників і ремісників. Відбулися сутички з військом і поліцією. Збори представників

13 міських районів Берліна висунули ряд вимог: виведення військ з міста; організація збройних загонів бюргерів; свобода преси; скликання ландтагу. Король Пруссії Фрідріх-Вільгельм IV пішов на ряд поступок: ліквідовано поміщицькі суди; юрисдикцію суду присяжних поширено на політичні злочини; проголошено вибори до установчого ландтагу. Великий вплив на хід революції мав поступовий перехід значної частини армії на сторону революційних мас.

31 березня 1848 р. у Франкфурті-на-Майні зібралися Установчі збори, з початку роботи яких розгорнулася гостра боротьба між ліберально-монархічною більшістю і республікансько-демократичною меншістю.

Реакційна політика правлячої кліки Австрії привела до озброєного повстання 6 жовтня 1848 р. народних мас Відня. У вирішальні дні німецької революції депутати франкфуртського парламенту приступили до створення конституції. Прийнята 28 березня 1849 р. загальнонімецька конституція стала результатом компромісу демократичного і ліберально-буржуазного угруповань франкфуртського парламенту.

Конституція 1849 р. надавала загальнонімецьким органам влади такі повноваження: здійснення зовнішньополітичних відносин; командування об'єднаними армією і флотом; видання законів і контроль за збройними силами, транспортом, митницею, грошовою системою. Законодавча влада належала імператору та двопалатному Рейхстагу. Виконавча влада надавалася імператору з широкими повноваженнями.

Панівні кола найбільших німецьких держав відмовилися затвердити конституцію, що зумовило загострення революційної ситуації. По всій країні відбувалися збори на підтримку імперської конституції силою зброї. Ліберальна буржуазія виступила на стороні монархічних сил, що й вирішило долю революції. Ліві демократи не мали великого впливу на селян і виявилися нездатними організувати їх на рішучу боротьбу за скасування феодальних повинностей. Пруська армія, придушивши повстання на території королівства, спрямувала свої зусилля на припинення виступів на інших територіях. Завершення революції 1848-1849 рр. пов'язане із розгоном франкфуртських зборів.

Революція в Німеччині, яка за своїм ідейним змістом мала буржуазний характер, на відміну від революції у Франції не досягла значних результатів. Збережено територіальну роздрібненість Німеччини. Залишилися панівними феодально-абсолютистські порядки.

Одним із наслідків революції стала пруська Конституція 1850 р., схвалена промонархічними Національними зборами. Тому вона отримала назву "конституція панівної контрреволюції". Документ формально передбачав обмежені громадянські свободи (рівність усіх перед законом, недоторканність особи і житла, свободу совісті, науки і викладання тощо). Однак конституція не надавала гарантій для їх реалізації. Окрім того стаття 111 передбачала можливість тимчасового припинення дії ряду статей про захист прав людини. У випадку війни або заворушень всі цивільні інститути влади переставали функціонувати.

Проголошено встановлення конституційної монархії. Главою держави залишався король з надзвичайно широкими повноваженнями. Він володів законодавчою (спільно з двопалатним ландтагом) і виконавчою владою. Верхня палата – Палата панів повністю призначалася королем. Палата представників обиралася на основі складної куріальної

системи, в основу якої покладено майновий і віковий ценз. Тому переважна більшість місць у парламенті належала великим землевласникам і крупній буржуазії. Король мав право абсолютного вето на рішення парламенту та на його розпуск. Монарх призначав і звільняв міністрів, які були відповідальні лише перед ним.

Судова влада надавалася “незалежним судам”, судді яких, втім, призначалися королем і могли бути зміщені з посади лише на основі судового рішення.

Конституція Пруссії 1850 р. фактично підтвердила феодально-абсолютистські порядки і стала наслідком компромісу *юнкерства* та верхівки буржуазії.

3. Об'єднання Німеччини. Конституція 1871 р.

Поразка революції 1848 р. в Німеччині засвідчила незавершеність соціально-економічних (ліквідація феодальних відносин і створення безперешкодних умов для розвитку капіталізму) та політичних (об'єднання в єдину державу) перетворень в країні. Політична розробленість стримувала подальший економічний розвиток та консервувала при владі реакційні політичні режими. В об'єднанні країни були зацікавлені широкі верстви населення: буржуазія, частина юнкерства, робітничий клас, селянство. Вирішення такого загальнонімецького питання було можливим за двома сценаріями: революційним (через встановлення об'єднаної німецької республіки) і реакційним (через об'єднання країни під владою одного з німецьких монархів із застосуванням військової сили). Внаслідок поразки революції 1848 – 1849 рр. перший сценарій досягнення єдності став нереальним.

Лідером серед німецьких держав спочатку вважалася Австрія, але поступово на провідні позиції вийшла Пруссія, яка, маючи давні традиції функціонування військово-поліцейського державного механізму, стала на шлях завойовницьких війн. У 1861 р. новий король Пруссії Вільгельм розпочав посилену мілітаризацію. У 1862 р. він призначив міністром-президентом представника пруського юнкерства Отто фон Бісмарка, який став ідеологом і лідером пруського мілітаризму у внутрішній і зовнішній політиці та панування над німецькими землями. За поданням Бісмарка розпущено ландтаг, розпочато військову реформу, в основі якої стояло збільшення чисельності армії. Відома його фраза: “Не промовама і не голосуванням вирішуються найважливіші питання часу, а залізом і кров'ю”.

Військові приготування Пруссії супроводжувалися початком загарбницьких воєн. У 1861 р. відбулася війна проти Данії, а в 1866 р. в битві при Садовій розгромлено Австрійську армію, після чого Австрію виключили з Німецького союзу.

У 1866 р. створено Північно-німецький союз (22 держави), а в 1867 р. прийнято його конституцію. Президентом Північно-німецького союзу став король Пруссії. Він отримав всю повноту виконавчої влади, яку передоручав союзному канцлеру, що відповідав тільки перед президентом. Двопалатний парламент складався з Рейхстагу (обирався населенням) і Союзної ради (делеговані представники окремих держав). За межами союзу залишалися південно-німецькі держави, приєднання яких заважала Франція.

У 1870 р. розпочалася франко-пруська війна, в якій перемогу здобула Пруссія. Вона отримала контрибуцію з Франції і приєднала ряд південно-німецьких територій.

Зайнявши столицю Франції, 18 січня 1871 р. у Версалі король Пруссії Вільгельм I був проголошений німецьким імператором. Так створено другу Німецьку імперію.

Конституція Німецької імперії, прийнята Установчим Рейхстагом 16 квітня 1871р., закріпила федеративний державний устрій. Союзна територія складалася з 22 монархій і 3 вільних міст. Конституція передавала всю повноту суверенних прав Німецькій імперії в цілому. Імперському законодавству підлягали такі ключові сфери правового регулювання: зовнішні відносини; військо і військовий флот імперії; митне і торгове регулювання; функціонування імперської податкової системи; встановлення системи мір і ваг; розробка загальноімперської правової системи. Окремі держави, що входили до складу імперії, зберігали свої конституції, ландтаги, уряди, але їх автономія була дуже обмеженою.

Імперське законодавство здійснювалося Рейхстагом і Союзною радою (Бундесрат). Рейхстаг обирався спочатку на три, а потім на п'ять років і збирався щорічно. Союзна рада складалася з представників союзних держав, призначених їх урядами. Всього було 58 депутатів. Кожна держава отримувала певну кількість голосів – від 1 до 6. Пруссії надано найбільше голосів – 17. Поряд з Рейхстагом Бундесрат брав участь у прийнятті законодавства, утворював постійні комітети. Він міг засідати окремо від Рейхстагу. Бундесрат мав право передавати імператору своє рішення щодо розпуску Рейхстагу, призначати вищих посадовців (членів імперського суду, рахункової палати тощо), своїми рішеннями примушувати суб'єктів союзу до виконання конституційних обов'язків. Союзна рада також наділялася функціями арбітра у конфліктах між суб'єктами федерації.

Конституція закріплювала за Рейхстагом такі права: розробка та ухвалення законів; затвердження імперського бюджету; схвалення міжнародних договорів; участь у врегулюванні конституційних суперечок між землями; звернення з петиціями до Союзної ради тощо. Особливу увагу привертає право нижньої палати на інтерпеляцію – право парламентського запиту. Запит до будь-якого державного секретаря або самого канцлера, підписаний не менше, ніж тридцятьма депутатами, часто ставав законодавчою ініціативою.

Главою імперії був Німецький імператор (кайзер), король Пруссії. Йому належало право скликати і закрити Рейхстаг і Бундесрат. Кайзер призначав та звільняв чиновників. Конституція наділяла імператора правом обнародування імперських законів. Він також повинен був стежити за їх виконанням, маючи право видавати розпорядження і укази, які скріплювалися підписом імперського канцлера.

Особливе місце в державному механізмі займав єдиний імперський міністр з величезними повноваженнями – імперський канцлер (рейхсканцлер). Він призначався імператором і відповідав лише перед ним. Він став єдиним імперським міністром, який очолював усі імперські відомства та установи (за винятком військового і військово-морського). Канцлер головував у Бундесраті, керував постійними комітетами, підписував закони після імператора. За поданням канцлера імператор призначав і звільняв статс-секретарів закордонних справ, внутрішніх справ, адміралтейства, скарбниці, колоній та ін. Незмінним канцлером Німеччини з 1871 по 1890 рр. був Отто фон Бісмарк.

Окремий розділ конституції присвячений імперській армії. Запроваджено загальнообов'язкову військову повинність. Строкова служба у війську тривала 7 років.

Натомість у конституції немає жодної глави, присвяченої правам і свободам громадян, що засвідчило встановлення в країні режиму військово-поліцейської диктатури.

Конституція забезпечувала панування Пруссії в Німецькій імперії. Основний закон досить чітко відображав гегемонію Пруссії в Союзі. Про це свідчили такі факти: головування в Союзі належало королю Пруссії, тобто імператору; в Бундесраті Пруссія мала 17 голосів, а зміни в Конституції вважалися недійсними, якщо 14 голосів подані проти; головував в Союзній раді канцлер, який призначався королем Пруссії; армія підпорядковувалась імператору – пруському королю; в армії введено пруські статuti; імператор мав право оголосити військове становище у кожній частині імперії; імператор володів правом екекуції – покарання суб'єкта Союзу, що не хотів визнавати рішення імперії. При обговоренні найважливіших питань в Союзній раді голос Пруссії завжди був вирішальним. Ставши негласними органами імперії, пруські королівські установи здійснювали безпосередню участь у найважливіших рішеннях внутрішньої і зовнішньої політики держави. Все це зрештою призвело до повного підпорядкування всіх королівств, герцогств і вільних міст прусько-імперському керівництву.

4. Право Німецької імперії

До об'єднання в Німеччині не існувало єдиної правової системи (*партикуляризм*). Творення єдиної держави зумовило необхідність уніфікації розрізнених правових систем, які містили чимало феодальних пережитків.

У галузі *цивільного права* певний час після об'єднання держави були чинними такі правові джерела: французький Цивільний кодекс, австрійський Цивільний кодекс, датське цивільне право, пруське Земське уложення 1794 р., саксонське Цивільне уложення 1863 р., елементи рецептованого римського права. Розробка імперського Цивільного кодексу розпочалася після прийняття у 1873 р. поправок до Конституції, за якими цивільне право віднесене до компетенції імперії. У липні 1874 р. Бундесрат сформував державну комісію з розробки Цивільного уложення, перший проект якого опубліковано у 1888 р. Його складність, надмірність запозичень з римського права викликали різку критику. Другий проект Цивільного уложення підготовлений у 1895 р., пройшов обговорення і в 1896 р. затверджений Рейхстагом. Цивільне уложення набуло чинності 1 січня 1900 р.

Джерелами Цивільного уложення стали римське і німецьке право. Його структура (2385 параграфів) відповідає доктрині пандектного права, популярній у німецьких цивілістів. Розгляду окремих інститутів у ньому передувала Загальна частина, що склала першу книгу. Особлива частина складалася з 4 книг: книга друга – зобов'язальне право; книга третя – речове право; книга четверта – сімейне право; книга п'ята – спадкове право. На думку дослідників, у розділах, присвячених праву власності, і, насамперед, у книзі третій більшою мірою позначився вплив німецького загального права, а в розділі про зобов'язання – римського права.

Для норм уложення характерні складність формулювання та значна кількість спеціально-юридичних термінів. Однак в ньому відсутні загальні юридичні визначення. Також документ містить звороти соціального і морально-етичного змісту (наприклад, “добра совість”, “зловживання правом” тощо).

Суб'єктами цивільних правовідносин уложення визначало фізичних та юридичних осіб. Правоздатність фізичних осіб ґрунтувалася на принципі юридичної рівності. Повна цивільна правоздатність наступала з 21 року. Втрата дієздатності наставала за умови душевної хвороби або недоумства, внаслідок марнотратства, пияцтва, що загрожувало безпеці інших. За винятком шлюбно-сімейних відносин, уложення не передбачало суттєвої різниці між правовим статусом чоловіка і жінки.

В уложенні детально регламентувалися права юридичних осіб, які поділялися на два види: установи і фрейни (товариства, союзи). Союзи поділялися на господарські (прибуткові) і негосподарські (наприклад, політичні союзи). При цьому до союзів не належали об'єднання у формі торгових товариств (акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю), права яких регулювалися торговим законодавством. Поряд із передбаченою широкою правоздатністю для юридичних осіб, уложення зберегло сильні державні важелі контролю за їх діяльністю. У випадку визнання дій юридичних осіб такими, що загрожують суспільним інтересам, органи влади могли припинити їх діяльність.

Значна увага в Німецькому цивільному уложенні надавалася зобов'язальному праву, що об'єктивно зумовлювалося розвитком капіталістичних відносин. Основною формою виникнення зобов'язань був договір, основу якого формує принцип свободи договірних зобов'язань сторін. Серед суб'єктів договірних відносин могли бути заміжні жінки і навіть неповнолітні особи (до 21 року). Головною умовою дійсності договору вважалася згода сторін за усіма пунктами договору. Для окремих видів договорів передбачалася спеціальна форма укладення (з нотаріальними або судовими актами). Наприклад, спеціальна форма договору передбачена для договорів із землею, з нерухомістю, а також для т.зв. абстрактних зобов'язань. Характерна риса останніх – надання обіцянки про виконання певних зобов'язань та часта реалізація права їх переуступки. Особливим видом обмежень дійсності договорів було дотримання моральних вимог – “суспільної моралі”, “доброї совісті” тощо. В уложенні передбачено понад 20 видів договорів. Найпоширенішими були купівля-продаж, міна, найм робочої сили, оренда та ін.

Зобов'язання виникали також з деліктів, що визначалися як недозволені дії. Відповідальність несла особа, яка була винною у завданні збитку.

За Цивільним уложенням речі поділялися на земельну власність і рухомі речі (усі інші види власності, крім землі). До речових прав належали право власності, володіння, користування чужим майном (сервітут, узуфрукт, право забудови), право на отримання прибутку з чужої речі (застава рухомих речей, іпотека нерухомості та ін.), право на отримання певної речі. В документі немає чіткого визначення права власності. Воно надавало власнику майна свободу, тобто можливість у відповідності з законом чинити з річчю будь-які дії на власний розсуд, виключно з діями на неї інших осіб. Значну вагу приділено земельній власності, володіння якою надавало власнику земельної ділянки владу не лише на поверхні землі, але і на надра та повітря, що до неї прилягають. Право приватної власності не поширювалося на корисні копалини, що перебували у державній власності.

В уложенні детально прописані норми щодо інституту володіння. Володіння річчю визначалося як “дійсне панування над нею”. Суб'єктами володіння могли бути окремі категорії недієздатних осіб (діти) та особи, які володіють річчю за договором (орендарі,

охоронці). Виходячи з останнього, автори уложення передбачили дві категорії володіння – “безпосереднє” і “опосередковане”, які отримали самостійний юридичний захист.

Четверта книга Німецького цивільного уложення містила норми *сімейного права*. Головним нововведенням стало запровадження обов’язкового цивільного шлюбу, що став обов’язковим та реєструвався представником державних органів влади. Церковний шлюб не відмінявся, але він не мав юридичної сили.

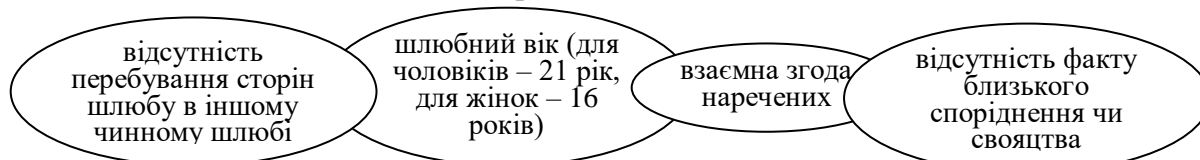

Схема 13.1. Юридичні умови вступу у шлюб за Німецьким Цивільним уложенням

Специфічні норми уложення: заборона на одруження розведеним особам, якщо причиною розірвання попереднього шлюбу був перелюб; заборона жінкам укладати новий шлюб протягом 300 днів із дня припинення попереднього шлюбу.

До оформлення шлюбу відбувалися заручини – договір, що передбачав взаємні зобов’язання дотримати своє слово й взяти шлюб. Розірвання договору передбачало виплату стороною, яка його ініціювала, відшкодування витрат іншої сторони на підготовку до шлюбу, а також відшкодування моральних втрат.

Перелюб	Замах на життя іншого подружжя	Навмисне полишення одного з подружжя
Грубе порушення створених шлюбом обов’язків (у т. ч. жорстоке поводження з іншою стороною шлюбу)		Невиліковна психічна хвороба одного з подружжя

Схема 13.2. Юридичні підстави розлучення за Німецьким Цивільним уложенням

Цивільне уложення не передбачало розлучення за обопільної згоди подружжя, а розірвання шлюбу було можливим лише на підставі рішення суду.

Законом передбачено верховенство чоловіка у сімейних справах. Зокрема, йому надано право вирішувати усі спільні справи подружнього життя. Однак жінка не була зобов’язана підкорятися протизаконним рішенням чоловіка. Уложення не передбачало влади чоловіка над особою жінки. Заміжня жінка володіла повною дієздатністю, у тому числі мала право на підприємницьку діяльність. Законом передбачалась можливість укладення шлюбного договору, що мав визначати режим майнового володіння і розпорядження подружжя. Однак за загальним правилом Цивільне уложення передбачало режим спільного подружнього майна з правом чоловіка здійснювати управління ним (у тому числі майном дружини, яке було в її власності до шлюбу). Одночасно передбачено режим окремої власності дружини, на яку не поширювалася влада чоловіка: особисті речі, отримані в дарунок або у спадок; власність, набута своєю працею чи підприємництвом.

Батьки мали значну владу над своїми неповнолітніми дітьми. Реальну повноту влади над дітьми мав лише батько, який міг піклуватися про особу і майно дітей, давати дозвіл на шлюб законних неповнолітніх дітей, вчиняти виправні дії (за дозволом опікунської ради), користуватися майном дітей.

Уложення передбачало окремі права позашлюбних дітей. Так у стосунках з матір'ю та її родичами позашлюбні діти отримували юридичний статус законних дітей. Натомість у стосунках з батьком така спорідненість не визнавалася. Однак батько незаконнонародженої дитини зобов'язувався утримання її до досягнення 16-річного віку у відповідності із загальним становищем матері. Втім і такий обов'язок батька втрачав силу у випадку вчинення матір'ю дитини перелюбу у період її зачаття.

Особливістю спадкового права стала відсутність юридичних меж спадкування за законом. За відсутності більш близьких родичів спадкоємцями померлого могли бути родичі любих віддалених ступенів спорідненості. Запроваджено систему спадкування за т. зв. парантеллами (лініями). Першу парантеллу складали низхідні спадкоємці – діти, внуки, правнуки. Наслідник, який був живим, виключав усіх подальших наслідників. Другу парантеллу формували батьки спадкоємця та їх родичі по нисхідній. Третя парантелла – дід і бабуся та їх нисхідні родичі тощо. Всередині парантелли спадок отримували не усі родичі, а лише глави парантелли. Передбачено привілейоване становище тієї сторони подружжя, яка довше залишалася живою. Тобто незалежно від спадкової парантелли закон надавав їй право на частку у спадку померлого (дружини або чоловіка). Якщо ж у померлого не було нікого з родичів першої-третьої парантелл, то спадкоємець одержував увесь спадок.

Німецьке Цивільне уложення передбачало принцип свободи заповіту. Складати заповіт дозволено з 16 років. Однак з метою захисту прав законних спадкоємців встановлено певні обмеження на заповіти. Передбачено інститут “невід'ємної частки”, за якої родичі спадкодавця по нисхідній лінії, його батьки та друга сторона подружжя у випадку їх відсторонення від заповіту мали право вимагати виділення для них частки (половина вартості їх частки у випадку спадкування за законом).

В особливу галузь цивільних правовідносин поступово виділилося *трудове право* та соціальне законодавство, яке веде свої витоки у німецькому праві ще задовго до прийняття Цивільного уложення. Початок прийняття законодавчих норм щодо врегулювання трудових відносин між робітниками і роботодавцями припав на 1870-ті роки. У них знайшли відображення проблеми встановлення фіксованого робочого часу та умов оплати праці (тарифні угоди). В Німеччині активізувалася робота профспілок, діяльність яких вперше юридично визнана Промисловим статутом Північнонімецького союзу 1869 р., що запровадив свободу промислових об'єднань. На діяльність профспілок значний вплив мав соціал-демократичний рух, в середовищі якого великої популярності набула марксистська ідеологія.

Першим соціальним законом у Німеччині став закон “Про матеріальну відповідальність” 1871 р., що встановлював відповідальність власників залізничних підприємств за нещасні випадки, що сталися з їх працівниками на виробництві. У такому випадку роботодавець був зобов'язаний відшкодувати збитки потерпілому, незалежно від його провини. У 1880-х роках прийнято ряд законів про соціальне страхування робітників (медичне, від нещасних випадків, на випадок інвалідності і старості тощо).

У Німецькому Цивільному уложенні норми трудового права передбачені у параграфах, присвячених договору найму робочої сили. В остаточній редакції уложення норми цього договору виділено в особливий розділ. Німецький робітничий клас домігся значних правових поступок. Робітникам надано певні гарантії збереження свого місця і

заробітної плати на випадок хвороби, особливих родинних обставин тощо. Роботодавець був зобов'язаний піклуватися про техніку безпеки для робітників. Найманому робітнику надано право на “необхідний час” для пошуків роботи у випадку оголошення про його звільнення.

Разом із Німецьким Цивільним уложенням вступив в силу прийнятий у 1897 р. Торговий кодекс. Розвиток *торгового права* в німецьких землях має тривалу історію, яка сягає періоду Середньовіччя. Розвиток цієї галузі права пов'язаний з розвитком міського середньовічного права та з огляду на фактичну відсутність єдиної держави мав партикулярний характер. Кодифікація норм торгового права, що розпочалася в Німеччині у 30-х роках XIX ст., стала відображенням притаманного для континентальної правової традиції виділення в окремі галузі цивільного і торгового права.

У 1847 р. в Німеччині прийнято єдиний Вексельний статут, а в 1861 р. – перший загальнонімецький Торговий кодекс, що стало відображенням інтенсивного розвитку промисловості і підприємництва. Кодекс складався з п'яти книг: “Про торговий стан” (суб'єкти торгових відносин); “Про торгові товариства”; “Про негласне товариство і об'єднання для проведення окремих торгових операцій”; “Про торгові операції”; “Про морську торгівлю”.

Основним суб'єктом торгових відносин за Торговим кодексом 1861 р. був купець (“особа, яка у вигляді промислу займається торговими справами”). Тому під торговим правом розуміли “особливе приватне право купців”. Купці могли бути як одноосібні, так і колективні (у вигляді торгового товариства). Закріплено принцип майнової самостійності торгових товариств як самостійних суб'єктів (юридичних осіб) торгівельного права.

Після завершення процесу об'єднання Німеччини в одну державу у 1897 р. прийнято імперський Торговий кодекс, що з поправками залишається чинним і нині. Фактично норми Торгового кодексу повинні були доповнити Німецьке Цивільне уложення. Торговий кодекс Німеччини складається з чотирьох книг: книга перша визначає суб'єктів торгово-правових відносин (комерсант, торгова фірма, торговий представник) і правила ведення торгових книг; книга друга містить норми щодо торгових товариств; третя книга регулює укладення окремих торгових угод (купівлі-продажу, транспортної доставки, найму приміщення для товарів та ін.); книга четверта регулює морську торгівлю, у тому числі питання страхування.

У новому Торговому кодексі 1897 р. під комерсантами стали розуміти не лише вузьке визначення купців, а й великих підприємців (посередників і виробників). Для визначення їх правового статусу в кодексі передбачені поняття “повного” і “неповного” комерсанта, комерсанта “за зобов'язанням”, “з необхідності”, “за бажанням” і “за формою”. Такі нововведення надали торговому праву значення комплексу норм з врегулювання широкого спектра підприємницької діяльності.

У першій половині XIX ст. активізувалися кодифікаційні роботи німецького *кримінального права*. Видано кримінальні уложення Баварії, Саксонії та Пруссії.

Конституція Північно-німецького союзу 1867 р. віднесла кримінальне право до компетенції союзного законодавства. У 1870 р. прийнято Кримінальне уложення, яке з утворенням імперії у 1871 р. поширено на всю державу. За структурою воно складалося з трьох частин: перші дві становили Загальну частину кодексу (зафіксовано принципи

розмежування кримінальних правопорушень і призначення покарання, визначено стадії злочину, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, передбачено інститут співучасті, замаху тощо); третя частина складала Особливу частину уложення.

Усі правопорушення залежно від передбачених покарань були поділені на злочини, проступки і поліцейські порушення. Основними видами злочинів були злочини проти держави, проти релігії, проти власності, проти особистості. Найтяжчими були державні злочини, перелік яких був дуже широким, а покарання – суворими і тривалими.

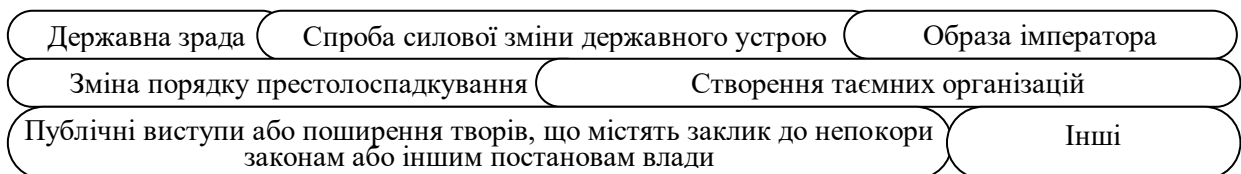

Схема 13.3. Види злочинів проти держави за Кримінальним уложенням 1870 р.

Лише за прилюдний виступ з метою спонукання до одного з вказаних діянь винний міг бути позбавлений свободи на термін максимум до 10 років. Система покарань включала страту, різні види позбавлення волі, штраф, конфіскацію майна та обмеження в правах. Смертна кара у мирний час присуджувалася у випадках державної зради та умисного вбивства. Тюремним ув'язненням на різні терміни каралися обвинувачені у злочинах проти власності (крадіжках, розбої, пограбуваннях тощо). У Кримінальному уложенні уже були відсутні важкі середньовічні покарання, зокрема тілесні покарання.

У 1877 р. як доповнення до Кримінального уложення в Німеччині прийнято Кримінально-процесуальний кодекс, зміст якого засвідчив значну лібералізацію німецького *кримінально-процесуального права*.

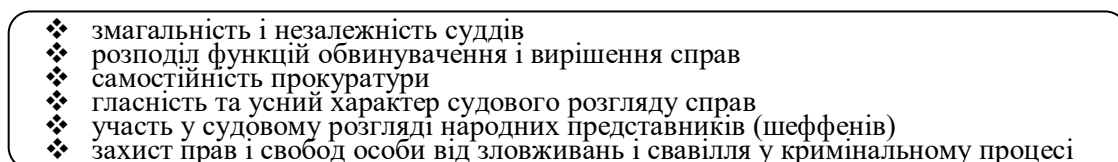

Схема 13.4. Принципи кримінального процесу в Німеччині

Особлива увага в структурі державного механізму Німецької імперії приділялася поліції. Вона володіла широкими повноваженнями та навіть мала право втручатися в особисте життя громадян. Поліцейський корпус підпорядковувався статс-секретарю внутрішніх справ, що забезпечувало централізацію і давало можливість встановити суворий поліцейський режим.

Судова система Німеччини визначалася Законом про судові установи 1877 р. В окремих суб'єктах Німецької імперії існували три судові інстанції. Першою з них був дільничний суд, в якому всі цивільні справи розглядалися одноосібно суддею, а кримінальні – або одноосібно, або за участю двох шеффенів (засідателів). До компетенції земських судів входив розгляд цивільних, комерційних і кримінальних справ, а також апеляційних скарг на вироки і рішення дільничних суддів. Вищі земські

суди розглядали скарги на рішення і вироки судових установ в апеляційному і касаційному порядку.

Вищим судовим органом держави був Імперський суд. Його члени призначалися імператором. До складу суду входили цивільний і кримінальний сенати (судові палати).

При всіх судах працювала прокуратура, реорганізована у 1877 р. на зразок французької. Прокуратурі була підпорядкована поліція, яка під її керівництвом проводила дізнання в кримінальних справах.

Адвокатура організована на основі Положення 1878 р. як самоврядна корпорація.

Питання для самоконтролю

1. Які наслідки для німецької державності мав розпад Священної Римської імперії германської нації ?
2. Які політико-правові наслідки мала революція в Німеччині 1848 – 1849 рр. ?
3. Чому серед німецьких держав саме Пруссія очолила процес політичного об'єднання Німеччини ?
4. Які конституційні принципи закріплені в Конституції Німеччини 1871 р. ?
5. Яке місце посідав імперський канцлер у державному механізмі Німецької імперії за Конституцією 1871 р. ? Відповідь обґрунтуйте.
6. Які особливості регулювання права власності за Німецьким Цивільним уложением ?
7. Які юридичні підстави розлучення передбачені Німецьким Цивільним уложением ?
8. Який зміст норм Німецького Цивільного уложения, що передбачали права робітників ?
9. Які види кримінальних правопорушень передбачені Кримінальним уложением 1870р.?
10. Які судові інстанції існували в суб'єктах Німецької імперії ?

Тема 12.

Розвиток держави і права в країнах Західної Європи, США і Японії у ХХ – на початку ХХІ ст.

1. Загальні тенденції розвитку держави і права країн Західної Європи, США і Японії у Новітній час.
 2. Розвиток держави в США, Англії і Франції у міжвоєнний період (1918 – 1940 рр.).
 3. Встановлення і функціонування тоталітарних державних режимів в Німеччині, Італії і Японії.
 4. Розвиток держави в країнах Західної Європи, США і Японії у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.
 5. Специфічні особливості розвитку права країн Західної Європи, США і Японії у Новітній час.
-

1. Загальні тенденції розвитку держави і права країн Західної Європи, США і Японії у Новітній час

На початку ХХ ст. політична карта світу зазнала великих змін. Невелика група економічно найрозвиненіших країн завершила черговий етап колоніального переділу світу. Крім того переважна більшість формально самостійних країн Азії та Латинської Америки були у різній мірі залежними від держав Західної Європи і США. Єдиною країною Азії, яка на кінець ХІХ ст. звільнилася від такої залежності і сама стала на шлях колоніальних завоювань, була Японія.

Головною рисою економічного розвитку провідних держав (Велика Британія, Німеччина, Франція, США, Японія) на початку ХХ ст. стало завершення формування індустріального суспільства, що означало створення індустріальної структури господарства: прискорилися *урбанізації* і соціальне розшарування; обсяги промислового виробництва перевищили обсяги виробництва сільськогосподарської продукції; розширилася сфера використання найманої праці, яка охопила не лише промислове виробництво, але й будівництво, сферу послуг, транспорт, сільське господарство тощо. Зросла чисельність робітничих мас, рівень політичної активності та згуртованості яких неухильно зростав.

Визначальною тенденцією розвитку капіталістичних відносин став їх перехід у фазу монополізму, яка супроводжувалася швидкою концентрацією виробництва і капіталу в руках окремих підприємців та об'єднаних фінансово-промислових структур (монополії). Формується верства фінансово-промислової олігархії, яка стала впливати на державно-політичне життя або шляхом прямої участі у формуванні політичних партій та органів влади, або через підтримку певних політичних сил.

Формування нового типу економічних відносин зумовило зміну функцій та механізмів діяльності держави як ключового владного інституту, способу організації суспільства і його політичної системи. Починаючи з ХV ст., становлення

європейських держав пов'язане з розвитком ринкових відносин, централізацією політичної влади і національною консолідацією. У XIX ст., коли утвердився промисловий капіталізм, державі була відведена роль “нічного сторожа” (див. табл. 15.1.), посилювався контроль парламентів над державною владою. Монархія хоча і збереглася в багатьох державах, переважно діяла у конституційних або парламентських рамках.

Протягом майже усього XX ст., особливо у першій його половині, держава посилювала свою могутність. Причиною цьому стала незавершеність колоніального переділу світу провідними країнами, що заохочувався системою державно-монополістичного капіталізму, розвиток якого вимагав нових ресурсів. Держава розширила втручання в економіку і в життя громадян.

Таблиця 15.1. Види держави за методами та характером соціальної регуляції

<i>держава “нічний сторож”</i>	<i>“поліцейська” держава</i>	<i>держава “загального благоденства”</i>
Характерна для розвинених країн XIX ст. Головна функція держави – підтримання законності і порядку, створення належних умов для торгівлі і захисту громадян від іноземного втручання.	Характерна для держав з т. зв. фашистськими, нацистськими та комуністичними режимами. Держава тотально втручається у життя громадян та детально регламентує його, підкоряє своїй волі.	Характерна для розвинених західних країн. Виникла у другій половині XX ст. Головна функція держави – соціальна (розподіл ресурсів, призначених для охорони здоров'я, освіти, житлового будівництва, зайнятості населення, фінансової підтримки громадян).

Визначальною рисою політичного життя стала боротьба демократії і тоталітаризму. Останній термін запровадив в політичний лексикон італійський диктатор Б. Муссоліні для характеристики свого руху і режиму, закликавши до тотального підкорення особи державі і розчинення індивіда у політичній реальності (його гасло: “Все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави”). Історичні умови виникнення тоталітаризму характеризувалися насамперед кризою *лібералізму* після завершення Першої світової війни (1914 – 1918 рр.), зростанням ролі держави у політичній та економічній сферах, посиленням бюрократизації усіх сфер суспільного життя. Відповіддю на кризу ліберальної демократії (в літературі можна зустріти її застарілий аналог – “буржуазна демократія”) було встановлення тоталітарних режимів (нацистський в Німеччині, фашистський в Італії, профашистський в Японії, комуністичний в СРСР тощо). В цілому у 17 з 27 країн Європи до початку Другої світової війни були встановлені тоталітарні, авторитарні, військово-бюрократичні або бюрократичні диктатури, що стало спробою виходу з глибокої кризи ліберального суспільства і держави. Однак така спроба виявилася надто трагічною.

Після закінчення Другої світової війни сформувалося три основні групи країн: класичні ліберально-демократичні держави; соціалістичні держави; перехідні від традиційного, у тому числі колоніального управління до незалежної сучасної державної організації у вигляді монархічної або республіканської форми правління.

Історично перший різновид держав – сучасні ліберально-демократичні держави, до яких належать провідні капіталістичні держави світу. Переважна більшість з них мають республіканську форму державного правління та єдину конституцію як Основний закон.

- Верховенство влади народу, що здійснюється через виборну представницьку владу в центрі і на місцях
- Демократична соціальна держава (держава “загального благоденства”)
- Відокремлення, взаємоконтроль і рівновага повноважень трьох гілок єдиної державної влади (законодавчої, виконавчої, судової)
- Гарантування права громадян на неупереджений аполітичний суд як важливу гарантію заборони владного свавілля
- Офіційне визнання і конституційно-правове гарантування користування правами і свободами, включно з правами людини (особистими, громадянськими, соціальними, економічними, культурними)
- Судовий чи інший спеціальний нагляд за конституційністю нормативно-правових актів, забезпечений судовою юрисдикцією загальних судів або спеціальними уповноваженими особами (народний захисник, омбудсман, охоронець справедливості тощо)
- Наступність і неперервність дії конституційно-правових принципів і засадничих норм, що регулюють організацію і діяльність органів державної влади у їх взаємовідносинах та у відносинах з громадянами упродовж одного чи кількох історичних періодів
- Парламентська і судова відповідальність носіїв виконавчої влади
- Партійний плюралізм (різноманіття) з протистоянням правлячої коаліції та опозиційної партії (союзом партій) у правових рамках

Схема 15.1. Головні особливості ліберально-демократичних держав

Сучасна демократична організація держави передбачає: виборність, підзвітність, відповідальність всіх установ законодавчої і виконавчої влади та до певної міри судових установ; поєднання професійних і суспільних (громадських) структур в організації управління і в контролі за цим управлінням. При цьому всі повноваження і функції урядової влади суворо визначені в законі і регламентовані ним. Індивід особисто або у складі певної суспільної асоціації має ряд прав і свобод, які непідвладні урядовому контролю. Такі ознаки сучасного демократичного суспільства відповідають його визначенню як “громадянського суспільства”.

На початку останнього десятиліття ХХ ст. тоталітарні режими в Європі зазнали краху. Скоротилася сфера державно-монополістичного капіталізму. Демократія є домінуючим напрямом еволюції сучасної цивілізації. Основною тенденцією її розвитку стало розширення народовладдя. Відійшли у минуле ряд обмежень участі громадян у політичному житті: майновий ценз і ценз осілості; виборчі права отримали жінки, молодь, представники етнічних меншин. Розширено різноманіття форм участі громадян у політичному житті, наприклад місцеве самоврядування, участь у діяльності політичних партій і рухів тощо. На перший план вийшли права і свободи людини.

Друга половина ХХ ст. стала періодом завершення процесу формування основ громадянського суспільства і максимального наближення його до соціального ідеалу. Це засвідчила конституціоналізація сутності держави як “демократичної, правової і соціальної” та спроби її побудови у багатьох країнах. Зразком державного розвитку стала модель “правової держави” – державної системи, яка характеризується пануванням права над прямою політичною дією. Це держава, побудована на правових основах, неухильному додержанні законів всіма державними органами, посадовими особами, недержавними об’єднаннями і громадянами. Так держава з учасника економічного зростання наприкінці ХХ ст. трансформувалася в гаранта основ законності і правопорядку, політичної та

макроекономічної стабільності, соціального забезпечення та освіти, захисту довкілля.

Соціальна складова стала головною підвалиною держави. Соціальна держава орієнтується насамперед на проблеми людського капіталу: забезпечення і розвиток його здібностей і можливостей; безпека; добробут; захист і підтримка сім'ї; захист приватного життя кожного. Відповідно розширилася соціальна функція держави, яка реалізується у таких ключових напрямках: забезпечення права кожного на працю і належний рівень життя; соціальна допомога і страхування; допомога тим, хто потребує державної підтримки (безробітні, інваліди, пенсіонери, багатодітні сім'ї, сироти, студенти, біженці та ін.); підтримка і розвиток системи освіти, науки, медичних і культурних закладів.

Разом з тим демократичній організації держави протистоїть тенденція до загальної централізації і бюрократизації організаційно-управлінських процесів, недостатнє розрізнення сфер автономії людини і громадянина у взаєминах з державною та іншими видами влади в суспільстві. Одним з наслідків недосконалості функціонування державного механізму та його взаємин з громадянином стали негативні явища корумпованості органів влади, організованої злочинності, специфічного і надзвичайно актуального для сучасності явища тероризму, які є досить поширеними в тому числі у провідних демократичних країнах.

На окрему увагу заслуговують процеси прискореної інтернаціоналізації та їх найвищий вияв – глобалізація, що набули всесвітніх масштабів і стали наслідком переходу провідних країн Заходу до постіндустріального (інформаційного) типу суспільства з притаманною йому стандартизацією технологій, господарських відносин, освіти, культурних цінностей. Глобалізація чинить великий вплив на розвиток окремих суспільств і держав, породжуючи нові вимоги, виклики і загрози, що знаходить відображення й у розвитку права.

Таблиця 15.2. Зміни в праві країн Західної Європи, США і Японії у Новітній час

зміна покликання права, правової системи, законодавства	воно полягає не лише в охороні чинної політичної та економічної системи, державного і суспільного устрою, але насамперед у збереженні демократичних норм і традицій, адаптації до нових потреб людини і суспільства (насамперед – захист прав і свобод людини та громадянина, тобто – гуманізація права)
вихід на перший план загальносоціальних і загальнорегулятивних функцій права	чинне право покликане бути “вищим арбітром” у вирішенні численних проблем (забезпечення нових форм виробництва і власності, боротьба зі злочинністю, хворобами, соціальними катаклізмами, екологічними змінами тощо)
наповнення права соціальним змістом (соціалізація права)	право є засобом сильної соціальної політики, насамперед у сфері відносин власності і регулювання ринкової економіки
зміни в джерелах права	<ul style="list-style-type: none"> • суттєве збільшення нормативного матеріалу; • заміна та оновлення кодифікованого матеріалу; • масштабні роботи з кодифікації і консолідації законодавства (навіть у країнах англо-саксонської правової системи); • зростання кількості і значення актів виконавчої влади (президентські та урядові декрети, накази, розпорядження, регламенти – т.зв. “делеговане законодавство”), які доповнюють, а часто й замінюють закони, пристосовуючи право до мінливих суспільних умов; • зростає роль і значення судової практики і прецедентного права в цілому (навіть у країнах романо-германської правової системи);

	<ul style="list-style-type: none"> • досить великого впливу набули конституційні доктрини (на основі рішень судів конституційної юрисдикції), які призвели до зміни окремих галузей права і стали одним з джерел державного (конституційного) права; • запровадження і поширення практики видання надзвичайного законодавства (політичне, антитерористичне, антиробітниче, антипрофспілкове тощо)
структурні зміни у праві	<ul style="list-style-type: none"> • поява нових галузей права (сімейне, трудове, патентне, авторське, банківське, страхове, екологічне, медичне та ін.); • державне втручання у різні сфери суспільного життя призвело до тісного переплетення цивільно-правових та адміністративних методів правового регулювання, що мало наслідком послаблення розходжень між публічним і приватним правом; • ускладнення господарсько-економічних відносин призвело до створення комплексних галузей права (господарське, інвестиційне, податкове, атомне, транспортне, військове право тощо); • посилення взаємодії різних правових систем у сфері економічного законодавства привело до потужних процесів інтеграції і стирання відмінностей між континентальною та англосаксонською правовими системами; • посилення впливу міжнародно-правових норм на внутрішнє законодавство окремих держав (приклад – право Європейського Союзу)

2. Розвиток держави в США, Англії і Франції у міжвоєнний період (1918 – 1940 рр.)

Сполученим Штатам Америки з часу створення єдиної держави притаманний шлях економічного розвитку, що передбачає вільне розпорядження приватною власністю, розвиток ринкової конкуренції та свободи торгівлі. Ці риси “американського шляху” дозволили США на початок ХХ ст. стати країною класичного корпоративного (монополістичного) капіталізму, з розвитком якого пов’язані визначальні структурно-функціональні зміни державного апарату та основних напрямів його діяльності.

У роки Першої світової війни монополістичний капіталізм в США почав прискореними темпами переростати в державно-монополістичний. Уряд сприяв розширенню військово-промислового комплексу країни з метою постачання озброєнь до охопленої війною Європи. США отримали величезні прибутки і перетворилися з країни-боржника на країну-кредитора. Військові постачання дали величезний поштовх розвитку промислового виробництва та економіки в цілому. Країна стала світовим економічним центром.

У США раніше, ніж в інших країнах капіталістичного світу розпочався період стабілізації капіталізму. Для нього характерні промисловий підйом, активізація банківського капіталу, розширення кредитування населення та зростання його добробуту. Наприкінці 1920-х років на американських заводах і фабриках вироблялося 48% промислової продукції капіталістичного світу. Економічні успіхи країни сприяли народженню теорії “проспериті” – вічного процвітання держави.

Однак ця теорія виявилася великою ілюзією. Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. за своїм впливом і наслідками для світової економіки стала важким ударом для провідних країн світу. Розпочавшись у США, криза найбільше вразила саме цю країну. Її наслідками були: крах фінансової системи; скорочення обсягу виробництва; розорення підприємств і фірм; масове безробіття.

Виведення США з економічної кризи пов'язане з реформаторською діяльністю Президента Ф. Рузвельта (1932 – 1945 рр.). Рішучі заходи американської влади з подолання кризи, здійснені у 1930-х рр., отримали назву “новий курс”. В його основу покладено політику активного втручання держави в економічну сферу та соціальні відносини.

Таблиця 15.3. Законодавство “нового курсу” в США

<i>Закон</i>	<i>Зміст і наслідки впровадження</i>
Фінансово-банківська сфера	
“Про банківську діяльність” (1932 р.)	Накладено тимчасовий арешт на всі рахунки всіх банків з метою їх ревізії. Закрито 10 тис. з 25 тис. банків. Створено Федеральну корпорацію страхування вкладів і Федеральну корпорацію страхування позик і збережень.
“Про обіг цінних паперів” (1933 р.)	Засновано Федеральну комісію з цінних паперів і бірж.
“Про золотий резерв” (1934 р.)	Президентові надано право фіксувати вартість золотого вмісту долара. Націоналізовано усе золото. Покінчено з випуском золотих монет. Створено фонд для стабілізації обмінних курсів.
Промислова сфера	
“Про відновлення національної промисловості” (1933 р.)	Запроваджено “кодекси чесної конкуренції” для 17 груп промисловості. Вони склалися підприємницькими асоціаціями (після затвердження Президентом мали силу закону), фіксували суворо визначені норми виробництва і ринку збуту продукції, фіксовані ціни, умови комерційних кредитів тощо. Для залагодження трудових конфліктів запроваджено максимальну тривалість робочого дня і мінімальний рівень зарплати. Гарантовано свободу трудових договорів і незалежних профспілок, заборонено дитячу працю. Створено Національну адміністрацію відновлення промисловості, Асоціацію суспільних робіт та Адміністрацію з надання надзвичайної допомоги. Тимчасово припинено дію антитрестівського законодавства. Уряд отримав право примусово об'єднувати підприємства, створювати трести.
Аграрний сектор	
“Про регулювання сільського господарства” (1933 р.)	Створено Адміністрацію регулювання сільського господарства. Встановлено компенсації для фермерів, які погоджувалися скоротити посівні площі та поголів'я худоби. Для підняття цін знищувалася готова с/г продукція.
“Про рефінансування фермерських боргів” (1933 р.)	Скорочено проценти за іпотечними боргами фермерів і продовжено терміни погашення боргів фермерів по кредитах.
“Про збереження родючості ґрунтів та про квоти внутрішнього ринку” (1933 р.) та ін.	Виплата преміальних виплат власникам землі, які відмовилися від вирощування культур, що виснажували ґрунти. Посилено державний контроль за надходженням на ринок с/г продуктів.
Соціальна сфера	
“Про трудові відносини” (Закон Вагнера) (1935 р.)	Вперше легалізовано діяльність профспілок. Визнано право робітників на страйки у випадках порушення трудових договорів і законів. Власники підприємств були зобов'язані укладати з профспілками колективні договори. Створено Національне управління з трудових відносин.
“Про соціальне страхування” (1935 р.)	Введено федеральну систему соціального страхування. Запроваджено виплати по безробіттю і пенсії на виробництві.
“Про асигнування на програми	Створено Управління у справах розгортання громадських робіт, завдання якого – створення робочих місць у рамках громадських

надзвичайної допомоги” (1935 р.)	робіт і скорочення розмірів прямої допомоги. За програмою “Цивільний корпус консервації природних ресурсів” створено мережу трудових таборів (громадські роботи) для молоді, де безробітні отримували житло, одяг, харчування, медичну допомогу, невеликі виплати. Молодь будувала дороги, мости, пожежні вежі, поліпшувала стан лісів, споруджувала місця відпочинку і розваг, здійснювала природоохоронну діяльність.
“Про справедливі трудові стандарти” (1938 р.)	Встановлено 44-годинний робочий тиждень, що через 2 роки повинен був скоротитися до 40 годин, і мінімальна заробітна плата 25 центів на годину, у виняткових випадках – 40 центів на годину.

Антикризові заходи “нового курсу” мали такі наслідки: стабілізовано американську економіку; закладено основи державно-монополістичного капіталізму і практику державного регулювання соціально-економічних відносин; зроблено значний вклад у розвиток трудового і соціального законодавства, оновлено інші галузі та інститути права; відбулося посилення влади Президента і його адміністрації та в цілому федеральних органів влади.

Розвиток світової моделі капіталізму в останній чверті XIX ст. істотно вплинув на становище **Великої Британії** у світі і на розвиток її політичної системи. Країна, яка в XIX ст. була провідною імперською державою, а її заморські володіння у декілька десятків разів перевищували площу Британських островів, втратила світову економічну першість. Наприкінці XIX – на початку XX ст. основою англійського капіталізму стала не торгово-промислова, а колоніальна монополія.

Економічні негаразди особливо загострилися під час світової економічної кризи 1920-х – початку 1930-х рр. Наслідки кризи змусили уряд розширити державне втручання в економіку і соціальну сферу, яка стала особливо помітною після Другої світової війни.

Форма держави у Великій Британії XX ст. змінювалася шляхом конституційних реформ і головним чином через модифікацію актів неписаної конституції. Однак в цілому Британії вдалося зберегти притаманну їй стабільність політичних інститутів і установ як данину історичним традиціям та прихильності політичних еліт до еволюційного шляху розвитку. Британська політична еліта зуміла зберегти і використовувати у своїх інтересах феодальні інститути – монархію і Палату Лордів.

Серед основних конституційних змін першої половини XX ст. варто виділити два основних напрями – реформи виборчого права і парламентську реформу. Виборча реформа 1918 р. надала право голосу жінкам, які досягли 30-річного віку і вони або їх чоловіки мали щорічний прибуток 5 ф. ст. Реформа 1928 р. упровадила загальне виборче право, дозволивши брати участь у виборах усьому жіночому і чоловічому населенню віком від 21 року.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. визначилася тенденція до зменшення ролі парламенту і підпорядкування його роботи інтересам уряду, що мав більшість у Палаті Громад. У цей час на провідні позиції в політичному житті країни, поряд із традиційними консерваторами і лібералами, вийшла Лейбористська партія, офіційно створена у 1901 р. з представників декількох соціал-демократичних товариств і представників профспілок.

Конституційна криза в Англії початку XX ст. стала каталізатором готовності англійського суспільства до зміни традиційної системи управління. Новий політичний розклад і зміни в суспільстві, які назрівали – політична активізація широких мас

робітників, виразником інтересів яких були на той час союзники Лейбористська і Ліберальна партії, зумовили реформування представницьких органів влади в напрямі демократизації.

Реформа Палати Лордів 1911 р. (“Акт про парламент для визначення відносин між повноваженнями Палати Лордів і Палати Громад, і для обмеження строку повноважень парламенту” від 18 серпня 1911 р.), як наслідок відмови Палати Лордів приймати ряд реформаторських соціальних законів у 1906 – 1908 рр. та проект бюджету 1909 р., підсилила роль контрольованої кабінетом Палати Громад на шкоду верхній палаті, що не обиралася.

Таблиця 15.4. Основний зміст “Акту про парламент” 1911 р.

<p>якщо фінансовий білль, прийнятий Палатою Громад і поданий до Палати Лордів протягом місяця не буде нею прийнятий, то цей білль (якщо Палата Громад не схвалить іншого рішення) подається королю і після його схвалення стає актом парламенту, незважаючи на його несхвалення Палатою Лордів</p>	<p>якщо публічний білль (що не є фінансовим і не збільшує повноважень парламенту понад 5 років), прийнятий Палатою Громад протягом трьох наступних сесій і поданий до Палати Лордів принаймні за місяць до закінчення сесії, буде цією палатою відхилений на кожній з цих трьох сесій, то цей білль, як тільки його відхилить втретє Палата Лордів, а Палата Громад не схвалить іншого рішення, буде поданий Його Величності і після схвалення стане актом парламенту, незважаючи на відсутність згоди Палати Лордів</p>	<p>передбачено скорочення привілеїв лордів (обмежувалися правом вето на нефінансові закони строком до двох років)</p>
--	--	---

Обмеження повноважень Палати Лордів сприяло частковому послабленню впливу консерваторів на суспільно-політичні процеси в країні і утвердженню на політичній арені нової прогресивної політичної сили – Лейбористської партії Англії. Разом з тим реформа 1911 р. не означала ліквідації Палати Лордів, якій надавалося офіційне право два роки зривати прийняття небажаного законопроекту. За цей час частина біллів могла втратити значення. Конституційна криза, викликана “бунтом лордів”, не була остаточно ліквідована.

Посилення ролі Кабінету міністрів супроводжувалося відносним падінням законодавчої і контролюючої ролі парламенту, що проявилось насамперед в посиленні ваги актів делегованого законодавства. Парламент делегував виконавчим органам право видавати акти з питань, які раніше складали виняткову прерогативу Палати громад. Зокрема, у 1930-х рр. урядові надано право видавати загальнообов’язкові постанови з питань грошового обігу.

З часу Першої світової війни Кабінет міністрів Великої Британії отримав надзвичайні повноваження. Акт про надзвичайні повноваження 1920 р. надав урядові право видавати від імені короля указ про надзвичайний стан. Такий указ міг бути виданий у випадку загрози забезпечення суспільства засобами життєзабезпечення (продовольство, транспорт, енергія тощо) і передбачав можливість застосування надзвичайних заходів. Кабінет міністрів став центральною ланкою політичної системи країни. У 1937 р. на законодавчому рівні передбачено існування посади прем’єр-міністра та його політичного опонента – лідера “тіньового уряду” (уряд, що формується в Палаті громад з депутатів опозиційної фракції, здійснює альтернативну законотворчу

та контролюючу діяльність, а робота “тіньових” міністрів оплачується державним бюджетом).

Роль монарха в державному механізмі Великої Британії за традицією визначалася політичними звичаями. Хоча за британським монархом формально зберігалось право абсолютного вето, розпуску парламенту і призначення прем'єр-міністра, королівська влада ставала все більше обмеженою і символічно-церемоніальною. Однак Букінгемський палац все ще є важливим політичним центром. Монарх залишився головнокомандувачем збройних сил і символом єдності держави, главою Британської імперії, верховним носієм виконавчої влади, главою судової системи та англіканської церкви.

Однієї з головних тенденцій розвитку Великої Британії у ХХ ст. стало зростання державного апарату. Після Першої світової війни створено 5 нових міністерств (праці, авіації, транспорту та ін.). Після того, як наприкінці ХІХ ст. створено інститут професійної цивільної служби, бюрократичний апарат став швидко розростатися.

Посилювався контроль центральних органів влади за діяльністю органів місцевого управління, що відбувалося насамперед шляхом фінансової централізації. За законом 1929 р. розмір дотацій для органів місцевого управління залежав від характеру їх діяльності.

Під впливом війни відбулися зміни в організації армії. У 1916 р. Палата громад прийняла закон про обов'язкову військову повинність. Однак по завершенні війни систему набору до війська переведено на попередню добровільну основу. У 1939 р. напередодні Другої світової війни загальна військова повинність була відновлена.

Щодо змін у системі судочинства, то в країні тривалий час зберігалася стара напівфеодальна система місцевих (нижчих) судів. У міжвоєнний період здійснено спроби реформування судової системи. У 1933 р. відмінено звинувачувальне “Велике журі”.

Відбулися зміни в організації Британської колоніальної імперії. Британські володіння поділялися на *домініони*, колонії, *протекторати* і підмандатні території. За Першої світової війни британські домініони, постачальники сировини і людських ресурсів, економічно значно зміцніли. У них сформувалася національна економічна еліта. У 1917 р. на черговій імперській конференції за домініонами визнано статус автономних держав Британської імперії. У 1923 р. Англія визнала за ними право самостійно укладати угоди з іншими державами, приймати рішення щодо можливості приєднання до міжнародних угод Англії.

Під тиском національно-визвольних рухів в колоніях і залежних країнах Вестмінстерський статут 1931 р. надав їм рівний статус автономних державних одиниць, об'єднаних в рамках Британської Співдружності націй. Англійський парламент видавав акти для домініонів лише за їх згоди. Акти домініонів на їх території отримали вищу юридичну силу над актами метрополії і не підлягали відміні у випадку суперечностей між ними. Генерал-губернатор домініона призначався королем як главою Британської Співдружності націй лише за рекомендацією прем'єр-міністра домініона. Вестмінстерський статут став вагомим кроком до активізації процесу здобуття незалежності десятками англійських колоніальних володінь на різних континентах світу.

Політична та економічна нестабільність зумовили відставання **Франції** від інших західноєвропейських країн і США. Державний устрій, закладений Конституцією 1875 р., зазнав істотних змін через недосконалість і прогалини в самому Основному законі, розвиток багатопартійності, загострення боротьби консервативних і ліберально-демократичних суспільно-політичних сил. Період кінця XIX – початку XX ст. розглядається дослідниками як розквіт ліберальної демократії і парламентаризму. У структурі державного механізму проходило посилення урядової влади за рахунок президентської, але цей процес супроводжувався частими змінами урядів. З 1875 до 1914 рр. у Франції змінилося 48 урядів.

До кінця XIX ст. в політичній системі країни склалася доктрина і практика “регламентарної влади”, за якою уряд міг видавати нормативні акти без спеціального делегування йому законодавчих повноважень від парламенту. Формально такі акти уточнювали закони і мали підзаконний характер, але фактично були “декретами-законами”.

По завершенні Першої світової війни основи державного ладу Франції формально визначалися конституційними законами 1875 р. Насправді ж відбувалося зростання влади уряду і глави Ради міністрів, зростання бюрократичного і поліцейського апарату, відносно падіння ролі парламенту. Фактична роль Президента як глави держави була незначною.

У міжвоєнний період до уряду остаточно перейшло право видання нормативних актів з різних питань державного життя на основі все тієї ж доктрини “регламентарної влади”. Урядові декрети як підзаконні акти, призначені для доповнення і уточнення законодавства, на практиці набували сили закону і відміняли колишні законодавчі акти. Парламент періодично надавав правим кабінетам надзвичайні повноваження у сфері нормотворення.

На початку 1930-х рр. в умовах поглиблення соціально-економічної кризи активізувалася діяльність фашистських організацій (ліг). Найбільшими з них були ліги “Вогняні хрести”, “Французька дія”, “Патріотична ліга” тощо. Найсильніші позиції фашизм мав в армії. Після приходу до влади фашистів у Німеччині їх французькі послідовники перейшли до активних дій. В усіх проблемах країни вони звинувачували парламентаризм, тому 6 лютого 1934 р. фашистські ліги пішли на штурм будівлі Палати депутатів з метою її розгону і здійснення державного перевороту. Загроза встановлення фашизму змусила провідні політичні сили (комуністи, соціалісти, радикали та ін.) об’єднатися в антифашистський Народний фронт з єдиною програмою демократичних змін. На парламентських виборах 1936 р. партії Народного фронту отримали 57 % голосів виборців. Парламент на основі реалізації програми Народного фронту прийняв 133 закони.

Таблиця 15.5. Законодавство уряду Народного фронту (1936 р.)

<i>Сфера регулювання</i>	<i>Зміст нововведень</i>
політична	<ul style="list-style-type: none"> • заборона фашистських ліг та їх військових формувань • амністія для політв’язнів і страйкарів
економічна	<ul style="list-style-type: none"> • націоналізовано французький банк і залізницю • націоналізовано частину військової промисловості • запроваджено 40-годинний робочий тиждень • підвищено податки на великий капітал • надано державні кредити дрібним торговцям і селянам
соціальна	<ul style="list-style-type: none"> • запроваджено двотижневі оплачувані відпустки для робітників

	<ul style="list-style-type: none"> • збільшено пенсії учасникам війни • підвищено допомогу по безробіттю і багатодітним сім'ям • запроваджено обов'язкове укладання колективних договорів між підприємцями і профспілками робітників
гуманітарна	<ul style="list-style-type: none"> • збільшено асигнування на освіту, науку і культуру • запроваджено обов'язкове навчання дітей до 14 років

Такою була французька відповідь на соціально-економічну та політичну кризу в країні. Однак швидко проявилися традиційні міжпартійні розбіжності інтересів. Новий уряд сформували праві радикали, які заборонили Комуністичну партію та обмежили діяльність профспілок. Істотно обмежено демократичні права і свободи громадян. Активізувалися профашистські організації. Правий уряд Е. Деладье, сформований у 1938 р., зробив усе можливе для дискредитації Народного фронту. Після підписання Е. Деладье у вересні 1938 р. Мюнхенської угоди з А. Гітлером Народний фронт остаточно розпався.

У листопаді 1938 р. Е. Деладье домігся від парламенту особливих повноважень та опублікував надзвичайні декрети про скасування 40-годинного робочого тижня, запровадження додаткових 50-ти робочих годин на місяць, про збільшення податків з зарплати. Це був прямий розрив з програмою Народного фронту.

3. Встановлення і функціонування тоталітарних державних режимів в Німеччині, Італії і Японії

Розвиток держави і права **Німеччини** у міжвоєнний період позначився результатами програної Першої світової війни. Причинами краху Другої Німецької імперії (1871 – 1918рр.) стали важкі внутрішні і зовнішні умови, викликані наслідками війни.

В країні виникла революційна ситуація, підсилена революційними подіями в Росії. Німецька “листопадова” революція розпочалася 3 листопада 1918 р. повстанням моряків міста Кіль, в ході якого були створені перші робітничі і солдатські Ради. Найбільші міста Німеччини (Бремен, Гамбург, Лейпциг, Мюнхен, Берлін) підтримали повстанців Кіля. Основні вимоги революції: припинення війни; ліквідація монархії; проголошення демократичної парламентської республіки; відсторонення від влади юнкерства і мілітаристськи налаштованої буржуазії; ліквідація напівфеодального юнкерсько-поміщицького землеволодіння; закріплення соціальних прав робітників. 9 листопада 1918 р. кайзер Вільгельм II зрікся престолу і виїхав з країни. У листопаді 1918 р. – січні 1919 р. праві соціал-демократи у змові з контрреволюційними силами завдяки політичним маніпуляціям та силою зброї придушили подальший розвиток революції, насамперед діяльність Комуністичної партії Німеччини.

Головним наслідком революції стала зміна форми державного правління в Німеччині, яка стала парламентською республікою.

Новообрані Національні збори, які засідали у м. Веймар, 31 липня 1919 р. прийняли нову Конституцію Німецької імперії (Веймарська конституція). Документ складався з Преамбули і двох частин (“Устрій і завдання імперії” та “Основні права і обов'язки німців”). Німеччина проголошувалася демократичною республікою з федеральною формою державного устрою. Казус такого визначення форми держави

полягав у тому, що Німеччина одночасно проголошувалася імперією. Дивне формулювання статті 1 “Німецька імперія є республікою” стало відображенням суперечок та компромісу між політичними силами Національних зборів щодо подальшого устрою країни.

Колишні союзні держави отримали назву земель. Вони мали свої органи влади (ландтаги і уряди), окремі конституції. Однак насправді федерація в Німеччині мала декларативний характер. Права земель були значно обмежені у законодавчій та фінансовій сферах. Головним принципом розподілу повноважень між імперією і землями стало верховенство імперського права над земельним. Такі сфери державного і суспільного життя, як зовнішні відносини, громадянство, митниця, поштова і телеграфна справа, оборона та ін. регулювалися виключно імперським законодавством. Цивільне, кримінальне право, судочинство, друк, податки, торгівля, промисловість тощо були переважно прерогативою імперської влади. Землі зберігали законодавчу владу у цих питаннях настільки, наскільки імперія не користувалася своїми законодавчими правами. Земельній юрисдикції відходили переважно гуманітарні та господарські питання. Веймарська конституція зберегла право імперської “екзекуції” – право Президента застосовувати військову силу, щоб змусити певну землю виконувати конституційні зобов’язання. Отже, конституція закріпила принцип недобровільності участі в союзі.

У першій частині Веймарської конституції визначено державний механізм Німеччини. Головна роль серед представницьких органів влади відведена Рейхстагу, що обирався загальними виборами на 4 роки. Його головна функція – законодавча діяльність. Для прийняття закону досить було простої більшості голосів депутатів, а для закону, що змінював Конституцію – кваліфікованої більшості (2/3 голосів при участі у голосуванні не менше двох третин від загальної кількості усіх депутатів). Однак реальна влада Рейхстагу була обмежена іншими органами влади – Рейхсратом (верхньою палатою парламенту), імперським урядом і Президентом.

Рейхсрат став бюрократичним органом, що складався з членів урядів земель. Цей орган мав право “відкладального вето” на закони, прийняті Рейхстагом. Імперський уряд, що складався з рейхсканцлера і міністрів (призначалися і звільнялися Президентом) потребував для своєї діяльності вотуму довіри з боку більшості Рейхстагу. Однак при внесенні законопроектів у Рейхстаг уряд зобов’язаний погоджувати їх з Рейхсратом.

Главою держави проголошувався Президент, який обирався за загальним виборчим правом на 7 років з необмеженим правом переобрання. Президентом міг стати громадянин Німеччини віком від 35 років. Головні повноваження Президента: представництво імперії у міжнародних відносинах; верховне командування Збройними Силами імперії; призначення уряду, міністрів, вищого військового командування і прийняття їх відставки, а також призначення суддів; право розпуску Рейхстагу і призначення нових виборів. Рейхстаг не мав можливості змістити Президента, але міг поставити на народне голосування питання про його дострокове переобрання, порушити перед державним судом обвинувачення проти Президента у порушенні ним законів і Конституції за умови підтримки таких рішень кваліфікованою більшістю. До надзвичайних повноважень Президента, які підносили його над іншими владними інституціями, було право “союзної екзекуції” і право запровадження надзвичайного

стану за умови загрози громадській безпеці і порядку. Останній пункт передбачав можливість тимчасового припинення дії основних громадянських прав і свобод на невизначений термін.

У статті 102 Веймарська конституція декларувала незалежність суддів і їх підзвітність лише закону. Фактична незмінюваність суддів означала конституційне закріплення їх безконтрольності і безвідповідальності перед народом. Спеціальним органом конституційної юрисдикції стала Державна палата, яка повинна була розглядати скарги проти Президента, рейхсканцлера (глави уряду) і міністрів за обвинуваченням їх у порушенні Конституції, а також інші конституційні конфлікти. Реальні судові повноваження мав Імперський суд, що привласнив собі право перевірки “конституційності” законів, прийнятих Рейхстагом.

Веймарська конституція закріпила принципи “народної єдності”, “народного суверенітету”, “свободи”, “соціальної справедливості”, “загального, рівного, прямого виборчого права”. Другий розділ Конституції містив широкий перелік демократичних прав і свобод: рівність усіх німців перед законом; свобода пересування; право вибору професії; свобода особи; недоторканність житла; свобода совісті; свобода слова, зборів, союзів тощо. До переліку основних прав людини були включені право на вживання рідної мови, право еміграції, право на захист за кордоном, право на гідне людини існування. Проголошено відокремлення церкви від держави, свобода викладання. Конституція гарантувала господарську свободу приватних осіб, свободу торгівлі і укладення договорів.

Незважаючи на прогресивний характер Веймарської конституції, більшість її норм залишилися деклараціями намірів. Конституція не ліквідувала засилля бюрократії, впливу поміщицько-юнкерської аристократії і військових на державні справи, а забезпечення реальних прав і свобод громадян в умовах жорсткої економічної кризи та післявоєнного занепаду країни не відбулося. Сам зміст Конституції мав часто суперечливий компромісний характер між старими реакційними промонархічними настроями і демократичними прагненнями, що в умовах політичної та соціально-економічної нестабільності у післявоєнній країні стало додатковим чинником дестабілізації.

Підписання принизливого для переможеної Німеччини Версальського мирного договору 28 червня 1919 р., за яким вона втратила значні території, була змушена виплачувати великі *репарації*, позбавлена значної частини збройних сил і військової промисловості, стали головною причиною радикальних антиреспубліканських настроїв в країні. Спершу їх основними носіями стали військові і великі промисловці. Згодом в силу поглиблення економічної і суспільно-політичної кризи, вони набували все більшої популярності серед народних мас. Організуючою силою антидемократичних течій стала Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСРПН) на чолі з А. Гітлером.

Програма НСРПН, створеної на основі Німецької робітничої партії, оприлюднена А. Гітлером на мітингу в Мюнхені 24 лютого 1920 р. Завдяки своїй цілісності вона змогла привабити величезну кількість прихильників і співчуваючих.

Таблиця 15.6. Програма НСРПН (“25 пунктів”)

1. Об’єднання всіх німців у кордонах Великої Німеччини.
2. Відмова від умов Версальського договору й підтвердження права Німеччини самостійно будувати відносини з іншими націями.
3. Вимога додаткових територій для виробництва продуктів харчування і розселення німців.
4. Надання громадянства за расовою ознакою. Євреї не можуть бути громадянами Німеччини.
5. Не-німці в Німеччині є лише гостями і суб’єктами відповідних законів.
6. Призначення на офіційні посади не може відбуватися за принципом кумівства, а лише у відповідності зі здібностями й кваліфікацією.
7. Забезпечення умов існування громадян – головний обов’язок держави. При недостатку державних ресурсів негромадяни повинні бути виключені з переліку пільговиків.
8. В’їзд до країни не-німців повинен бути припинений.
9. Участь у виборах – право й обов’язок усіх громадян.
10. Кожен громадянин зобов’язаний трудитися на загальне благо.
11. Незаконно отриманий прибуток підлягає конфіскації.
12. Всі прибутки, отримані за рахунок війни, підлягають конфіскації.
13. Всі великі підприємства повинні бути націоналізовані.
14. Участь робітників та службовців у розподілі прибутків на всіх великих виробництвах.
15. Гідна пенсія за старістю.
16. Необхідність підтримки дрібних виробників і торговців.
17. Реформа землеволодіння і припинення земельних спекуляцій.
18. Безжалісне кримінальне покарання за злочини і введення страти за спекуляцію.
19. Римське право повинне бути замінене на “німецьке право”.
20. Повна реорганізація національної освітньої системи.
21. Держава зобов’язана підтримувати материнство і заохочувати розвиток молоді.
22. Заміна найманої армії на національну армію. Введення загальної військової повинності.
23. Засобами масової інформації можуть володіти лише німці.
24. Свобода віросповідання (за винятком релігій, небезпечних для германської раси). Партія не зв’язує себе жодним віровченням, але бореться з єврейським матеріалізмом.
25. Сильна центральна влада, здатна ефективно реалізувати законодавство.

У 1921 р. склалися організаційні основи нацистської партії, заснованої на необмеженій владі вождя-фюрера. У листопаді 1923 р. в Мюнхені фашисти здійснили невдалу спробу прямого захоплення державної влади (“півний путч”). Гітлера заарештували і засудили до нетривалого ув’язнення. НСРПН оголошена поза законом (до 1925р.). Після провалу путчу фашисти змінили тактику боротьби за владу із силової на парламентську. Основними завданнями своєї партії Гітлер вважав боротьбу з комунізмом і критику Версальського договору. Одночасно він прагнув залучити промисловців і фінансистів, які бачили в НСРПН перспективу захисту своїх інтересів та наведення “порядку” в країні.

На фоні економічної і чергової урядової кризи націонал-соціалісти у 1930 р. на виборах до Рейхстагу зайняли друге місце. На президентських виборах 1932 р. Гітлер посів другу позицію після чинного Президента П. Гінденбурга, набравши в другому турі близько 37% голосів. На виборах до Рейхстагу 1932 р. нацисти набрали менше голосів, ніж на попередніх виборах. Зростання популярності Комуністичної партії змусило мобілізуватися великих промисловців, які звернулися із листом до Президента П. Гінденбурга, в якому закликали призначити канцлером А. Гітлера. 30 січня 1933 р. А. Гітлер став канцлером.

Напередодні чергових дострокових виборів 27 лютого 1933 р. нацисти організували провокацію з підпалом приміщення Рейхстагу з метою спровокувати антикомуністичний терор. За змістом і наслідками це був державний переворот. 28 лютого 1933 р. Президент Гінденбург підписав указ “Про охорону народу і держави”, яким скасував статті Веймарської конституції, що гарантували свободу особистості, слова, преси, зборів і союзів. Заборонено Комуністичну партію. У березні 1933 р. Рейхстаг, більшість в якому складали депутати НСРПН, ухвалив закон “Про надзвичайні повноваження уряду”, за яким самий же Рейхстаг був позбавлений законодавчих повноважень. Укази і розпорядження канцлера та його уряду заміняли закони парламенту. Проводилися масові чистки державного апарату на основі расових і політичних ознак. Розгромлено профспілки, розпущено усі масові робітничі організації. Заборонено усі політичні партії, окрім НСРПН. Після смерті 2 серпня 1934 р. Президента П. Гінденбурга А. Гітлер проголосив себе фюрером і рейхсканцлером, головнокомандувачем збройних сил. Відбувся прогнозовано позитивний для Гітлера референдум про об’єднання посад канцлера і Президента.

У Німеччині відбувалося становлення тоталітарного режиму під назвою Третій Рейх (1933 – 1945 рр.), що у розумінні нацистських ідеологів став продовженням перших двох німецьких імперій – Священної Римської імперії германської нації та Німецької імперії 1871 – 1918 рр. Прийнятий 30 січня 1937 р. закон “Про нову структуру Рейху” надав Гітлеру як фюреру і главі імперського уряду право створювати нове конституційне законодавство.

Політика нацистів з організації громадського життя, створення нового державного механізму та його діяльність була спрямована на повернення Німеччини до тоталітарного режиму військової мобілізації і агресивної завоювницької зовнішньої політики. У березні 1933 р. уряд відмовився виконувати умови Версальського договору. Відновлено загальну військову повинність і розпочато масштабну розбудову армії та воєнної інфраструктури.

Військовим завданням було підпорядковано економіку. Закон від 27 лютого 1934 р. “Про підготовку органічного перевлаштування німецької економіки” надавав Міністерству економіки повноваження з визнання окремих економічних об’єднань монопольними представниками конкретної галузі, створювати і ліквідувати економічні об’єднання. У 1936 р. через підготовку до війни проголошено початок реалізації 4-річного плану розвитку економіки. Ці заходи забезпечили абсолютний контроль держави і партії над економікою. У 1942 р., під час війни, створено Раду озброєнь, яка управляла всією економікою Німеччини.

Панівні позиції в державному апараті та суспільно-політичному житті країни посіла НСРПН. У липні 1933 р. на основі декрету “Проти утворення нових партій” затверджено однопартійну диктатуру. Замість незалежних профспілок утворено підконтрольний нацистам Німецький трудовий фронт. Закон “Про забезпечення єдності партії і держави” від 1 грудня 1933 р. оголосив верховенство нацистської партії. Керівництво партії формувало склад Рейхстагу, а на посади призначалися лише особи з нацистської партійної верхівки.

24 березня 1933 р. Рейхстаг прийняв закон “Про ліквідацію тяжкого становища народу і держави”, що надав уряду законодавчі повноваження. Формально Веймарська

конституція не була відмінена, але де-факто вона перестала діяти. Наприклад, за цим же законом уряду дозволялося приймати закони, які прямо суперечили Конституції.

Відбувався процес централізації державного управління на основі переходу від федеративного до унітарного державного устрою. Ліквідовано органи місцевого самоврядування, місцеву автономію земель. Законом 7 квітня 1933 р. “Про злиття областей з імперією” в усі землі призначалися (як правило з *гауляйтерів* нацистської партії) намісники (штатгальтери). У 1934 р. ліквідовано ландтаги. У тому ж році окремим законом ліквідовано імперський орган представництва земель. Німеччина поділена на 32 партійні області на чолі з партійними гауляйтерами. Зберігався старий адміністративний поділ на землі і провінції.

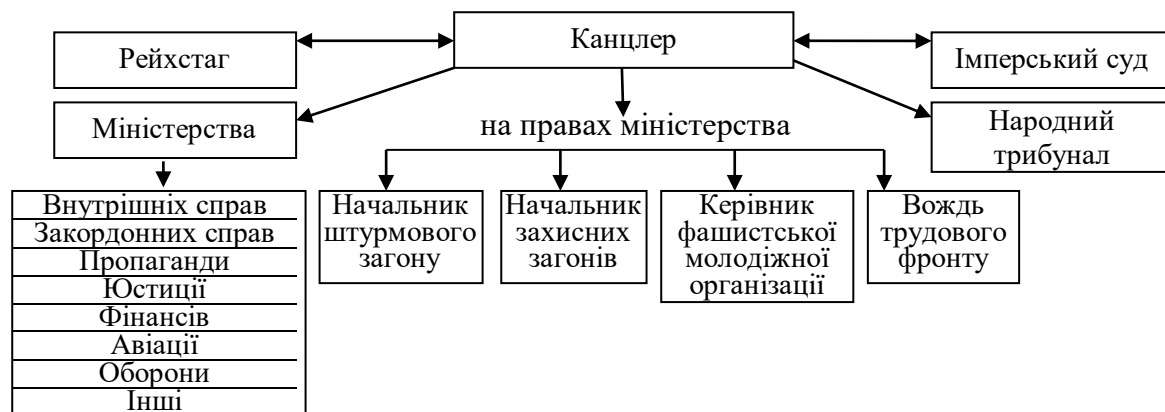

Схема 15.2. Центральні органи фашистської диктатури в Німеччині*

Великого значення набула діяльність органів пропаганди. У березні 1933 р. створено Міністерство громадської освіти і пропаганди, кероване Геббельсом, яке контролювало пресу, радіо, книжкові видавництва, музичну творчість, театри тощо. Особлива увага приділялася “обробці” молоді в дусі милітаризму, шовінізму і расизму через нацистські молодіжні організації.

Таблиця 15.7. Апарат терору фашистської Німеччини

Орган влади	Повноваження
Штурмові загони (СА)	Виникли у 1921 р. з організації для охорони мітингів і зборів партії. Своєрідні партійні збройні сили, які здійснювали терор проти політичних противників. Здійснювали пропагандистську роботу. З 1933 р. здійснювали підготовку військових кадрів і перепідготовку резерву.
Охоронні загони (СС)	Виникли у 1923-1925 рр. з відданих Гітлеру членів штурмових загонів. Їх очолював Г. Гімлер. Охороняли Гітлера, партійні заходи, переслідували опозицію. Своєрідна внутрішньопартійна поліція. Склад СС: загальні загони (офіцерська еліта); охоронні загони. Зокрема, загони “Мертва голова” (охорона концентраційних таборів і знищення полонених, каральні функції на завойованих територіях), частини спеціального призначення (перейменовані у війська СС у 1939 р.). У роки Другої світової війни війська СС склали ядро збройних сил – Вермахту.
Гестапо	Таємна поліція. Створена з ініціативи Г. Герінга у 1933 р. для боротьби з противниками фашизму. Каральний орган Головного Управління імперської безпеки. Більшість співробітників були членами СС. Широко застосовували тортури, розстріли ув’язнених і заручників, здійснювали провокації. Мало широку агентурну мережу для виявлення противників нацизму. У 1939 – 1945 рр. очолював Г. Мюллер.

* Шостенко І.І., Шостенко О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб / І.І. Шостенко, О.І. Шостенко. – К.: МАУП, 2003. – 104 с.

Служба безпеки (СД)	Контррозвідка. Служба безпеки, створена Гімлером. Займалася безпекою на окупованих територіях. Входила до складу Головного Управління імперської безпеки.
Поліція	Поліція порядку (охоронна поліція, жандармерія, муніципальна поліція, адміністративна поліція) і поліція безпеки (таємна і кримінальна поліція, об'єднані у 1936 р.).
Суди	Надзвичайні суди з розгляду політичних злочинів при звичайних судах (земських). Народний суд (трибунал) створений 1934 р. як вища інстанція з розгляду політичних злочинів. Його вирок не підлягали оскарженню.

У своїй діяльності фашистські судді виходили з повного заперечення особистих прав німецьких громадян і не були зв'язані законами, часто виносячи вирок на власний розсуд. Звинувачення в державній зраді слідувало за будь-який прояв опозиційності до режиму. Народний трибунал при розгляді питань про державну зраду не передбачав обов'язкової стадії попереднього слідства. Захисників обвинуваченому призначав сам трибунал. В армії діяли військово-польові суди.

Італія здобула державну єдність в результаті кровопролитних воєн і боротьби за національне визволення у 1860-х рр. У 1870 р. після визволення з-під австрійського панування північно-східних провінцій Італія стала єдиним королівством.

На початку ХХ ст. Італія була конституційною монархією. Глава держави – король, особа якого вважалася священною і недоторканою. Під час Першої світової війни країна зазнала великих людських і матеріальних втрат, що призвели до важкого соціально-економічного становища країни. Криза поглиблювалася у зв'язку з наявністю залишків поміщицького землеволодіння в південних аграрних провінціях та зростанням кількості згуртованих робітничих мас у промисловій півночі країни. У 1920 р. розпочалися революційні виступи селян і робітників. Останні захоплювали заводи у великих містах (Мілані, Турині, Генуї).

У 1919 р. в Мілані створено першу фашистську організацію, засновником якої став колишній соціаліст Б. Муссоліні. Після силового придушення робітничих виступів у 1920 р. кількість і чисельність фашистських союзів невпинно зростала. Для розширення кількості прихильників Муссоліні представив популістську програму, яка включала такі пункти: ліквідація монархії і відміна титулів; встановлення сильної влади і національної єдності; скликання представницьких Установчих зборів; 8-годинний робочий день; запровадження податків на великий капітал; аграрна реформа; боротьба за “Велику Італію”, яка включала захоплення нових територій.

Прихильників Муссоліні через форму одягу називали “чорносорочечниками”. У листопаді 1921 р. в Римі відбувся їх з'їзд, основним рішенням якого стало створення партії для захоплення влади в країні. Фашисти розпочали погроми робітничих партій (комуністичної і соціалістичної) та організацій. 27 жовтня 1922 р. розпочався 40-тисячний фашистський похід на Рим, що підтримали налякані розмахом робітничих виступів великі промисловці Італії. 30 жовтня 1922 р. король під тиском обставин призначив Б. Муссоліні главою уряду. Розпочато встановлення фашистської диктатури в Італії (1922 – 1943 рр.).

Для консолідації режиму фашисти використовували законодавство. У 1923 р. після розпуску Палати депутатів уряд видав новий виборчий закон, що скасовував пропорційну виборчу систему. Партія, яка отримувала відносну більшість голосів мала право формувати більшість в парламенті. Скориставшись цим законом, а також

використавши звичні для себе методи терору і фальсифікацій, фашисти у 1924 р. захопили абсолютну більшість в парламенті і сформували уряд.

На основі “надзвичайних законів” 1926 – 1927 рр. розпущено усі профсоюзи, політичні партії. Проведено масові арешти лідерів опозиції. Римський папа пішов на угоду з фашистським режимом. У 1929 р. підписано Латеранський пакт, за яким папа отримував суверенну владу на території Ватикану, а католицька церква стала державною. Так фашистська влада була освячена церквою.

Після серії військових вторгнень та захоплень (Ефіопія 1935 р., Іспанія 1936-1939 рр., Албанія 1939 р.) Муссоліні у 1939 р. підписав “Стальний пакт” з Гітлером про військово-політичний союз. 10 червня 1940 р., оголосивши війну Франції, Італія вступила в Другу світову війну.

Хоча в країні продовжувала діяти Конституція 1848 р., фашисти кардинально змінили структуру державного апарату. За законом “Про повноваження і прерогативи глави уряду” від 24 грудня 1925 р. всю повноту влади отримав прем’єр-міністр і державний секретар в особі Муссоліні, який до того ж носив партійний титул дуче (вождь). Глава уряду формально призначався і звільнявся королем. Однак влада монарха стала суто символічною. Закон ліквідував принцип відповідальності уряду перед парламентом. Муссоліні повністю контролював роботу парламенту. У 1926 р. прем’єр-міністру надано право видавати постанови, що змінювали закони парламенту.

У 1928 р. створено вищий орган державної влади – Велику фашистську раду, главою якої став Муссоліні. Рада вирішувала найважливіші конституційні, законотворчі, адміністративні питання життя країни. Фактично ліквідовано виборче право. Кандидати в депутати парламенту висувалися фашистськими організаціями, а на місцевому рівні усі чиновники призначалися центром.

Італія перейшла до господарської моделі “корпоративної держави” на основі *автаркії*. Замість ліквідованих профспілок створювалися робітничі і підприємницькі синдикати, які об’єднувалися по галузях виробництва у корпорації. Така форма створення монополій, підконтрольних державі, стала ефективним способом господарювання за умови підготовки країни до зовнішніх воєн. Одночасним главою усіх корпорацій став Муссоліні, який очолив Національну раду корпорацій. У підсумку в 1939 р. остаточно ліквідовано парламент, що був замінений палатою фашистських організацій і корпорацій.

Каральні функції фашистської диктатури здійснювали армія, поліція і суди. Після прийняття закону “Про воєнізацію італійської армії” 1934 р. створено всеохоплюючу систему військової підготовки, яка починалася з дітей віком 6 років. Обов’язкова військова підготовка для кожного громадянина країни тривала з 18 до 21 років. Потім відбувався набір на військову службу терміном 18 місяців.

Основною репресивною структурою фашистів стала Добровольча поліція громадської безпеки, яка у 1937 р. за чисельністю перевищила армію. Її також очолював Муссоліні, який обійняв посаду Міністра внутрішніх справ. Йому підпорядковувалися корпус карабінерів (державна поліція), поліція національної безпеки (загони розправи з опозицією), таємна поліція (політична) та інші підрозділи.

Судова система набула інквізиційного характеру. Нижчою судовою ланкою були мирові судді (претори), які виступали одночасно слідчими і обвинувачами у справі. Окружні суди (поліцейські трибунали) розглядали справи про антифашистську

діяльність, за яку вищою мірою покарання призначалася смертна кара. Склалися окружні суди з одного судді і п'яти призначуваних королем шеффенів. Вищим судово-політичним органом влади став створений у 1927 р. Трибунал захисту держави, главою якого став Муссоліні, а роль суддів виконували вищі офіцери армії. Апеляційних інстанцій на його рішення не існувало.

У ХХ ст. **Японія** увійшла оновленою країною, влада в якій належала мілітаристсько налаштованому великому монополітистичному капіталу, прикрита фасадом імператорського правління. Шлях для капіталістичного розвитку країни відкрила революція Мейцзі 60 – 80-х рр. ХІХ ст., яка мала наслідком падіння режиму сьогунату Токугава і встановлення конституційної монархії на чолі з імператором.

Розвиток товарно-грошових відносин і капіталістичного укладу в Японії невідворотно руйнував феодальне натуральне господарство. Серед населення міст і сіл посилювався процес соціального розшарування. Прямим наслідком таких змін стало поширення антиурядових настроїв серед певних верств населення. Боротьба японського селянства проти голоду, податкового утиску, зловживань адміністрації, здирства лихварів вилилась у відкриті повстання, які підтримали міські низи. Економічно зміцніла буржуазія була незадоволена роздробленістю Японії, збереженням цехів і гільдів. Антиурядовий рух торкнувся певної частини великих феодалів, а також частини самураїв. Загальне невдоволення викликала нездатність уряду протистояти натиску іноземного капіталу.

Скориставшись критичною ситуацією, група феодалів економічно розвинутого південного заходу країни, тісно пов'язана з буржуазією, у 1867 р. розпочала збройний виступ і зажадала від сьогуната передати владу імператору. Маніфест імператора від 9 грудня 1867 р. затвердив відставку уряду Токугави і скасував посаду сьогуната.

В країні проведено ряд прогресивних реформ: аграрна реформа закріпила нові поземельні відносини, ліквідувавши феодальне землеволодіння і встановивши приватну земельну власність капіталістичного типу (з правом вільного відчуження і єдиним державним поземельним податком), що ліквідувало основні привілеї дворянства; встановлено свободу торгівлі; скасовано середньовічні цехи і гільдії; відмінено тарифні кордони між провінціями; запроваджено свободу вибору професійної діяльності; реформовано школу. Буржуазні реформи імператорського уряду мали незавершений і половинчатий характер (збережено чимало феодальних пережитків, не отримали землі селяни), але вони здійснили великий вплив на економічний розвиток країни, сприяли процесу централізації і створювали умови для успішного розвитку капіталістичних відносин. Японія стала на шлях промислової революції і виходу на провідні економічні позиції в світі.

Логічним завершенням реформування стало прийняття у 1889 р. Конституції, що проголосила встановлення конституційної монархії з сильною імператорською владою та унітарний устрій держави. Вищими органами влади були імператор, Кабінет міністрів, Таємна рада, двопалатний парламент (Палата перів і Палата депутатів). Імператору належала вся повнота влади, а його особа вважалася священною і недоторканною. Імператор спільно з парламентом здійснював законодавчу владу, а спільно з Кабінетом міністрів і Таємною радою – виконавчу (очолював їх і призначав). Імператор мав право скликати парламент, відкривати, закривати і відстрочувати його засідання, розпускати Палату депутатів.

До Палати перів входили члени імператорської родини, носії дворянських титулів і особи, призначені імператором. Палата депутатів складалася з обраних народом представників. Виборче право мали особи, які відповідали цензовим вимогам: вік 25 років і сплата прямих податків у розмірі 50 ієн. Строк повноважень нижньої палати визначався чотирма роками, верхньої – сімома. Парламент скликався щороку. Однак його реальна влада була обмеженою. Імператор мав право обходити волю парламенту своїми указами, які за необхідності мали силу закону. Міністри відповідали лише перед імператором і були незалежні від парламенту.

Таємна рада була найближчим дорадчим органом при главі держави і складалася з імператора, міністрів і призначуваних імператором членів ради.

Окремий розділ Конституції Японії присвячений правам і обов'язкам підданих. На першому місці були обов'язки: сплачувати податки, служити в армії або на флоті. Підданим надавалася свобода вибору і зміни місця проживання, недоторканність власності і житла, гарантувалися таємниця листування, рівний доступ до посад, захист від арештів без рішення суду, свобода слова, друку, совісті, зборів і союзів.

Неврегульована в Конституції нова система адміністративного поділу передбачала відміну старих князівств і створення префектур, міських і сільських округів. На чолі префектур стояли губернатори, яких призначав глава уряду.

Суди поділялися на звичайні та адміністративні. Також існували апеляційні інстанції і Великий суд правосуддя, голова якого, а також голови апеляційних судів призначалися імператором, інші судді – міністром юстиції. Нижчою ланкою судової системи був одноосібний суддя, який розглядав цивільні і незначні кримінальні справи. Конституція встановила принципи незалежності і незмінюваності суддів, діяльність яких здійснювалася від імені імператора. Одночасно із судами створювалися органи прокуратури й адвокатури. Кожен з них діяв в межах певної території і юрисдикції.

Незважаючи на прогресивний характер конституційних змін, реальну владу в Японії отримали придворна дворянсько-промислова знать і військові. Країна стала на шлях агресивної зовнішньої політики і військових завоювань. Запроваджено загальну військову повинність. Армія реорганізувалася за німецьким зразком, а флот – за англійським. Активно створювалася оборонна промисловість. Японія анулювала нерівноправні міжнародні договори. У 1887 р. з'явився реакційний закон “Про охорону порядку”, що забороняв створення таємних товариств, зберігання і видання нелегальної літератури.

У міжвоєнний період в Японії прийнято антиконституційні закони проти робітничого і демократичного руху, про охорону порядку поліцією на підприємствах. Закон “Про охорону громадського спокою” 1925 р. заборонив діяльність організацій, “що мають за мету зміну державного ладу або знищення системи приватної власності”. Їх учасникам загрожувало кримінальне покарання у формі каторжних робіт або тюремного ув'язнення на термін до 10 років. У 1928 р. імператорський указ запровадив страту за приналежність до комуністичних організацій. Ці закони були першим кроком на шляху фашизації Японії.

Продовжено військовий курс на створення японської колоніальної імперії. Її складовими частинами в різний час стали о. Тайвань, Південний Сахалін, Корея. Управляли колоніями японські генерал-губернатори. У 1931 р. Японія окупувала Північно-Східний Китай, де утворено маріонеткову державу Маньчжоу-Го (за формою

правління – конституційна монархія). Главою держави був ставленик японського уряду, останній китайський імператор Пу І.

У 1937 р. почалася військова агресія Японії у Китайській республіці, що втягла країну в Другу світову війну.

Умови воєнного часу привели до деформації конституційного ладу Японії, встановлення військово-фашистської диктатури з терористичним політичним режимом, встановлення якого відбулося конституційним шляхом. В Японії не було єдиної фашистської партії. Замість розпущених партій та громадських організацій створювалася тоталітарна вертикаль на базі єдиної для всієї країни “Асоціації допомоги тронові” (АДТ), очолюваної прем’єр-міністром. На місцях діяли її відділи. Первинним осередком організації була “сусідська громада”, що поєднувала 10-12 родин. 30-40 громад об’єднувалися в “асоціацію” вулиці чи села, підпорядковану відділові АДТ. Ці структурні одиниці діяли за принципом взаємного нагляду і доносів. Закон “Про забезпечення національної оборони” 1941 р. надав місцевим осередкам АДТ адміністративно-поліцейські повноваження.

Як у Німеччини та Італії, в Японії економіка підпорядковувалася військовим завданням. В основних галузях промисловості, у торгово-фінансовій сфері створювалися асоціації, які мали право контролю над виробництвом, сировиною, розподілом робочої сили і продукцією, а їх керівництво призначалося державою.

Мілітаризована японська держава, беручи участь у Другій світовій війні в союзі з Німеччиною, значно розширила свою колоніальну імперію, окупувавши велику частину Китаю, Індокитаю, Тайланд, Бірму, Малайю, Індонезію. Однак військові дії Японії на Тихому океані були заблоковані США, СРСР та іншими країнами, що й стало однією з головних причини поразки країни у війні.

4. Розвиток держави в країнах Західної Європи, США і Японії у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Головні тенденції розвитку держави у **Великій Британії**, що намітилися у міжвоєнний період, були продовжені після Другої світової війни. Зросла роль держави у регулюванні економічної і соціальної сфери. Важке післявоєнне становище країни змусило уряди йти на розширення державного сектора економіки шляхом націоналізації стратегічних галузей (вугільна, металургійна, транспортна, частково фінансово-банківська і телекомунікаційна, електроенергетика) та посилення державного регулювання економічних процесів. Створено загальнодержавну службу охорони здоров’я і нову систему соціального страхування (безкоштовне медичне забезпечення, виплати по безробіттю, по хворобі, при втраті працездатності, при народженні дитини тощо). Однак ці заходи супроводжувалися підняттям податків, заморожуванням зарплат, скороченням видатків на освіту і житлове будівництво. На початок 1970-х рр. частка державних капіталів в економіці складала 46%.

Хвиля економічних криз змусила керівництво країни лібералізувати економічний курс, проявом чого стала політика консервативного уряду М. Тетчер (1979 – 1990 рр.). Її уряд обмежив втручання держави в підприємницьку діяльність та продав чимало державних активів, надав податкові пільги великому капіталу, скоротив державні соціальні видатки. В основі неоліберальної програми уряду Тетчер були принципи

свободи підприємництва, максимальне роздержавлення економіки, підтримка приватної ініціативи з боку держави, послаблення впливу профсоюзів. Такі заходи зміцнили економіку країни, сприяли поверненню її на провідні позиції в світі.

Головною особливістю розвитку державного механізму Великої Британії стало подальше зростання ролі Кабінету міністрів. Розширилася сфера регулювання актів делегованого законодавства. Падіння ролі парламенту пов'язане з практично цілковитим переходом законодавчої ініціативи до уряду. Зазвичай парламентська більшість через партійну дисципліну зобов'язана підтримати законопроект, запропонований їй Кабінетом міністрів і прем'єр-міністром, який одночасно є лідером правлячої партії і тієї ж парламентської більшості. В уряді є вагомий механізм впливу на парламент через право його дострокового розпуску.

Підтверджуючи загальну тенденцію посилення органів виконавчої влади, було б невірним стверджувати, що Палата громад перестала відігравати помітну роль у політичному житті країни. Парламент зберіг такі засоби впливу, як фінансовий контроль над урядом через затвердження бюджету, звіти уряду. Парламентські дебати щодо політики уряду широко висвітлюються засобами масової інформації і дуже впливають на суспільну думку країни. Використовується така форма контролю за діяльністю уряду, як депутатські запити міністрам. Кожен законопроект, поданий урядом, проходить складну процедуру аналізу в комісіях і комітетах палати за участю опозиції, дебати в залі засідань.

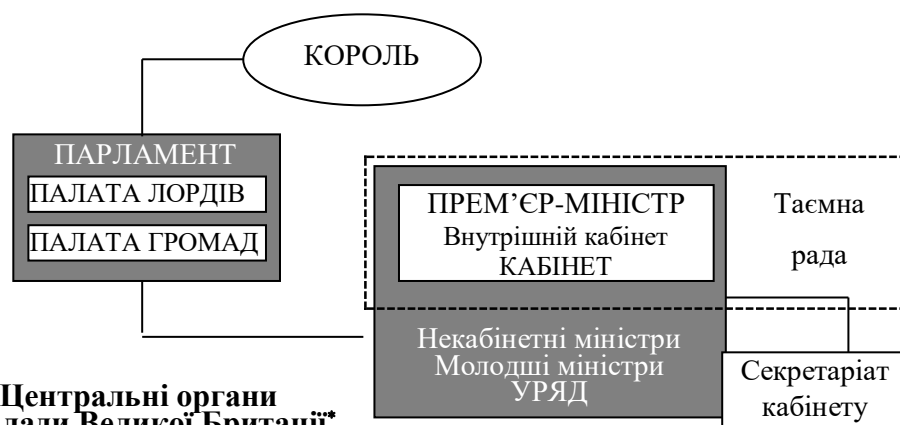

Схема 15.3. Центральні органи державної влади Великої Британії*

Менш помітну роль в реальному здійсненні державної влади відіграють стародавні установи – монарх і Палата лордів, влада яких є переважно символічною. Однак вони залишаються необхідним елементом державної влади. У 1949 р. прийнято закон “Про зміни до Акту про парламент 1911 р.”, за яким скорочено до одного року термін можливого вето Палати лордів щодо нефінансових біллів. Палата лордів залишається вищою апеляційною інстанцією по відношенню до усіх судів країни.

Після Другої світової війни процес демократизації виборчого права одержав логічне завершення. У 1948 р. “Акт про народне представництво” ліквідував “подвійний вотум” для вихідців з університетських округів. Виборче право надано усім підданам Британії з 21 року. У 1969 р. віковий ценз зменшено до 18 років.

* Захарченко П.П. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник для дистанційного навчання. Київ: Ун-т “Україна”, 2005. 213 с.

У другій половині ХХ ст. спостерігалися подальші зміни державного апарату. У Великій Британії, на відміну від більшості інших країн, поняття “уряд” і “кабінет” є нетотожними. Останній діє всередині уряду і до його складу входять прем’єр-міністр та основні міністри. Відбулося значне посилення повноважень прем’єр-міністра, який отримав право без консультацій з членами Кабінету міністрів приймати важливі рішення (зокрема про розпуск Палати громад, призначення/звільнення чиновників).

Значно зросла чисельність службовців. До середини 1960-х рр. загальна кількість міністерств і центральних відомств перевищила 100. Основними вимогами до чиновників є професіоналізм, заборона займати виборні і партійні посади. При цьому міністри не є класичними чиновниками, адже посада міністра є політичною.

У ХХ ст. з новою силою на порядок денний була поставлена проблема автономізації суб’єктів Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, що отримав назву деволюція (своєрідна форма федералізації). Наприкінці ХІХ ст. значного розмаху набув рух за національне самоврядування, що викликав гостру кризу лише в Ірландії. У 1970-і рр. він відродився в Уельсі і Шотландії, висунувши вимоги деволюції і навіть надання незалежності Шотландії. Ірландська проблема знову виникла в 1960-х рр. Англо-ірландська угода 1985 р. надала право голосу ірландському уряду з питань політики, безпеки і права. Тільки з приходом до влади в 1997 р. уряду лейбористів населення Шотландії та Уельсу змогло проголосувати за створення власних парламентів. Північна Ірландія також отримала свою асамблею. Своєрідне становище мають ряд британських островів у протоці Ла-Манш, де зберігається традиційна система управління.

Таблиця 15.8. Конституційні реформи лейбористських урядів Т. Блера (1997 – 2007 рр.)

<i>Реформований інститут</i>	<i>Зміст реформ</i>
місцеве управління	Деволюція. Створення/відновлення місцевих законодавчих органів влади (асамблей) в Шотландії, Уельсі, Північній Ірландії, Англії (у т. ч. в Лондоні).
права людини	У 1998 р. прийнято: Закон про права людини (інкорпорував Європейську Конвенцію з прав людини у британське законодавство) ; Акт про свободу інформації (значно зменшив секретність діяльності державних органів, особливо уряду).
парламент	Реформа структури Палати лордів – скорочення кількості лордів (за рахунок спадкових перів; призначення урядом пожиттєвих перів; колишнім спадковим перам надано право балотуватися у Палату громад і засідати в судах).
судочинство	Реформування вищих судових інстанцій – відділення судової гілки влади від законодавчої (судові лорди виключені з Палати лордів; ліквідація Апеляційного комітету Палати лордів; право призначення суддів передано від лорда-канцлера до монарха).
монархія	Демократизація церемоніалу і спілкування монаршої сім’ї з суспільством. Підготовка до відміни традиції престолоспадкування.

У 1970 – 1990-х рр. проведено ряд реформ системи судочинства. Прийнято закони щодо інституту присяжних, верховного суду, поліції, доказів у кримінальних справах, державного обвинувачення. Закон про суди 1971 р. ліквідував суди ассизів, передавши їх повноваження новому Кримінальному суду корони і частково Високому суду. Система вищих судів Англії (Верховний суд) включає: Високий суд (цивільні справи),

Суд корони (кримінальні і частина цивільних справ) та Апеляційний суд (цивільний і кримінальний відділи). Їх структура і компетенція визначені у 1981 р. “Актом про Верховний суд”. Палата лордів є вищою апеляційною інстанцією, а судовий комітет Таємної ради є апеляційною інстанцією для “заморських” територій, церковних судів та окремих спеціальних судів.

Нижчими судовими органами влади є суди графств (цивільна юрисдикція) і магістратські суди (дрібні кримінальні справи без участі присяжних). В Англії та Уельсі є спеціальні суди: Суд коронера (розслідує “загадкові” випадки смерті і самовбивства), військові, церковні суди та адміністративні трибунали.

Закон “Про переслідування за злочини” 1985 р. створив в Англії службу державних (“коронних”) обвинувачів, головною функцією яких стала підтримка обвинувачення в судах усіх рівнів у справах, що розслідує поліція, а також у деяких випадках порушення кримінальних справ та участь у їх розслідуванні.

Значна роль у правосудді належить генеральному аторнею і його заступнику – генеральному соліситору. Вони представляють інтереси корони і можуть порушувати кримінальне переслідування з окремих справ. “Акт про суди і правове забезпечення в Англії” 1990 р. запровадив інститут адвокатури.

Поліція організована переважно за територіальним принципом і за функціональним критерієм та має децентралізований характер. Її систему формують: Скотленд-Ярд; поліцейські департаменти графств; транспортна поліція і поліція Північної Ірландії. Міністерство внутрішніх справ, якому безпосередньо підлеглий лише Скотленд-Ярд, має обмежені повноваження щодо інших формувань (фінансові питання і кадрова політика). Міністр не має прямої відповідальності за їх діяльність і права оперативного керівництва.

Третя республіка у **Франції** припинила існування у червні 1940 р. через вторгнення в країну німецьких фашистських військ та капітуляцію французької армії. Більшість території Франції до серпня 1944 р. перебувала під окупаційним режимом. На півдні країни існувало профашистське військово-авторитарне державне утворення “Уряд Віші” (офіційна назва – “Французька держава”). Очолював її колишній прем’єр-міністр Франції маршал Петен, який зосередив в своїх руках повноту влади. Конституція 1875 р. формально залишалася чинною.

Рух опору проти фашистів у Франції розгорнула комуністична партія, а за кордоном – організація “Вільна Франція” (з 1942 р. – “Франція, що бореться”) на чолі з генералом Ш. де Голлем з центром у Лондоні. У 1944 р., об’єднавшись, різні організації Руху опору створили Національний комітет, що після війни став Тимчасовим урядом Французької республіки.

У жовтні 1945 р. на референдумі громадяни Франції підтримали скликання Установчих зборів і текст нової Конституції. Конституція Четвертої республіки закріпила принципи демократичного суспільства і держави. Передбачено рівноправ’я чоловіків і жінок, народів залежних країн, права робітників (на працю, відпочинок, матеріальне забезпечення у випадку непрацездатності, об’єднання у профспілки, страйки, колективне визначення умов праці та участь в управлінні підприємствами, право на загальну безкоштовну світську освіту тощо), політичні права і свободи.

За формою державного правління Франція стала парламентською республікою з двопалатним парламентом (Національні збори і Рада республіки). Національні збори

(асамблея) були єдиним законодавчим органом країни, що не мав права делегувати законодавчі повноваження. Вони мали виняткове право законодавчої ініціативи у фінансових питаннях, ратифікації і денонсації міжнародних договорів, оголошенні війни. Збори затверджували склад нового уряду, відповідального перед ними. Національні збори обиралися на основі загального, рівного, прямого виборчого права за таємного голосування на основі пропорційної виборчої системи.

Рада республіки володіла дорадчими повноваженнями, не мала законодавчої ініціативи, але могла вносити поправки до схваленого Національними зборами законопроект.

Глава держави – Президент обирався спільним засіданням обох палат парламенту на 7 років, але він не мав значних повноважень: не мав права розпустити Національні збори; одноосібно призначати вищих посадовців; усі видані ним акти вимагали контрасигнації голови Ради міністрів та профільного міністра. Президент очолював Вищу раду магістратури (орган керівництва судами).

Виконавча влада вручалася Раді міністрів, що формувалася парламентською більшістю, здійснювала безпосереднє державне управління країною.

Постійна політична напруга в країні, зумовлена міжпартійними суперечками в парламенті, частими змінами урядів і як наслідок слабкістю влади, призвела до падіння Четвертої республіки. Загострення політичної обстановки у зв'язку з повстанням французьких військ в Алжирі (колонія Франції до 1962 р.) сприяло поверненню до влади генерала Ш. де Голля, який у липні 1958 р. став главою Ради міністрів з надзвичайними повноваженнями. На референдумі схвалено проект нової Конституції (Конституція П'ятої республіки). У грудні 1958 р. Ш. де Голль обраний Президентом (1958 – 1968 рр.).

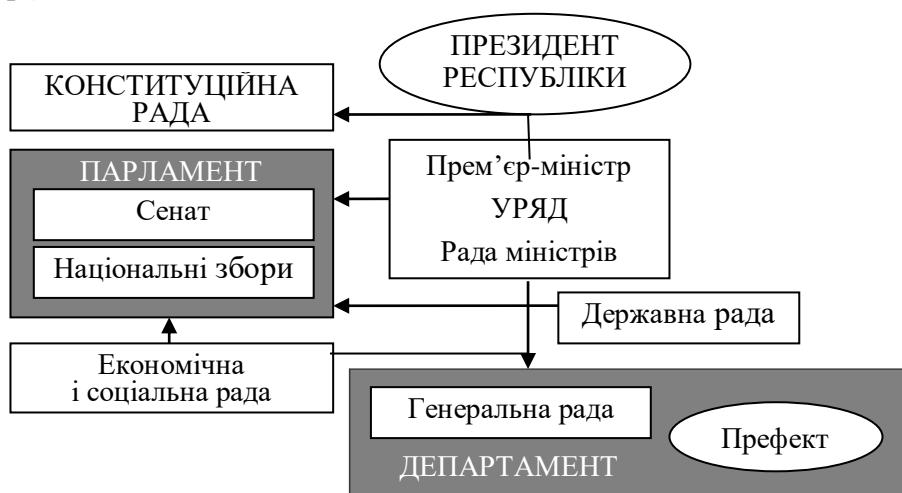

Схема 15.4. Державний механізм Франції за Конституцією 1958 р.

За формою держави Франція стала президентською, унітарною, демократичною республікою. Повноваження Президента як глави держави: головнокомандувач збройних сил; призначає на вищі цивільні і військові посади (у тому числі – главу уряду та інших членів Ради міністрів і приймає їх відставку); головує на засіданнях уряду, у Вищій раді магістрату; підписує обговорені в Раді міністрів нормативні акти; володіє правом законодавчої ініціативи; має право розпуску нижньої палати парламенту; підписує і обнародує закони; має право вимагати від парламенту нового обговорення закону або окремих статей; має право оспорити прийнятий парламентом законопроект і

передати його Конституційній раді для висновку щодо його відповідності Конституції; має право виносити окремі види законопроектів на референдум, оминувши парламент; має право звертатися до парламенту з посланнями, які не підлягають обговоренню; представляє Францію у міжнародних відносинах; має право на свій розсуд вживати надзвичайних заходів у випадку загрози нації, Республіці, цілісності її території або виконанню її міжнародних зобов'язань. Конституція 1958 р. передбачає гарантії проти встановлення диктатури: автоматичне скликання парламенту, звернення до Конституційної ради; контрасигнація актів Президента прем'єр-міністром та (при потребі) міністрами. Згідно поправки до Конституції від 1962 р. Президент обирається прямим голосуванням на основі загального виборчого права.

Рада міністрів здійснює адміністративне управління та управління збройними силами, спрямоване на виконання Конституції, нормативних актів парламенту і Президента. Вона несе відповідальність перед парламентом і формується партійними фракціями, що мають (чи має) більшість у Національних зборах. Прем'єр-міністр керує діяльністю уряду, забезпечує оборону країни і виконання законів, видає нормативні акти, має право законодавчої ініціативи і право вимагати скликання парламенту. Прем'єр-міністр здійснює керівництво внутрішньою політикою і володіє певною автономією у відносинах з Президентом.

Парламенту за Конституцією 1958 р., у порівнянні з попередньою, надано значно менше повноважень. Його структура двопалатна – Національні збори і Сенат. Національні збори (490 депутатів) обираються на 5 років за мажоритарною системою, а сенатори – колегією виборщиків на 9 років. При цьому склад Сенату оновлюється на 1/3 кожних 3 роки. Сенат забезпечує представництво територіальних одиниць Франції, а також французів, які проживають за кордоном. Парламент володіє правом законодавчої ініціативи, прийняття законів, контролю за діяльністю уряду (насамперед шляхом висловлення недовіри).

Серед судів особливий статус має Конституційна рада, яка виконує функції конституційного суду, вирішує питання виборчого процесу і правильності виборів Президента, робить висновки щодо відповідності законів Конституції. Прикладом системи спеціалізованих судів є органи адміністративної юстиції на чолі з Державною радою.

Адміністративно-територіальний устрій передбачає поділ території країни на 95 департаментів, що поділяються на комуни. Представницьким органом влади департаменту є Генеральна рада. Владу в комуні здійснюють муніципальна рада та обраний нею мер.

Поразка фашистської **Німеччини** у Другій світовій війні надала право визначати подальшу долю країни її переможцям. Після капітуляції у червні 1945 р. підписано чотирьохсторонню угоду між США, СРСР, Великою Британією і Францією про поділ Німеччини на окупаційні зони, які очолювали губернатори. Для вирішення спірних питань створено спільну Союзна контрольну Раду головнокомандувачів військ чотирьох зон. На Потсдамській конференції (липень-серпень 1945 р.) держави-союзниці прийняли принципи організації післявоєнної Німеччини – демілітаризація (ліквідація збройних сил, військових структур), денацифікація (ліквідація нацистської партії та її структур), демократизація.

У 1946 р. США і Велика Британія здійснили економічне об'єднання своїх зон в одну, до якої згодом приєдналася французька зона. Подальша доля Німеччини була визначена початком “холодної війни” і полягала у поділі на дві частини – західну (Федеративна Республіка Німеччина, ФРН) і східну (Німецька Демократична Республіка, НДР). У липні 1948 р. на конференції шести держав (США, Велика Британія, Франція, Бельгія, Голландія, Люксембург) вироблені рекомендації зі створення західнонімецької держави, за якими Комітет експертів підготував проект Конституції. У квітні 1949 р. проголошено Окупаційний статут, розроблений США Великою Британією і Францією, що закріплював верховну владу трьох держав на території ФРН, наділяв губернаторів правом контролю за дотриманням Основного закону ФРН і конституцій земель. Лише у 1951 р. Окупаційний статут був переглянутий у бік розширення повноважень органів влади ФРН, а в 1955 р. його дію припинили через прийняття ФРН в НАТО і Західноєвропейський союз.

У травні 1949 р. після схвалення Парламентської ради у складі представників земель, військових губернаторів і затвердження земельними ландтагами Основний закон ФРН набув чинності. За Конституцією 1949 р. (“Боннська конституція”, за назвою столиці ФРН м. Бонн) ФРН офіційно отримала державний суверенітет і була проголошена парламентською федеративною республікою, демократичною, соціальною і правовою державою.

Перший розділ Конституції присвячений правам людини: право на життя і фізичну недоторканність; рівність перед законом; недоторканність житла; право на свободу слова і висловлювання думки; свобода віросповідання і совісті; свобода науки і мистецтва, дослідження і викладання; захист шлюбу і сім'ї; право зборів, об'єднань; рівноправ'я чоловіків і жінок; право на відмову від військової служби тощо. Окремо передбачено механізм гарантії “охорони Конституції”, зокрема, можливість позбавлення окремих осіб конституційних прав, заборони політичних партій через їх “антиконституційність”, про недопустимість зміни ряду принципів норм Конституції тощо.

Вища законодавча влада в країні належить двопалатному парламенту – Бундестагу і Бундесрату. Нижня палата – Бундестаг – загальнодержавний орган народного представництва, склад якого обирається на чотири роки загальним, прямим і таємним голосуванням за змішаною виборчою системою. Його повноваження: законодавча діяльність; затвердження бюджету; призначення канцлера та можливість висловлення йому недовіри; ратифікація міжнародних договорів; участь у виборах федерального Президента. Бундесрат (верхня палата) формується урядами земель з їх членів. Через цей орган влади землі беруть участь в законодавстві та управлінні країною і в справах Європейського Союзу. Бундесрат дає згоду на прийняття законів, приймає участь у затвердженні бюджету.

Главою держави є федеральний Президент, який обирається на 5 років Федеральними зборами (окреме скликання усіх депутатів Бундестагу і відповідної кількості представників земель, обраних ландтагами). Його повноваження: представляє державу у міжнародних відносинах; оголошує стан війни і надзвичайний стан; призначає і звільняє федеральних суддів і чиновників; має право помилування; вносить до Бундестагу на заствердження кандидатуру федерального канцлера. Порівняно з

Веймарською Конституцією повноваження Президента значно зменшені на користь федерального уряду і канцлера.

Центральне місце в системі вищих органів федерації займає федеральний уряд, що очолює канцлер. Відмова у затвердженні канцлера чи висловлення йому недовіри Бундестагом має наслідком розпуск Президентом самого уряду та Бундестагу. Члени уряду (міністри) призначаються і звільняються з посади Президентом за пропозицією канцлера. Федеральний уряд має право законодавчої ініціативи, видавати нормативні акти, здійснювати адміністративно-управлінські функції. Особливу роль виконує канцлер, який визначає основи зовнішньої і внутрішньої політики держави, контролює діяльність федеральних міністрів, вносить зміни до складу уряду і до компетенції окремих його членів.

До федеральних органів влади належать федеральний Конституційний суд і федеральні суди (загальна, адміністративна, фінансова, трудова, соціальна юстиція). Судді призначаються довічно. Члени Конституційного суду обираються порівну Бундестагом і Бундесратом. Його повноваження: контроль за конституційністю нормативних актів; розгляд спорів про права і обов'язки між найвищими органами федерації, федерації і земель; право заборони діяльності політичних партій за їх "антиконституційність"; має право позбавлення громадян конституційних прав.

У ФРН як федеративній державі існує розгалужена система управління земель, в яких на основі прийнятих конституцій функціонують однопалатні (крім Баварії) представницькі органи (ландтаги), уряди та інші органи управління. Землі мають свій бюджет і незалежні одна від одної. Конституція закріпила пріоритет федерального права над правом земель. Суб'єктом міжнародних відносин є лише ФРН як держава.

Під час "холодної війни" декілька десятиліть між ФРН та НДР не було офіційних відносин. Однак штучний поділ країни мав логічне завершення у 1990 р. за активної участі провідних країн світу. Об'єднання Німеччини в єдину державу відбулося мирним договірним шляхом. У 1970 – 1980-х рр. уряди ФРН уклали ряд договорів про нормалізацію стосунків з СРСР і східноєвропейськими країнами. Глибока соціально-економічна і політична криза в НДР, ослаблення СРСР пришвидшили процес об'єднання Німеччини, яке формально-юридично тривало з жовтня 1989 р. по жовтень 1990 р. Весною 1990 р. в НДР піднявся масовий народний рух за об'єднання з ФРН. 18 травня 1990 р. між ФРН і НДР підписано міждержавний Договір про економічний, валютний і соціальний союз. У вересні 1990 р. в Москві міністри закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції, ФРН і НДР (схема "4+2") підписали договір про гарантування міжнародних умов для об'єднання Німеччини. Права колишніх окупаційних держав остаточно припинялися.

31 серпня 1990 р. підписано основний договір між ФРН та НДР, що стосувався механізму входження НДР до ФРН і набув чинності 3 жовтня 1990 р. Остання дата вважається днем об'єднання Німеччини. Країна ще й нині долає соціально-економічні, політичні, культурні відмінності між західними і східними землями. Всього до складу Німеччини, яка зберегла назву ФРН, входить 16 земель.

США, на відміну від західноєвропейських країн, у ХХ ст. не переживали зміну форми держави. Однак і тут відбулися зміни в державному механізмі країни, що стосувалися переважно посилення виконавчої вертикалі влади на чолі з Президентом, бюрократизації і мілітаризації федеральних органів влади.

Конституційний устрій США, створений більше двохсот років тому, характеризується винятковою стійкістю і спадкоємністю. Одним з показників стабільності державної системи є чергування при владі представників однієї з двох основних партій – демократичної і республіканської, які делегують не лише своїх членів до Конгресу, але й кандидатів у президенти. Гнучкість конституційних норм дозволяє з плином часу вносити поправки і корекції у взаємини органів державної влади та політико-правові умови їх реалізації.

Посада Президента поєднує повноваження глави держави і глави виконавчої влади. На відміну від парламентської республіки він здійснює владу самостійно, а не за порадою Кабінету міністрів. Президентська влада ґрунтується на принципах виборності, “розподілу влади”, підконтрольності законодавчій гілці влади. Однак реалізація останнього принципу суттєво обмежена. Повноваження Президента доповнені конституційними поправками і є широкими. У ХХ ст. до Конституції США внесено три поправки, які стосуються посади Президента: ХХ поправка (1933 р.) визначила день початку роботи новообраного Президента – 20 січня наступного після виборів року; ХХІІ поправка (1952 р.) не допускала обрання Президента більше двох разів поспіль; ХХV поправка (1967р.) внесла зміни у порядок виконання обов’язків Президента у випадку смерті чи нездатності виконувати функції, зокрема надала можливість заміщення посади Президента Віце-президенту.

Між Конгресом і Президентом фактично немає рівного партнерства. У системі розподілу влади перевага перейшла до виконавчої гілки. Становище Президента як її глави зумовлює домінування у сфері законотворчості (хоча він за Конституцією не є суб’єктом законодавчої ініціативи), бюджету і фінансів, державного управління і зовнішньої політики. Утім применшувати значення Конгресу не варто, адже форми законодавчого контролю не лише різноманітні, але й досить результативні.

Для ХХ ст. у США стало характерним різке зростання бюрократичного апарату. Президент безпосередньо призначає близько 1,5 тис. федеральних посадових осіб і здійснює свої повноваження за допомогою апарату. Створене у 1939 р. Виконавче управління Президента складається з таких структур: апарат Білого дому; адміністративно-бюджетне управління; Економічна рада при Президентові; Рада національної безпеки (1947 р.); Управління по розробці політики; Управління з питань політики у сфері науки і техніки. Кабінет міністрів є неконституційним дорадчим органом при Президентові та має вагомі повноваження. Міністри виконують насамперед роль радників Президента і не утворюють уряду у класичному значенні. Більшість міністерств і відомств були створені саме у ХХ ст.: торгівлі, праці (1913 р.), оборони (1947 р.), транспорту (1966 р.), житлового будівництва і міського розвитку (1969 р.), енергетики (1977 р.), освіти (1979 р.). Призначення члена кабінету – прерогатива Президента, який визначає його склад. Сенат, як правило, погоджується з призначеннями Президента на посади міністрів і керівників відомств.

Окреме місце в системі органів виконавчої влади США займають федеральні адміністративні відомства (незалежні агентства і державні корпорації), що виконують адміністративні, наглядові і нормотворчі функції. Їх статус і повноваження визначаються актами Конгресу. Існує близько 60 таких відомств. Серед них: Агентство з охорони довкілля; Національне космічне агентство (НАСА); Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) тощо.

У ХХ ст. відбулося посилення влади Верховного суду США, практика роботи якого дозволила цьому федеральному органу влади стати активним творцем правової і політичної системи країни. Як вищий апеляційний суд він може переглядати рішення федеральних судів і судів штатів. При цьому він виступає не лише як судовий, але й політичний орган. Головна функція Верховного суду – конституційний контроль.

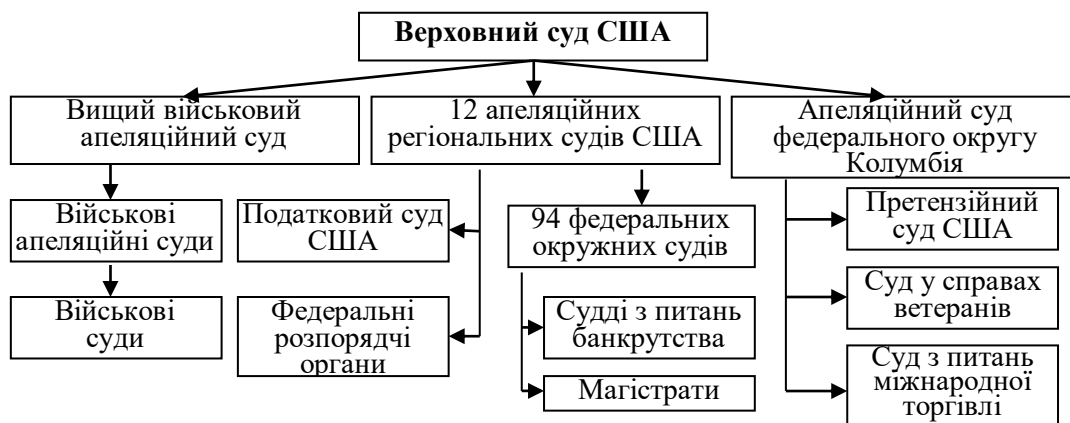

Схема 15.5. Федеральна система судів США

Процес централізації державної влади проявився у бюрократизації виконавчих структур та вивищенні федеральних органів влади над органами влади і управління штатів. Зокрема, широкої практики набуло цільове виділення коштів суб'єктам федерації, що надавало федеральним органам можливість контролювати реалізацію державних субсидій. Відбулися спроби уніфікувати законодавство штатів.

Складна система поліцейських органів США зумовлена насамперед федеральним устроєм країни. Структура і компетенція цих органів різні в окремих штатах і містах. За даними американської преси в США діє близько 40 тис. поліцейських органів зі своїми власними правами та інститутами.

Важливою ланкою системи правоохоронних органів разом з судовою системою є аторнейська служба, що складається з федеральних, штатних і місцевих установ виконавчої влади, наділених повноваженнями від імені держави порушувати кримінальні справи, розслідувати порушення законів, підтримувати звинувачення в суді, притягувати правопорушників до кримінальної відповідальності. Їх відмінність від європейських органів прокуратури полягає в тому, що вони не мають наглядової функції і не формують централізованої ієрархії. Місцеві аторнейські органи не підпорядковані органам штатів, штатні – федеральним. Главою федеральної аторнейської служби є Генеральний аторней, якого призначає Президент за пропозицією Сенату. Він також є урядовим юрисконсульту, радником Президента. У його віданні перебувають місця позбавлення волі, імміграційна політика, боротьба з наркотиками тощо.

У ХХ ст. в США відбулися певні зміни у формі державного режиму. Поширення комунізму та фашизму у світових масштабах змусило владу країни піти на ряд заходів з обмеження демократичних прав і свобод людини щодо громадян та іноземців. У 1939 р. прийнято “Закон Хетча”, що заборонив державним службовцям бути членами політичних партій. У 1940 р. прийнято Закон “Про реєстрацію іноземців” (Закон Сміта), що обмежив свободу слова, зборів, друку, організацій. Закон Тафта-Хартлі 1947 р. обмежив дію Закону Вагнера 1935 р., заборонивши певні види діяльності профспілок і

страйків, регламентував укладення трудових контрактів. Значні повноваження у сфері нагляду за життям суспільства і державних структур надано органам розвідки та контррозвідки, зокрема ЦРУ та ФБР.

У післявоєнний період розгорнулася масштабна кампанія переслідування за імовірну прихильність до комуністичної ідеології. Президент Г. Трумен видав указ про перевірку “лояльності” державних службовців. Кампанія співпала з реакційним політичним рухом, названим “маккартизмом” (сенатор Дж. Маккарті 1950 р. став одним з ініціаторів перевірки державного апарату з метою виявлення комуністів). Під перевірки підпадали викладачі шкіл та університетів, робітники і профспілкові організації. Закон “Про внутрішню безпеку” (Маккарена-Вуда, 1950 р.) і закон “Про іммігрантів” (Маккарена-Уотера, 1951 р.) надали компартії статус підривної організації, а її членам – статус іноземних агентів. Обмежено квоти на в’їзд до США та введено знімання відбитків пальців при в’їзді до країни.

Про обмеження громадянських прав свідчила правова нерівність негрів, закріплена в законодавстві деяких штатів. У 20 штатах діяли закони про сегрегацію. Однак під впливом масового руху за громадянські права у 1950 – 1960-х рр. здійснено вагомі кроки у напрямку демократизації. За рішенням Верховного суду 1954 р. обмеження навчання у школах для чорношкірих дітей визнавалося неконституційним. Акт про громадянські права 1964 р. забороняв роботодавцю відмовляти у прийомі на роботу з причини раси, кольору шкіри, віросповідання, розділяти робітників за цими ознаками. Суди були зобов’язані реагувати на скарги про дискримінацію. Акт про право голосу 1965 р. забороняв позбавляти громадянина права голосу на підставі расової належності або кольору шкіри.

Демократизовано виборче законодавство. XXIV поправка до Конституції (1964 р.) ліквідувала виборчий податок. XXVI поправка (1971 р.) знизила віковий виборчий ценз на федеральних виборах до 18 років, що призвело до аналогічних змін у всіх штатах.

Терористичні акти в США у вересні 2001 р. мали великі наслідки для внутрішньої і зовнішньої політики країни. На внутрішньому рівні це проявилось у збільшенні повноважень федеральних правоохоронних органів, посиленні заходів безпеки щодо іноземців та громадян, які супроводжувалися певними обмеженнями прав людини і викликали дискусії в суспільстві. Як зазначає сучасний американський політолог С. Хантінгтон¹, щоб справитися з новими загрозами, потрібно знайти нелегкий компроміс між збереженням традиційних цінностей і свобод та забезпеченням найважливішої свободи сьогодення – свободи від насилля і загрози життю, власності і суспільним інститутам громадян США.

Форму держави в **Японії**, яка після поразки у Другій світовій війні за активного впливу США стала на демократичний шлях розвитку, визначає Конституція 1947 р. Вона зберегла династичну спадкоємність імператорського трону. Імператор зберіг значення “символа держави і єдності народу”. Йому надано такі функції: призначення прем’єр-міністра; скликання парламенту; розпуск його нижньої палати; оголошення загальних парламентських виборів; підтвердження призначень міністрів та їх відставок, а також повноважень дипломатичних представників країни; прийом іноземних дипломатів; призначення голови Верховного суду; підтвердження амністій. Однак ці

¹ Хантінгтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности; пер. с англ. А. Башкирова. Москва: Издательство АСТ; Транзиткнига, 2004. 635 с.

функції імператора мають формально-церемоніальний характер. Його дії з управління обмежені порадами і схваленням Кабінету міністрів. Отже, в Японії зберігається конституційна монархія.

Парламент складається з двох палат – Палати представників і Палати радників. Палата представників обирається кожних 4 роки і може бути розпущена достроково. Термін повноважень Палати радників складає 6 років, при цьому кожні 3 роки переобирається половина її членів. Діє система загальних прямих виборів з пасивним віковим цензом 30 років у верхню палату і 25 років у нижню.

Вищим органом виконавчої влади є Кабінет міністрів, відповідальний перед парламентом. Кабінет міністрів формується з депутатів Палати представників від партії, що перемогла на виборах. Очолює його прем'єр-міністр, який має право призначати і звільняти міністрів. Усі міністри мають бути цивільними особами. Конституція передбачає значні повноваження Кабінету міністрів: виконання законів; керівництво зовнішньою політикою; укладення міжнародних договорів; організацію і керівництво адміністративною службою; видання урядових підзаконних актів.

Органи місцевого самоврядування формуються на виборній основі. У кожній префектурі обираються представницькі збори, що мають право видавати постанови з ключових питань життя префектури. Виконавчі повноваження реалізують виборні губернатори, у містах – мери, у селах – сільські старости.

У тексті Конституції значне місце відведено організації і діяльності судів, для яких підтверджено незалежний від інших гілок влади статус. Очолює судову систему колегіальний Верховний суд, що має повноваження тлумачити Конституцію і оцінювати прийняті парламентом закони на їх конституційність. Головний суддя призначається імператором за поданням уряду, а інші судді – самим Кабінетом міністрів. Усунути суддів з посади можна лише у порядку імпічменту.

Структура судової системи Японії складається з 4 ланок: Верховний суд, вищі суди, районні суди, сімейні суди. Останні розглядають незначні цивільні справи, справи про розлучення, про спадкування, про неповнолітніх.

Прокуратура Японії, створена за Законом про прокуратуру 1947 р., отримала такі повноваження: досудове слідство у кримінальних справах; порушення кримінального переслідування; підтримання обвинувачення в суді; нагляд за діями поліції; нагляд за слідством в органах поліції; нагляд за виконанням покарань.

Особливе значення має стаття 9 Конституції, яка проголосила відмову японського народу від війни “на вічні часи” та від застосування збройної сили для вирішення міжнародних суперечок. Передбачено відмову країни від збройних сил. Нечисленні військові формування сучасної Японії мають військово-поліцейське значення, а також є переважно оперативними частинами миротворчого характеру.

5. Специфічні особливості розвитку права країн Західної Європи, США і Японії у Новітній час

Тривалий час у **Франції** продовжували діяти класичні наполеонівські кодекси. Основні зміни відбулися у другій половині ХХ ст. До основних джерел права, окрім кодексів та законів, додалися т. зв. “органічні закони” парламенту – доповнення до статей Конституції і поточного законодавства, які стосуються прав і свобод громадянина, порядку виборів, націоналізації підприємств тощо. Зросла кількість актів

делегованого законодавства. Конституція 1958 р. передбачила “регламентарну” владу уряду, яка дає можливість заміни урядовими декретами та ордонансами законів, прийнятих до набуття чинності Конституції.

Значне збільшення кількості нормативних актів зумовило формування великих консолідованих актів, які, як правило, ставали початком виокремлення нових галузей права. Створено трудовий, митний, сімейний, дорожній, податковий, охорони здоров'я, соціальної допомоги, інтелектуальної власності, цивільної авіації та інші кодекси. Не всі вони були збережені як окремі законодавчі акти.

Окремими джерелами французького права стали правові (торгові) звичаї, а також судова практика у вигляді рішень касаційного суду.

Цивільне право і процес

Основні зміни до Цивільного кодексу Франції внесені у другій половині ХХ ст. У 1978 р. введено поняття юридичної особи, пов'язане з товариствами та асоціаціями. Прийнято закони про акціонерні товариства. У 1920-х рр. законодавчо закріплено інститут комерційної власності. Розвиток усупільнення виробництва й сфери обігу мав своїм результатом зміну самої концепції права власності, яке стало розглядатися не лише як право індивіда, але й як його соціальний обов'язок.

У Франції, як і в інших країнах Заходу, зменшилося значення індивідуальної приватної власності і збільшено роль асоційованої і державної власності. У ХХ ст. держава стала найбільшим власником, інвестором і підприємцем.

Серед ***антимонопольного законодавства*** провідне місце належить прийнятому у 1986 р. ордонансу “Про свободу цін і конкуренції”. Він заборонив дії компаній, договори чи угоди, об'єднання, що мають на меті або матимуть одним із наслідків недопущення, обмеження чи порушення конкуренції на ринку. Підприємству або групі підприємств заборонено зловживати панівним становищем на внутрішньому ринку.

Значні зміни відбулися у сфері ***договірного права***. Державна рада як вищий орган адміністративної юстиції і суди у випадку надзвичайних обставин стали відходити від принципу непорушності договору. Нововведенням стало проведення за спеціальним урядовим декретом фактичної кодифікації страхової справи. Значного поширення набули адміністративні договори, де однією зі сторін виступає держава. Такі договори держава укладає з націоналізованими підприємствами або приватними компаніями з метою забезпечення певних програм економічного розвитку, реалізації інвестиційних завдань. Державні органи мають право контролю над виконанням договору, а в разі потреби – можливість зміни його умов і навіть розірвання.

Кардинально переглянуто норми ***шлюбно-сімейного права***. Зміни стосувалися визнання рівності подружжя, повної цивільної дієздатності чоловіка і дружини. Вони можуть обирати місце проживання за взаємною згодою. Жінки отримали право займатися професійною діяльністю незалежно від волі чоловіка.

Шлюбний вік для чоловіків настав з 18, для жінок – з 16 років. Однак прокурор за наявності серйозних підстав може дозволити укладення шлюбу й до досягнення зазначеного віку. Шлюб може бути оскаржений одним із подружжя, якщо він укладений без взаємної згоди або через обман. За фактом укладення шлюбу подружжя спільно приймає на себе зобов'язання годувати, утримувати і виховувати своїх дітей. Діти зобов'язані утримувати своїх батьків у випадку їх незабезпеченості.

Передбачено можливість розірвання шлюбу у випадку смерті одного з подружжя або через розлучення у законному порядку. Підстави розлучення: взаємна згода подружжя; розлад спільного життя; винна дія одного з подружжя.

Законодавство обмежило перелік законних спадкоємців близькими родичами і стороною подружжя, яка пережила іншу. Для бічних родичів встановлено межу спадкування до шостого ступеня споріднення. Право спадкувати отримали позашлюбні діти. За відсутності спадкоємців спадок переходить державі.

Трудове і соціальне законодавство як окремі інститути правової системи Франції сформувалися у ХХ ст. та пов'язані з втручанням держави у регулювання трудових і соціальних відносин в цілому. У 1910 р. прийнято спеціальний Трудовий кодекс. Конституція 1946 р. в преамбулі містила своєрідну хартію праці, де передбачено права робітників на працю, створення профспілок, страйк та ін. Також передбачено державну соціальну підтримку для матерів, дітей, інвалідів, старих, безробітних. Чинна Конституція 1958 р. зберегла ці норми.

Нова редакція Трудового кодексу Франції від 1973 р. включила парламентські та урядові законодавчі акти з питань праці. Загальні тенденції розвитку трудового права – розширення сфери регулювання, демократизація, розширення соціальної політики держави. На працівників приватних і державних підприємств поширюються однакові норми трудового права. Однак це не виключає спеціальних норм, які видаються для регулювання праці на націоналізованих підприємствах.

У 1956 р. прийнято Кодекс соціального страхування, що містить норми права соціального забезпечення і соціальної допомоги. Перша група норм встановлює пенсії і соціальні виплати у зв'язку з травматизмом, хворобою, вагітністю, інвалідністю, старістю, втратою годувальника, безробіттям. Право соціальної допомоги передбачає підтримку осіб, які опинилися у бідності: покинуті діти; літні особи; особи, позбавлені джерел існування; особи й родини, які піддаються небезпеці; біженці.

Новою сферою законодавчого регулювання у Франції стала **охорона навколишнього середовища**. У 1970 р. прийнято державну програму захисту навколишнього середовища, яка насамперед передбачила екологічне оподаткування на забруднення природи.

Кримінальне право і процес

Необхідність посилення боротьби зі злочинністю, котра набувала нових форм організації і технічних засобів ураження державних інститутів і суспільних відносин (різновиди тероризму, організована міжнародна злочинність, екологічні злочини, хакерство тощо), зумовила істотні зміни кримінального законодавства, яке в основному ґрунтувалося на застарілих наполеонівських кодексах.

Для розвитку французького кримінального права характерна тенденція лібералізації. У 1960 – 1970-х рр. переглянуто значну частину норм КК 1810 р., що привело до декриміналізації ряду злочинів і запровадження нових санкцій за певні їх види (заборона займатися певним видом діяльності, конфіскація автомобіля, ін.). У 1981 р. у Франції скасовано страту як вищу міру покарання. Зменшено сферу застосування такого покарання, як позбавлення волі.

У 1992 р. прийнято новий Кримінальний кодекс, що набрав чинності у 1994 р. і замінив КК 1810 р. Радикального перегляду зазнали загальні положення КК про кримінальну відповідальність. Включено нові норми про кримінальну відповідальність

юридичних осіб. Новий кодекс вперше встановив матеріальний критерій диференціації злочинних діянь – тяжкість діяння. Враховано фактор діяння, вчиненого навмисно або з необережності.

Новий кодекс зберіг традиційну класифікацію злочинних діянь на злочини, провини і порушення. За перші настає кримінальне покарання, за другі – виправне, за треті – поліцейське. Вищою мірою покарання є довічне позбавлення волі. До кримінального покарання належить ув'язнення на тривалі терміни (максимально до 30 років, мінімально до 5 років). Примусове ув'язнення не застосовне до неповнолітніх і осіб, старших 65 років. Покарання у вигляді позбавлення волі не виключає призначення додаткових покарань (штраф, обмеження дієздатності, конфіскація майна, закриття незаконного закладу). Як виправні покарання призначаються штрафи, робота в громадських інтересах, позбавлення або ж обмеження ряду прав (прав водія, конфіскація зброї, позбавлення дозволу на полювання тощо). Особливо детально регламентуються покарання за провини (порушення).

Друга книга французького КК починається з викладу злочинів проти людства і вперше включає визначення таких особливо небезпечних діянь проти людства, як геноцид. Інші злочини проти людства: депортація; оборнення в рабство; масове чи систематичне здійснення страт без суду; викрадення людей; катування чи акти жорстокості, вчинені з політичних, філософських, расових або релігійних мотивів тощо. Як покарання за них може призначатися довічне ув'язнення. Цей вид покарання також настає за умисні вбивства, вбивства неповнолітніх, родичів по висхідній лінії, осіб у безпорадному стані.

У Кримінальному кодексі Франції посилені покарання для фізичних і юридичних осіб за діяння, пов'язані з незаконною торгівлею наркотичними засобами.

Новою формою захисту особистості є охорона від посягань на приватне життя. Ці зазіхання можуть здійснюватися в різних формах (запис і передача без згоди автора слів, вимовлених у приватному порядку чи конфіденційно; фіксація, запис чи передача зображення особи, яка знаходиться у приватному місці, без її згоди; використання апаратів спостереження за розмовами на відстані тощо).

Кодексом передбачені покарання не лише для фізичних, але й для юридичних осіб. Це штрафи, конфіскації, заборона залучати внески населення, закриття установи, заборона здійснювати певний вид діяльності, позбавлення ліцензії тощо.

Окрема книга кодексу присвячена злочинам і провинам проти власності (крадіжки, вимагання, шантаж, шахрайство і т. ін.).

В останній, четвертій книзі перераховано злочини проти нації, держави і громадського порядку. Виключено ряд давніх політичних покарань (заслання, “цивільна смерть”). Спеціальний розділ присвячений боротьбі з тероризмом. Окремі статті спрямовані на боротьбу з корупцією, економічними злочинами.

У 1958 р. прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс, спрямований на демократизацію і спрощення процесу. Для процесу характерні наявність самостійної стадії попереднього розслідування, чітке розмежування розслідування і стадії судового розгляду справи. Останній ґрунтується на принципах гласності, усності, змагальності.

Порушення кримінальної справи, керівництво судовою поліцією, нагляд за розслідуванням, підтримання обвинувачення суді та виконання його рішень покладено на прокуратуру. На поліцію законом покладається збір доказів і розшук осіб, винних у

порушенні закону. Кримінальний процес складається з трьох стадій: попереднього слідства, судового розгляду і виконавчого провадження. Особливу стадію складає процедура оскарження в апеляційному чи касаційному порядку. Перша стадія (обов'язкова лише у справах про злочини) складається з попереднього слідства і дізнання. Взяття під варту підозрюваного – винятковий запобіжний захід, термін якого не може перевищувати чотирьох місяців. Органом віддання до суду є обвинувальна камера, яка створюється при апеляційному суді і є своєрідним слідчим органом другої інстанції. Вона може винести постанову про додаткове розслідування або ж про закінчення слідства.

Судами виступають: поліцейський трибунал (справи про проступки); виправний трибунал (справи про делікти); суд присяжних (справи про злочини).

Правова система **Німеччини** належить, як і французька, до континентальної (романо-германської) правової сім'ї, основним джерелом права якої є закон. Основні тенденції правового розвитку країни у ХХ ст.: оновлення законодавства у напрямку його соціалізації; зростання ролі актив делегованого законодавства; зростання ролі судових рішень як джерела права; формування нових галузей права.

Цивільне право і процес

В основі регулювання цивільних правовідносин у ХХ ст. залишалося Німецьке Цивільне уложення 1896 р. У ХХ ст. до нього внесено ряд змін, які, серед іншого, стосувалися нового розуміння інституту цивільно-правової відповідальності. Зокрема, посилено договірну відповідальність як правовий засіб соціального захисту населення. Утвердилася практика, за якою договори не повинні обмежувати права третіх осіб. Розширено поняття збитків, що підлягають відшкодуванню. Введено практику грошового відшкодування за просту загрозу настання делікту.

У сфері речового права принципів зміни стосувалися визначення права власності, реалізація якого (при збереженні свободи розпорядження власністю) повинна служити загальному благу.

Певні зміни відбулися у регулюванні права власності на землю. Закони “Про будівництво” 1960 р. і “Про операції із землею” 1961 р. визначили обов'язок власника раціонально використовувати землю. Усі види забудов підпорядковано загальному плану забудови територіальної одиниці.

Як і у Франції, найістотніші зміни у цивільному праві стосувалися **шлюбно-сімейних відносин**. Конституція ФРН 1949 р. проголосила рівноправ'я чоловіків і жінок. Їх права урівняні при наймі на роботу, в оплаті праці і при звільненні. Закон “Про рівноправ'я чоловіка і дружини в родинних стосунках” 1957 р. визначив роздільний режим подружнього майна. При розлученні сторони мали отримати його рівні частки.

Набули поширення два основних види правового режиму сімейного майна: договірний і легальний. Перший передбачає наявність шлюбного контракту, що укладається до реєстрації шлюбу. У контракті визначається правовий режим майна кожного з подружжя, що належить їм до шлюбу, а також можливого спільно набутого у шлюбі. Більш поширеним є форма легального режиму укладення шлюбу, за яким майнові інтереси подружжя визначаються нормами закону.

Законом 1974 р. визначено загальний шлюбний вік з 18 років та виключено право батьків давати згоду на шлюб своїх дітей. У 1969 р. позашлюбні діти були зрівняні у

правах з шлюбними дітьми, у тому числі щодо права спадкування, на основі визнання кровної спорідненості з батьком. З 1946 р. визнається право на розлучення з ініціативи одного з подружжя у випадку, якщо сторони протягом 3 років не проживають разом і відновлення шлюбних стосунків неможливе. На основі законів 1976 р. шлюб може бути розірваний, якщо він не відбувся (відсутнє спільне проживання подружжя, немає можливостей для його відновлення) та у випадку позову одного з подружжя щодо поведінки іншого.

Зміни в німецькому *торговому праві* ХХ ст. пов'язані з обмеженням сфери дії норм Німецького торгового уложення 1897 р. через прийняття ряду спеціальних законів. За законом “Про акціонерні товариства” 1931 р. посилено державний фінансовий контроль через запровадження обов'язкової річної звітності та інституту незалежних економічних експертів. Наступний закон 1965 р. містив детальні регламентації порядку функціонування акціонерних товариств. Зрівнянню умов підприємницької діяльності сприяли закони “Про недобросовісну конкуренцію” 1909 р., “Про сприяння стабільності і зростанню економіки” 1967 р., “Про загальні умови купівлі-продажу” 1976 р.

Значного розвитку в Німеччині набуло *трудове і соціальне законодавство*, яке проходило подальшу соціалізацію. Закон “Про тарифні угоди” 1949 р. заклав правову базу під визначення умов організації та оплати праці. Серед інших законів виділимо такі: “Про мінімальні умови праці” 1952 р.; “Про мінімальні відпустки працівникам” 1953 р.; “Про сприяння здійсненню права на працю” 1969 р.; “Про рівність чоловіків і жінок на робочих місцях” 1980 р. та інші. Прийнято закони, які передбачають участь працівників у виробничих нарадах та радах підприємств. Проголошено принцип свободи колективних договорів.

Серед основних здобутків Німеччини у галузі соціального законодавства виділимо прийняття у 1911 р. Соціального кодексу, що визначив умови і порядок страхування робітників і службовців, заклавши основи для урівняння їх в правах. Поступово запроваджувалося обов'язкове соціальне страхування для представників різних професій (дрібних виробників, лікарів, сільськогосподарських працівників). У 1953 р. створено спеціальний Суд з соціальних справ, що розглядає суперечки в соціальній сфері. Широка реформа соціального законодавства, проведена у 1970 – 1980-х рр., мала наслідком прийняття нового Соціального кодексу.

Новою галуззю законодавства стала *охорона навколишнього середовища*. Серед німецьких законів переважають акти, спрямовані на попередження конкретних видів шкідливої дії на навколишнє середовище: закон “Про заходи із забезпечення знешкодження відпрацьованих мастил” 1968 р.; закон “Про захист від шуму літаків” 1971 р.; закон “Про попереджувальний захист населення від шкідливого опромінювання” 1986 р.; закон “Про стічні води” 1987 р. тощо. У 1974 р. створене Федеральне міністерство захисту навколишнього середовища та відомства у землях.

Кримінальне право і процес

У першій чверті ХХ ст. залишалося чинним Кримінальне уложення 1870 р., істотні зміни до якого розпочалися у період Веймарської республіки. У 1933 – 1945 роках діяло реакційне нацистське кримінальне право.

Істотні зміни у цих галузях права відбулися з поваленням фашистської диктатури і післявоєнним розвитком ФРН. У 1954 р. створено комісію з підготовки реформи кримінального права. Основні зміни до його загальної частини полягали у відмові від

тричленної класифікації злочинних діянь, які стали поділятися на злочини (покарання – позбавлення волі терміном від 1 до 15 років) і провини (покарання – позбавлення волі терміном до 1 року або штраф). Останні стали розглядатися як адміністративні правопорушення і регулюються законом 1968 р. “Про адміністративні правопорушення”.

З 1975 р. у ФРН вступив в дію новий Кримінальний кодекс. Його особливу частину склали змінені норми Кримінального кодексу 1871 р. Важливим доповненням стали закони “Про боротьбу з економічною злочинністю (1976 і 1986 рр.), “Про боротьбу з тероризмом” (1986 р.), “Про злочинні діяння проти довкілля” (1980 р.), “Про посадові злочини” (1980 р.) тощо. У 1987 р. прийнято нову редакцію Кримінального кодексу, в якій особлива увага відведена злочинам у сферах економіки, управління, охорони довкілля, проти сім’ї і моралі.

Нові доповнення до особливої частини Кримінального кодексу проведені законодавством 1990-х рр.: посилено відповідальність за викрадення людини з метою вимагання викупу і захоплення заручників, торгівлю людьми; посилено боротьбу з нелегальною торгівлею наркотиками та іншими формами прояву організованої злочинності; запроваджено зміни щодо кримінальної відповідальності за злочини проти статевого самовизначення. Законом “Про інформаційну і комунікаційну службу” 1997 р. розширено перелік письмових носіїв інформації, що беруться до уваги в ході розслідування.

Німецьке кримінальне законодавство передбачає основні покарання (позбавлення волі і штраф) і додаткові (виправні заходи і заходи безпеки) покарання (позбавлення права займати певну посаду, користуватися іншими правами; заборона управляти транспортним засобом на певний період тощо). Конституція ФРН 1949 р. проголосила скасування страти як вищої міри покарання. В якості останньої законодавство передбачає довічне позбавлення волі, яке може призначатися за такі злочини: підготовка агресивної війни; державна зрада; розбійний напад на водія автомобіля; напад на повітряний чи річковий транспорт; геноцид; тяжке вбивство. Майновий штраф призначається за підробку грошових знаків, знаків оплати та бланків європейських чеків, торгівлю людьми і сутенерство, крадіжку та ін.

Кримінальний процес Німеччини характеризується переважанням елементів змагальності, незалежністю слідчого судді від прокурора, допуском захисника на стадію попереднього розслідування. Прокуратура має право порушення публічного обвинувачення. У випадку незначних діянь на правопорушника може накладатися зобов’язання у формі виконання певного виду робіт для усунення завданої шкоди, виконання громадських робіт або сплати штрафу. Поліція зобов’язана виконувати усі вимоги і розпорядження прокуратури.

Основні зміни у джерелах права *Англії* пов’язані із випередженням парламентськими законами та актами виконавчої влади актів суддівської нормотворчості (судових прецедентів) за значенням і за кількістю. Це було продиктовано об’єктивними обставинами розвитку держави і ускладненням правової системи. У 1966 р. Палата лордів проголосила відхід від суворого принципу прецеденту, зокрема припустила можливість перегляду своїх рішень. Сфера вживання судового прецеденту постійно скорочується, а суди з більшості справ виносять рішення на основі

чинного законодавства. Водночас суди можуть посилалися на прецеденти скажімо від XVI – XVII ст.

У XIX ст. з метою впорядкування і перегляду старих законів парламент запровадив видання консолідованих актів, що об'єднували попередні статuti, прийняті парламентом з певного питання. У XX ст. процес законодавчої консолідації набув подальшого розвитку. Акт про процедуру консолідації законодавства 1949 р. визначив принцип незмінності консолідованих законодавчих норм з можливістю внесення незначних змін і доповнень у чинне право. Зміни, встановлені консолідованими актами після їх затвердження парламентом, отримують силу закону. Так видано Акт про кримінальне право 1967 р., Акти про крадіжку 1968 і 1978 рр., Акт про підробку і фальшивомонетництво 1981 р. тощо.

Наприкінці XIX ст. створено ряд т. зв. “сурогатних кодексів” – консолідовані статuti з елементами кодифікації (Акт про товариства 1890 р., Акт про продаж товарів 1893 р., Акт про лжесвідчення 1911 р. тощо). У другій половині XX ст. відбулися спроби розпочати кодифікацію норм галузей права (сімейне, договірне), які не дали значних результатів.

Найбільш поширеним видом актів делегованого законодавства стали накази міністрів. Такі акти у ряді сфер суспільного життя (освіта, охорона здоров'я та ін.) за кількістю і значенням значно перевершують статутне право.

Цивільне право і процес

У цій галузі права, виділення якої в Англії має умовний характер (див. Тему 10), тривалий час зберігалися пережитки Середньовіччя. В сучасному англійському праві використовуються поняття рухоме і нерухоме майно. Усі речові права розглядаються як різновиди права власності. Важливою подією в оновленні інституту права власності став закон “Про власність” 1925 р., за яким земельна власність, втративши свою архаїчну специфіку, була наближена до загального правового режиму нерухомості. Разом з тим своєрідність права власності на землю визначається тим, що і нині вся земля в Англії формально визнається власністю короля, а окремі особи розглядаються як її утримувачі. Таке утримання за змістом нічим не відрізняється від права власності.

Подальшого розвитку набув інститут довірчої власності, що став особливо актуальним в умовах створення інвестиційних банків та інших форм капіталістичних об'єднань. Цей інститут також застосовується для охорони майнових інтересів недієздатних, оформлення відносин у зв'язку з утворенням благодійних фондів тощо.

Англія стала яскравим прикладом країни, в якій держава, особливо у післявоєнні роки, намагалася активно втручатися в сферу економіки та соціальних відносин. Як прояв такої політики виникло нове для англійського права законодавство про націоналізацію ключових галузей промисловості та державної інфраструктури. До заходів націоналізації активно вдавалися лейбористські уряди. Натомість їх опоненти – консерватори звичайно проводили політику приватизації таких підприємств, тобто часто повертали їх у приватну власність, посилаючись на недостатню ефективність державного управління. Націоналізація сприяла комплексній реконструкції ряду галузей промисловості (вугільна, сталеливарна, газова тощо). Відповідно до актів парламенту націоналізованим галузям надано статус акціонерних товариств (корпорацій). В Англії закони про акціонерні товариства прийняті у 1929, 1948 і 1985 рр. Набула поширення форма акціонерних підприємств з поєднанням у статутних фондах державного і

приватного капіталів. Ряд законів стосувалися регулювання діяльності монополій та обмеження торгової практики (1948, 1956, 1965, 1976 рр.).

У сфері англійського деліктного права більше, ніж в інших інститутах цивільного права зберігає значення прецедентне право. В сучасних умовах воно поповнюється новими правопорушеннями, наприклад, розголошення або інше несанкціоноване використання бази електронних даних.

Демократизації зазнало *шлюбно-сімейне право*. У першій половині ХХ ст. розширено права заміжньої жінки. За нею визнано право на розлучення у випадку зради чоловіка. Передбачено можливість узаконення (подальшим шлюбом) позашлюбних дітей. Жінкам надано виборчі права. Жінка, що вступає у шлюб, отримала право на нове ім'я, нове громадянство (якщо чоловік іноземець), на самостійний вибір місця проживання і власний банківський рахунок. У другій половині ХХ ст. прийнято ряд консолідованих актів: “Про житло сім’ї” 1967р.; “Про реформу порядку розірвання шлюбу” 1969 р.; “Про шлюбно-сімейні справи” 1979 р.; “Про судочинство у шлюбно-сімейних справах” 1984 р., інші.

До традиційних рис англійського шлюбно-сімейного права належить збереження порядку укладення шлюбу у церкві. Так закон 1949 р. надав можливість подружжю за їх бажанням поряд із цивільним шлюбом (зареєстрованим у державних органах) здійснити церковний шлюб. Відбулося спрощення процедури розлучення. Відмінено порядок скасування церковного шлюбу спеціальним приватним актом парламенту. Акт 1937 р. урівняв права на розлучення для дружини і чоловіка, зокрема у випадку подружньої зради.

У сфері майнових відносин законодавчо визнано право кожного з подружжя претендувати на визначену частку прибутків від спільного майна. Збережено традиційну норму про відповідальність чоловіка за борги дружини. Однак сімейне право не виключає роздільної сімейної власності.

Ряд законів передбачали права дітей. Акт про підлітків 1933 р. передбачав захист дітей віком до 16 років від грубого поводження з ними, від залишення їх батьками або вигнання з дому. Свідомий прояв жорстокості до дітей міг розглядатися як злочин. Збереглася правова відповідальність батьків за дії дітей до досягнення ними 18-річного віку. Акт про освіту 1944 р. поклав на батьків відповідальність за здобуття їх дітьми освіти, встановивши обов'язкову шкільну освіту дітей віком від 5 до 16 років. Покращилося правове становище позашлюбних дітей. Визнано обов'язок батька позашлюбної дитини виплачувати аліменти на її утримання.

Розвиток *трудового права і соціального законодавства* в Англії відбувався під впливом періодичної активізації робітничого руху та має своїми джерелами судові

рішення у трудових спорах і парламентські акти. Актом 1911 р. вперше передбачено соціальне страхування на випадок хвороби, інвалідності, пологів і безробіття. Проте основи чинного законодавства у цій галузі були закладені у другій половині ХХ ст. Основну роль у регулюванні різноманітних аспектів трудових відносин (умови праці, зарплата, умови відпочинку тощо) відіграють колективні договори між профспілками і роботодавцями. Хоча протягом століття як мінімум два рази (у 1927 та 1980 рр.) законодавчо обмежувалися права профспілок і робітників на страйки і пікети (насамперед політичні страйки і страйки солідарності), колективізм та організованість англійських робітників забезпечує дотримання високих стандартів робітничого та соціального законодавства в країні.

Створено розвинену мережу соціального забезпечення, фонди і установи, що виконують різні соціальні програми (виплати пенсій за старістю, по інвалідності, хворобі, багатодітності, утримання по безробіттю, материнству, на освіту, оплату житла тощо). Вони формуються за рахунок внесків працівників, підприємців, муніципальних органів та державного бюджету. Трудове законодавство передбачає важливі гарантії соціальних прав робітників: охорона праці і техніки безпеки; максимальна тривалість робочого дня для жінок і підлітків; порядок виплати заробітної плати; становище профспілки на підприємстві тощо.

Молодою галуззю англійського права є *законодавство про охорону довкілля*. У 1951 р. запроваджено систему видачі дозволів на викиди відходів у внутрішні водойми, а у 1956 р. на окремих територіях заборонено експлуатацію шкідливих для атмосфери підприємств. У 1970 р. створено Міністерство довкілля. Прийняті закони “Про контроль над забрудненням довкілля” 1974 р. (передбачає створення очисних споруд і високі штрафи за їх відсутність), “Про недопущення викидів шкідливих речовин у море” 1974 р., “Про чисте повітря і про контроль над забрудненням атмосфери” 1978 р., “Про захист диких тварин і рослин” 1981 р. У напрямку захисту довкілля активно працюють місцеві органи влади та мережа громадських організацій.

Кримінальне право і процес

Головною особливістю англійського кримінального права залишається відсутність кримінального кодексу. Визначальна тенденція його розвитку у ХХ ст. – спрощення і модернізація у напрямку гуманізації. Здійснено ряд спроб видання консолідованих актів та актів з елементами кодифікації. У 1960-х роках розпочато комплексне реформування галузі. У 1965 р. створено Комісію з реформ права, яка здійснила значну законопроектну і кодифікаційну роботу. Розробкою законопроектів займаються королівські комісії і Комітет з перегляду кримінального законодавства. До 1985 р. підготовлено проект Кримінального кодексу, прийняття якого відтермінували.

Протягом 1960 – 1980-х рр. прийнято ряд важливих актів щодо норм загальної частини кримінального права. У 1945 р. ліквідовано середньовічний пережиток – вид злочинів зрада (тризн). Закон “Про кримінальне право” 1967 р. відмінив застарілий поділ злочинних діянь на фелонію і місдімінор.

Таблиця 15.9. Основні класифікації злочинів в сучасному англійському праві

<i>За об'єктом</i>	<i>За ступенем небезпеки</i>	<i>Відповідно до морально-етичної оцінки діянь</i>
<ul style="list-style-type: none"> • проти уряду і суспільства • проти особистості • проти власності 	<ul style="list-style-type: none"> • матеріально-правова • процесуально-правова 	<ul style="list-style-type: none"> • які суперечать уявленням про добро і зло, моральне та аморальне (убивство, тілесні ушкодження, розкрадання, шахрайство, ін.) • діяння, які стають злочинними в силу заборон, уведених державою

В англійському праві немає законодавчо визначених понять злочинного діяння і покарання. Поняття злочину подається в конкретних судових рішеннях і застосовується до конкретних його видів або в окремих літературних джерелах з кримінального права. Встановлюється система покарань, які можуть бути призначені за конкретне злочинне діяння. У результаті активної діяльності парламенту до 1990-х років лише незначний прелік окремих видів злочинів перебував у сфері регулювання загального права (недонесення про зраду, окремі види вбивств). Основна маса складів злочинів визначена статутами.

У 1970 р. у Великій Британії відмінено смертну кару як вид покарання за вбивство. Її замінено на довічне ув'язнення. Мінімальний термін ув'язнення за злочинні діяння – 1 день, максимальний – 25 років. За найбільш серйозні злочини в Англії встановлено спрощену процедуру арешту та передбачено ув'язнення на термін від 5 років. Поширеним видом покарання є штрафи. Передбачено такі види покарання, як позбавлення активного і пасивного виборчого права, позбавлення прав водія на термін до 3 років та ін. У 1948 р. скасовано тілесні покарання і каторжні роботи. Поширеним видом покарання в Англії є умовне засудження (пробація), яка стала ефективним способом соціальної адаптації засудженого під контролем працівників спеціальної соціальної служби.

Важливе значення в модернізації англійської судової системи має закон “Про суди” 1971 р., що ліквідував ряд судових інстанцій (наприклад, суди ассизів), уніфікував діяльність судів відповідних округів, створив новий Суд корони, що входить в систему вищих судів країни. Закон “Про суди і правове обслуговування” 1990 р. демократизував судовий процес, запровадив нову для англійського судочинства категорію адвокатів. З 1985р. у найбільш важливих кримінальних справах запроваджено систему державних обвинувачів.

За формою англійський кримінальний процес є змагальним. На всіх стадіях присутній спір і боротьба формально рівноправних сторін – обвинувача і обвинуваченого. Суд є арбітром у їх спорі. При збереженні традиційної змагальності процесу зросла роль поліції, чітко визначена законом “Про поліцію і докази у кримінальних справах” 1994 р. Це стосується арештів, обшуків, вилучення предметів злочину, використання електронних пристроїв та електронної інформації.

Формально проти обвинуваченого виступає монарх. Обвинувач, навіть коли він є потерпілим від злочину, здійснює кримінальне переслідування від імені корони. Основна турбота про збирання доказів у справі покладена на сторони у справі. Органом публічного обвинувачення виступає дирекція публічних переслідувань, яка безпосередньо підпорядкована генеральному аторнею. Її основне завдання –

підтримання обвинувачення у справах, які стосуються інтересів Корони (особливо тяжкі і складні злочини).

Кримінальні справи розглядають магістратські суди, Суд Корони, кримінальне відділення Апеляційного суду, Апеляційний комітет Палати лордів. Обвинувачений має право вирішувати, в якому суді розглядатиметься справа – магістратському чи суді присяжних. Останній суд продовжує займати важливе місце в англійській судовій системі. Під час судової реформи 1971 р. здійснено спробу централізувати підбір присяжних, що проводиться чиновниками, призначеними лордом-канцлером. Для присяжних засідателів скасовано майновий і зменшено віковий ценз. Незважаючи на збереження суду присяжних, зростає кількість справ, що розглядаються суддями одноосібно.

Основну роль серед джерел права США протягом ХХ ст. відіграло законодавство (статутне право). Це стосувалося двох його рівнів: федерального і штатів. Процес інтенсивного законотворення розпочався з “нового курсу” Рузвельта завдяки діяльності Конгресу і легіслатур штатів.

Спроби кодифікації у США мали більший успіх, ніж у Великій Британії, насамперед на рівні штатів. У 1909 р. прийнято федеральний Кримінальний кодекс, що мав спрощений характер. У 1926 р. сформовано федеральний Звід законів, що періодично поповнюється. Він поділяється на 50 розділів відповідно до конкретної сфери правового регулювання (промисловість і торгівля, сільське господарство тощо), галузі та інституту права. У штатах проходила уніфікація права в тих сферах, до яких безпосередню увагу виявляли підприємницькі кола.

Цивільне право і процес

Регулювання цивільно-правових відносин відповідає в основному компетенції штатів. У деяких штатах прийнято Цивільні кодекси (Каліфорнія, Монтана тощо). Наприкінці ХІХ ст. почали укладатися приватні кодифікації прецедентного права, що охоплювали основні інститути цивільного і торгового права, договори, довірчу власність. Хоча вони не мали нормативної сили, суди часто зверталися до них при розгляді конкретних справ. Також джерелами цивільного права США є судові правила і норми загального права, які зазнали незначних змін.

У ХХ ст. відбулися суттєві зміни у правовому статусі фізичних та юридичних осіб. У другій половині століття завдяки рішенням Верховного суду і законам Конгресу про цивільні права було в основному вирішено формально-юридичну проблему нерівноправності темношкірих американців. Лібералізовано правові обмеження щодо прав заміжніх жінок. З перемінним успіхом вирішувалося питання пом'якшення правового статусу іммігрантів. Знижено вік набуття повної цивільної право- і дієздатності.

У США, як і в Англії, існує спеціальна загальнотеоретична конструкція “юридична особа”, під якою розуміють корпорацію. Вона виступає аналогом акціонерного товариства. Зберігаються відмінності між статусом юридичних осіб приватного і публічного права. До першого виду належать банківсько-комерційні, промислові, інші приватні структури. До другого – державні органи, підприємства та організації.

У ХХ ст. підприємницькі корпорації у процесі усупільнення і концентрації капіталу посіли провідні позиції практично в усіх галузях американської економіки, відтіснивши на другий план індивідуальні форми підприємництва. Правовий статус

акціонерних товариств визначається переважно законодавством штатів. Федеральна влада впливає на діяльність корпорацій через антитрестівське, податкове законодавство, закони про випуск і контроль за обігом цінних паперів.

Законодавство США створило умови для створення супероб'єднань (холдингів, трестів), учасниками яких є окремі підприємці і корпорації. У зв'язку з їх ефективністю подальшого розвитку набув інститут довірчої власності. Саме у формі тресту до початку ХХ ст. утвердилось чимало найбільших монополій США.

Певний вплив на економічні процеси мала націоналізація, хоча цей процес не був таким масштабним, як у європейських країнах. Насамперед він стосувався законодавчо закріпленого компенсованого вилучення земель від приватних осіб у власність держави для будівництва військових або цивільних об'єктів.

Значного розвитку набуло договірне право, яке нині фактично складає основу всієї правової системи американського суспільства, заснованого на ринкових відносинах і свободі конкуренції. У ХХ ст. з'явилися нові види договорів (лізингу, передачі науково-технічної інформації, "ноу-хау" тощо). Нових форм набули традиційні договори купівлі-продажу: юридично регламентовано продаж у кредит і з відтермінуванням платежу; аукціони; публічні торги тощо. Подальшого розвитку набула система забезпечення виконання договірних зобов'язань. Змінився погляд на принцип непорушності договору, що виявилось у створенні правового вчення про "непереборні обставини". Значного поширення набули угоди про державні замовлення, що мали по суті імперативний характер. Урядовий орган як сторона угоди набув права змінювати умови договору в ході його виконання.

Антитрестівське законодавство США обмежує або забороняє окремі види договорів, якщо вони ведуть до порушення конкуренції. Наприклад, за Законом Клейтона 1914 р. визнана неправомірною дискримінація в цінах, заборонено "виняткові" контракти, якщо внаслідок їх виконання відбудеться істотне послаблення конкуренції або виявиться тенденція до створення монополій.

Набув розвитку новий інститут цивільних правовідносин – **захист прав споживачів**. Перші закони по боротьбі з неправдивою рекламою і продажем неякісних товарів прийняті у 1950-х рр. У наступні десятиліття під впливом широкого громадського руху споживачів на рівні федерації і штатів прийнято закони про захист прав споживачів. За споживачами закріплено право на необхідну і достовірну інформацію про товари, а також законодавчі гарантії їх якості.

Правове регулювання **шлюбно-сімейних відносин** історично належить до компетенції штатів, тому відзначається великим різноманіттям підходів і норм. Застосовуються два основних підходи до реєстрації шлюбу: цивільний і церковний (у більшості випадків необхідний попередній дозвіл муніципальних органів влади). В окремих штатах можливе визнання юридичного факту шлюбних стосунків за рішенням суду.

Підстави і порядок розлучень у різних штатах сильно відрізняються: від консервативного до практично вільного. Практикується також відмінний порядок спадкування. Практично у всіх штатах допускається спадкування як за законом, так і за заповітом. Однак їх співвідношення у різних штатах різні. Порядок спадкування також різниться за обсягами успадкованого майна. Залишається панівним принцип повної свободи заповітів.

Загалом розвиток сімейного права ХХ ст. відзначався урівнянням прав чоловіка і жінки. Наприклад, у 1963 р. в США прийнято закон про рівну оплату праці чоловіків і жінок. Особлива роль у правовому вирішенні сімейних спорів належить судам. Це стосується також відносин між батьками і дітьми. Діти в останні десятиліття отримали право звертатися у спеціальні соціальні служби та в судовому порядку відстоювати свої права у випадку їх порушення (насамперед випадки насильства).

Велике значення для розвитку *трудового права* в США мали заходи в рамках “нового курсу” Рузвельта. Згадане робітниче законодавство гарантувало робітникам право на створення профспілок, укладення колективних договорів, право на страйки. Закладено основи чинного законодавства соціального забезпечення, яке включає механізми соціального страхування, пов’язані з трудовими відносинами (виплата пенсій за віком, інвалідністю, через втрату годувальника, нещасні випадки на виробництві, утримання по безробіттю).

Одним з основних джерел трудового права США є колективні договори, що визначають конкретно-специфічні особливості умов праці, соціального забезпечення працівників окремих підприємств та організацій.

Важливе значення для регулювання трудових відносин зберігають судові рішення, насамперед рішення Верховного суду, що визначають статус профспілок, колективних договорів і страйків. Реалізація трудового законодавства забезпечується спеціальними адміністративними органами, виконавчі акти яких виконують регулюючу роль. Вони покликані тлумачити трудове законодавство і регулювати питання трудових відносин.

Закони післявоєнних десятиліть відображали інтереси робітників та гарантували рівну оплату праці, проголошували заборону дискримінації в галузі праці з міркувань статевої і расової належності, походження, релігії тощо. Вони визначають правове становище профсоюзів, колективних договорів, регулюють питання страйків і пікетів, заробітної плати, тривалості робочого дня, особливості праці окремих категорій державних службовців, містять норми охорони праці, особливості норм праці жінок, підлітків і молоді.

З швидким розвитком промислового виробництва пов’язане виникнення нової галузі права США – *законодавства про охорону довкілля*. У 1903 р. створено перший заповідник диких тварин на острові Пелікан у Флориді. У 1918, 1958 і 1966 рр. прийнято закони про заповідники, що заклали основу системи національних заповідників. Іншим напрямом екологічної діяльності стало правове забезпечення господарського використання природних ресурсів. В останні десятиліття прийнято закони про безпеку атомної енергетики. Прийнято серію законів про боротьбу із забрудненням природи твердими відходами, нафтою тощо. Створено федеральне Агентство охорони навколишнього середовища.

Кримінальне право і процес

Основними джерелами кримінального права США є федеральна Конституція, конституції штатів, законодавство і насамперед кримінальні кодекси, підзаконні акти, судові рішення, міжнародні договори (наприклад, про екстрадицію злочинців). Перша найбільш успішна спроба систематизації кримінального законодавства США була здійснена у Кримінальному кодексі 1909 р., що у 1948 р. включений до Зводу законів США. Окремого федерального кримінального кодексу у США немає. У середині ХХ ст. в ході руху за реформу кримінального законодавства штатів, яке відзначалося

казуїстикою та архаїчними пережитками, Інститут американського права підготував Зразковий кримінальний кодекс (1962 р.). Однак цей документ, як і ряд інших проектів, не набув офіційного характеру. У 1984 р. адміністрація Президента Р. Рейгана провела через Конгрес Комплексний закон “Про контроль над злочинністю”, що передбачав посилення кримінального переслідування небезпечних злочинців і рецидивістів (насамперед у сферах терористичної діяльності і поширення наркотиків). Закон “Про боротьбу з насильницькою злочинністю” 1994 р. збільшив кількість випадків застосування страти у США до 60.

Дія федерального кримінального законодавства є достатньо обмеженою, оскільки воно застосовується у випадку скоєння злочинів проти федеральних посадових осіб або зловживання ними службовим становищем, злочинів проти інтересів кількох штатів та посягання на федеральні установи і служби США. Також федеральні закони діють у випадку скоєння злочину на території національного значення (національний парк, заповідник, судно під американським прапором у відкритому морі, військові об’єкти).

У законодавстві США відсутнє теоретичне визначення поняття “злочинне діяння”. Таке нормативне визначення існує в окремих штатах, але переважно є формальним. У США чинна стара класифікація злочинів за ступенем небезпеки, яка поділяє злочинні діяння на фелонії (небезпечні злочини, що передбачають відповідальність у вигляді ув’язнення на термін більше 1 року) і місдімінори (менш небезпечні злочини). З розвитком законодавства штатів ця класифікація була уточнена і розширена.

У системі покарання відбулася істотна лібералізація при збереженні його вищої міри – страти. Основними видами покарань в ХХ ст. у США були страта, позбавлення волі і штраф. Додатковими покараннями виступають конфіскація майна, відшкодування заподіяної шкоди, позбавлення виборчих прав, позбавлення громадянства, заборона займати певні посади чи займатися певною діяльністю, заборона користуватися майном протягом певного терміну, арешт, примусовий розпродаж майна тощо.

Внаслідок громадського руху за скасування страти у ряді штатів вона була відмінена. У цілому кількість смертних вироків була зменшена. У 1967 р. в США встановлено мораторій на їх виконання, що призвело до формування своєрідної “черги смертників”. У 1972 р. Верховний суд США визнав смертні вирoki такими, що суперечать VIII поправці до Конституції. Суд рекомендував штатам переглянути їх законодавство з метою уточнення умов призначення страти як виняткової міри покарання. Подальшими рішеннями Верховний суд визнав, що в поточних умовах страта не є антиконституційною мірою покарання, обмеживши її призначення певними умовами. Насамперед – це здійснення тяжкого вбивства або вбивства, що вчинене у результаті іншого тяжкого злочину. Смертна кара не застосовується до осіб, молодших 16 років. Закони усіх штатів повинні надавати суду присяжних можливість вибору між стратою і довічним ув’язненням. На початку 1990-х рр. страта зберігалася у 36 американських штатах і на федеральному рівні у чотирьох формах: електричний стілець; газова камера; розстріл або повішання; смертельна ін’єкція.

Застосовується такий вид покарання, як пробація, яка є певною альтернативою позбавленню волі. Вона ставить засудженого на певний термін під контроль спеціальної служби спостереження.

За формою кримінальний процес в США є змішаним (поєднання обвинувального і змагального). Порушувати кримінальне переслідування і підтримувати його має сам

потерпілий. Однак у більшості випадків кримінальне переслідування порушується і здійснюється поліцією, ФБР, органами аторнейської служби. Основним органом розслідування є поліція, до складу якої входять численні установи і підрозділи. Виділяють федеральну поліцію, поліцію штатів і місцеву поліцію. Компетенція федеральних органів розслідування і відповідних органів штатів чітко не розмежована, адже відповідальність за злочини може бути передбачена на рівні федеральних законів і норм штатів. Розслідування також здійснюють комітети і комісії, що формуються органами виконавчої влади.

Традиційно у США зберігається можливість для підсудного обрати суд присяжних, якщо йому загрожує термін ув'язнення більше 6 місяців. Журі присяжних у більшості штатів складається з 12 чоловік, які різняться суспільним походженням. Більшість судових справ у штатах розглядаються суддею одноособово за спрощеним порядком. Терміни покарання по цих справах не перевищують 5 років.

Розвиток **японського права** у ХХ ст. відзначався двома характерними для більшості східних країн тенденціями: вестернізацією і збереженням традиційних правових рис. Вплив на становлення японського права мали як англосаксонська (цивільне право), так і континентальна (кримінальне право) системи права. Його основним джерелом є закони, у значно меншій мірі – правові звичаї і норми моралі. Рішення судів формально не вважаються джерелом права. Однак на практиці постанови вищих судів сприймаються судами (в окремих випадках і державними установами) як нормативні акти для неухильного виконання.

Цивільне право і процес

В Японії зберігають чинність Цивільний і Торговий кодекси (зі змінами і доповненнями), прийняті наприкінці ХІХ ст. Значні зміни у цій галузі відбулися після прийняття Конституції 1947 р. із закріпленими у її тексті демократичними правами і свободами. В галузі торгових відносин і корпоративного права помітний значний вплив американського права. Наприклад, прийнятий у 1922 р. Закон “Про довірчу власність” мав на меті залучити до країни англо-американський капітал.

Цивільний кодекс Японії 1898 р. складається з загальної частини й чотирьох розділів, присвячених речовому, зобов'язальному, сімейному і спадковому праву. У його тексті відображено властиві цивільному праву капіталістичних країн принципи охорони приватної власності, свободи укладення договору тощо. У розділах про **сімейне і спадкове право** кодекс закріпив владу батьків і чоловіка. Вступ у шлюб вимагав згоди батьків (для чоловіка – до досягнення 30 років, для жінки – 25 років). Дружина не вважалася дієздатною. Ці розділи кодексу, а також його загальна частина зазнали демократизації у другій половині ХХ ст. Зокрема, чоловіки і жінки стали рівноправними сторонами подружжя.

Порядок цивільного процесу регулювався Законом “Про організацію суду” і Цивільно-процесуальним Кодексом 1890 р. Ними вперше запроваджено судову процедуру розгляду спорів, яка здійснювалася до цього за феодальними порядками. У 1926 р. видано нову редакцію Цивільно-процесуального Кодексу, підготовлену за зразком австрійського законодавства.

Торговий кодекс Японії складається з чотирьох розділів: загальна частина; торгові компанії; торгові угоди і морська торгівля. Серед додаткових законів виділимо закони: “Про ліцензії”, “Про торгові знаки” і “Про авторське право” 1899 р.; “Про оренду землі”

і “Про оренду житла” 1921 р.; “Про обіг цінних паперів” (1948 р.); “Про відновлення компаній” (1952 р.); “Про відшкодування збитків, пов’язаних з рухом автомобільного транспорту” (1955 р.); “Про заборону приватної монополії і підтримку приватної торгівлі” (1947 р.).

Трудове право і соціальне законодавство. Трудові права робітників та службовців у Японії регулюються нормативними актами, що стали результатом боротьби робітників за свої права. Конституція 1947 р. проголосила свободу укладання й розірвання трудового договору, заборону наймати на роботу дітей до 15 років, рівну оплату праці чоловіків і жінок, ін. Закон “Про трудові стандарти” 1947 р. визначає умови праці, тривалість робочого часу, надання відпустки. У 1949 р. прийнято закон “Про профспілки”. Створено складну систему пенсійного законодавства. Запроваджено страхування на випадок хвороби, нещасних випадків на виробництві, безробіття.

Кримінальне право і процес

У 1882 р. в Японії за зразком французьких законів прийнято Кримінальний кодекс і закон “Про кримінальну процедуру”. Кримінальний кодекс уперше запровадив у судову практику принцип верховенства закону і заборону надання закону зворотної сили, передбачив пом’якшення відповідальності за злочин, якщо винний добровільно повідомить владу про участь у розслідуванні справи. Кодекс скасував тілесні і ганебні покарання, т. зв. кваліфіковану страту.

У 1907 р. новий Кримінальний кодекс значно розширив повноваження суддів у визначенні розмірів санкції та у встановленні складу злочину. Надалі до кримінального законодавства Японії внесено чимало змін реакційного характеру, спрямованих на посилення репресій і розширення надзвичайних повноважень поліції.

У післявоєнний час до нової Конституції Японії увійшли норми про непорушність основних прав людини, повагу до особи, рівність усіх перед законом, свободу думки, совісті, віросповідання, зборів, об’єднань, слова, преси тощо. В Японії чинний Кримінальний кодекс 1907 р. (у редакції 1947 р., з подальшими змінами).

Кримінальний кодекс Японії не проводить формального поділу злочинних діянь на окремі категорії за ступенем тяжкості. За складом злочини поділяють на такі види: внутрішні безпорядки; злочини, пов’язані з дипломатичними зносінами; перешкоджання виконанню публічних обов’язків; втеча; приховування злочинця і знищення доказів; безпорядки; підпал і необережний підпал; порушення таємниці (особистої); підробка грошей; підробка документів і цінних паперів; лжесвідчення; непристойні дії, згвалтування і багатоженство та ін.

Прийняті закони “Про судоустрій” (1947 р.), “Про прокуратуру” (1947 р.), “Про адвокатуру” (1949 р.) зі змінами продовжують діяти.

У сучасній судовій процедурі наявні елементи минулого, пов’язані насамперед з “інквізиційним процесом”, в якому вирішальна роль належить зізнанню обвинуваченого. Переважають елементи змагального процесу, зокрема, перехресний допит, запроваджений у післявоєнні роки. З метою прискорення процесу приблизно за тиждень до суду проводиться “попередня підготовка”, тобто нарада судді, прокурора й захисника, які братимуть участь у справі, на якій вони домовляються щодо суттєвих питань майбутнього суду (про кількість свідків, про порядок їх допиту тощо). Обговорюються документальні докази, подані учасниками процесу. Встановлено графік

судового розгляду конкретної справи, що не допускає його затягування. Спрощено процедуру складання протоколів судових засідань.

Питання для самоконтролю

1. Які причини посилення державного втручання у суспільні відносини в ХХ столітті?
2. Які причини зумовили встановлення у більшості європейських держав антидемократичних режимів у міжвоєнний період ? Відповідь обґрунтуйте.
3. Які основні риси сучасної демократичної держави Ви можете виділити?
4. У чому проявилось посилення соціальної функції держави у ХХ ст.?
5. Які зміни у джерелах права капіталістичних країн відбулися у ХХ ст.?
6. Яка головна тенденція розвитку шлюбно-сімейного права у ХХ ст.?
7. У чому полягає головний казус визначення форми держави за Веймарською конституцією ?
8. Який вплив на розвиток правової системи Японії у другій половині ХХ ст. мало право країн континентальної та англосаксонської правових систем?
9. Які основні тенденції розвитку державного механізму характерні для усіх розглянутих країн?
10. Які головні тенденції розвитку кримінального права західноєвропейських країн у ХХ ст. Ви можете виділити?

ТЕМА 13.

Поняття та предмет, система, етапи розвитку, джерела римського права

1. Предмет, структура і значення вивчення римського права.

2. Римське право: основні етапи розвитку та джерела.

3. Рецепція римського приватного права.

1. Предмет, структура і значення вивчення римського права

З усієї багатой спадщини Стародавнього Риму, залишеної новій Європі, найбільш щаслива доля випала римському праву, що стало основою для всієї подальшої європейської науки і практики цивільного права. Історія римського права охоплює відтинок часу не мало не багато у 12 століть і дозволяє прослідкувати становлення права, починаючи з паростків соціального життя до самого заходу давньоримської античної цивілізації.

Римське право в історії людства посідає особливе місце. Із нерозвинутої, переважно архаїчної системи патріархального права, що мало вузько національний характер, воно перетворилося на загальне право всього Стародавнього світу. Причому окремі його інститути застосовуються і у найсучаснішому праві, наприклад, ним розроблена і втілена в життя збалансована система спадкового права, яка рівною мірою задовольняє інтереси кровних родичів, з одного боку, і прагнення до заповідальної свободи – з іншого.

На перших ступенях свого розвитку римське право характеризується станом злиття публічного і приватного права, виокремлення яких відбувалося поступово в ході історичного процесу. Підставами цього вважають: вивільнення особистості від її зв'язків із суспільними союзами (рід, сім'я тощо); посилення державної влади і зосередження в її руках функцій публічного права; перехід натурального господарства в грошове.

Право в Стародавньому Римі вже поділяється на публічне й приватне. Ульпіан визначив цей поділ таким чином: «Публічне право – це те, що належить до положення Римської держави, приватне – стосується користі окремих осіб; існує корисне у суспільному відношенні й корисне у приватному відношенні». Таким чином, критерієм розмежування публічного і приватного права, за Ульпіаном, є характер інтересів. Право, що захищає інтереси держави, суспільні інтереси, – публічне право, а право, яке захищає інтереси приватних осіб, є приватним правом.

Публічне право визначає устрій суспільної організації Риму, встановлює положення магістратів, жерців, правовий режим святинь тощо. Норми публічного права мають імперативний характер, а отже, застосовуються державою (в особі уповноважених органів) за власною ініціативою, коли цього вимагає захист загальних суспільних інтересів (покарання злочинців, стягнення податків, штрафів тощо). Імперативний характер норм публічного права знайшов своє відбиття і в його принципах, зокрема у принципі, що забороняв можливість надання приватних привілеїв (*privilegiu ne inroganto*), а також у принципі, сформульованому римським юристом

Папініаном: публічне право не може змінюватися договорами приватних осіб. Основну сутність публічного права становить прийом юридичної централізації.

Отже, публічне право – це сукупність правових норм, які регулюють відносини, що побудовані на засадах влади і підпорядкування їх учасників владним інституціям і пов'язані з державними або суспільними інтересами.

Приватним правом у Стародавньому Римі регулювалися майнові відносини, що склалися між громадянами Риму за їх розсудом і могли захищатися останніми самостійно (самозахист) або за допомогою держави. Захист за допомогою норм приватного права здійснювався державою тільки на вимогу заінтересованої особи, права якої були порушені, в межах заявлених вимог. Норми приватного права, на відміну від норм публічного права, мали диспозитивний характер. Приватне (цивільне) право – це система юридичної децентралізації.

Таким чином, приватне право – сукупність правових норм, що за допомогою диспозитивного методу забезпечують і регулюють захист відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій незалежності їх учасників.

Приватному праву Стародавнього Риму була притаманна ознака еластичності, тобто здатність пристосовуватися до тих чи інших умов, що знайшло своє відбиття в існуванні систем приватного права, до яких належали: цивільне право (*ms stie*); право народів (*ish gentium*); преторське право (*jus practorium*). Указані системи існували і розвивалися паралельно, дедалі більше проникаючи одна в одну і взаємно збагачуючись.

Цивільне право – це право, яке народ Риму встановив сам для себе і яке поширювало свою дію тільки на римських громадян – квіритів (*jus Quiritium*), тому і отримало ще одну назву – квіритське право.

Із поширенням італійської влади на інші народи цивільне право, що було засноване на Законах XII таблиць та збірниках формул, навіть з тими доповненнями, які містили сенатусконсульти та інші джерела права, не могло задовольнити потреби центру світового торгового обороту, яким став згодом Рим. Цивільне право, як право формальне, на той час не знало багатьох інститутів, що були необхідні для здійснення торговельних операцій, зокрема таких, як представництво, товариства, договори страхування та інші види договорів тощо. Звідси численні ділові відносини, в яких брали участь представники різних країн, потребували впровадження норм нового права, яке було б вільним від місцевих та національних особливостей і могло рівною мірою задовольняти як інтереси громадян Риму, так і інтереси іноземців-перегринів.

Вирішення цієї проблеми здійснювалося поступово. Спочатку до перегринів почали застосовуватися цивільні позови на підставі фікції, яка включалася у формулу позову: «*si civis romanus esset*», тобто суддя мав ставитися до перегрини так само, якби той був римським громадянином. У подальшому поряд із нормами цивільного права почали застосовуватися норми іноземного права (*im peregrinum*). Наприклад, звичай давати завдаток при укладенні купівлі-продажу, страхування майна (у формі позики) при перевезенні його морем і таке інше взято з грецького права. Вважається, що такі запозичення відбувалися через юрисдикцію перегринського претораб. Діяльністю претора, яка втілювалася в едиктах (постановах), було запроваджено особливий правовий порядок, що отримав назву загальнонародного права, або права народів (*ish gentium*). Саме завдяки цьому праву набули розвитку торговельні угоди і торговельне

право. Замість урочистості та формалізму при укладенні угод було започатковано вільний вибір їх форми і тлумачення за дійсним змістом, а поведінка контрагентів оцінювалася з огляду на вірність даному слову (*fides*), добросовісність (*bona fides*) та справедливість (*aeguitas*).

Право народів перевершувало цивільне право більшою рухливістю, відсутністю обтяжливого формалізму та національної обмеженості. Утім ще тривалий час системи *ms schie* та *ms gentium* існували й розвивалися паралельно, впливаючи одна на одну, що спричинило виникнення такої системи правових норм, як преторське право (*ms praetorium*).

Як і будь-яка система права, римське приватне право мало і свої принципи (*principium*), тобто основні вихідні положення, які змінювалися залежно від періодів його існування. Якщо розглядати Давній Рим доби Законів XII таблиць, то слід визначити такі головні принципи римського приватного права, як його формалізм і урочистість. Р. Ієринг підкреслював, що для римського права формалізм – це та сама школа дисципліни і порядку, яку народ знаходив у таборі (військовому).

Формалізм – це порядок юридичної оцінки актів, в якому приписується юридичне значення тільки їх певній визначеній формі. Це означало, що будь-який акт мав здійснюватися тільки за формою, розробленою і встановленою лише для нього, а зміст кожної проголошеної формули мав тлумачитись безпосередньо, виходячи із загальноприйнятого змісту слів. Будь-яка помилка у слові, жесті, кількості свідків робили акт недійсним у цілому. Яскравим прикладом цього є фрагмент із Законів XII таблиць, в якому вказується, що при судовій оцінці угод слід суворо дотримуватися їх форми, а саме того, що було сказано при їх укладенні.

Урочистість форми акта підкорена в римському праві цілому ряду правил, які виходять одне з одного. Так, укладення угоди включає кілька урочистих дій, кожна з яких виражає певну чітко окреслену думку. Мета цих дій – справити найсильніше враження на оточуючих, а тому угода, якщо вона почалася, не може бути перервана і має своїм предметом породження тільки одного відношення.

До принципів римського права слід віднести консерватизм, і як це не парадоксально, прогресивність. Відомо, що консерватизм – це прихильність до старого, його обстоювання. Причому це – одна з найголовніших його ознак, що пов'язано, перш за все, з бажанням підкреслити непорушність права рабовласницької держави, яким був Рим, незмінність існуючого устрою, а звідси неприпустимість будь-яких новел, які б становили загрозу для цього ладу. Римський народ виховувався в дусі беззаперечного вшанування закону, віри в його вічність і непохитність.

Утім, якщо норми існуючого права відставали від розвитку економічних відносин і в зв'язку з цим вже не захищали інтересів рабовласників, то завданням права було розробити нові положення, які б заповнили існуючу прогалину в праві, тобто йшлося про вдосконалення законодавства. У цьому полягала прогресивність римського приватного права. Водночас римські юристи не знали, а краще сказати, не бажали вносити зміни або відмінити положення старого законодавства, щоб не поширювати думку про можливість зміни права. Вони приймали новий закон, який існував разом із старим. Як слушно зазначається в літературі, життя починало текти новим руслом, хоча старе русло не засипалося – воно просто висихало.

На основі права народів, практичної діяльності магістратів, особливо преторів, правотворчості юристів (юриспруденції) сформувався ще один важливий принцип римського приватного права – формальна рівність усіх вільних осіб, хоча він зумовлювався низкою суттєвих застережень.

Утім, формальна рівність приватних осіб не виключала відвертого індивідуалізму, що наклав свій відбиток на всю систему римського приватного права, яка ставила на перший план інтереси рабовласників та їх захист. Принцип індивідуалізму виявлявся і в необмеженій правовій владі голови родини (*pater familias*), а саме, безмежній владі батька над дітьми, чоловіка над дружиною тощо.

Відомо, що право отримало свою назву від слова «справедливість», у Римі право розглядалося як інструмент справедливості. Справедливість полягає в тому, щоб кожному дати те, що йому належить. За влучним визначенням Цельса, право слід розглядати як мистецтво доброго і справедливого. Загальним принципом римського приватного права є принцип справедливості (*aequitas*), тобто здійснення своїх прав і виконання зобов'язань на законних та чесних підставах. З цього приводу Павло зазначав: «коли відсутній чіткий правовий припис, бажано справу вирішувати по справедливості», а Ульпіан, вважаючи, «що знання права є вмінням відрізнити справедливе від несправедливого», наполягав на тому, що «коли право суперечить справедливості, повинно зволіти останнє».

Слід зазначити, якщо певний із фундаментальних принципів римського приватного права вступав у очевидну суперечність із доброю совістю і справедливістю, воно вдавалося до теорії фікції, яка служила коригуванню права. Поширеним прикладом застосування вказаної теорії є ситуація з римським громадянином, який потрапляє в полон, а отже, стає рабом. Для того щоб його нащадки мали легальну можливість отримати його майно, римські юристи застосували фікцію, за словами Ієринга, «юридичну неправду», освячену необхідністю визнати римського громадянина мертвим у момент його полонення.

До принципів римського приватного права можна віднести і такі, як: вірність слову, совість, довіру, особливо у справах, що ґрунтуються на чесності, свободу договору, юридичну рівність сторін при укладенні договорів, вільне волевиявлення і майнову незалежність сторін, неприпустимість позбавлення права власності, самозахист поряд із судовим захистом цивільних прав та інтересів; добросовісність і розумність.

2. Римське право: основні етапи розвитку та джерела

Як і кожне право, римське право мало свої витoki зі звичаїв і законів, причому, якщо вірити римським історикам, писані закони з'явилися вже за правління перших царів Ромула і Нуми Помпілія. Сучасні вчені мало довіряють свідченням про законодавчу діяльність царів, роблячи виняток лише для зводу законів Папірія (*jus civile Papirianum*), що містив виключно релігійні норми або постанови приватного і кримінального права, тісно пов'язані з релігійним (сакральним) правом. Тому в науці прийнято вважати, що єдиним джерелом римського права тривалий час була традиція, що ґрунтувалася на вшануванні звичаїв предків. У ранню епоху ці традиції не набули загального характеру, а вироблялися в окремих родах і родових союзах та мали силу закону лише для їх членів. Поряд із так званими *decreta gentilicia* (родовими декретами, постановами) з тих часів до нас дійшли *commentarii pontificum* (записи понтифіків) і

commentarii magistratuuum (записи магістратів) – зводи звичаїв, вироблених практикою магістратів і жрецьких колегій. При створенні цих документів склалися точні формули юридичного процесу, релігійних обрядів, міжнародних договорів.

Таблиця 13.1. Форми (джерела) римського права

<i>Період</i>	<i>Хронологічні рамки</i>	<i>Джерела права</i>
докласичний (давній)	VI ст. до н.е. – середина III ст. до н.е.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ правові звичаї; ✓ законодавство римських царів; ✓ Закони XII таблиць; ✓ закони, прийняті народними зборами; ✓ сенатус-консульти (акти Сенату); ✓ постанови магістратів.
класичний	III ст. до н.е. – III ст. н.е.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ закони, прийняті народними зборами; ✓ сенатус-консульти; ✓ едикти преторів; ✓ конституції імператорів; ✓ акти імператорської влади (едикти, рескрипти, декрети, мандати); ✓ консультації юристів, інституції.
посткласичний	IV – VI ст.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ законодавство імператорів; ✓ роботи юристів (Папініана, Ульпіана, Гая, Юлія, Модестіна, Павла); ✓ кодекси (Грегоріана, Гермогеніана, Феодосія, Юстиніана).

Лише після видання збірника, відомого як Закони XII таблиць, закон, а не звичай, стає найважливішим джерелом права Стародавнього Риму. Про складання і «публікацію» цієї пам'ятки права римська традиція розказує досить детально. Свавілья патриціанських судів, які чинили правосуддя на основі звичаїв предків, викликало невдоволення плебеїв, які вимагали створення писаного права. У 454 р. до н.е. в Афіни з Риму була направлена спеціальна комісія для вивчення грецьких законів. Особливу увагу приділено законам Солона. У 452 р. до н.е. створено нову комісію з 10 чоловік («колегія десяти децемвірів»), якій доручили не лише написання законів, але й управління державною. Через два роки децемвіри провели через центуріатні комісії 10 таблиць законів. Після цього створено ще одну комісію за участі плебеїв, яка доповнила нові закони ще двома таблицями. Усі таблиці виставили на *форумі* для загального огляду.

До нашого часу оригінальний текст Законів XII таблиць не зберігся. Дані про них черпаємо з текстів праць римських авторів (див. додатки). Закони XII таблиць не охоплюють усіх правовідносин. Вони стосуються цивільного, кримінального права і процесу та закріпили на законодавчому рівні основні звичаї і традиції давньоримського суспільства. Закони XII таблиць були вельми популярними і шанованими у римських громадян. Ще в епоху Цицерона діти в школах вивчали їх напам'ять, а Тіт Лівій назвав перші писані закони римлян «джерелом всього публічного і приватного права».

Загалом римське право поділялося на звичаєве право, божественне право, квіритське право (право римських громадян – *jus civile*), природне право (*jus naturale*), преторське право, право народів (*jus gentium*).

У республіканському Римі силу закону мали також постанови народних зборів за сприяння трьох органів римської держави. Магістрат, що мав право скликати народні збори, а саме консул, диктатор або претор повинен був спершу створити писаний

проект закону – *Rogatio legis*. Народні збори не мали права обговорювати законопроект. Вони лише приймали або відхиляли його в цілому. Закон, схвалений народними зборами, мав схвалити Сенат. Такі закони називалися *leges rogatae*. Тлумачення законів до кінця IV ст. залишалося привілеєм понтифіків.

У класичний період, як і раніше, важливу роль відігравали закони, але особливим, притаманним для цього періоду джерелом права стають едикти преторів, на базі яких поряд з цивільним правом (*jus civile*), формуються нові і самостійні правові системи: преторське право і право народів (*jus gentium*). Обидві ці системи були результатом правотворчої діяльності преторів.

Особливу роль в розвитку права в класичний період відіграли едикти претора перегринів, посада якого була заснована у 242 р. до н.е. Створене ними право народів було не міжнародним, а внутрішньодержавним, тобто римським правом, його найбільш розвиненою і довершеною частиною. Право народів поширювало свою дію не лише на перегринів, тобто іноземців, які жили в Римі, але й на громадян оскільки вони вступали у взаємини з перегринами.

Зі встановленням імперії поступово змінилося й становище преторів у політичній системі Риму. Їх правотворчість приходила в суперечність із зростанням необмеженої влади імператора. Тому вже в перші століття Римської імперії претори узяли за правило повністю копіювати едикт свого попередника. Едикт не породжував нових норм права. У зв'язку з цим імператор Адріан вирішив впорядкувати преторське право, доручивши цю роботу відомому юристові Юліану (між 125 і 138 рр.). Складений Юліаном едикт був офіційно схвалений сенатус-консультумом і отримав назву «Вічного едикту». Він став обов'язковим для всіх наступних магістратів. З цього часу преторський едикт перестає бути джерелом нових правових норм. Зменшувалося значення народних зборів, які до кінця I ст. рідко ухвалювали нові закони, а потім взагалі позбулися цього права. Знову зросло значення сенатус-консультів, які мали юридичну силу закону. Розширювалася самостійна законодавча влада імператорів, зокрема набирали ваги закону акти імператорської влади (конституції).

Таблиця 13.2. Види імператорських конституцій у Стародавньому Римі

<i>Вид конституцій</i>	<i>Зміст нормативного акта</i>
едикти	загальні розпорядження, звернені до населення
рескрипти	розпорядження (рішення) імператора для окремих осіб або магістратів
декрети	рішення імператора у спірних питаннях (судових), на основі яких сформувалася самостійна імператорська юрисдикція
мандати	інструкції, спрямовані правителям провінцій, а також норми цивільного чи кримінального права, які застосовувалися до перегринів

Важливим джерелом розвитку римського права в класичний період стала діяльність юристів. Римські юристи були авторами праць, що призначалися як для навчання, так і для практичного використання. Важливе місце серед цих праць зайняли *інституції*, що систематично викладали римське право з навчальною метою. Найбільшу популярність здобули Інституції Гая (середина II ст.), які склалися з чотирьох книг: про осіб, про речі, про зобов'язання, про позови. Більшість юристів того часу були

практиками і прагнули з допомогою логічних прийомів вирішувати складні правові питання.

У посткласичний період римське право зазнало певних змін, але його основні інститути практично збереглися у попередньому вигляді. Ключовою тенденцією стало зростання юридичної сили і впливу законодавства імператорів. Скоротилася кількість класичних юристів, праці і думки яких як і раніше розглядалися як джерело права. Втрата римським правом минулого динамізму, стирання граней між цивільним і преторським правом, з одного боку, і правом народів з іншого, створили сприятливі умови для проведення кодифікаційних робіт. Особливо активно роботи по систематизації права велися в Східній Римській імперії (Візантії), де з кінця III ст. складені приватні збірки римського права – Кодекси Грегоріана і Гермогеніана, а в 438 р. здійснено перше офіційне кодифікування імператорських конституцій (Кодекс Феодосія).

Загальна систематизація римського права була проведена у 528 – 534 рр., тобто після падіння Західної Римської імперії, за вказівкою візантійського імператора Юстиніана. Результатом роботи комісії стало складання групи крупних збірників римського права.

Таблиця 13.3. Структура і зміст Зводу законів Юстиніана (VI ст.)

<i>Назва частини</i>	<i>Структура частини</i>	<i>Зміст частини</i>
Інституції	4 книги, кожна з яких поділялася на титули	Перша книга – загальне правове становище особи Друга книга – речі і речове право Третя книга – спадкове право Четверта книга – делікти і позови
Дигести (Пандекти)	50 книг, кожна ділиться на титули	Збірники цитат з творів римських юристів*
Кодекс	12 книг, які поділялися на титули, а ті – на параграфи	Норми імператорського законодавства та судові рішення, викладені у хронологічному порядку
Новели	Конституції самого Юстиніана	

На пізнішому етапі історії, в період Середньовіччя, збірники виступали як єдиний Звід законів Юстиніана.

Не втратила свого значення й діяльність римських юристів. Спершу вони виконували роль консультантів або радників, оскільки добре розбиралися в римських законах, вміли правильно складати різні форми документів та відзначалися вмінням влучно і красиво висловлювати свої думки. Римляни користувалися послугами юристів під час операцій купівлі-продажу, при укладенні угод, для чого необхідно було правильно оформити документи. Кожна помилка при укладенні договору могла коштувати сторонам дуже дорого. Тому допомога юридичних консультантів була надзвичайно важливою, а тому популярною. Для самих юристів їх діяльність стала справжнім мистецтвом.

У Стародавньому Римі існувало три основних зразки роботи юристів. Перший передбачав створення правових норм для здійснення найрізноманітніших угод та

* Всі цитати з творів провідних римських юристів отримали силу закону

рекомендацій до конкретних випадків, які ставали шаблонними. Також юристи здійснювали консультації з найбільш складних питань, які вважалися або винятковими, або ж були настільки унікальними, що не підпадали під жодні стандартні форми. Римські юристи поступово покладали на себе обов'язки не лише щодо трактування законів і прав людей, але й з теоретичного створення нових правил з конкретних випадків життя Риму.

Юристи також надавали консультації щодо ведення судового процесу. Судові справи ставали місцем битви професійних юристів, від знань яких залежали долі людей. Це давало поштовх для формування двох напрямів в юридичному мистецтві. Прокуліанська школа розглядала право досить широко, сабіанська або касіанська дотримувалася традиційності.

3. Рецепція римського приватного права

У період Середньовіччя зростає інтерес до римського права. Його починають вивчати в заснованому в XI ст. в Болонії університеті. Поступово римське право вивчають в інших державах; одночасно застосовуючи його і в судах. Воно стає основою місцевого національного законодавства. У XI-XII ст. починається період відродження римського права, запозичення, період рецепції римського права.

Рецепція (лат. *rescriptio* – прийняття) – це відродження шляхом впливу високорозвиненої системи права, яка існувала раніше, на менш розвинену правову систему. Рецепції права відбувалися в минулому і відбуваються в умовах сьогодення, що пов'язано з циклічністю цивілізаційного розвитку суспільства.

Існують різні види, типи та форми рецепцій. Так, за видами виокремлюють прямі (первинні) та похідні (вторинні); явні та приховані рецепції; до форм рецепцій належать – вивчення, коментування, засвоєння, безпосереднє застосування норм та положень тієї чи іншої системи права. Залежно від того, яка система права реципується і в яку, виділяються й окремі її типи.

Історія права свідчить про те, що саме римське приватне право було предметом неодноразових рецепцій, наприклад, в Україні це відбулося при кодифікації цивільного законодавства на початку XXI століття. Утім у процесі свого зародження та становлення римське приватне право теж реципувало норми й положення інших систем права, зокрема положення грецького права.

Рецепція римського приватного права – це процес відродження й пристосування загальних положень та засад цього права окремими правовими системами в умовах певних суспільно-економічних відносин.

Найхарактернішим для рецепції римського права є те, що існують різні її типи, які мають суттєві розбіжності, а саме: східноєвропейський (візантійський)¹⁵ та західноєвропейський. Причому рецепція у Західній Європі стосувалася двох систем права – континентального та англосаксонського.

У контексті нашого дослідження зупинимося на розгляді особливостей західноєвропейського типу рецепції римського приватного права. Слід зазначити, що, по-перше, їх було декілька, по-друге, вони були різного виду, по-третє – відбувалися у різних формах.

Таблиця 13.4. Етапи західноєвропейської рецепції римського права

I етап	раннє та пізнє середньовіччя	V — початок XII ст.
II етап	формування права «нової Європи»	XII–XVIII ст.
III етап;	кодифікація законодавства Франції та Німеччини	XIX ст.
IV етап	новітня рецепція – удосконалення національно-правових систем	XX ст.
V етап	створення нового права Європи	кінець XX — початок XXI ст.

Доцільність, необхідність з одного боку і можливість запозичення з другого боку зумовили: 1) прогалини в місцевому, звичаєвому праві, суперечності, партикуляризм, архаїчність, неврегульованість законом таких інститутів як зобов'язання, спадкування за законом тощо; 2) високий рівень римського права, тобто – наявність інститутів, які регулювали відносини товарообміну; чіткість і ясність правових норм; універсальний характер, а не національна обмеженість.

У ранньому Середньовіччі, коли панувало натуральне господарство, потреба в римському праві була невелика. Однак у Візантії застосовувались збірники спрощеного римського права (Еклога, Прохірон, Василіки). Однак для раннього середньовіччя, яке вважають першим етапом рецепції римського права характерним було не збереження окремих проявів римського права, а навпаки – його заперечення і забуття.

В епоху раннього середньовіччя на місці підкореної Західної Римської імперії утворюються варварські королівства. Особливістю їх законодавства був принцип особистого права (*jus personale*), коли кожну людину судили за правовими звичаями тієї етнічної групи, до якої вона належала. На підставі зазначеного принципу римлянам залишили їхнє право, а з огляду на те, що судам варварів майже не були відомі численні джерела римського права, необхідно було створити особливі збірники римського права, що і було зроблено на початку VI ст. Збірники отримали назву *Leges romanae* (Закони римлян). До їх складу входили *Codex*, або *Edictum Theodorici*, *Breviarium Alarici* та *Breviarium Alarici*. Збірники створювалися з різною метою. Якщо перший з них розглядався як акт, що буде запроваджуватися до всіх жителів остготського королівства, то вже при створенні наступних ставили собі за мету збереження принципу особистого права.

Codex, або *Edictum Theodorici*, – збірник, створений за наказом остготського короля Теодоріка для Італії (500 р.). Він містив 154 статті і поширювався не тільки на римлян, але й на остготів, бо сам король Теодорік був васалом Візантійського імператора і мав у своїх руках тільки владу військового начальника. Цей Кодекс діяв лише до перемоги Юстиніана, який увів в Італії своє законодавство.

Breviarium Alaricianum, або *Les Romana Visigothorum*, – збірник, створений за наказом короля вестготів Алариха II (506 р.), призначений для регламентації становища римлян, що опинилися під владою вестготів (південна Франція, північна Іспанія, частина Італії). До цього збірника ввійшли фрагменти із постанов римських імператорів, із творів римських юристів, частина інституцій Гая, фрагменти з Кодексів Грегоріана, Гермогеніана, Феодосія.

Les Romana Burgundionum, або *Gundobada* – збірник, створений для жителів римського походження в Бургундському королівстві (517 р.). Він містив джерела

римського права, що були досить вільно інтерпретовані розробниками. Із завоюванням у 534 р. бургундського королівства він був замінений на збірник *Breviarium Alaricianum*.

Одним із перших кроків рецепції, яка почалася в XI-XII ст.ст., було вивчення римського права за Зводом законів імператора Юстиніана. На другому етапі рецепції представники філологічної школи права, критикуючи деформації римського права, здійснені в судовій практиці і коментарях пізніх глосаторів, проводять роботу для відновлення точного змісту римських законів. Предметом вивчення знову стає римське право у тому вигляді, яким воно є в Зводі Юстиніана і творах римських юристів, а не їх інтерпретації чи коментарі. У другій половині XII ст. глосаторів змінили коментатори (постглосатори), які коментували вже не Юстиніанівське законодавство, а глоси своїх попередників. Їх метою було пристосування окремих положень, що містили глоси, до умов і потреб свого часу. Вважається, що постглосатори разом із глосаторами виробили ті визначення, якими почали користуватися в XII ст. і користуються дотепер.

Протягом X-XII ст. у Німеччині застосовувався принцип територіальних прав, що втілювалося у таких збірниках права, як Саксонське зеркало і Швабське зеркало, які мали силу закону. Утім, існували і закони окремих міст, які мали велике значення, зокрема у Ганзейському союзі. Ці закони були архаїчними і не враховували змін, що відбувалися в суспільстві. Для того щоб утворити загальне національне право саме на цьому етапі, в Німеччині почало разом із місцевим застосовуватися римське та канонічне право, яке сприймалося практикою. Шляхами запровадження цього вважають трансформацію судів та надання університетам фактичного права «офіційних консультацій».

Подібні процеси відбувалися і в інших країнах Західної Європи, зокрема у Франції, де починаючи з другої половини XV ст. виникають збірники звичаєвого права (*coutumes*), на створення яких суттєво впливає римське право. При цьому навіть там, де діяло звичаєве право, і римське право не мало значення писаного права, його положення, особливо ті, що стосувалися зобов'язань, договорів, використовувалися судами як *ratio scripta* (писаний розум).

Поштовхом до проведення кодифікації законодавства у Франції та Німеччині у XIX ст. стала Велика французька революція 1789 р. та зміни, що відбулися в соціально-економічній сфері. Результатом кодифікацій стало прийняття у Франції Торгового кодексу (1807 р.), Цивільного кодексу (Кодекс Наполеона) (1803-1804 рр.), чим було запроваджено єдність у галузі торговельного та цивільного права Франції; у Німеччині – Загального вексельного статуту (1848 р.), Загального торгового уложення (1861 р.), Німецького цивільного кодексу (1900 р.), чим була запроваджена єдність у сфері вексельного, торговельного та цивільного права Німеччини.

Кодексом запозичена структура і поділ (особи, речі, позови); вирішення деяких питань; принципи: формальної рівної правоздатності громадян, непорушності умов договору; універсальний характер, абстрактність норм. Система розташування правового матеріалу в Кодексі Наполеона запозичена з Інституцій Юстиніана, а тому в її основі лежить відома римському праву юридична тріада: особи (*personae*), речі (*res*), позови (*actiones*), відповідно до яких і здійснюється систематизація цивільно-правових норм за розділами Цивільного кодексу.

Німецький цивільний кодекс сприйняв структуру римського права: він побудований по так званій пандектній системі, яка передбачає детальніший поділ права на галузі (речове, зобов'язальне, сімейне, спадкове), а також тут передбачена загальна

частина як в кодексі в цілому, так і в кожному з його розділів. Назва вказаної системи пов'язана не з Пандектами Юстиніана, а із системою, яка була висунута німецькими юристами у XVI ст. і складалася із Загального розділу і чотирьох спеціальних — Речове право, Зобов'язальне право, Сімейне право, Спадкове право. Загальний розділ містить правила, які застосовуються до всіх спеціальних розділів: особи, об'єкти тощо. Вважається, що перевагою цієї системи є те, що наявність загального розділу (частини) звільняла від повторів спеціальні розділи.

Новітня рецепція – це вдосконалення національно-правових систем і створення нового права Європи (кінець XX – початок XXI ст.). Кодекс Наполеона та Німецьке цивільне уложення не діяли б за сучасних умов, якби вони за необхідних випадків не змінювались, не доповнювались, тобто не вдосконалювались відповідно до умов суспільно-економічного ладу країн.

Суттєві перетворення у соціально-політичній та економічній сферах суспільного буття України, що відбулися після проголошення її незалежності та прийняття нової Конституції, обумовили принципові зміни у цивільно-правовій сфері й викликали необхідність закріплення нових засад правового регулювання відносин за участю фізичних та юридичних осіб на основі загальновизнаних у світі засад приватного права: неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законом; свободи договору; свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судового захисту цивільного права та інтересу; справедливості, добросовісності й розумності. Це принципово важливо, бо приватне (цивільне) право становить основу правопорядку, що ґрунтується на ринковій організації суспільства.

ЦК України має традиційну для України пандектну систему і складається із 6 книг: кн. 1 – Загальні положення; кн. 2 – Особисті немайнові і майнові права фізичної особи; кн. 3 – Право власності та інші речові права; кн. 4 – Право інтелектуальної власності; кн. 5 – Зобов'язальне право; кн. 6 – Спадкове право.

Римське право – найважливіше і найяскравіше явище серед прав усіх часів. Воно значно вплинуло на розвиток цивільного права багатьох країн світу, а також на формування і розвиток правових систем у країнах Європи, зокрема романо-германської системи права.

Питання для самоконтролю

1. У чому різниця між публічним і приватним правом за римським правом?
2. Які складові елементи римського права (jus)?
3. Як співвідносяться поняття «римське приватне право» та «римське цивільне право»?
4. Які основні етапи розвитку римського приватного права?
5. Які джерела давньоримського права Вам відомі?
6. Назвіть види імператорських конституцій.
7. Що означав в римському праві термін «право народів»?
8. Які види юридичної діяльності здійснювали давньоримські юристи?
9. Що таке рецепція римського приватного права?
10. У чому полягає роль та значення римського приватного права для сучасної юриспруденції?

ТЕМА 14.

Суб'єкти приватного права (особи)

1. Поняття та види осіб (суб'єктів права) у Римі.
 2. Правоздатність і дієздатність фізичних та юридичних осіб.
 3. Юридичні особи
-

1. Поняття осіб (суб'єктів права) у Римі

У цивільному обороті люди представлені як суб'єкти права. Суб'єкт права – це той, хто здатний мати право, бути його носієм, вступати у правовідносини. У римському приватному праві не існувало спеціального терміна, який міг би визначити поняття «суб'єкт права».

В основі загального соціального поділу давньоримського суспільства був поділ на вільних і рабів. Вільні в Римі поділялися на дві соціально-класові групи: заможну верхівку рабовласників (землевласників, торговців) і дрібних виробників (землеробів і ремісників), які складали більшість суспільства. До останніх примикала міська біднота. Правове становище особи в Римі характеризувалося трьома статусами – свободи, громадянства і сім'ї. Тільки особа, що володіла всіма цими статусами, мала повну правоздатність. Повноправний громадянин мав право брати участь в народних зборах, обіймати державні посади, вступати в шлюб і брати участь у майнових правовідносинах. Повноправним міг бути тільки вільний.

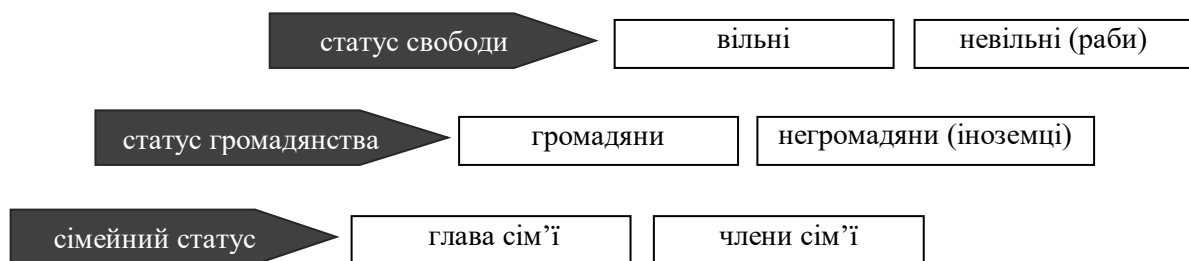

Схема 14.1. Статусні характеристики населення республіканського Риму

За станом свободи населення Риму поділялося на дві групи: вільних і рабів;

- за станом громадянства вільні утворюють п'ять груп: римські громадяни, латини, перегріни, вільновідпущеники, колони;
- за сімейним станом – глави сімейств та інші члени родини.

Стани могли змінюватися і тоді відповідно змінювався і обсяг правоздатності. Зміна станів дістала назву *capitis diminutio*.

За статусом громадянства вільне населення Риму ділилося на громадян (*cives Quiritas*) та іноземців (*перегринів*). Повну правоздатність могли мати тільки вільнонароджені римські громадяни.

Таблиця 14.1. Підстави набуття римського громадянства

1	народження дитини в сім'ї римських громадян. Дитина, народжена в законному шлюбі Дитина, яка народилася у такому шлюбі, набувала статусу свого батька і підпадала під його владу. Римське громадянство могло бути надане особливими актами держави окремим особам, общинам або провінціям за окремі заслуги перед Римською державою. Усиновлення римським громадянином чужоземця надавало останньому статусу <i>cives Quiritas</i> . Раб, звільнений римським громадянином, як правило, набував положення римського громадянина. римських громадян, набувала статусу свого батька в момент зачаття. Дитина, народжена поза шлюбом поділяла статус матері
2	набуття актом державної влади. Надавалось чужоземцям за особливі заслуги перед Римською державою
3	усиновлення чужоземця
4	звільненням римським громадянином свого раба (звільнений раб набував статусу свого колишнього господаря, який надав йому свободу)
5	припинення – смерть особи; продаж у рабство; полонення; вигнання з Риму; засудження до найтяжчих видів кримінального покарання

У сфері цивільно-правових відносин правоздатність складалася із двох основних груп прав: вступати в законний шлюб і торгувати (*ius connubii* та *ius commercii*). Залежно від підстави встановлення громадянства римські громадяни поділялися на вільнонароджених (*ingenui*) і вільновідпущеників (*libertini*).

Вільнонароджений римський громадянин мав повну правоздатність у політичних, майнових і сімейних відносинах. Римський громадянин, який мав статус *pater familias*, мав повну правоздатність у приватній сфері. Крім того, правоздатність римського громадянина у публічній сфері включала: право служити в регулярних римських військах (*ius militiae*); право брати участь і голосувати в народних зборах (*ius suffragii*)⁶⁹; право бути обраним на посади магістратів (*ius honorum*).

Римські громадяни вільновідпущеники назавжди залишалися носіями обмеженої правоздатності як у сфері публічних, так і приватноправових відносин. Вони залежали від своїх колишніх господарів. Однак в період імперії виник інститут надання вільновідпущеникам повної правоздатності спеціальною постановою імператора або даруванням імператором золотої каблучки за особливі заслуги.

Римське громадянство припинялося зі смертю особи, втратою римського громадянства шляхом продажу у рабство (наприклад, дезертира, крадія, неплатоспроможного боржника), полонення (якщо ж особа поверталася з полону в Рим, то вважалось, що вона ніколи не втрачала свободи, громадянства та прав), засудження до найтяжчих видів кримінального покарання чи вигнання з Риму. Римський громадянин міг сам відмовитися від прав римського громадянства, наприклад, коли переходив у статус латинів для отримання земельної ділянки у провінції.

З поглибленням майнової диференціації серед рабовласників виникали привілейовані стани нобілі і вершників. До нобілі входили найзнатніші патриціанські багаті плебейські роди. Стан вершників утворився з торгово-фінансової знаті і землевласників.

Особливу групу складали латини – жителі Лаціуму (території Італії) та їх нащадки, а в I ст. до н.е. – неіталійські общини, які отримали римське громадянство за особливими актами римської держави. Латини не мали права служити в римських легіонах, бути обраними на посади. Перегрини також відносилися до категорії вільних,

але вони не мали прав римських громадян. До них належали вільні жителі провінцій – країн, які знаходилися поза Італією і були завойовані Римом, а також вільні громадяни іноземних держав. Вони несли податкові зобов'язання і володіли майновими правами. Для захисту своїх прав перегрини були зобов'язані шукати для себе покровителів – патронів з числа римських громадян. У сфері цивільно-правових відносин перегрини керувалися національним правом.

Особливу соціальну групу, що зародилася в Римі у період республіки, складали *колони* – орендарі землі, які потрапляли у залежність від землевласників і прикріплялися до земельної ділянки. Ними ставали збіднілі люди, вільновідпущеники і раби. Колони володіли особистим майном, мали право укладати договори і вступати в шлюб. Вільновідпущеники (відпущені на волю раби) як правило залишалися в залежності від свого колишнього господаря, що перетворився на їх патрона, і несли на його користь певні повинності.

Вільновідпущеники – це відпущені на волю раби. Вони одержували правовий статус особи, яка надала їм свободу. Тобто, колишні раби могли набувати правового статусу римського громадянина, латина чи перегріна. Однак і далі вільновідпущеник залежав від свого господаря.

Раби були основною пригнобленою і експлуатованою частиною давньоримського суспільства. Рабство в Римі особливого розвитку набуло з III ст. до н.е. Головним джерелом рабства був військовий полон. Раби перебували у державній і приватній власності. Рабовласник мав повні права над рабом, який вважався річчю. Особливо важким було становище рабів у великих приватних рабовласницьких латифундіях. Вільні були суб'єктами права, а раби – об'єктами. Вони прирівнювались до речей. Господар надавав їм засоби для існування, які сам вважав необхідними і доцільними. Новою формою рабовласницьких відносин став пекулій – частина майна господаря, яка надавалася рабу для самостійного господарювання і отримання частини доходу від неї. Такий метод експлуатації рабської праці сприяв підвищенню її ефективності.

Виникнення рабства (джерела рабства): захоплення в полон; перетворення іноземців у рабів (якщо вони не мали захисту Римської держави, оскільки між державами не було договору); дитина, народжена рабинею, навіть якщо батько вільний (правовий статус батька набували діти від законного шлюбу. А вступати в шлюб з рабинею заборонялося. Таким чином, дитина вважалася народжена поза шлюбом, тому діти, народжені від рабині, набували статусу матері); глава сім'ї міг продати в рабство підвладного члена сім'ї за непослух; боржника кредитор (пізніше тягар у боргових зобов'язаннях перемістився з особи боржника на його майно і продаж боржника замінено заставою майна і перестав бути джерелом рабства); в рабів перетворювалися особи, засуджені до пожиттєвого ув'язнення або каторжних робіт; вільні жінки, які вступали у зв'язок з рабами і продовжували їх всупереч заборони рабовласника та ін.

Для ефективності експлуатації рабської праці їм надавали певну господарську самостійність з умовою, що раб платитиме господарю необхідний оброк. Таке майно було відоме в Стародавньому Римі як *пекулій*. Пекулій юридично захищався майном рабовласника, який ніс відповідальність по договорах, укладених рабом, але в межах пекулія.

Способи припинення рабства: звільнення за заповітом; коли раб викривав вбивство громадянина; при досягненні рабом сану єпископа та ін.

Особа – носій певних прав і обов'язків, тобто є суб'єктом права. Особа в Римі позначалася терміном *persona*. *Persona* – суб'єкт права. Суб'єктами права могли виступати як фізичні, так і юридичні особи. Фізичні особи – громадяни Риму; юридичні особи – організації.

У Римі тільки вільні люди визнавалися суб'єктами права. Але і вони мали неоднаковий обсяг прав. Останній залежав від багатьох факторів, про що вже йшла мова в питаннях про статус різних категорій населення.

2. Правоздатність і дієздатність фізичних та юридичних осіб

Здатність людини бути суб'єктом права не є її біологічною власністю. Людина може бути наділена цією здатністю, обмежена в ній або взагалі її позбавлена. Здатність особи бути суб'єктом права називається правоздатністю. У Римі суб'єктами права визнавалися тільки вільні люди. Раби не мали правосуб'єктності і визнавалися не суб'єктами, а об'єктами права. Однак не всі вільні люди мали однакову правоздатність. У римському праві особою вважався той, хто був правоздатний, тобто той, кому закон дозволяв володіти власністю, вступати в договірні відносини з іншими особами для того, щоб набувати права та створювати обов'язки.

Спеціального терміна, який би міг виразити поняття «правоздатність», у тому значенні, як ми його розуміємо сьогодні, римляни не знали. Вважають, що найбільше категорії правоздатності у сучасному розумінні відповідало поняття, що позначалося у римському праві терміном *caput*. У сучасному цивільному праві правоздатність – це здатність особи мати права та нести обов'язки.

У Стародавньому Римі для визнання її юридичною особистістю (особою) було недостатньо простого фізичного існування. Для того щоб індивіду була надана правоздатність, необхідно було, щоб його положення відповідало трьом станам: стану свободи (*status libertatis*), стану громадянства (*status civitatis*), сімейному стану (*status familiae*).

Стан свободи (*status libertatis*) означав, що людина є вільною, а не рабом. У найдавніші часи вільним вважався той, хто народився від вільних батьків. Згодом почали визнавати вільною також особу, яка народилася від вільної матері та невідомого батька. Нарешті, статусу вільного набував і той, хто був народжений від матері, яка зачала рабинею, але у період вагітності набула свободи (волі). Стан свободи був головним, базовим при визначенні правоздатності особи. Якщо людина є вільною, то вона вже має певний (мінімальний) обсяг правоздатності.

Стан громадянства (*status civitatis*) вказував, що людина є римським громадянином, а не чужоземцем. У Римі не всі вільні люди мали однаковий обсяг правоздатності. У найдавніші часи тільки римські громадяни мали правоздатність у всіх сферах. Чужоземці, навіть і вільні, не мали політичних і майнових прав. Відсутність правоздатності чужоземців саме у сфері приватного права негативно впливала на цивільний оборот, що розвивався, особливо з поширенням зовнішньої торгівлі Рима.

Саме у сфері зовнішньої торгівлі римському громадянину доводилося вступати у договірні відносини з чужоземцями, вирішувати спори, що виникали з таких договорів. У зв'язку з цим у принцип безправності чужоземців було внесено ряд вилучень. У III ст. н. е. формально була проголошена рівність у правоздатності всіх вільних людей. Насправді повного рівноправ'я не відбулося. Зокрема, нерівність була спричинена

виникненням у період імперії станів, що супроводжувалося прикріпленням до професій (сенатори, вершники, військові, міські декуріони чи куріали, торговці, ремісники, селяни).

Зміст правоздатності – це сукупність прав, носієм яких здатна бути особа. Повна правоздатність особи у сфері приватноправових відносин складалася з двох основних прав: права укладати законний шлюб, який регулюється римським правом (*ius conubii*), і права бути суб'єктом усіх майнових правовідносин, зокрема право торгувати (*ius commercii*). Крім того, можна вважати, що до змісту правоздатності необхідно також віднести право робити заповідальні розпорядження та одержувати за заповітом (*ius testamentii*).

Момент виникнення правоздатності. Для набуття правоздатності перш за все необхідно, щоб людина існувала фактично. Правоздатності особа набуває з моменту її народження (так саме це питання вирішується й у сучасному цивільному праві). При цьому вимагалось: щоб дитина цілком відокремилася від матері; щоб вона народилася живою; щоб вона мала людську подоби.

Крім того, у римському праві існувало правило, що дитина, яка була зачата, але ще не народжена, визнається суб'єктом прав у всіх випадках, якщо це відповідає її інтересам. Наприклад Закони XII таблиць передбачали, що зачата дитина охороняється нарівні з уже існуючими у всіх випадках, якщо мова йде про вигоди зачатої дитини. Це положення стосувалося, зокрема, питань спадкування. Якщо у разі смерті *pater familias* виникало питання про розподіл його майна, то правоздатною вважалася і та дитина, яка перебувала в утробі матері.

У Римській державі тривалий час не існувало жодної системи реєстрації, яку можна було б порівняти із сучасними системами реєстрації актів цивільного стану. Доведення подій, пов'язаних із народженням, життям та смертю людей (суб'єктів), здійснювалося на підставі приватних заяв. Тільки починаючи з II ст. н. е. будь-який громадянин був зобов'язаний сповіщати про народження своїх дітей спеціальних чиновників як у Римі, так і у провінціях.

Людина припиняла існування зі смертю і не лише фізично, а й як суб'єкт права. Отже, правоздатність особи припинялася зі смертю. Римське право дало розширене тлумачення цього положення. Так, до фізичної смерті людини прирівнювалися продаж у рабство; полон; засудження до тяжких видів покарання (довічна каторга). Хоча у цих випадках людина не припиняла свого існування, але вона позбавлялася правоздатності, тобто припиняла своє існування як суб'єкт права. Якщо в подальшому така людина отримувала свободу (наприклад, поверталася з полону), то її правоздатність відновлювалася, але не завжди у тому ж обсязі, що раніше.

Утрата чи зміна одного зі станів (*status*) особи призводили до зміни чи припинення обсягу або змісту її правоздатності. Розрізняли такі ступені применшення (обмеження) правоздатності:

- мінімальне (*capitis deminutio minima*) – втрата окремих прав у зв'язку із зміною сімейного статусу (наприклад, *pater familias* ставав підвладним при переході в іншу сім'ю для отримання спадщини);
- середнє, медіальне (*capitis deminutio media*) – втрата певної частини прав, зокрема *ius conubii*, у разі зміни статусу громадянства (наприклад, для одержання у власність

земельної ділянки римський громадянин переселявся у провінцію та набував правового статусу латина);

– максимальне (*capitis deminutio maxima*) – повна втрата всіх особистих та майнових прав, яка наставала через зміну статусу свободи (наприклад, вільна особа втрачала свободу внаслідок полону, продажу в рабство тощо).

Джерела римського права не містять категорії, подібної до поняття дієздатності у сучасному розумінні. Утім, виходить, що для участі у правовідносинах особі недостатньо було мати тільки правоздатність, вона повинна бути здатною здійснювати певні дії, що мають юридичні наслідки. Римляни визнавали дієздатність у галузі приватного права за фізичними особами незалежно від того, мають вони юридичну правоздатність чи ні. Саме тому укласти договори могли особи, які не володіли повною правоздатністю чи не мали її взагалі, наприклад підвладний батькові син або раб. Особливістю цих договорів було те, що все одержане за ними належало правоздатній особі, тобто *pater familias*.

Обсяг дієздатності залежав від кількох чинників, зокрема: віку, статі, хвороби, негідної поведінки особи тощо.

Дієздатність людини наставала не з народження, а з моменту досягнення нею певного віку. За віковим критерієм особи поділялися на абсолютно недієздатних (*infantes* – діти до 7 років); обмежено дієздатних (*impuberes* – хлопці віком від 7 до 14 років та дівчата – від 7 до 12 років); дієздатних (чоловіки з 14, а жінки – з 12 років).

Impuberes мали право самостійно здійснювати такі правочини, які призводили лише до набуття ними певних благ без жодних витрат чи встановлення обов'язків. Для здійснення інших дій необхідно отримати дозвіл опікуна в момент вчинення правочину.

Набуття повної дієздатності пов'язувалося у римському праві з досягненням особою віку статевої зрілості. У юстиніанівський період було закріплено правило, що статевозрілими (*puberes*), а отже й дієздатними є чоловіки з 14 років, а жінки – з 12 років. Ці особи мали право самостійно здійснювати будь-які правочини, вчиняти інші юридичні дії та нести відповідальність. В останні роки республіки претор на прохання цих осіб надавав їм можливість відмовитися від укладеного правочину, якщо він був явно невідповідний для них. При цьому як правовий наслідок застосовувалася реституція (*restitutio*), тобто сторони поверталися у первісний майновий стан. Із II ст. н. е. особи, які не досягли 25 років, могли просити призначити собі куратора (піклувальника).

У Стародавньому Римі існували обмеження обсягу дієздатності за статевою ознакою. Жінка визнавалася частково недієздатною та підпадала під опіку свого батька, чоловіка, його *pater familias*, іншого родича чоловічої статі, як зазначав римський юрист Гай, унаслідок свого природного «легкодумства». Тільки в юстиніанівському праві обмеження дієздатності жінок були скасовані.

Хвороба людини або фізичні вади також могли впливати на обсяг її дієздатності. За загальним правилом фізичні вади людини аж ніяк не позначалися на її здатності вступати у приватні правовідносини. Однак глухі, німі, глухонімі особи не могли вчиняти правочини шляхом стипуляції (*stipulatio*), тобто в усній формі. Значно більший вплив на обсяг дієздатності мала психічна хвороба. Так, душевнохворі (*furiosi, dementes*) та недоумкуваті (*mente capti*) визнавалися недієздатними. Вони не могли вчиняти будь-які правочини під час хвороби. Їм призначався піклувальник. Однак

жодного юридичного акта щодо визнання їх абсолютно недієздатними не видавалося. У момент прояснення ці особи вважалися дієздатними.

У Римі істотно обмежувалися у дієздатності так звані марнотратники, тобто особи, які не здатні дотримуватися необхідної міри у витрачанні належного їм майна. Своєю негідною поведінкою ці особи створювали загрозу повного розорення і позбавлення своєї сім'ї та нащадків засобів до існування.

Окремо треба згадати пониження честі, як обставину, що відбивалася на правоздатності та дієздатності. Існували такі види пониження честі: ганьба (*infamia*) та погана репутація (*turpitudō*). *Infamia* наставало у разі засудження особи за злочин, за серйозне приватне правопорушення, що вважалися негідною, непорядною поведінкою. Могло також бути наслідком присудження за позовом із фідучіарного правочину (договори поруки, товариства, поклажі, відносин опіки тощо). Особи, які визнавалися безчесними, не могли представляти у процесі інших осіб, вступати у законний римський шлюб, були обмежені у праві на одержання спадщини тощо. *Turpitudō* мало місце у разі визнання суспільством особи безчесною за характером її поведінки, наприклад, вступ у шлюб раніше року з моменту смерті чоловіка або ганебна професія (повії, актори) тощо. Найбільш суттєві обмеження у цьому випадку стосувалися прав у сфері спадкування.

Опіка (*tutela*) та піклування (*cura*). У разі якщо особа не могла самостійно здійснювати свої права, їй призначали опікуна чи піклувальника. У римлян не існувало принципової відмінності між цими двома поняттями. Опікун, як правило, призначався над малолітніми і жінками, а піклувальник – над душевнохворими, марнотратниками та неповнолітніми.

До опікунів і піклувальників висувалися досить суворі вимоги. Вони мали бути забезпечені майном, викликати впевненість у своїй чесності, порядності, безкорисливості, турботі та користуватися повагою у суспільстві.

Головним їх обов'язком було піклування про майнові інтереси своїх підопічних, тобто про цілість, збільшення і розумне використання майна. Опікуни та піклувальники турбувалися також про особу підопічного, його здоров'я, розвиток, виховання. Зловживання опікуна чи піклувальника визнавалося непорядним вчинком і призводило до безчестя.

У римському праві існувало три види зміни правоздатності:

- *capitis diminutio maxima*. Це найбільші зміни, які вели до набуття статусу суб'єкта права (особи) чи до його повної втрати (це була втрата особистих і майнових прав).

- стан громадянства (*status civitatis*) Зміни в цьому стані приводили до зміни громадянства. Ці зміни правового статусу називалися середніми (*capitis diminutio media*) і впливали лише на обсяг прав.

- сімейний стан (*status familiae*) поділяв вільних на осіб свого права (*persona sui juris*) та осіб чужого права (*persona alieni juris*) – члени сім'ї (підвладні), бо знаходилися під владою глави сімейства (*pater familias*). *Capitis diminutio minima* – наставляли із зміною сімейного стану.

Правоздатність як здатність бути носієм певних прав – виникала з моменту народження. Зразу треба зазначити, що римські юристи не мали відповідного сучасному поняттю визначення правоздатності.

Отже, правоздатність виникала з моменту народження. Але в деяких випадках і до народження (в спадкових справах). Момент народження (який має юридичне значення) римські юристи визнавали – відділення дитини від утроби матері та її крик. У мертвої дитини правоздатність не виникала.

Припинення правоздатності: смерть людини; продаж у рабство; полон; засудження до такого покарання, як довічна каторга.

Повна правоздатність наставала за наявності свободи, римського громадянства і сімейного стану глави сім'ї (*pater familias*).

Правосуб'єктність = правоздатність + дієздатність.

Наявність правоздатності – лише одна сторона правосуб'єктності.

Правоздатність лише наявність прав, а скористатися ними самостійно особа може при наявності ще й дієздатності.

Дієздатність – це здатність здійснювати юридично значимі дії і відповідати на них.

Дієздатність настає з досягненням певного віку, а також залежить і від інших обставин. Чинниками, які впливали на дієздатність, були:

I. громадянська честь, якої можна було позбавити. Розрізняли повне позбавлення честі (результат покарання судом і пов'язане з втратою громадянства) і сті – могло наступати у таких формах:

а) *infamie* – безчестя, яке наставало внаслідок засудження за злочин або порушення договорів доручення, товариства, схову; в результаті

порушення деяких правових норм, які стосуються шлюбу;

б) *turpitude* – безчестя таврування ганьбою певних дій особи або її способу життя. Ця форма безчестя була підставою суттєвих обмежень в галузі спадкування;

в) *infestibilis* – наступало тоді, коли особа брала участь при укладенні договору як свідок, а в суді відмовлялася засвідчити цей факт. В результаті *infestibilis* особа не могла виступати більше в подібній ролі, що обмежувало її дієздатність.

II. Обмеження за статтю. Жінки в Римі обмежувалися в дієздатності. І лише

за законодавством Юстиніана було встановлено рівноправність чоловіка і жінки.

III. Обмеження за релігійною приналежністю. За християнських імператорів обмежувалася правоздатність язичників та еретиків.

IV. Вікові обмеження. За віком дієздатність громадян поділялася на три групи:

а) недієздатні (діти до 7 років) – *infantes*;

б) дівчата з 7 до 12 років, хлопці з 7 до 14 років – обмежено дієздатні.

Могли вчиняти дрібні правочини. Для здійснення правочинів, спрямованих на припинення прав або виникнення обов'язків, то потрібна була згода опікуна. Правочини, здійснені без згоди опікуна, забов'язували неповнолітніх тільки в межах збагачення, одержаного за цією угодою.

в) дієздатні, але неповнолітні (повноліття наставало у Римі в 25 років) – особи жіночої статі з 12 до 25 років; чоловічої – з 14 до 25 років. Вони могли укладати угоди, але уклавши явно не вигідну для себе угоду, могли просити

претора визнати її недійсною і провести двосторонню реституцію (повернути в попереднє становище). З II ст. н.е. таким особам почали призначати піклувальників.

V. Обмежувались в дієздатності або не були дієздатними особи психічно хворі, із значними фізичними вадами (вадами слуху, зору, мови) недорозвинуті.

VI. Обмежувалися в дієздатності марнотратники, які не здатні розумно розпоряджатися своїм майном. Їм призначались піклувальники.

VII. Деяке обмеження дієздатності залежало від постійного місця проживання.

3. Юридичні особи

Суб'єктом правовідносин може бути не тільки фізична особа (окрема людина), але й об'єднання осіб, які виступають в обігу як одне ціле.

Учення про юридичну особу тільки зародилось в Римі. У зв'язку з тим, що юридичні особи не набули великого значення з розвитком господарського життя Риму, римські юристи не розробили поняття юридичної особи як особливого суб'єкта, що протиставляється особі фізичній.

Уже в Законах XII таблиць згадувались різні приватні корпорації (universities або collegium) – релігійного характеру, професійні об'єднання ремісників тощо. У класичний період корпорація не вважалася власником майна. Воно було спільною власністю членів корпорації і не могло поділятися доти, поки існує корпорація. У разі припинення діяльності майно корпорації розподілялося між останнім складом її членів. Корпорація як така не могла виступати і в цивільному процесі.

Утім, римські юристи звертають увагу на те, що у деяких випадках майно належить не окремим громадянам (фізичним особам), а закріплюється за об'єднанням. Так, римський юрист Марціан зазначав, що театри, стадіони, що перебувають в общині, належать сукупності, а не окремим особам. Інший юрист Ульпіан проголошував: «У корпоративному об'єднанні не має значення для його існування, чи всі члени залишаються, чи залишається частина, чи весь склад змінюється на новий. Борги об'єднання не є боргами окремих його членів, і права об'єднання аж ніяк не належать окремим членам об'єднання». Однак усі ці висловлювання лише визнавали за такими об'єднаннями певні права та обов'язки.

Таблиця 14.2. Ознаки юридичних осіб

○ у галузі приватно-правових відносин корпорації осіб прирівнювалися до фізичних осіб
○ вони є суб'єктом прав і обов'язків; несуть відповідальність за себе
○ вихід із складу об'єднання окремих осіб не впливає на юридичне становище корпорації (universitas)
○ майно корпорації було відокремлене, не є ні спільною власністю всіх членів корпорації, ні її окремих членів. За особисті борги своїх членів корпорація відповідальності не несе. А члени її не відповідають за борги корпорації
○ корпорація від власного імені може вступати в будь-які приватно-правові відносини як з фізичними, так і з юридичними особами. Це здійснювалося через фізичних осіб, уповноважених на це у встановленому порядку.

Проявом ідеї юридичної особи було визнання за муніципіями (міськими общинами) права на самоуправління і господарську самостійність, у своїх майнових відносинах вони мали змогу керуватися нормами приватного права. Цим вони прирівнювалися до статусу фізичних осіб. З часом така правоздатність визнається і за іншими корпораціями.

Наслідком тривалого розвитку ідеї юридичної особи було вироблення римськими юристами певних ознак цього суб'єкта права. Корпорація виступала у приватноправових відносинах як самостійний єдиний суб'єкт нарівні з фізичними особами. Майно корпорації не належало її членам, а було відокремленою власністю корпорації. Вихід зі складу об'єднання окремих осіб не впливав на юридичний статус об'єднання. Корпорація мала право від свого імені вступати в будь-які цивільні правовідносини як з іншими корпораціями, так і з фізичними особами.

Для утворення досить було трьох осіб. Для виникнення юридичної особи потрібно: дозвіл державного органу (сенат, імператор); виділення самостійного майна; наявність установчого акту, де зазначалася мета корпорації, союзу.

У республіканському Римі закріплювалася свобода створення приватних асоціацій із власними уставами. В епоху імператорів принцип свободи створення приватних об'єднань зазнає безлічі законодавчих обмежень, що було пов'язано із розповсюдженням асоціацій, які під прикриттям дозволених цілей мали на меті таємні політичні завдання. Юлій Цезар, скориставшись пристойним приводом, розпустив всі корпорації, крім найдавніших. Август заборонив без дозволу імператора утворювати будь-які корпорації, крім релігійних і деяких привілейованих (наприклад, поховальних товариств).

У Римі існували такі види юридичних осіб: державна, а згодом і імператорська скарбниця, муніципії, різні спілки осіб однієї професії — м'ясників, пекарів, ремісників, могильників тощо, а також різноманітні релігійні об'єднання.

Правоздатність юридичної особи обмежувалася тільки майновими правами, які не для всіх були однаковими. Дієздатності юридичні особи не мали. Ця нездатність самостійно здійснювати свої права і нести обов'язки компенсувалася представництвом фізичних осіб, діям яких право надавало такого ж значення, як діям самої юридичної особи.

Діяльність юридичної особи припинялась: у разі досягнення поставленої мети; якщо діяльність набувала незаконного характеру; унаслідок вибуття всіх її членів; коли втрачалось майно. Класичні юристи визнавали, що мінімальна кількість, необхідна для функціонування юридичної особи, становила три особи.

Питання для самоконтролю

1. У чому суть поняття особи та суб'єкта права?
2. Які існували причини обмеження дієздатності?
3. Що складає зміст правоздатності?
4. Які статуси особи суттєво впливали на її правоздатність?
5. Які види юридичних об'єднань існували у Римській державі?
6. На які основні групи поділялося населення Римської держави?
7. Чи могли вільновідпущеники перегринів стати римськими громадянами?
8. У чому полягає суть манумісії? Які її види існували?
9. Якими правами були наділені римські громадяни?
10. Чим відрізняється правове становище перегринів і латинів?

ТЕМА 15.

Вчення про позов (захист суб'єктивних прав)

1. **Форми захисту порушених прав.**
 2. **Види цивільного процесу в римському праві.**
 3. **Види позовів.**
 4. **Позовна давність.**
 5. **Особливі засоби преторського захисту.**
-

1. Форми захисту порушених прав

Захист прав є одним з аспектів функціонування правової системи. Примусовий характер правових норм забезпечується державою за допомогою спеціально створених державних органів. У разі порушення суб'єктивного права особи, яке визнається і охороняється державою, воно може бути захищене через суд із застосуванням до порушника примусових заходів впливу.

Сукупність юридичних дій, що утворюють певний порядок, процедуру захисту прав у суді, називається процесом. Правові норми, які регулюють порядок діяльності учасників процесу та судової влади, становлять процесуальне право.

У давньоримській практиці склалися два типи процесу, які були спрямовані на захист різних інтересів. У кримінальному процесі захищалися інтереси всього суспільства і призначалися покарання за дії, що їх порушують. Він розпочинався за ініціативою державних органів або окремих громадян, які в такому випадку представляли суспільство в цілому. Інший тип процесу – цивільний – мав на меті захист приватних інтересів окремих осіб. Він ініціювався заінтересованими особами, які прагнули захистити своє законне право. Саме цивільний процес буде розглянуто далі в трьох його формах, що історично змінювали одна одну.

У Стародавньому Римі до появи державного суду первісною формою захисту порушених прав була саморозправа. Конфлікти приватних інтересів вирішувались їх учасниками самостійно власними силами. Потерпілий або його сім'я застосовували до кривдника засоби впливу чи покарання на свій розсуд. Але згодом із розвитком суспільства, державності і права відбувається перехід від приватної розправи до судової форми захисту прав. Дослідники давньоримського права вважають, що втручання держави у приватний процес самозахисту відбувалося поступово. Спочатку приватна розправа була обмежена певним порядком застосування сили до порушника⁹⁶, і таким чином самозахист був уведений у законні форми. На ранній стадії правової регламентації саморозправи Законами XII таблиць було дозволено завдати кривднику таке саме зло, яке він завдав потерпілому (лат. talio – відплата, приватна помста). Така ідея еквівалентної відплати була проміжною ланкою при переході від права вбити злочинця до права прийняти від нього грошовий штраф. Пізніше була введена система викупів, а завершальним етапом було становлення державного суду.

У розвинутому праві залишки самоуправної форми захисту із застосуванням сили збереглися як винятки і дозволялися законом тільки в окремих ситуаціях. Так, самозахист був дозволений у випадках неправомірного нападу на особу або його майно.

У такому разі відбиття нападу вважалось необхідною обороною і регламентувалось правилом: насильство дозволено відбивати силою. При цьому засоби самозахисту мали відповідати характеру нападу і не повинні були перевищувати межі самооборони: нападника можна поранити під час самозахисту, але не з метою помсти. Самозахист допускався також у випадках, коли була потреба у негайних діях проти порушника. Так, правомірним вважалося затримання боржника, що втікає, для того щоб силою змусити його сплатити борг. Проте загальною засадою захисту порушеного права було належне звернення до суду для його відновлення. Застосування власної сили з цією метою не лише заборонялося, а й призводило до негативних наслідків. Так, якщо кредитор самовільно захопив у боржника речі для задоволення своїх претензій, він мав повернути їх і, крім того, взагалі втрачав право вимоги до боржника.

Спершу держава в Римі не вважала своїм обов'язком розбирати спори приватних осіб. Кожний римлянин сам захищав свої права від порушника. З плином часу від самовільного захисту римляни перейшли до державного судочинства, де суддею міг бути кожен дорослий римський громадянин, який зазвичай вибирався з особливого списку, складеного з сенаторів або вершників.

Таблиця 15.1. Суди Стародавнього Риму (з 450 р. до н.е. до 148 р. до н.е.)*

<i>Найменування</i>	<i>Компетенція</i>
Коміції (народні збори)	
а) Центурія – збори всіх громадян, зобов'язаних нести військову повинність, розподілених на класи залежно від їхнього майна.	Розглядала справи, з яких римському громадянину загрожувала смертна кара, та інші справи, винесені на їхній розгляд консулами і преторами.
б) Триби – збори римських громадян за місцем проживання незалежно від їхнього майна.	Розглядали справ, винесених на їх розгляд плебейськими трибунами. Не могли винести смертний вирок звинуваченим.
Сенат – зібрання 300 представників знатних родів, призначених довічно.	Розглядав справи про політичні злочини (а деколи й кримінальні злочини), здійснені союзниками.
Магістрати – консули, у подальшому претори, еділи, трибуни, за надзвичайних обставин – диктатори.	У мирний час – справи, з яких римському громадянину загрожувало майнове стягнення. У військовий час – усі справи, аж до тих, з яких загрожувала смертна кара, але з правом засудженого апелювати до народних зборів. Такі самі права належали їм на територіях, оголошених Сенатом на воєнному положенні.
Квестори – слідчі з найважливіших кримінальних справ, пізніше судді. Обиралися народними зборами або Сенатом. До них належали і так звані дуумвіри, які судили удвох. Квестори судили з участю консиліуму з числа сенаторів, які мали, мабуть, дорадчий голос.	Народні збори або Сенат передавали квесторам по конкретних справах свої судові повноваження.
Намісники провінцій (проконсули, пропретори) призначалися Сенатом із	Розбирали за участю ними самими підбраного консиліуму справи про злочини, здійснені в керованих ними провінціях.

* Шостенко І.І., Шостенко О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посіб. Київ: МАУП, 2003. 104 с.

колишніх консулів і преторів	
Головний жрець – з консиліумом інших жреців.	Розглядали справи про релігійні злочини осіб, які належали до жрецьких колегій
Голова сімейства за участю сімейної ради.	Розглядав справи про злочини осіб, підпорядкованих його батьківській або господарській владі (дружину, синів та їхніх дружин, незаміжніх доньок, онуків тощо) у випадках, якщо ці справи не були прийняті до розгляду яким-небудь державним судом.
Тріумвіри	Здійснювали поліцейські функції з виконання смертних вироків. Мали судові повноваження стосовно невільників за злочини, спрямовані на інтереси класу рабовласників. Здійснювали ці повноваження, застосовуючи інквізиційний процес.

У Стародавньому Римі становлення системи державного захисту прав відбувалося із посиленням держави і розширенням сфери її впливу на приватні відносини. Головною ознакою цього стало віднесення питання захисту прав окремих осіб до компетенції спеціальних органів і магістратів, створених державою і наділених судовою владою. Форми цього захисту історично змінювалися і знайшли свій вияв у еволюції римського приватного процесу.

Спори могли також вирішувати *арбітрами*, які розглядали спори між сусідами та родичами за місцем знаходження спірного майна. Рішення арбітра ґрунтувалися на власному розсуді. Рекуператорними судами розглядали спори між римськими громадянами і перегрінами. До його компетенції належало також застосування кримінальних покарань, якщо в ході розгляду цивільного спору було виявлення вчинення злочинних дій. Функціонував суд колегією із 105 чоловік (по 3 чол від кожної триби). Колегія ділилася на секції, де розглядалися справи про право власності, спадкування та ін.

2. Види цивільного процесу в римському праві

Для римського цивільного процесу характерний принцип диспозитивності. Захист права обумовлений самостійною активною поведінкою управомоченої сторони, яка бажає реалізувати його за допомогою суду. При виникненні спору про право особа могла сформулювати свої претензії до іншої сторони у вигляді позову і звернутися з ним до суду. Позовом (астіо) римські юристи називали право особи здійснювати в судовому порядку належну їй вимогу

Дослідники давньоримського права вважають, що воно може бути зведене до «системи позовів». За умов існування суперечливих і неузгоджених джерел права (квіритського та преторського) особа могла бути впевнена в реалізації та охороні свого права тільки тоді, коли офіційно дозволялося подати позов певного типу для захисту конкретного права. Інакше право залишалось не забезпеченим процесуальною можливістю його захисту, а тому існувало лише номінально. Саме тому римські юристи виявляли особливий інтерес до процесуальних засобів захисту. Це визначило і процесуальну спрямованість їх суджень. Вважається, що давньоримський юрист скоріше скаже, що особа управомочена на позов або відповідає за позовом, ніж те, що особа має право чи несе обов'язок.

Основні частини *преторської формули*: призначення судді; формулювання позовної вимоги; виклад підстав; припис судді. Додаткові частини преторської формули: ексцепція і прескрипція.

Охарактеризуємо засоби преторського захисту порушених прав.

I. Введення у володіння. Претор на прохання зацікавленої особи у зв'язку з можливими в майбутньому збитками або неможливістю здійснити своє право, вводив таку особу у володіння майном або річчю іншої особи.

II. Інтердикт (заборона) – накази претора з приводу заборони здійснення певних дій, а декрет (наказ претора) – давали розпорядження про здійснення певних дій. Порушник наказів претора міг бути засуджений до сплати певної грошової суми.

III. Преторські стипуляції (*stipulatio*). Претор давав вказівку сторонам укласти між собою словесний договір (*stipulatio*), метою якого було закріпити право кредитора, яке без *stipulatio* не могло бути захищене.

IV. Повернення сторін у попереднє положення (*restitutio in integrum*) застосовувалося при потребі захисту приватних прав проти суворої дії закону.

Умови застосування реституції: наявність шкоди; законні підстави (неповноліття (до 25 р.); угода укладена шляхом обману, погрози, помилки; зміна сімейного стану; раптова відсутність однієї із сторін з поважних причин); своєчасна заява (строк для подачі заяви про реституцію до Юстиніана – 1 рік; при Юстиніані – 4 роки після настання юридичного факту, який дав підставу для застосування реституції).

Легісакційний процес (*legis actiones*) історично склався першим. Він існував в епоху квіритського права, яка згідно з періодизацією історії римського права припадає на перший – архаїчний період. Для пояснення назви легісакційного процесу романісти звертаються до інституцій римського юриста Гая II ст. до н. е. Він тлумачить його як такий, що, по-перше, був уведений законом (лат. *leges* – закон), а подруге, передбачав формулювання позовних вимог у суворій відповідності до записаних у законі слів¹⁰³. Характерними рисами цього процесу були жорсткий формалізм і урочистість. Він являв собою складний обряд, що складався з дій ритуального характеру. Усі слова і жести сторін у спорі повинні були точно відповідати встановленим законом приписам і мали вирішальне значення. Будь-який відступ від встановлених законом фраз означав поразку у справі.

Процес *Legis actiones* відбувався у дві стадії (етапи) – 1) *ius* та 2) *iudicium*. Перший етап проходив у присутності магістрата, що був наділений судовою владою. На початку республіканської епохи це були консули, а після введення у 367 р. до н. е. нового магістрату – претори. Функція магістрата полягала в підготовці справи до розгляду. Він мав визначити, чи підлягає захисту вимога позивача, зробити правильну юридичну кваліфікацію конкретного спору і призначити суддю. За правилами загальної підсудності, що застосовувалась у Римі та римських провінціях, справи між громадянами розглядалися магістратами Риму чи інших міст залежно від місця громадянства і проживання відповідача. У III ст. до н. е. спори між римськими громадянами та перегринами, а також між перегринами були віднесені до компетенції перегринського претора. Курильні едили, що наглядали за ринками, розглядали торгові спори. Існувала спеціальна підсудність для деяких категорій справ, наприклад підсудність за місцем виконання договору, за місцем вчинення цивільного

правопорушення. Допускалось, що сторони могли домовитись про зміну підсудності та встановити компетентний для певного випадку суд.

Стадія *ius* розпочиналася з виклику відповідача до магістрата. Оскільки для розгляду необхідною була присутність обох сторін, позивач вимагав від відповідача прибути до суду, а в разі потреби міг привести його силою. Перед магістратом сторони проголошували урочисті слова своїх вимог та заперечень, а магістрат здійснював контроль за точністю та законністю формулювань. Якщо на першій стадії відповідач визнавав обґрунтованість претензій позивача, розгляд справи припинявся і до другої стадії не переходив. Стадія *ius* завершувалася засвідченням спору присутніми свідками, які на наступному етапі мали підтвердити все те, що відбулося. Подібне засвідчення спору погашало позов, отже, після завершення стадії *ius* тотожний позов, тобто позов між тими самими сторонами і з тими ж вимогами, не міг бути заявлений повторно. Далі для цієї конкретної справи призначався суддя чи декілька суддів і день суду. Юридично присяжним суддею дозволялося бути будь-якому дорослому громадянину із незаплямованою репутацією, за винятком жінок, психічно хворих осіб і глухих. Однак практика склалася таким чином, що впродовж сторіч судді обиралися із спеціально складених і затверджених Сенатом списків з іменами senatorів і вершників. Під час обирання кандидатури судді враховувалась думка учасників спору. Відповідачу належало право відводу судді, якщо він вважав його упередженим.

Друга стадія *iudicium* проходила перед суддею, який заслуховував виступи сторін, перевіряв обставини справи, вивчав докази і виносив рішення, яке не підлягало оскаржуванню.

Із джерел давньоримського права відомі декілька типів легісакційного процесу: 1) за допомогою присяги (*legis actio sacramento*) – найбільш поширений тип процесу. Для цього порядку характерно, що кожна із сторін давала урочисту клятву (*sacramentum*) про належність їй спірної речі або про факт існування чи відсутності між ними зобов'язання. Якщо предметом спору була річ, то вона або її символ (наприклад, грудка землі під час спору про земельну ділянку), приносилася до місця розгляду спору. Кожна із сторін торкалася неї спеціальною паличкою (*vindicta*), що символізувала спис – знак законного панування, і проголошували слова клятви. Наприклад, сторони по чергово заявляли таке: «Я стверджую, що цей раб є моїм по праву квіритів і я придбав його...». Така ритуальна жестикуляція розглядалася як заява (віндікація), виклик супернику і означала підвладність об'єкта спору. Далі призначалася сума присяги (застава), як правило, 500 або 50 асів залежно від значущості справи. Її була зобов'язана сплатити та сторона, яка програвала процес. Ці гроші потрапляли до державної скарбниці. Стороні, яка виграла справу, сума присяги поверталася. Вважалося, що загроза втратити заставу служила відверненню подачі необґрунтованих позовів і попереджала сутяжництво. Після цього ритуалу магістрат тимчасово передавав спірну річ одній із сторін для зберігання до вирішення спору. А поручителі гарантували повернення цієї речі й усіх плодів від неї в разі програшу справи. Оскільки ідентичні претензії на річ були заявлені двома особами, зрозуміло, що одна з них є безпідставною. Отже, одна зі сторін сказала неправду і порушила клятву. На стадії *iudicium* суддя мав з'ясувати, чия клятва справедлива, а чия ні; 2) прохання про призначення судді або арбітра (*legis actio arbitrive postulationem*). Цей процес застосовувався в разі захисту прав, що впливали з вербальних контрактів, а також для поділу спадщини чи спільного майна. Наприклад,

позивач заявляв: «Я стверджую, що ти зобов'язаний дати мені 10 тисяч на підставі клятви. Ти підтверджуєш це чи спростовуєш?». Якщо відповідач визнавав борг, процес завершувався, а якщо заперечував — позивач звертався до магістрата з проханням призначити суддю (*iudex*) або арбітра (*arbiter*). Третейські арбітри, як правило, вирішували спори між сусідами та родичами. Від присяжних суддів вони відрізнялися тим, що діяли на свій розсуд і самі визначали розмір стягнення. На другому етапі суддя або присуджував до виконання, або виправдовував відповідача. Для цього типу процесу є характерним те, що суми присяги на користь держави не призначалися; 3) шляхом накладення руки (*legis actio per manus iniectioem*) виконував функцію виконавчого провадження для задоволення визнаних суддею претензій. У разі невиконання боржником рішення суду впродовж 30 днів позивач мав право схопити його, знову привести до суду і заявити новий позов. Процесуально боржник не мав права заперечувати цим вимогам, а повинен був сплатити. Утім на його захист міг виступити поручитель і оспорювати підстави виконавчого позову. У такому разі розпочинався новий розгляд справи, але у випадку поразки поручитель платив за виконавчим позовом у подвійному розмірі. Якщо після *manus iniectioem* боржник не платив, і за нього не вступався поручитель, магістрат передавав боржника під владу кредитора. Це означало, що кредитор мав право помістити боржника в домашню тюрму на 60 днів. Протягом цього строку тричі він виводив боржника на базарне місце і публічно оголошував його борг. За відсутності бажаних сплатити борг у кредитора з'являлося право продати боржника за межі Риму як раба і навіть вбити його.

Другий вид цивільного процесу – процес по формулі (*per formulas*). Його поява була обумовлена новими соціально-економічними умовами, які склалися наприкінці існування республіки та були пов'язані із розвитком державності, поширенням комерційних відносин, розширенням території торговельних стосунків. Конфлікти, що виникали в процесі цих відносин, явно не вписувалися в старі схеми вирішення спорів у порядку легісакційного процесу. За нових умов застарілі правила дедалі частіше виявлялися або взагалі непридатними для нових суспільних відносин, або не могли ефективно захистити порушене право. У працях із давньоримського права наведено дуже цікавий приклад, що ілюструє таку невідповідність, зокрема між фінансовим і правовим розвитком суспільства. Так Лабіон описує, як Луцій Верацій, ішовши вулицями Риму, давав перехожим ляпасів, а його раб, що йшов поряд із кошиком мідних грошей, тут же видавав суму штрафу в 25 асів. Ці хуліганські дії були спровоковані існуванням у Законах XII таблиць застарілої норми, яка передбачала такий розмір штрафу, який став просто символічним після різкого знецінення мідних грошей. Але для того щоб примусити хулігана відповідати в розмірі справедливого відшкодування, претори не мали в межах легісакційного процесу необхідної свободи відступати від суворих і консервативних матеріальних та процесуальних правил.

Реформування судового процесу розпочалося в другій половині II ст. до н. е. з прийняттям закону Ебуція (*lex Aebutia*), за яким вводилася нова форма процесу – *per formulas* як додаткова до *legis actiones*. Деякий час ці дві форми існували паралельно, а після прийняття у 17 р. до н. е. закону Юлія про судочинство (*legis Juliae iudicariae*) процес по формулі став обов'язковим. Провадження по формулі не пов'язувалося із здійсненням урочистих обрядів. Претор дістав змогу втручатися в розвиток права

шляхом уведення нових типів позовів для захисту нових відносин або розширення сфери застосування існуючих позовів.

З розвитком преторського права на зміну складному і архаїчному легісакційному процесу приходив формулярний процес. Так само, як і легісакційний, формулярний процес мав дві стадії *in* та *iudicium*. Стадія *in* відбувалася перед претором. Сторони викладали свої претензії та заперечення у вільній формі, а претор відповідно до конкретних обставин спору обирав із зазначених у своєму едикті формул позовів необхідну. Така формула мала значення наказу претора на адресу судді, в якому він закликав суддю прийняти рішення з урахуванням зазначених у формулі принципів і умов. Крім того, формула мала на меті наділити суддю (який був приватною особою) компетенцією з цієї справи. Зросло значення першої стадії судочинства (*in iure*), оскільки саме тут встановлювався юридичний зміст суперечки. На першій стадії процесу претор заслуховував сторони, з'ясовуючи обставини справи, які викладалися сторонами суперечки у вільній формі. Потім претор складав висновок – юридичну формулу позову, в якому чітко юридичною мовою викладалися основні обставини справи. На підставі формули суддя на другій стадії процесу розглядав справу і виголошував остаточне рішення.

Формула за своєю суттю була дуже гнучким процесуальним засобом. У заздалегідь установлені претором формули захисту вносилися конкретні дані щодо певного конфлікту осіб і в такий спосіб формула позову індивідуалізувалася. Вона містила опис конкретних умов, які слід було встановити суду для того, щоб задовольнити позов або відмовити в ньому. Тому зміст формули та її будова могли бути різними залежно від конкретних обставин справи.

Таблиця 15.2. Найбільш поширені види формул в римському праві

інтенція	(лат. <i>intentio</i> – домагання) – полягала в заяві, твердженні позивача про належність йому певного права
демонстрація	(лат. <i>demonstratio</i> – опис) – описувала підставу позову, ті юридичні факти, які породили право позивача і обов'язок відповідача
кондемнація	(лат. <i>condemnatio</i> – осуд) – надавала судді право осудити чи виправдати відповідача, якщо підтвердяться або не підтвердяться доводи позивача
ад'юдикація	(<i>adiudicatio</i> – присудження) – наділяла суддю повноваженнями присудити кожній із сторін окремі речі або права. Ця частина характерна тільки для справ про поділ майна чи меж земельних ділянок.

Як приклади зазначених частин можна навести такі формулювання. Інтенція: «Якщо буде встановлено, що Н.Н. повинен сплатити А.Н. 1000 сестерціїв...». Демонстрація: «Оскільки А.Н. продав раба Н.Н.». Кондемнація: «Якщо з'ясується, що А.Н. залишив на зберігання у Н.Н. срібний стіл і зі злого наміру Н.Н. не повернув його А.Н., ти, суддя, присуди Н.Н. на користь А. Н. ту суму, скільки буде коштувати ця річ. Якщо не з'ясується – виправдай».

Частини формули могли вводитися у формулу в різних поєднаннях залежно від обставин конкретної справи. Крім зазначених складових, формула могла містити додаткові частини, характерні для окремих випадків. Наприклад, ексцепція (лат. *exsertio* – вилучення, заперечення) включалася до формули в разі, якщо відповідач наводив факти, які перетворювали претензії позивача в несправедливі. Так, відповідач міг заперечувати проти позову взагалі, його підстав або строку виконання вимог кредитора. Тому для осудження відповідача за такою формулою суддя мав встановити не тільки факти, на які спирався позивач, а й обставини, що спростовували ексцепцію. Ексцепції поділялися на скасувальні та відкладальні. Скасувальні ексцепції неминуче призводили до неможливості осудження відповідача (наприклад, ексцепція про застосований до відповідача обман чи погрозу, які сприяли укладенню угоди). Відкладальні ексцепції діяли тільки на період існування обставин, що виправдовували відповідача (наприклад, ексцепція про відстрочення виконання, надане позивачем).

В інтересах позивача у формулу могла бути введена прескрипція (лат. *praescriptio pro actore* – припис на користь позивача). Вона застосовувалася для поділу предмета позовних вимог. Найчастіше це стосувалося випадків стягнення частини боргу за зобов'язанням, яке передбачало періодичні платежі. Якщо позивач подавав позов до спливу строку дії такого зобов'язання, то у формулу включалася прескрипція: «Нехай предметом позову буде та частина зобов'язання, строк виконання якої настав». Таким чином, позов за даним зобов'язанням погашався тільки в частині виплат за період, що минув. А нові позови за тим самим зобов'язанням подавалися періодично відповідно до наступних платежів.

Перед початком процесу по формулі відповідач викликався до суду. Позивач зобов'язаний був повідомити його про свої претензії і закликав прийти до суду. Відповідач зобов'язаний був негайно з'явитися до претора або надати поручителя (*vindex*), який гарантував його прихід до суду. У класичну епоху за ухилення від суду відповідач сплачував штраф. Поручитель у разі неявки відповідача відповідав у сумі позову.

Магістрат міг прийняти позов або відмовити в його прийнятті залежно від справедливості справи. При вирішенні цього питання встановлювалися предмет спору і підстави позовних вимог. Для цього допитувався відповідач. Якщо останній визнавав претензії позивача, процес завершувався. Позивач міг запропонувати відповідачеві дати присягу, тобто підтвердити клятвою відсутність боргу. Якщо відповідач не давав клятви, вважалося, що він відмовився від захисту, якщо присягав — він виправдував себе. Тобто в разі заклику до присяги відповідач мав або сплатити, або присягнути. Проте він міг повернути заклик до позивача і запропонувати йому присягнути про наявність боргу. Позивач, який відмовлявся, програвав справу, і тоді процес завершувався на першій стадії.

Після встановлення предмета спору сторони та претор узгоджували приватну особу судді. Якщо згоди не доходили, суддя обирався за жеребом зі спеціальних списків. У окремих випадках, коли розглядалися особливо важливі справи (про свободу, про тяжкі правопорушення, про шкоду, завдану міжнародними угодами), призначалася колегія з трьох суддів – рекуператорів. На відміну від одноособового, рекуператорний суд мав право призначати кримінальне покарання, якщо з'ясовувалося, що особа є винною у вчиненні злочину.

Після цього претор у письмовій формі видавав формулу, індивідуалізовану конкретними обставинами справи. Вона передавалася позивачем відповідачу. Цей акт прийняття відповідачем формули визначав засвідчення спору і вичерпання позову. Такі наслідки відбивалися в принципі: не допускається двічі позов з приводу однієї і тієї самої справи. Отже, після засвідчення спору позивач не міг у майбутньому подати тотожний позов. Крім того, цей акт фіксував суть спору на даний момент і подальший розгляд справи відбувався без урахування майбутніх змін у відносинах осіб.

Після засвідчення спору розпочиналася друга стадія провадження — *iudicium*, яка відбувалась перед суддею. Сторони надавали докази фактів, на які вони посилалися. У суді приймалися письмові докази й усні – показання свідків. Проте перевагу мали саме останні, оскільки могли бути гарантовані клятвою. Суддя оцінював надані докази і вирішував справу з урахуванням тих указівок претора, які було зазначено у формулі. Він видавав судові рішення, яке було остаточним, тому що апеляція не допускалася. Утім, особа, що прогнала справу, могла доказувати нікчемність судового рішення, посилаючись на порушення процедури розгляду справи. У такому разі розпочинався новий процес з метою підтвердження цього порушення. Якщо встановлювалось, що відповідач оспорював дійсність рішення без достатніх підстав, він присуджувався до виконання в подвійному розмірі.

Судове рішення (*iudicatum*) було підставою для примусового виконання і можливості подати позов про виконання судового рішення (*actio iudicati*). Якщо в результаті цього позову особа, яка була присуджена до виконання, все ж таки не виконувала судові рішення, вона передавалася магістратом під владу кредитора.

Виконавче провадження в давньоримській правовій системі спрямовувалось або на особистість боржника, або на його майно. Законом була передбачена можливість за наказом претора накласти кайдани на неоплатного боржника і примусити його відробити борг. Особиста розправа над боржником мала сприяти також тому, щоб родичі боржника розраховалися за нього. Згодом більш поширеним способом виконання судового рішення стало звернення стягнення на майно боржника. Крім повного розпродажу майна, застосовувалася також процедура звернення стягнення на окремі речі боржника, яке не супроводжувалось *infamia*. Розпорядник продавав лише частину майна, що відповідала сумі боргу, зазначеній у рішенні суду.

Представництво в суді. На стадії іш допускалося введення в процес представника сторони. Розрізнялись добровільне і необхідне (обов'язкове) представництво. Існують два види процесуальних представників за добровільним представництвом – когнітор (*cognitor*) і прокуратор (*procurator*). Для введення представника в процес використовувалась формула з перестановкою осіб. В інтенції зазначалась особа, яку представляють, а в кондемнації – ім'я представника.

Когнітор виступав у процесі від свого імені, й тому воно вказувалося в рішенні суду. Позов про невиконання судового рішення давався і когнітору (або проти нього, якщо він представляв відповідача), і особі, яку він представляв. Інша сторона повідомлялась про те, що в процесі братиме участь представник-когнітор.

Прокуратором могла бути особа, яка або спеціально призначалася представником на підставі договору доручення (*mandatum*) із стороною у справі, або яка управляла всім майном позивача чи відповідача. Прокуратор міг здійснювати повноваження представника і без спеціального доручення, тобто за доброю совістю. Прокуратор брав

участь у процесі від свого імені, яке зазначалося у формулі. Але, на відміну від когнітора, він не отримував позов про невиконання судового рішення і не відповідав за ним. Останній надавався особі, яку представляли, або проти неї. Тому прокуратор давав гарантію виконати судові рішення.

Необхідне представництво встановлювалося щодо осіб з обмеженою дієздатністю. Замість божевільних і марнотратів у процесі брав участь куратор. Проте право подавати позов чи обов'язок відповідати за позовом про виконання судового рішення мала безпосередньо особа, яку представляли. Інтереси малолітніх осіб захищав у процесі їх опікун.

Давньоримські юристи, описуючи процес «по формулі», відносили його до звичайної форми судочинства, яка застосовувалась для розгляду спорів між приватними особами в класичну епоху. На противагу цій звичайній формі у джерелах згадується про надзвичайний процес з особливою процедурою – *extra ordinem cognitio* (лат. – розслідування, слідство по справі). *Cognitiones* з'явилися у класичну епоху і спочатку мали відмінності залежно від категорії справи й органа, що веде дане провадження. Однак у після- класичний період після скасування процесу по формулі когніційні форми уніфікуються й утворюють єдиний процес, який зберіг свою назву як екстраординарний.

До кінця класичного періоду, а особливо в часи доміную, набув поширення екстраординарний процес, в якому відсутній традиційний поділ судового процесу на дві стадії: *in iure*, *in iudicio*. Магістрат, приймаючи справу до розгляду, вів її з початку і до кінця, тобто до винесення ухвали. Процес втратив публічний характер, проводився в закритих приміщеннях. Виклик відповідача і виконання рішення стало справою суду. Введено апеляцію на винесені магістратом судові рішення. Особа, яка подала апеляцію у вищу інстанцію, у випадку повторного програшу справи сплачувала великий штраф.

Поява екстраординарного процесу пов'язується з посиленням абсолютної влади імператора, коли він отримав судову владу як найвища апеляційна інстанція по справах, що розглядалися магістратами. Спочатку екстраординарна форма застосовується для деяких категорій спорів: адміністративного характеру (наприклад, щодо режиму користування громадськими полями), деяких приватних спорів (щодо аліментів, стану раба, спори з питань призначення та звільнення опікунів, щодо фідейкомісів – заповідальних розпоряджень певного виду, спори між фіском та приватними особами). Ці спори розглядали певні імператорські чиновники – консули, спеціальні претори, префекти. Усі інші спори між приватними особами продовжували вирішуватися у формулярному процесі протягом усієї класичної епохи. Проте поступово цивільні справи переходять до компетенції екстраординарних судів, які наприкінці III ст. н. е. майже повністю замінюють ординарне провадження.

Особливістю екстраординарного процесу була відсутність поділу його на дві стадії *ius* і *iudicium*. Судочинство велось не приватними судьями, а імператорськими посадовцями і вважалось функцією держави. Але у післякласичну епоху всі вони були побудовані як ієрархічна система, яка визначала порядок апеляційного оскарження, що мало місце в цьому процесі. Апеляційне оскарження зупиняло набрання чинності рішенням суду, а нове рішення апеляційного суду замінювало попереднє нижчої інстанції. Так, нижчою інстанцією були губернатори провінцій і областей. Наступний щабель судової системи – вікарії діоцезів (адміністративної одиниці, що включала провінції). Вищими щодо названої інстанції були префекти преторія і міста (столиць

Риму та Константинополя). Найвища інстанція – імператор, який приймав скарги на рішення судів двох вищих інстанцій. Позови на великі суми розглядали тільки префекти преторія. Чиновник, що мав відповідну компетенцію по судових справах, мав право призначити для розгляду тих чи інших спорів професійного суддю-юриста і визначити його повноваження.

Справа розглядалася в державному суді від початку і до кінця та включала слухання, дослідження доказів і винесення рішення.

Посада префекта міста, який очолював міську префектуру, була введена у 16 р. до н.е. Він призначався імператором і виконував поліцейські та судові функції по цивільних та кримінальних справах, розглядав апеляції на рішення судів у Римі. У 2 р. н.е. з'явилася посада префекта преторія – командира спеціальних військ – преторіанської когорти Риму. Його компетенція в частині судових повноважень поширювалася за межі Риму. Він був вищою апеляційною інстанцією по рішеннях, що виносились у провінціях.

Проведення процесу супроводжувалось фіксуванням його в протоколі. Виклик до суду здійснювався хоча й за ініціативою позивача, але судом. У разі неявки відповідача процес проходив заочно: позивач доказував своє право і рішення виносились на підставі наявних доказів. Відсутність позивача в суді припиняла провадження, і справа не розглядалася. Оскільки преторська практика та їх едикти були кодифіковані, зникає межа між преторським і цивільним правом, що, в свою чергу, змішало цивільні й преторські позови.

Рішення державного суду було підкріплено примусовим виконанням державними чиновниками за рахунок відповідача. Особливістю виконавчого провадження було те, що звернення стягнення на майно стосувалося лише окремих речей, вартість яких покривала борг. Повний конкурсний розпродаж був можливий лише в разі перевищення суми боргу над вартістю активів боржника.

У післякласичний період в *Tognitiones* чітко сформувався принцип ієрархії доказів. При їх оцінці суддя повинен був спиратися не на власне розуміння й уявлення про справедливість (що характерно для формулярного процесу), а на нормативні акти. Безспірним доказом вважалось визнання вини або клятва, письмові докази мали перевагу над усними, а свідчення одного свідка не вважалися достатніми. Судження окремих юристів із приводу конкретних юридичних ситуацій набували характеру стійкої авторитетної і безспірної підстави для рішення. Таким чином, судова влада прагнула створити однаковий розгляд певних правових ситуацій. У зв'язку з цим характерні для класичного періоду вільний розвиток правової науки і творчий підхід юристів припинились. Усе це дало підстави дослідникам зробити висновок, що післякласичний суддя прагнув не до справедливого, а, перш за все, до неспростовного рішення, оскільки він ніс за нього підвищену відповідальність, як чиновник.

3. Види позовів

Позови в давньоримському праві становили цілу систему, яка включала різні їх види. Кожний позов був призначений для певної категорії спорів. Залежно від того, на захист яких прав був спрямований позов (речових або зобов'язальних), виділяють речові та особисті позови.

Речовий позов – (*ius in rem*) подавався з метою захисту права власності або іншого речового права (сервітутного, заставного та ін.). Він міг бути заявлений проти будь-якої особи, яка посягне на речове право – незаконно заволодіє річчю, створить перешкоди власнику для нормального користування нею або іншим чином порушить право на річ. Оскільки заздалегідь невідомо, хто може порушити право, відповідачем за цим позовом могла бути будь-яка особа. Тому цей позов має абсолютний характер. Речові позови, в свою чергу, поділялися на віндикаційні та негаторні.

Віндикаційний позов (від лат. *vindico* – «захищаю, заявляю претензію, вимагаю») – позов власника про витребування речі з чужого незаконного володіння. Іншими словами, віндикаційний позов – це позов власника до володіючого невласника про повернення майна. Згідно з римським правом власник міг відібрати річ назад за допомогою позову про власність (*vindicatio*: «*ubi rem meam invenio, ibi vindico*» («де мою річ знаходжу, там її віндикую») навіть у добросовісного набувача.

Негаторний позов – позов власника до третіх осіб про усунення перешкод, пов'язаних із здійсненням прав щодо користування та розпорядження майном. Позивачем по негаторному позову можуть виступати: власник; титульний власник, в тому числі право якого засновано на договорі; суб'єкт обмеженого речового права. Відповідачем за цим позовом є особа чи орган, які обмежують права власника.

Особистий позов – (*ius in personam*) заявлявся проти особи, зобов'язаної на користь позивача на підставі контракту чи делікту. Цей позов впливав із правовідносин особистого характеру між двома чи кількома певними особами. Ці особи заздалегідь відомі, а тому відповідати за цим позовом може лише боржник даного кредитора – конкретна особа, що зобов'язана на користь позивача що-небудь передати у власність, щось зробити або утриматись від певних дій. Саме тому такий позов має відносний характер.

Залежно від підстав позову розрізняють цивільні позови (*civiles*), що ґрунтувалися на *ius civile*, і позови магістратів (*honoriariae*), що вводилися претором для захисту нових відносин, які не вписувалися у квіритське право.

Поділ позовів на позови суворого права (*ius stricti iuris*) і позови доброї совісті (*ius fidei*) проводився залежно від того, що покладалося в основу судового рішення. Позови суворого права передбачали, що рішення має спиратися на букву закону та договору. Позови доброї совісті давали можливість судді при вирішенні справи враховувати моральну оцінку поведінки сторін (наявність злого наміру, обману, насильницьких дій) без включення у формулу відповідної ексцепції. У договірних відносинах зважали на наявність додаткових неформальних угод, з'ясовувалась справжня воля сторін, приймалися посилення відповідача на звичай подібних відносин. Таким чином, при винесенні рішення суддя керувався загальноприйнятими уявленнями про справедливість і добросовісність.

Окремим різновидом позовів був позов з фікцією (*ius fictio*). Він застосовувався тоді, коли необхідно було підвести нові відносини під існуючі види позовів. Для цього допускалися існування фактів, яких насправді не було, або відсутність тих фактів, які реально мали місце. Фікція включалася до інтенції і давала змогу застосувати наслідки, передбачені суворим цивільним законом. Як правило, вона застосовувалась для того, щоб поширити право на конкретний позов на осіб, які не мали його за *ius civile*, або щоб виправдати того, хто має бути засуджений за суворим законом. Так, наприклад, для

захисту прав особи, що отримала право вимоги до боржника від первісного кредитора, застосовувалася фікція, що ця особа є спадкоємцем первісного кредитора, отже, набула його прав і обов'язків у зобов'язанні.

Різновидом позову з фікцією був позов з переміщенням осіб. Для цього позову характерно, що в *intentio* зазначалась одна особа, а в *condemnatio* – інша.

У результаті розгляду те, на що має право одна особа, присуджувалось іншій, або відповідальність однієї особи покладалася на іншу. За допомогою такого позову, наприклад, притягався до відповідальності рабовласник за укладеними його рабом угодами, якщо він доручив рабу управляти комерційними справами, торговельним судном, майстернею тощо і дозволив укладати договори, необхідні для ведення справ.

Відомо також про існування позовів за аналогією (*actio utilis*), які передбачали застосування встановлених законом наслідків до схожих відносин. Прикладом може бути позов, який давався особі, чий інтерес в процесі захищав представник (когнітор) від свого імені. Після вирішення справи ім'я представника зазначалося в рішенні суду і саме йому надавалося право заявити позов про виконання судового рішення. Проте аналогічний позов надавався також і особі, яку представляв у процесі когнітор. Із джерел римського права також відомий інший приклад позову за аналогією, який мав на меті поширити застосування закону Аквілія на схожі відносини. Зазначеним законом передбачалася відповідальність за спричинення шкоди чужому майну, якщо така була завдана шляхом тілесного дотику до тілесної речі. Претор застосовував закон Аквілія за аналогією і в разі, якщо шкода заподіювалася без тілесного дотику (шляхом, наприклад, голодомору чужої тварини).

Майнові позови (*actio reipersecutoriae*) були спрямовані на відновлення порушених майнових прав шляхом відшкодування заподіяної шкоди або повернення речі.

Штрафні позови (*actio poenales*) – позови, за якими на користь потерпілого стягувався штраф з особи, яка вчинила делікт певного виду – крадіжку, пограбування, особисту образу, завдання майнової шкоди. Якщо винних у правопорушенні осіб або потерпілих було декілька, штраф стягувався відповідно з кожного із порушників окремо або на користь кожного з потерпілих. Штрафні позови мали на меті покарати правопорушника і тому набували суворо персонального характеру: за ними не допускалося процесуального представництва на стороні відповідача.

Змішані позови (*actio mixtae*) поєднували характеристики майнових та штрафних позовів і відповідно мали дві мети – стягнути з порушника компенсацію завданої шкоди і штраф. Прикладом стягнення за таким позовом є витребування вартості речі в подвійному розмірі: одна вартість речі відновлювала майновий стан потерпілого, а друга стягувалася з метою покарання порушника.

Ноксальний позов (*ius noxates*) заявлявся проти *pater familias*, у якого під владою перебував правопорушник – раб чи підвладний син. У такому разі відповідач повинен був або сам відшкодувати збитки, або видати порушника потерпілому.

Кондикційний позов (*condictio*) – особистий позов про передачу боржником у власність кредитора грошової суми або певної речі. За допомогою цього позову можна було захистити права у відносинах, які ґрунтувалися на договорі чи інших юридичних фактах, і з якими право пов'язувало виникнення окремих видів зобов'язань. Так, наприклад, кондикція давалася позикодавцю для повернення грошей або речей тієї ж кількості, роду і якості, які були передані позичальнику на підставі договору позики.

Кондикція дозволяла витребувати назад те, що було передане за відсутності правових підстав для виконання, або коли виконання помилково було здійснене не кредитором, а іншій особі.

Позови в давньоримському праві становили цілу систему, яка включала різні їх види. Кожний позов був призначений для певної категорії спорів. Залежно від того, на захист яких прав був спрямований позов (речових або зобов'язальних), виділяють речові та особисті позови.

Речовий позов – (*jus in rem*) подавався з метою захисту права власності або іншого речового права (сервітутного, заставного та ін.). Він міг бути заявлений проти будь-якої особи, яка посягне на речове право – незаконно заволодіє річчю, створить перешкоди власнику для нормального користування нею або іншим чином порушить право на річ. Оскільки заздалегідь невідомо, хто може порушити право, відповідачем за цим позовом могла бути будь-яка особа. Тому цей позов має абсолютний характер. Речові позови, в свою чергу, поділялися на віндикаційні та негаторні. Речові позови поділяють на віндикаційні та негаторні.

Особистий позов – (*jus in personam*) заявлявся проти особи, зобов'язаної на користь позивача на підставі контракту чи делікту. Цей позов впливав із правовідносин особистого характеру між двома чи кількома певними особами. Ці особи заздалегідь відомі, а тому відповідати за цим позовом може лише боржник даного кредитора – конкретна особа, що зобов'язана на користь позивача що-небудь передати у власність, щось зробити або утриматись від певних дій. Саме тому такий позов має відносний характер.

Залежно від підстав позову розрізняють цивільні позови (*civiles*), що ґрунтувалися на *jus civile*, і позови магістратів (*honoriariae*), що вводилися претором для захисту нових відносин, які не вписувалися у квіритське право.

Поділ позовів на позови суворого права (*jus stricti iuris*) і позови доброї совісті (*jus fidei*) проводився залежно від того, що покладалося в основу судового рішення. Позови суворого права передбачали, що рішення має спиратися на букву закону та договору. Позови доброї совісті давали можливість судді при вирішенні справи враховувати моральну оцінку поведінки сторін (наявність злого наміру, обману, насильницьких дій) без включення у формулу відповідної екцепції. У договірних відносинах зважали на наявність додаткових неформальних угод, з'ясовувалась справжня воля сторін, приймалися посилення відповідача на звичай подібних відносин. Таким чином, при винесенні рішення суддя керувався загальноприйнятими уявленнями про справедливість і добросовісність.

Окремим різновидом позовів був позов з фікцією (*jus fictio*). Він застосовувався тоді, коли необхідно було підвести нові відносини під існуючі види позовів. Для цього допускалися існування фактів, яких насправді не було, або відсутність тих фактів, які реально мали місце. Фікція включалася до інтенції і давала змогу застосувати наслідки, передбачені суворим цивільним законом. Як правило, вона застосовувалась для того, щоб поширити право на конкретний позов на осіб, які не мали його за *jus civile*, або щоб виправдати того, хто має бути засуджений за суворим законом. Так, наприклад, для захисту прав особи, що отримала право вимоги до боржника від первісного кредитора, застосовувалася фікція, що ця особа є спадкоємцем первісного кредитора, отже, набула його прав і обов'язків у зобов'язанні.

Різновидом позову з фікцією був позов з переміщенням осіб. Для цього позову характерно, що в *intentio* зазначалась одна особа, а в *condemnatio* – інша.

У результаті розгляду те, на що має право одна особа, присуджувалось іншій, або відповідальність однієї особи покладалася на іншу. За допомогою такого позову, наприклад, притягався до відповідальності рабовласник за укладеними його рабом угодами, якщо він доручив рабу управляти комерційними справами, торговельним судном, майстернею тощо і дозволив укладати договори, необхідні для ведення справ.

Відомо також про існування позовів за аналогією (*actio utilis*), які передбачали застосування встановлених законом наслідків до схожих відносин. Прикладом може бути позов, який давався особі, чий інтерес в процесі захищав представник (когнітор) від свого імені. Після вирішення справи ім'я представника зазначалося в рішенні суду і саме йому надавалося право заявити позов про виконання судового рішення. Проте аналогічний позов надавався також і особі, яку представляв у процесі когнітор. Із джерел римського права також відомий інший приклад позову за аналогією, який мав на меті поширити застосування закону Аквілія на схожі відносини. Зазначеним законом передбачалася відповідальність за спричинення шкоди чужому майну, якщо така була завдана шляхом тілесного дотику до тілесної речі. Претор застосовував закон Аквілія за аналогією і в разі, якщо шкода заподіювалася без тілесного дотику (шляхом, наприклад, голодомору чужої тварини).

Майнові позови (*actio reipersecutoriae*) були спрямовані на відновлення порушених майнових прав шляхом відшкодування заподіяної шкоди або повернення речі.

Штрафні позови (*actio poenales*) – позови, за якими на користь потерпілого стягувався штраф з особи, яка вчинила делікт певного виду – крадіжку, пограбування, особисту образу, завдання майнової шкоди. Якщо винних у правопорушенні осіб або потерпілих було декілька, штраф стягувався відповідно з кожного із порушників окремо або на користь кожного з потерпілих. Штрафні позови мали на меті покарати правопорушника і тому набували суворо персонального характеру: за ними не допускалося процесуального представництва на стороні відповідача.

Змішані позови (*ius mixtae*) поєднували характеристики майнових та штрафних позовів і відповідно мали дві мети – стягнути з порушника компенсацію завданої шкоди і штраф. Прикладом стягнення за таким позовом є витребування вартості речі в подвійному розмірі: одна вартість речі відновлювала майновий стан потерпілого, а друга стягувалася з метою покарання порушника.

Ноксальний позов (*ius noxates*) заявлявся проти *pater familias*, у якого під владою перебував правопорушник – раб чи підвладний син. У такому разі відповідач повинен був або сам відшкодувати збитки, або видати порушника потерпілому.

Кондикційний позов (*condictio*) – це особистий позов про передачу боржником у власність кредитора грошової суми або певної речі. За допомогою цього позову можна було захистити права у відносинах, які ґрунтувалися на договорі чи інших юридичних фактах, і з якими право пов'язувало виникнення окремих видів зобов'язань. Так, наприклад, кондикція давалася позикодавцю для повернення грошей або речей тієї ж кількості, роду і якості, які були передані позичальнику на підставі договору позики. Кондикція дозволяла витребувати назад те, що було передане за відсутності правових підстав для виконання, або коли виконання помилково було здійснене не кредитором, а іншій особі.

4. Позовна давність

Позовна давність – строк, протягом якого особа може звернутися за захистом свого порушеного права. Особливе призначення цього строку в процесі полягає в тому, щоб спонукати особу, чиє право порушене, до активних дій щодо його відновлення за допомогою судових органів. З цією метою встановлені максимальні строки, протягом яких можна вимагати розгляду позову і застосування примусових засобів впливу до порушника. Наслідки спливу позовної давності застосовуються в разі бездіяльності уповноваженої особи протягом усього терміну і полягають у припиненні права на задоволення позову, отже, й на захист права через суд. Таким чином, строки позовної давності сприяють стабілізації відносин і не допускають їх існування в порушеному і невідновленому стані нескінченно довго.

У архаїчну епоху в давньоримському праві не існувало позовної давності, усі позови вважалися вічними, тобто могли бути заявлені й розглянуті незалежно від часу, що минув після порушення права. Перші згадки про обмеження строку подання позову знайдено в преторських едиктах. Це були однорічні строки, що пов'язувалися з часом перебування претора на посаді. У практиці курільних едилів, які розглядали спори, що виникли на ринках, також визначались обмеження часу для звернення за захистом. Так, для спорів про приховані недоліки речі встановлювався шестимісячний строк із дня купівлі для заявлення вимог про розірвання договору і відшкодування вартості речі, а також один рік – для вимог про зменшення покупної ціни.

У 424 р. імператор Феодосій II законодавчо увів строк позовної давності у 30 років, який погашав право на позов. Пізніше термін було подовжено до 40 років для деяких позовів щодо захисту відносин, пов'язаних із церквою та державною скарбницею.

Для визначення точної дати спливу строку необхідно було встановити початок перебігу позовної давності. За загальним правилом він пов'язувався з моментом, коли виникає позовна претензія. У конкретних випадках це визначалося по-різному та залежало від характеру порушеного права і відповідних вимог. Так, для вимог, пов'язаних із порушенням права власності, строк позовної давності починався з моменту позбавлення власника володіння річчю або від часу створення йому перешкод для здійснення свого права. Позовна давність для позовів про невиконання чи неналежне виконання зобов'язань починала обчислюватися після спливу строку для виконання зобов'язання.

Для перебігу позовної давності є характерною можливість його переривання та зупинення. Переривання перебігу означало, що час, який минув до переривання, не зараховувався у строк, а після переривання позовна давність починалася спочатку. Підставами для цього вважалися визнання боржником боргу і подання позову. Зупинення перебігу позовної давності наставало в разі, якщо об'єктивні фактичні чи юридичні обставини заважали сторонам стати учасниками процесу. Такими визнавалися воєнні дії, стихійні лиха, епідемії, недієздатність особи, відсутність по державних справах. Тому на час існування цих обставин перебіг позовної давності зупинявся, а після їх припинення продовжувався. Таким чином, строк, що минув до настання зазначених обставин, зараховувався до загального строку позовної давності.

У разі подання позову після спливу позовної давності відповідач мав право заперечити позов посиланням на сплив строку і на цій підставі виграти процес.

Оскільки вплив позовної давності погашав право на позов, суд відмовляв у задоволенні позову. Проте матеріальне право, яке було підставою для позовних вимог, продовжувало існувати. Воно могло бути реалізовано і поза судовою процедурою, якщо боржник добровільно відновлював порушене право (повертав річ, виконував зобов'язання та інше).

Позовна давність, яка виникла в давньоримському праві у V ст., суттєво відрізнялася від тих строків, які існували раніше, в класичному праві. Такі строки отримали назву законних. Вони також обмежували час, коли дозволялося подати позов до суду для захисту порушеного права. Однак, на відміну від позовної давності, закінчення законного строку безумовно погашало право на позов та саме матеріальне право, що потребувало захисту. Причому настання таких наслідків не залежало від активності чи бездіяльності управомоченої особи протягом установленого строку, тому законні строки не переривалися та не зупинялися.

5. Особливі засоби преторського захисту

У сфері захисту порушених прав у розпорядженні претора, крім системи позовів, були також інші процесуальні засоби у вигляді актів адміністративної влади – інтердиктів (*interdicta*). Вони мали форму наказу чи заборони, що були обов'язковими для виконання.

Претор видавав інтердикти в разі, якщо за заявою зацікавленої особи необхідно було негайно відреагувати на порушення права або попередити його. Усі інтердикти, якими користувався у своїй практиці претор, заносились ним до свого едикту.

Залежно від мети інтердикти класифікуються на: 1) інтердикти про пред'явлення (*exhibitoria*), які містили наказ надати речі або особу; 2) інтердикти про повернення (*restitutoria*), що наказували повернути певну річ; 3) заборонні інтердикти (*prohibitoria*), які приписували утримуватись від певної поведінки.

Інтердикт виносився після короткого розслідування скарги і мав негайно виконуватись особами, яким він адресувався. Проте, якщо виявлялося, що він був необґрунтований, особа мала право оскаржити інтердикт до суду. У такому разі інтердиктне провадження переходило в судове. Якщо суд задовольняв позов, то інтердикт припиняв свою дію. А в разі підтвердження підстав інтердикту в суді, особа, яка його оскаржила, сплачувала штраф.

Іншим засобом швидкого впливу на конфліктуючі сторони був наказ претора одній із них дати обіцянку в урочистій обстановці – стипуляцію (*stipulatio praetoria*), яка б гарантувала існуюче право.

Особливим процесуальним інструментом претора була реституція (*restitutio*) – відновлення особи в попередній юридичній ситуації. Застосовувалась реституція з метою скасування юридичної сили дії, яка за своєю суттю була несправедливою і завдавала шкоди. Таким чином, претором скасовувалось рішення суду, яке він вважав таким, що прийняте всупереч виданій формулі, з порушенням права або принципів справедливості. Сторони в цьому разі поверталися в попередній стан, тобто такий, в якому вони перебували до суду. Судове рішення відмінялось, і це давало право розпочати новий процес. Реституція також застосовувалась для визнання недійсною угоди, яка була укладена під впливом обману чи насильства, а також особою молодше

25 років на невідгідних для неї умовах, якщо такі угоди завдали значної шкоди. Реституція передбачала анулювання угоди і повернення сторонами всього, що вони отримали на її виконання (товар, гроші).

Окремими засобами захисту в адміністративному порядку було введення у володіння будь-якою річчю зацікавленої особи на її прохання. Це могло статися або з метою примусового виконання рішення суду, або для охорони майна, або з метою допустити до володіння фактичного спадкоємця, чие право не могло бути засноване на *ms civile*.

Питання для самоконтролю

1. З якою метою здійснюється захист суб'єктивних прав?
2. Що таке колізія та кумуляція позовів?
3. У чому сутність позовів, заснованих на довірі і позовів суво-рого права?
4. Які відмінності особистих позовів від речових?
5. У яких формах відбувалося заперечення проти позову?
6. У чому сутність преторського захисту? Чим преторський захист відрізняється від судового захисту?
7. Які характерні відмінності екстраординарного процесу від формулярного?
8. У чому полягає відмінність одностадійного судового процесу від двостадійного?
9. Хто такий свідок і яка його роль у судовому процесі?
10. З яких основних частин складається преторська формула?

ТЕМА 16.

Сімейні правовідносини

1. Характеристика ранньої римської сім'ї. Поняття і види.
 2. Поняття та порядок укладення шлюбу. Розірвання шлюбу.
 3. Майнові відносини між подружжям.
 4. Батьківська влада. Правове становище дітей.
-

1. Характеристика ранньої римської сім'ї. Поняття і види

Римське сімейне право починає свою історію з моногамної сім'ї. Вона будувалася на абсолютній владі – главі родини (*pater familias*) та підпорядкуванні всіх членів сім'ї його волі. До складу сім'ї, крім *pater familias*, входили його дружина, діти та їх нащадки, дружини синів, інші родичі, кабальні, раби. Усі члени сім'ї, що безпосередньо були підвладні главі, називалися *sui* «свої», тоді як сам *pater familias sui juris* «сам собі господар», «повноправний».

У давньоримській сім'ї існувало дві категорії осіб: особа свого права – *pater familias (persona sui juris)* – з повною правоздатністю та особи чужого права – підвладні (*persona alieni juris*) з досить обмеженими приватними правами. Від влади домовладки не визволяло синів та онуків навіть їх поважне соціальне становище – посада магістрата. Юридичне становище підвладних змінювалося за умов однієї з двох підстав – смерті *pater familias* або за його волею при визволенні з-під своєї влади сина, виданні заміж дочки, звільненні на волю раба. Таким чином, римська сім'я на перших етапах свого розвитку була об'єднанням осіб не за ознакою кровного споріднення, а за ознакою загальної юридичної підлеглих всіх членів сім'ї *pater familias*. Такий сімейний устрій називався агнатським, а особи, які проживали разом в сім'ї, – агнатами (це означало «родич по батькові»).

Агнатами були навіть чужі по крові люди, які підпадали під владу домовладки (*pater familias*). З часом на зміну агнатичній спорідненості прийшла когнатична. Це є кровне споріднення. Когнатське споріднення визначається за лініями і ступенями.

Серед дітей розрізняють повнорідних (спільні батьки) та неповнорідних (різні батьки). Неповнорідні можуть бути: 1) єдиноутробні (спільна мати); 2) єдинородні (спільний батько). Якщо ж різними є і батько, і мати, то діти – зведені.

Родина дружини з одного боку і родичі чоловіка з другого боку – є свояками. Свояцтво відрізняють від родинної спорідненості.

Доньки (сестри), видані до чужої сім'ї, переставали бути агнатками своїх батька, братів, сестер. Діти, народжені донькою, потрапляли під владу її нового *pater familias*, і таким чином рахунок вівся за чоловічою лінією. Юридичним спорідненням вважався не кровний зв'язок, а зв'язок, заснований на владі та підпорядкуванні. Агнатами були навіть чужі по крові люди, які підпадали під владу домовладки (*pater familias*). З часом на зміну агнатичній спорідненості прийшла когнатична. Це є кровне споріднення.

Споріднення агнатів розрізнялося за лініями та ступенями. Агнати одного спільного предка вважалися родичами за побічною лінією, а народжувані послідовно один від одного – родичами за прямою лінією. Ступінь агнатського споріднення

визначався кількістю народжень, які віддаляли конкретну особу від його *pater familias*. Так, син – агнат батька першого ступеня, онук – агнат діда другого ступеня. Споріднення за побіною лінією визначалося загальною кількістю народжень, які віддаляли двох конкретних осіб від спільного для них предка до другого родича. Так, брати були агнатами другого ступеня, дядько та племінник – агнатами третього ступеня.

Особливістю римської сім'ї того часу було те, що поняттям «*familia*» охоплювалися не тільки агнати, але і все, що перебувало в домі *pater familias*: раби, худоба та неживі речі, тобто сукупність певних майнових цінностей.

Поступово устрій римської сім'ї почав змінюватися. Залежність підвладних від *pater familias* негативно впливала також на економічні відносини в римському суспільстві. Ніхто не хотів укладати договори з підвладними, за якими все одержане переходило у власність *pater familias*, що за договором не мав жодних зобов'язань. Крім того, відносини в агнатській сім'ї суперечили природному бажанню батьків залишити спадщину своїм кровним нащадкам, які стали агнатами іншого *pater familias*. Саме тому дедалі більшу роль у римському суспільстві почали відігравати відносини кровного споріднення. Формується новий устрій римської сім'ї, основу якого становлять зв'язки між кровними родичами. Родичі по матері називалися когнатами (*cognati*) – кровними родичами, а кровне споріднення, яке їх пов'язувало між собою, – когнатським спорідненням (*cognatio*). До когнатів належали особи, пов'язані кровними зв'язками. Когнатське споріднення також визначається за лініями (пряма і побічна) та ступенями. Визначення ліній і ступенів споріднення впливало на виникнення важливих юридичних фактів, у першу чергу, – встановлення прав на спадщину, оскільки ближчий ступінь споріднення усував від спадщини родичів дальшого ступеня.

Родичі дружини, з одного боку, та родичі чоловіка – з іншого, вважаються свояками. Брати та сестри, які мають спільних батька та матір, є повнорідними. Брати та сестри, які походять від спільної матері, але мають різних батьків, – є єдиноутробними. Якщо діти мають спільного батька, але різних матерів – вони єдинокровні. Ті та другі вважаються неповнорідними братами та сестрами. Якщо діти мають різних батьків і різних матерів, вони не є кровними родичами і називаються зведеними.

2. Поняття та порядок укладення шлюбу. Розірвання шлюбу

В історії римського сімейного права виділяють два види шлюбу: законний римський шлюб (*matrimonium iustum*) та шлюб між переїзниками й іншими вільними (*matrimonium iuris gentium*), які не мали права укладати римський законний шлюб. Законний римський шлюб укладався тільки між римськими громадянами, які мали на це право. Переїзники укладали шлюб поміж себе відповідно до норм права народів, свого національного права. Однак ці шлюби не породжували таких правових наслідків, як римський законний шлюб.

У свою чергу, римський законний шлюб поділявся на шлюб із чоловічою владою (*cum manu*) і шлюб без чоловічої влади (*sine manu*).

Cum manu (шлюб з чоловічою владою) – це шлюб, в якому жінка цілком підпорядковувалася владі чоловіка. Цей шлюб характерний для стародавнього періоду історії Римської держави. *Sine manu* – шлюб без чоловічої влади). Вступаючи в такий шлюб жінка не змінювала своєї правоздатності. Якщо до того вона була особою своїх прав, то нею і залишалася, або ж продовжувала підкорятися своєму батькові. Агнатське

споріднення між жінкою і родиною її чоловіка не виникало. Чоловік не мав влади над жінкою. В особистих відносинах вони обоє вважалися рівними суб'єктами. Ці два види шлюбу по-різному укладалися і припинялися.

Укладення шлюбу з чоловічою владою (*cum manu*) мало наслідком встановлення влади чоловіка над дружиною (*manus mariti*). Жінка підпадала повністю чи залежала від свого чоловіка або *pater familias*, якщо чоловік сам перебував під владою батька. Вона мала становище доньки батьків свого чоловіка, позбавляючись агнатських зв'язків зі своїми близькими родичами. Влада чоловіка була первісно необмеженою, але поступово в процесі розвитку господарського життя та на його підставі влада чоловіка була певним чином обмежена, наприклад, було заборонено вбивати дружину, продавати в кабалу тощо. Проте Закони XII таблиць давали можливість дружині уникнути повної влади чоловіка над собою. Жінка, яка уклала шлюб без дотримання певних формальностей, могла попередити виникнення повної влади чоловіка, залишаючи дім на три доби наприкінці кожного шлюбного року. Цим вона зберігала свою незалежність та переривала перебіг давності спільного життя з чоловіком. Згодом влада чоловіка над дружиною послаблюється. Це пов'язується із розвитком приватної власності та набуттям дружиною певних прав на сімейне майно, що спричиняло її особисту незалежність від чоловіка. Унаслідок цього з'являється шлюб без чоловічої влади (*sine manu*). Він не породжує влади чоловіка над дружиною і первинно не має взагалі ніякого юридичного зв'язку між дружиною та чоловіком: юридично чужа чоловіку та своїм дітям дружина перебуває у тому ж сімейному стані, в якому вона була до шлюбу. Жінка зберігала всі права, пов'язані з її належністю до рідної сім'ї.

Такий шлюб суттєво відрізняється від шлюбу з чоловічою владою і порядком укладання та припинення. Але цей шлюб негативно впливав на життя римського суспільства. Швидке зростання багатства одних кіл при збідненні інших та різке погіршення звичаїв дуже розхитало сімейний стан. Нестійкість шлюбних відносин, зловживання свободою розлучення, незалежність дружини вплинули на прийняття ряду законів, спрямованих на зміцнення шлюбних відносин та зупинення розлучень. Для стимулювання укладення шлюбів та народження дітей Август (18 р. до н. е.) встановив кримінальну відповідальність за порушення подружньої вірності.

Поруч із законним римським шлюбом законом дозволялося постійне (не випадкове) спільне проживання чоловіка та жінки з наміром утворення сім'ї, яке називалося конкубінатом (*concubinatus*).

Конкубінат не мав жодних правових наслідків. Діти, народжені в конкубінаті, не набували імені та статусу свого батька, статусу шлюбних дітей, на них не поширювалася батьківська влада, не мали права на аліменти. Але згодом був установлений порядок узаконення таких дітей. Спочатку жінка в таких відносинах не набувала становища і соціального статусу свого фактичного чоловіка, однак згодом ряд прав було визнано і за конкубіною. Дитина, народжена такою жінкою, могла за бажанням її батька бути узаконеною і набути прав дитини, народженої у шлюбі.

Способи узаконення дітей від конкубіни: 1) при укладенні шлюбу з матір'ю дітей (якщо одержала сторона право); 2) шляхом висунення сина в стан місцевих декуріонів, попередньо наділивши його майном (декуріон – особа, яка погашала за свій рахунок податки місцевого населення); 3) шляхом видачі рескрипту імператором.

Укладанню шлюбу зазвичай передували заручини (*sponsalia*). У стародавні часи заручини неправоздатних осіб здійснювалися їх *pater familias* без участі самих наречених. Пізніше заручини здійснювали наречений та наречена за згодою *pater familias* обох. Заручини відбувалися у формі двох стипуляцій: за однією – *pater familias* нареченої зобов'язувався передати її нареченому, а за другою – зобов'язувався прийняти наречену за дружину. А в ще дуже давніші часи заручини здійснювалися односторонньою стипуляцією, за якою тільки *pater familias* нареченої зобов'язувався передати її нареченому, який не брав на себе жодних зобов'язань і потім мав право припинити шлюб одностороннім волевиявленням.

Для здійснення шлюбу з відповідними правовими наслідками вимагалось дотримання нареченими певних умов. Одні з цих умов були абсолютними, мали бути в наявності для укладення будь-якого римського шлюбу; інші – практично відігравали роль умов відносних, наявність яких була необхідною для укладення шлюбу між особами, що належали до різних соціальних груп.

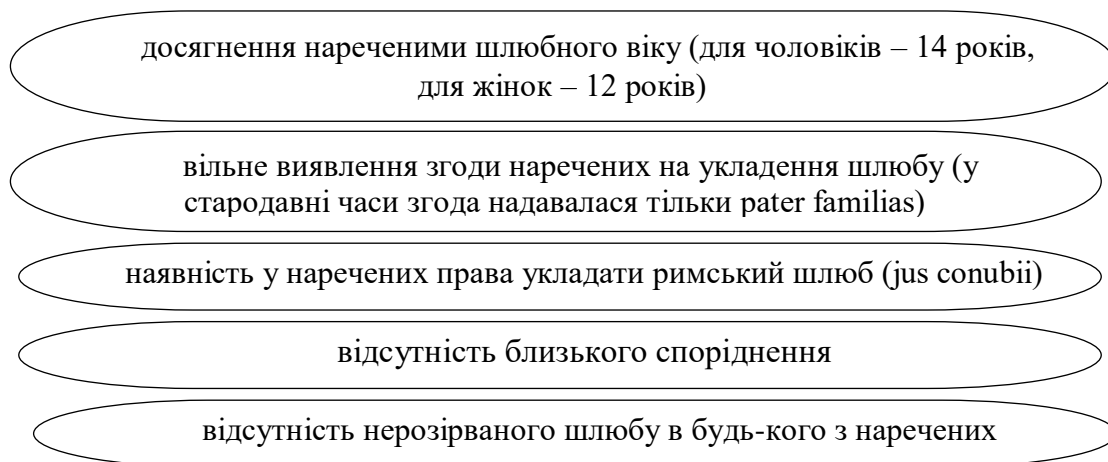

Схема 16.1. Умови укладення шлюбу

У римському праві існувало три форми шлюбних церемоній, або три способи встановлення чоловічої влади над дружиною, його «руки» (*manus*), сили: а) здійснення релігійного обряду; б) шляхом манципації; в) унаслідок набувальної давності.

Перша форма шлюбної церемонії вважалася римськими юристами тільки патриціанською і ніколи не була доступною плебеям. Це був релігійний обряд, який застосовувався переважно у родині жерців, якщо бажали, щоб народжений у такому шлюбі син міг успадкувати сан свого батька. Ця церемонія називалася «поїданням коржиків», залишок яких наречені приносили у жертву Юпітеру. Крім жерців, церемонія проводилася у присутності 10 свідків.

Друга форма шлюбної церемонії вважалася світською і спочатку була плебейською. Вона здійснювалася за допомогою «міді та вагів» та була «уявною» купівлею дружини чоловіком. У таких же формах відбувалося набуття найбільш цінних речей – землі, рабів та встановлення прав на певних осіб, тобто у формі манципації. Ця церемонія проходила у присутності п'яťох свідків, вагаря, наречених, батьків наречених (якщо наречений залишався під владою батька). Наречені обмінювалися репліками, які дещо відрізнялися при купівлі у власному розумінні, але за формою це була купівля. Потім наречений передавав зливоч міді, начебто зважений вагарем, як

символ покувної плати за наречену. «Покупка» в епоху ранньої республіки втрачає реальний характер, але зберігається як обряд і дуже рідко використовується.

Третя форма була неформальною і шлюб укладався в простій формі без будь-яких церемоній. Жінка залишалася непідвладною чоловікові та могла легко розлучитися з ним. Але за однієї умови: вона «мала щороку залишати свій дім на три доби і цим переривати перебіг давності володіння нею». Якщо за будь-яких умов дружина ігнорувала це правило, вона зазнавала влади чоловіка і шлюб з «неправильного» перетворювався у «правильний». Як у першому, так і у другому випадку шлюб, укладений шляхом простої угоди, був законним, і діти, народжені в шлюбі без чоловічої влади, наділялися такими самими правами, що й діти, народжені в сім'ях, які утворилися з «правильних шлюбів».

У Законах XII таблиць передбачалося, що жінка, яка була відсутня в домі чоловіка три ночі підряд, перериває сплив річного строку, необхідного для встановлення manus (руки = чоловічої влади). Щорічно повторюючи це жінка відвертала виникнення над нею влади чоловіка, хоч шлюбні відносини між ними вважалися такими, що виникали юридично, і діти не бути поза законом. Для укладення шлюбу sine manu досить було звичайної згоди сторін.

Поступово старі форми укладання шлюбу відмирають і затверджується неформальна форма створення сім'ї шляхом простої неформальної згоди наречених з урочистим уведенням дружини в дім чоловіка. Угода укладалася урочисто в присутності близьких родичів наречених.

Для того щоб шлюб існував юридично, потрібно, щоб весь час існували ті умови, без яких він не міг бути укладений. Відміна будь-якої з цих умов служила підставою для припинення шлюбу. Таким чином, шлюб припинявся внаслідок: 1) смерті одного з подружжя; 2) втрати свободи або громадянства; 3) розлучення.

Утрата свободи із оберненням одного з подружжя в рабство мала наслідком припинення шлюбу в конкретних випадках. Якщо захоплена в полон і обернена в рабство особа поверталася потім до Риму, вона на підставі особливої юридичної фікції розглядалася як така, що ніколи не втрачала ні свободи, ні громадянства, ні окремих своїх прав. Вважалося, що влада такої особи над дружиною в шлюбі cum manu ніколи не припинялася. Шлюб sine manu як фактичний, а не юридичний зв'язок вважався припиненим. Однак шлюб вважався таким, що продовжувався весь час, якщо подружжя разом перебували в полоні.

Утрата римського громадянства відбувалася найчастіше з утратою свободи, що, в свою чергу, спричиняло втрату правоздатності. Відсутність правоздатності унеможливлювала укладання шлюбу чи збереження існуючого.

Зміна сімейного стану одного з подружжя також була підставою для припинення шлюбу, коли встановлювала такий ступінь агнатського споріднення його з іншим із подружжя, за якого укладення шлюбу було б неможливим. Наприклад, pater familias усиновлював чоловіка своєї доньки, не звільнивши його з підвладного.

У римському сімейному праві діяв принцип широкої свободи розлучення за весь час існування Римської імперії. Відомі різні підстави та порядок розлучення в шлюбі cum manu і sine manu. У шлюбі cum manu, де юридична особистість дружини поглиналася особистістю чоловіка, розлучення здійснювалося тільки за волею чоловіка або його pater familias. Шлюб sine manu розривався не тільки за бажанням подружжя

(divortium), але і в односторонньому порядку за волевиявленням як чоловіка, так і дружини (repudium).

Незважаючи на велику кількість розлучень, укладення другого шлюбу після припинення попереднього не мало до певного часу жодних обмежень. Але така свобода, в свою чергу, породжувала певні негативні наслідки в суспільстві. В імператорський період встановлюються суттєві обмеження для розлучення. Виникають певні обмеження щодо права батька в інтересах дітей від першого шлюбу, який уклав новий шлюб, на майно, отримане ним від попереднього шлюбу: це майно залишається тільки в користуванні такого батька, а після його смерті переходить до дітей від першого шлюбу. Крім того, одному з подружжя не може бути ні подаровано, ні залишено за заповітом більше майна, ніж дітям від першого шлюбу.

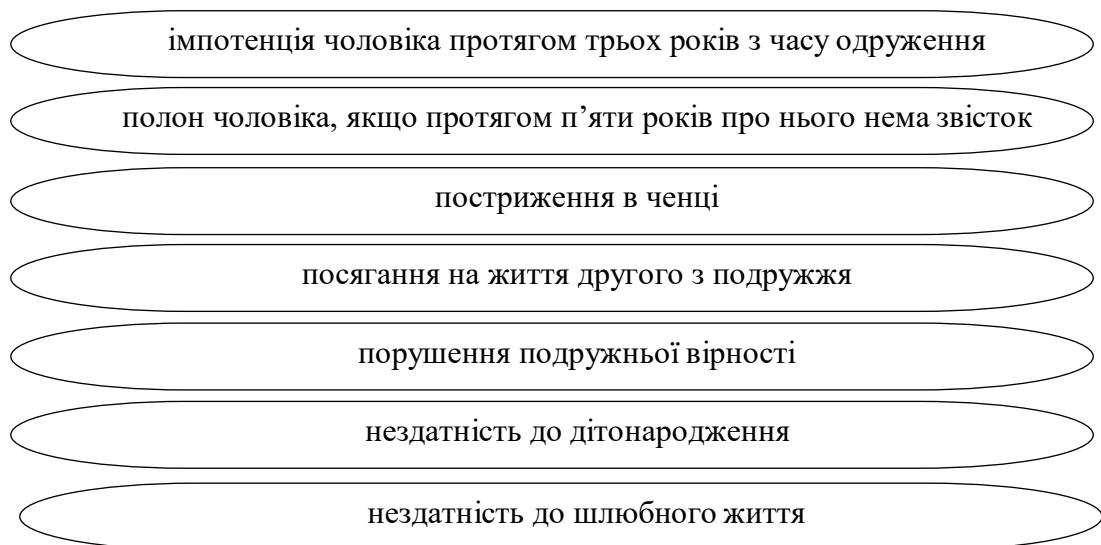

Схема 16.2. Додаткові підстави звільнення подружжя від шлюбу.

Розлучення за взаємною згодою подружжя було заборонено Юстиніаном. Розлучення в односторонньому порядку дозволялося тільки за умови неналежної поведінки одного з подружжя, який порушив подружню вірність або вчинив замах на життя другого із подружжя. Дозволялося розлучення і без вини другого з подружжя, але з поважних причин, наприклад, нездатність до народження дітей або бажання жити в монастирі⁸⁶. Одностороннє розлучення без поважних причин теж припиняло шлюб, але передбачало стягнення штрафу у великому розмірі.

3. Майнові відносини між подружжям

Відносини подружжя мали особистий та майновий характер. Вони суттєво відрізнялися у шлюбі з чоловічою владою (*cum manu*) і у шлюбі без чоловічої влади (*sine manu*).

У шлюбі *cum manu* дружина перебувала повністю під владою чоловіка на однакових умовах з його дітьми. Вона не мала юридичної самостійності та була повністю позбавлена правоздатності. Дружина вважалася річчю: її дозволялося продавати (в рабство), витребувати з будь-якого місця перебування в такий спосіб, як і річ (віндикація), нарешті, не існувало перешкод для покарання дружини, аж до страти.

Міру покарання дружини визначав сімейний суд, на який запрошували і кровних родичів дружини, але вирок виносив *pater familias*.

У майновій сфері дружина також була повністю безправною. Її майно переходило у власність чоловіка. Вона не мала права укладати жодних цивільно-правових правочинів. Навіть у разі припинення шлюбу майно, принесене дружиною, їй не поверталось. Безправне становище дружини пом'якшувалося лише тим, що як агнатка свого чоловіка вона вважалася його спадкоємицею та поділяла суспільне становище свого чоловіка.

У шлюбі *sine manu* дружина залишається під владою свого батька і агнаткою його підвладних членів сім'ї. Влада чоловіка на неї не поширювалася. Чоловік не мав ніякого фізичного впливу на її життя та свободу, тому вона могла з будь-яких підстав з ним розлучитися.

Майно подружжя також залишалось роздільним. Майно, яке належало дружині до шлюбу, було її власністю. Вона мала право укладати з чоловіком будь-які майнові угоди, крім дарування. Навіть управління майном дружини здійснювалося чоловіком тільки тоді, коли дружина сама передавала йому майно. У цьому разі відносини між подружжям визначалися на підставі договору доручення. Все що набувалося дружиною, також переходило до її майна. Якщо між подружжям виникав спір щодо права власності на певні речі, то застосовувалася презумпція, що кожна річ належить чоловікові, поки дружина не доведе своє право власності на цю річ.

Подружжя несло відповідальність за дії один одного лише у випадках, коли один із них неналежно опікувався майном другого. Заборонялися позови подружжя один до одного, які безчестили одного з них. Порушення подружньої вірності робило можливим розірвання шлюбу в односторонньому порядку та мало наслідком позитивне вирішення питання щодо повернення приданого. Але наслідки порушення вірності були набагато складніші для дружини, ніж для чоловіка.

Придане (*dos*). На стадії заручин глави сімей вирішували питання щодо приданого, тобто майна, яке дружина приносила в дім чоловіка і яке, за загальним правилом, переходило у власність останнього⁸⁹. Приданим називали речі або інші майнові цінності, які надавалися чоловікові дружиною, її *pater familias* або третьою особою для полегшення матеріальних умов сімейного життя. Придане треба відрізнити від власного майна дружини, яке могло бути отримане нею як при укладенні шлюбу, так і в її подальшому житті – спадкуванні, даруванні та з інших підстав. У багатьох випадках дружини були заможнішими за своїх чоловіків, які збагачувалися за рахунок майна дружини. Тому батьки наречених вимагають перед укладенням шлюбу виконання нареченим певних обіцянок у разі його припинення, які в подальшому набувають статусу шлюбних договорів.

Вимоги до «подарунку з причини шлюбу» (імператор Юстиніан): 1) за своєю вартістю має дорівнювати приданому; 2) його має давати батько чоловіка, як і придане батько дружини; 3) нерухоме майно, яке входить до подарунка відчуженню не підлягає; 4) під час шлюбу жінка не може вимагати видачі подарунка.

У ранню епоху, коли існував тільки шлюб *cum manu*, не було спеціального правового закріплення приданого. За відсутності домовленості щодо цього питання придане не виділялося з іншого майна, яке приносила дружина, тобто воно повністю переходило у власність чоловіка. Коли стали укладати шлюби *sine manu*, придане як

майно, яке передавалося чоловікові, мало особливий режим. При встановленні приданого почали укладати усну угоду, згідно з якою чоловік брав на себе зобов'язання повернути його у випадку припинення шлюбу (наприклад, у разі розлучення). За відсутності такої домовленості придане юридично залишалось майном чоловіка назавжди: але чоловік з підстав морального обов'язку вважав за необхідне залишити його за заповітом на користь дружини. На випадок припинення шлюбу розлученням претор надавав дружині позов про часткове повернення приданого як штрафу за безпідставне розлучення⁹⁰. У юстиніанівський період право чоловіка на придане обмежувалося ще більше, а саме: придане залишалось чоловікові лише за умови розлучення з вини дружини, в інших випадках поверталось дружині або її спадкоємцям. Таким чином, хоча придане перебувало серед майна чоловіка і він фактично ним користувався, воно належало дружині. Чоловік залишав його як штраф за неналежне виконання дружиною шлюбних обов'язків.

У імператорський період виник звичай, за яким чоловік, отримуючи придане, робив відповідний внесок у сімейне майно у формі дарування на користь дружини. Спочатку такий внесок здійснювався до укладення шлюбу, тому що дарування між подружжям заборонялося. Саме тому він і отримав назву дошлюбного дарування. Згодом Юстиніан дозволив дарування і в шлюбі, яке стало називатися шлюбним даруванням. Таке дарування мало забезпечувальну функцію, яка зобов'язувала чоловіка в разі розлучення з його вини повернути дружині не лише придане, а й шлюбний дарунок як штрафну компенсацію. Розмір дарунка дорівнював вартості приданого.

4. Батьківська влада. Правове становище дітей

Діти повністю підпорядковувалися владі батька. Вона була безмежною. Становище дітей щодо батька було однаковим як у шлюбі *cum manu*, так і в *sine manu*. Діти завжди перебували під владою батька (*in patria potestate*). Гай називав інститут батьківської влади суто національним інститутом римських громадян: «Навряд чи є інші люди, які мали б таку владу над своїми дітьми, що маємо ми, римські громадяни».

Існували такі підстави встановлення батьківської влади над дітьми: 1) народження в римському законному шлюбі; 2) узаконення та 3) усиновлення. Діти, народжені в конкубінаті, незаконному шлюбі, у фактичному спільному проживанні своїх батьків, не потрапляли під батьківську владу. Вони вважалися для батька чужими.

Батьківська влада встановлювалася над дітьми, народженими в законному римському шлюбі. Це були законнонароджені діти. Такими вважалися діти, народжені в шлюбі, а також ті, які народилися зі сплином 181 дня після одруження і не пізніше 300 днів після смерті чоловіка. В Римі існувала презумпція: батьком дитини вважається чоловік її матері доки не буде доведено протилежне.

Мати дитини була завжди відома, незважаючи на наявність або відсутність шлюбу. Батьком дитини, народженої в шлюбі, вважався чоловік матері. Ця юридична презумпція не потребувала доказів. «Батько – це той, на кого вказує факт шлюбу». Але ця презумпція обмежувалася такими умовами: дитина повинна була народитися не раніше ніж через 6 місяців після укладення шлюбу та не пізніше 10 місяців після його припинення.

Узаконення (*legitimatio*) – це визнання законними власних дітей, народжених поза шлюбом, та встановлення над ними батьківської влади. Узаконення відбувалося:

шляхом укладення шлюбу між батьками позашлюбної дитини; надання імператорського дозволу – рескрипту на *legitimatio*; зарахування сина до членів муніципального сенату (курії) або видання доньки заміж за члена муніципального сенату. Узаконення почало застосовуватися лише за часів імперії.

Усиновлення – це встановлення батьківської влади над чужими дітьми. У найдавніші часи функція усиновлення полягала у збільшенні суспільного значення та робочої сили сімейної групи, яка перебувала на спаді, шляхом залучення нових членів ззовні. Згодом усиновлення стало шляхом для досягнення політичних, династичних та економічних амбіцій. Через усиновлення плебей набував статусу патриція, вершник – сенатора тощо.

У Римі існувало дві форми усиновлення: 1) арогація (*arrogatio*) – для повнолітніх та осіб із повною правоздатністю, тобто для усиновлення осіб свого права; 2) адопція (*adoptio*) – для усиновлення осіб чужого права, тобто тих, що перебували під владою *pater familias*.

Для здійснення арогації скликалися куріатні збори, і верховний жрець вносив пропозицію співродичам ухвалити рішення про встановлення батьківської влади однієї особи над іншою. Таким чином вільна особа перетворювалася на підвладну.

Адопція почала застосовуватися для підвладних осіб, які намагалися перейти в іншу сім'ю, для неповнолітніх осіб та жінок, позбавлених права участі в куріатних зборах. Адопція здійснювалася шляхом виконання правила Законів XII таблиць по тричі здійсненій манципації (*mancipatio*). Батько тричі продавав підвладного старшого сина довіреній особі, а той двічі відпускав його на волю. Після третього продажу в справу втручався усиновлювач та через фіктивний позов про витребування власності набував над усиновленим батьківську владу. Для молодших синів, доньки та онука було достатньо одного продажу, тобто однієї манципації.

усиновлювачем міг бути тільки чоловік (жінка могла усиновлювати лише в деяких випадках, зокрема, якщо вона

усиновлювач мав бути самостійним, тобто правоздатним

різниця у віці між усиновлювачем та усиновлюваним мала бути не менше 18 років

Схема 16.3. Вимоги, необхідні для усиновлення

Для арогації додатково вимагалось проведення магістратом розслідування обставин справи для з'ясування позитивних наслідків усиновлення для усиновлюваного.

Батьківська влада припинялася внаслідок: смерті *pater familias* або підвладного; втрати волі чи громадянства *pater familias* або підвладним; позбавлення *pater familias* батьківської влади за те, що він залишив підвладного без допомоги; набуття підвладним деяких почесних звань; звільнення з-під батьківської влади за волею *pater familias* (*emancipatio*).

Еманципація (*emancipatio*) – це звільнення підвладного сина за волею *pater familias*. Цей інститут виник як антипод манципації (*mancipatio*), за допомогою якої римські громадяни здійснювали правочини з речами та особами. При здійсненні

mancipatio особа підпадала під владу, а при emancipatio – звільнялася з-під батьківської влади. Існували різні форми еманципації. В юстиніанівський період еманципація здійснювалася: на підставі імператорського рескрипту, який включали до протоколу суду; заяви pater familias, яка також вносилася до судового протоколу; фактичного надання протягом тривалого часу самостійного становища підвладному. Внаслідок еманципації син ставав особою свого права, набував повної правоздатності, хоча втрачав спадкові права в колишній сім'ї.

У найдавніші часи батьківська влада над дітьми була безмежною. Pater familias мав право на життя та смерть своїх дітей, право на їх продаж, застосування до них будь-яких покарань. Згодом батьківська влада обмежується. Так, у класичний період сину дозволялося звертатися за допомогою до державної влади з метою примусити батька відмовитися від влади над ним. Ще раніше право батька на вбивство сина (або доньки) було обмежене, а потім почало каратися кримінальною відповідальністю так само, як «убивство найближчих родичів», поки імператор Константин не скасував це право назавжди.

Особисті відносини між батьками та дітьми врешті-решт звелися до права батька застосовувати міри покарання до дітей, до обов'язку дітей шанувати батьків, у зв'язку з чим діти не мали права подавати позови на батьків, які принижують честь і гідність останніх, не мали права укладати шлюб без згоди батьків і т. ін.⁹⁴ Батько мав право на позов до будь-якої третьої особи про витребування підвладного.

У майновій сфері зміни були менш значними. З часом дорослі сини набувають права вимагати поділу сімейного майна або виділу з нього окремої частки. Для ведення господарства діти наділялися певним майном батька – пекулієм (peculium). Усе, одержане синами внаслідок управління peculium, належало pater familias. З часом сини, які перебували на військовій службі, отримали право власності як на трофеї, так і на інше майно, набуте на службі, а потім і на майно, набуте на державній службі.

Що стосується правовідносин матері та дітей, то в жодному з римських шлюбів мати не мала влади над дітьми. Поступово, з лібералізацією жіночого правового статусу, мати набула права на спільне проживання з дітьми, які перебували під опікою або були залишені їй після розлучення. Із II ст. н. е. мати та діти, навіть ті, що народилися в шлюбі sine manu, спадкують один після одного.

Питання для самоконтролю

1. Коло яких відносин врегульоване нормами сімейного права?
2. Які існували законні форми укладення шлюбу?
3. У яких випадках союз чоловіка та жінки вважали конкубінатом?
4. За яких умов, дозволялося вступати у законний римський шлюб?
5. Під дією яких юридичних фактів відбувалося припинення шлюбу?
6. Які основні елементи принципу рівності чоловіка і жінки, характерні для шлюбу sine manu?
7. Які існували способи встановлення батьківської влади?
8. Яка відмінність усиновлення від узаконення?
9. Яких дітей за римським правом вважають законнонародженими?
10. Які правові наслідки еманципації?

ТЕМА 17.

Речове право. Право власності. Права на чужі речі

1. **Поняття речей. Види речей.**
 2. **Поняття речового права. Види речових прав.**
 3. **Право володіння. Види володіння.**
 4. **Право власності. Види права власності.**
 5. **Способи набуття, обмеження і припинення, захист права власності.**
 6. **Право користування (права на чужі речі). Його різновиди.**
-

1. Поняття речей. Види речей

Основними об'єктами цивільних правовідносин є речі. Річчю, на яку можна мати речове право римляни визнавали предмети матеріальні (*res corporales*), а також права (*res incorporales*), які не існують у матеріальному світі (до них не можна доторкнутися). Річ (*res*) – все, що оточує людину, може бути об'єктом речового права і містить в собі певну цінність (створену як природою, так і людиною).

Крім речей виділяли товари – об'єкти, яких в момент продажу може ще й не існувати (майбутній урожай), в той час як речі – те, що є в наявності в даний момент. Також майно – сукупність різних речей, об'єднаних господарським призначенням.

Римські юристи вважали майном все, що належало одній особі. Поступово майном вважають сукупність прав і обов'язків власника, тобто воно складалось з активу і пасиву, з вимог і боргів. Це мало особливе значення під час спадкування.

Речі в римському праві розглядалися як певні предмети матеріального світу, «доступні пануванню людини». У філософському аспекті все, що існує матеріально та піддається пізнанню, визнавалося речами. Саме в такому значенні термін «річ» (*res*) розуміли представники школи римських стоїків Сенека, Цицерон, інші філософи.

Однак слід наголосити, що в джерелах римського права, працях юристів того часу, що збереглися до сьогодні, речі розглядалися принаймні у трьох значеннях: у найбільш загальному, широкому розумінні – усе, що існує в матеріальному оточенні; у вузькому – усе, що може бути предметом правовідносин між особами; у найбільш вузькому – усе, що уявляється предметом майнових прав, зокрема речових і зобов'язальних. Визначення речі в римському праві класичного періоду охоплювало всі три розуміння і розглядало річ як частину природи, що доступна і корисна людині, самих людей (рабів), дії людей, а також окремі права, якщо вони могли бути предметом майнових відносин. Отже, з позицій сучасності таке розуміння може бути використане лише частково, із застереженням, що люди є не об'єктами, а суб'єктами права.

У римському праві сформувалася розгорнута класифікація речей, в якій було зафіксовано досвід узгодження індивідуальних волевиявлень, втілених в окремих об'єктах. Класифікація речей містила якості, що здавалися значущими для цивільно-правового обороту і для правових форм розподілу між суб'єктами освоєного предметного простору. Видів речей у римському праві є дуже багато. Однак треба

пам'ятати, що деякі із класифікацій так і залишилися у римському праві. Проте більшість використовується і сьогодні, зокрема у Цивільному кодексі України.

Як зазначав Гай, головним є поділ речей на речі божественного права (*res divini iuris*) і людського права (*res humani iuris*). До першої групи відносили речі, що належали богам, причому кожна річ – окремому божеству. Щодо таких речей визнавалося неможливим існування ні державної, ні приватної власності, а самі вони, будучи належністю небесних володарів, користувалися особливою охороною і захистом з боку Римської держави. Речами божественного права визнавалися сакральні речі (*res sacrae*), тобто ті, що державною владою Риму присвячені одному чи декільком богам та освячені понтифіками. До сакральних речей належали, зокрема, храми. Їх пошкодження, блюзнірство, наруга, інше протиправне діяння каралося публічною владою. Будь-яка особа з народу могла вчинити на захист цих речей позов. Іншим різновидом речей божественного права були речі вшановані (*res religiosae*), зокрема місця для поховання. Річ набувала такого статусу не за актом органів Римської держави, а за волею приватної особи, найчастіше глави родини, квіритського власника, який здійснював поховання на своїй землі. Однак з цього моменту річ належить «тіні померлого» і над нею не тяжіє будь-яке майнове право людини. Святість цих місць захищалася претором, пізніше було введено і кримінальне покарання за блюзнірство. Відносини щодо божественних речей регулювалися переважно публічним, а не цивільним правом.

Речі людського права, в свою чергу, поділялися на публічні й приватні. Суб'єктом права на публічні речі виступав римський народ, тоді як носієм прав на приватні речі – окремі особи. До публічних належали речі, що перебували в спільному користуванні, – повітря, річки, моря, їх береги, дороги, театри тощо; речі, що забезпечували виконання державних функцій, – казна, військове майно; речі, що входили до державного земельного фонду.

Подальшого розподілу на групи зазнали речі приватного права (*res privata*). Так, виділялися речі, допущені до цивільного обороту (*res in commercio*), і речі, що існують поза оборотом (*res extra commercium*). Причому до першої групи входили речі, що можуть бути об'єктом права окремої особи, тоді як другу групу становили речі, що не могли належати за своїми властивостями певним особам. Річка в римському праві вважалася публічною річчю, струмінь води в ній – річчю *extra commercium*, а вода з річки, налита в посудину, визнавалася річчю, допущеною до обігу.

Римськими юристами було опрацьовано також поділ речей на тілесні (*res corporals*) та безтілесні (*res incorporales*). До тілесних речей належали матеріальні об'єкти, що існували в навколишньому світі, незалежно від правових приписів, тоді як до безтілесних – права, включаючи права на чужі речі (сервітут, узуфрукт тощо), зобов'язальні права вимоги. Тобто безтілесні речі існували лише у відносинах між людьми, що регулювалися римським цивільним правом. Однак і тілесні, і безтілесні речі мали одну спільну властивість – були об'єктом майнового обороту.

У римському праві існував поділ речей на манциповані (*res mancipi*) і неманциповані (*res nec mancipi*). Критерієм такої класифікації виступає правова форма переходу прав на ті чи інші види речей. Манциповані речі переходили від одних осіб до інших лише в суворо визначених формах, за допомогою освяченого ритуалу манципації, що був доступний лише римським громадянам. До цієї групи речей було віднесено

найбільш важливі з економічних позицій того часу речі – раби, земельні ділянки, робоча худоба. Усі інші речі вважалися неманципованими, їх оборот регламентувався менш детально, а форми передачі неманципованих речей були спільними як для римських громадян, так і для інших мешканців Римської держави. Ця класифікація була притаманна лише римському праву.

Виділялися в римському праві і такі види речей, як рухомі (*res mobiles*) та нерухомі (*res immobiles*). Рухомими визнавалися речі, що могли змінити своє розміщення в просторі, не змінюючи цінності і не завдаючи шкоди їх призначенню. Існували рухомі речі, що пересувалися самостійно (раби, тварини), та ті, що не могли пересуватися самостійно, тобто всі інші рухомі речі. Нерухомими в римському праві вважалися речі, що не могли бути переміщені без заподіяння шкоди їх економічному призначенню. Нерухомістю вважалася земля, все, що пов'язане із нею (будівлі, споруди, насадження тощо). Юридичне значення цієї класифікації є досить важливим, зокрема, у римському праві існувало правило, що перебуває на землі, належить її власнику, незважаючи на те, кому належать інші складові частини.

З часів римського права набула поширення класифікація речей на родові (*genera*) та індивідуальні (*species*). Родовим речам були притаманні спільні риси даної групи речей, такі речі мали один спільний род і не мали в обороті індивідуальності. Їх мінова вартість визначалася за кількістю, вагою, мірою, обсягом тощо. Такі речі «своїм родом здійснюють своє призначення». Родовим речам протиставлялися речі індивідуальні, тобто такі, що є унікальними, а наявні в них ознаки притаманні лише цим речам (раб на ім'я Люцій). Юридичне значення цієї класифікації, перш за все, відбиває правило – *genera non pereunt*, що означає: рід ніколи не гине. У разі загибелі родової речі вона може бути замінена річчю такого ж роду чи виду, тобто є такою, що ніколи не зазнає юридичної загибелі. У разі загибелі індивідуально визначеної речі зобов'язана особа не може замінити її, вона може лише відшкодувати завдані збитки. Цій класифікації відповідає і відомий у римському праві поділ речей на замінні й незамінні. Так, до замінних належали гроші, інші речі, визначені родовими ознаками, тоді як до незамінних – індивідуальні речі.

Римському праву була відома і класифікація речей на споживні й неспоживні. Критерієм поділу слід визнати об'єктивні функціональні якості речей (зокрема, паливо, продукти харчування): споживні речі припиняють своє існування в процесі споживання, тоді як неспоживні речі розраховані на тривале багаторазове використання і експлуатацію (раби, робоча худоба). Причому цей критерій не пов'язаний із поділом речей на індивідуальні та родові. Існують споживні індивідуальні речі, водночас і родова річ може бути неспоживною.

Наступною класифікацією є поділ речей на подільні (*res divisibiles*) і неподільні (*res indivisibiles*). Подільними були речі, які допускалося поділяти на складові частини без зміни їх майнової цінності та завдання шкоди їх економічному призначенню. До подільних речей переважно належали земельні ділянки. Неподільні речі при діленні на частини втрачали функції єдиного цілого (наприклад, сідло).

За функціональною єдністю вирізняли речі прості (одиничні), складні та збірні. До першої групи належали речі, які визначаються «одним духом», тобто елементи яких не мають самостійної сутності, як-то: раб, колода, каміння. Складні речі існують як функціонально визначені одиниці, що об'єднують декілька самостійних речей. Збірні

речі складаються з елементів, наділених власною індивідуальністю, але сприймаються як складові частини цілого, наприклад отара овець, яка виступає єдиним об'єктом речових і зобов'язальних прав тощо.

Римські юристи виділяли також плоди і доходи речі. До плодів належали всі блага, що виникали в ході експлуатації речі, будучи похідними від неї (наприклад, урожай дерев). Від плодів відрізнялися інші блага, тобто корисні результати, отримані не безпосередньо від речі, а в результаті циркуляції її в обігу, учиненні правочинів із нею за участю третіх осіб, так, проценти з грошей не входять у плоди. Доходи розглядалися в Римі як плоди цивільні, отримані безпосередньо від використання речі, наприклад, при здаванні речі в найм.

Результатом поступових узагальнень римських юристів щодо речей стало опрацювання ними вчення про майно, під яким розуміли об'єднану спільним господарським призначенням сукупність речей, прав вимоги та боргів особи. Причому до складу майна входили тілесні та безтілесні речі, раби, незалежно від способу їх набуття. Ознаки самостійного майнового комплексу мав у римському праві рабський пекулій. Виділялися в римському праві й інші види речей.

2. Поняття речового права. Види речових прав

Речовим правом є право, що забезпечує задоволення інтересів уповноваженої особи шляхом безпосереднього впливу на річ, що знаходиться в сфері її господарських інтересів. Оскільки опосередкування відносин щодо майна, а також захист майнових прав є одним із важливих завдань приватного (цивільного) права, то речові права, природно, є одним з центральних інститутів цієї галузі.

У Стародавньому Римі не дали визначення речового права. Однак існувало посилення, що приватне право поділяється на право, що стосується речей і право, що стосується позовів. Перше було не еквівалентом сучасного розуміння речового права, а охоплювало усі норми, які регулюють майнові відносини (майнове право). Згодом у складі норм майнового права було виокремлено дві групи правових норм: правові приписи, що забезпечували особам право використовувати в своїх інтересах деякі речі та норми права, що наділяли певних осіб правом вимоги від інших вчинення певних дій на їх користь.

Особливості речово-правового захисту полягають, насамперед, у тому, що він забезпечується за допомогою так званих речових позовів. Слід зазначити, що ці позови з'явилися ще з часів формування римського права. Оскільки розмежування прав на речові і зобов'язальні у Римі не провадилось, там розрізняли 2 види позовів: «actio in rem» (позов до речі) і «actio in personam» (позов до особи). Це пов'язано з тим, що римляни наявність того або іншого права виводили з існування позову, а не навпаки. Саме можливість звернутися з позовом свідчила про наявність певного права. Відповідно, можливість подання «позову до речі» свідчила про існування речового права (права на цю річ). Суть речового позову полягає в тому, що необхідною умовою його подання є наявність речі, щодо якої існує спір. Водночас, немає значення, у кого (крім уповноваженої особи) ця річ знаходиться. Тут діє відомий ще римському праву принцип: «Де знаходжу свою річ, там її віндикую (витребую)». Таким чином, речовий позов тісно пов'язаний із річчю і набагато менше – з особистістю порушника майнового блага.

Джерела римського права першу групу визначали як право на речі (*ius in re*), а

другу – як право на особистість (*jura in persona*). Згодом право на річ перетворилося на речове право, під яким розуміли сукупність правових норм, що встановлювали постійні та безпосередні правомочності окремих суб'єктів на свій розсуд використовувати повністю або частково будь-які речі.

На ранніх стадіях розвитку римського права із речових прав сформувалося володіння, яке згодом породило право власності як найбільш абсолютне речове право та похідні від нього речові права на чуже майно, а саме: сервітути, емфітевіс, суперфіцій, заставне право. Тобто, у Стародавньому Римі існували такі види речових прав: володіння, право власності та права на чужі речі.

3. Право володіння. Види володіння

Володіння (*possessio*), будучи одним із найдавніших інститутів римського права, визначається як фактичне панування особи над річчю, поєднане із наміром мати предмет володіння цілком для себе.

Виникнення володіння пов'язане із освоєнням вільних земель, а джерела римського права, як і відомі римські юристи, вказують на походження терміна *possessio* від *sedere*, що має значення сидіти або посідати. Тобто захоплення римськими родами і громадами переважно родючих земель сільськогосподарського призначення, посідання на них і обумовлювало виникнення та розвиток цього правового інституту. Закони XII таблиць не тільки дозволяли захоплення таких земель, а і вказували, що дворічний строк добросовісного володіння перетворює володільця в цивільного власника. Це правило поширювалося й на інші речі, але термін добросовісного володіння для набуття права власності на ці речі становив один рік.

Вважалося, що володіння складають такі два елементи: 1) об'єктивний (*corpus possessionis*) – фізичне володіння річчю; 2) суб'єктивний (*animus possessionis*) – вольовий елемент – особа вважає дану річ своєю.

Якщо перший передбачав наявність володільницької волі, тобто намір володіти річчю для себе, то другий – реальне володарювання над предметом, можливість у будь-який момент здійснити певний потрібний суб'єкту вплив на річ. Як зазначав відомий римський юрист Паул, володіння це єдність двох елементів – «*corpus*» і «*animus*». Фізичне панування особи над річчю як таке є відношенням до предмета володіння, без виникнення будь-яких відносин щодо цієї речі з боку третіх осіб, що підкреслює виключність володіння. З цих підстав речі, які перебували в спільному користуванні, наприклад вода, повітря, публічні речі, не могли бути предметом володіння. Панування над предметом володіння повинно мати постійний характер, отже, фрагментарна, «моментальна» можливість впливу на річ, хоч вона і має винятковий характер не породжує володіння.

Якщо річ перебуває у певної особи, але вона не ставиться до неї як до своєї, то це не є володіння (відсутній суб'єктивний елемент), а держання (*detentio*).

Володіння, яке ґрунтується на праві, є правом власності. І володільць, і держатель – мали річ фактично, але володільць мав волю володіти річчю від свого імені, не визнаючи над собою влади іншої особи; а держатель має волю володіти від імені іншого.

Держатель міг мати такий захист від чужого імені, тобто через власника (основна відмінність). Володіння від держання відрізняється правовою основою, залежно від того, що є підставою володіння чи держання (чи купівля-продаж чи договір найму).

З найдавніших часів для визначення фактичного панування над річчю достатньо було доторкнутися до неї рукою чи тілом. Щодо рухомих речей (наприклад, тварини в лісі) це було схоплення та тримання речі в руці. При заволодінні земельною ділянкою, крім вступу на ділянку та її освоєння, необхідно було також відмежувати її від сусідніх земель, вжити заходів щодо охорони ділянки. У класичну епоху обов'язковість тілесного захоплення предмета володіння витісняється простим оглядом речі, особливо це стосувалося великих за площею земельних угідь. Особа з будь-якого високого місця оглядала ділянку, маєток, будинок і цим засвідчувала свій статус володільця. Відомий юрист Цельс казав про передачу володіння полем, яке можна охопити поглядом з вежі.

Фактичне володіння річчю повинно являти усталені, зміцнілі відносини особи до речі. Буквальне тлумачення цього елемента володіння застосовувалося лише на початковому етапі розвитку римського права, в умовах недостатньо розвинутого обігу. Однак у класичний період фактичне панування над річчю розуміється значно ширше. Так, навіть якщо річ передавалася в користування іншій особі, це не припиняло володіння. Римське право класичного періоду визнавало можливість здійснення володіння не тільки особисто, а й через іншу особу, яка діяла від імені володільця, до них належали раби, підвладні діти, повірені, орендарі, інші особи.

Отже, відсутність фізичного контакту володільця з річчю не впливала на володіння. Як слушно зазначали дослідники, не втрачається володіння місцем у горах, залишене володільцем восени і неприступне взимку; не припиняється володіння річчю, яку загублено; не припиняється володіння тваринами, які мають звичку повертатися додому. Навпаки, володіння може бути втрачене всупереч наявності безпосередньої можливості фізичного впливу на річ, зокрема, припиняється володіння земельною ділянкою, якщо володілець тривалий час не турбується та не обробляє її, якщо після смерті орендаря володілець довгий час залишає землю без догляду.

Слід зазначити, що володіння таємно вилученою або вкраденою річчю не припинялося до того моменту, поки у володільця зберігається можливість повернення втраченого володіння або ж до відкритої відмови від нього. Така ситуація призводила до виникнення «подвійного володіння»: особа, яка захопила річ таємно або за допомогою насильства, вважалася володільцем щодо третіх осіб, однак не могла визнаватися такою щодо попереднього володільця. Відповідно інтердикт, що застосовувався в такій ситуації, будучи рекуператорним, виконував функцію повернення втраченого володіння.

Наявність суб'єктивного елемента володіння не вимагала особливих форм його прояву, а завжди припускалася, якщо існувало фактичне володіння річчю. Утім не будь-яка воля панувати над річчю визнавалася володільницькою волею. Так, особа, яка мала у фактичному володінні річ на підставі договору з її власником (наприклад, договір зберігання, позички), не визнавалася володільцем саме через відсутність суб'єктивного елемента. Охоронець має волю щодо володіння цією річчю, але він має намір володіти річчю від імені її власника. Для володіння ж у юридичному розумінні необхідна була воля володіти річчю самостійно, не визнаючи над собою влади іншої особи, тобто воля ставитися до речі як до своєї.

З огляду на наявність суб'єктивного та об'єктивного елементів володіння, правова природа цього інституту є суперечливою. Немає єдиної думки з цього питання і серед учених-романістів. Навіть тексти джерел римського права містять певні суперечності в її визначенні. Так, у Книзі 41 Дигест, що присвячена саме цьому інституту, в окремих титулах йдеться про набуття і втрату володіння (Титул 2), про володіння річчю, що залишена її власником (Титул 7), яку передано у вигляді легату (Титул 8), про володіння річчю як своєю (Титул 10). Утім у цій же книзі вміщено Титул 1 про набуття власності на речі. У Книзі 43 титули про захист володіння (Титул 4) містяться разом із нормами про інтердикти для захисту права власності, про сервітути, суперфіції, тобто інші речові права.

Володіння співвідносять із правом власності. Володіння визначалося дослідниками як реальність, видимість права власності. Володіння збігається із власністю в частині об'єктивних меж їх поширення, йде паралельно власності. Отже, у римському праві володіння не поширювалося далі власності: де неможлива власність, там неможливе й володіння, і навпаки, де дозволяється власність, там має місце і володіння. Відомий у римському праві вислів «власність не має нічого спільного із володінням» не зводить між цими двома інститутами римського права китайського муру. Це положення слід розуміти як таке, що вказує на самостійність володіння щодо власності в практичній площині, не торкаючись питання про мету існування, підстави виникнення цих інститутів. Крім того, існує думка, що розмежування цих інститутів римського права перебуває в процесуальній площині, оскільки суб'єкт права власності не міг користуватися володільницькими інтердиктами. І, навпаки, саме в процесуальному аспекті між власністю та володінням немає нічого спільного. Порівнюючи формули-характеристики власності та володіння, бачимо, що суть права власності відбивається у формулі: «Я маю право на річ», тоді як володіння – «Я маю річ».

Римські юристи вважали, що володіння виникало при поєднанні об'єктивного і суб'єктивного елементів володіння, тобто в разі поєднання фізичного панування над річчю та володільницької волі. Виникнення володіння завжди встановлювалося вперше та самостійно самим суб'єктом. Якщо набуття речі здійснювалося вперше (зокрема, при окупації), то воно вважалося первісним. При первісному володінні факт заволодіння пов'язувався з волею володіти річчю. У разі якщо володіння набувалося від особи, яка вже здійснювала володіння, шляхом передачі предмета володіння, виникало похідне володіння. Але й у цих випадках римське право не визнавало наступництва між попереднім та наступним володільцями. Похідне володіння встановлювалося на підставі договору із попереднім володільцем речі. Формою передачі речі була звичайна традиція (*traditio*). Наслідком розвитку цієї форми стала поява таких способів абстрактної передачі речі, як передача довгою рукою, символічна передача та передача короткою рукою.

Для передачі довгою рукою необхідно, щоб володілець покинув річ на очах у набувача, зробивши це з метою передання речі останньому. Покидаючи річ, попередній володілець дозволяв набувачеві заволодіти нею. Символічна передача відбувалася в разі передачі ключів від будівлі, де був товар. Причому вимагалось, щоб ключі передавалися в безпосередній близькості до складу. Передача короткою рукою має місце щодо особи, яка на підставі відповідного договору або з інших причин змінювала своє положення щодо речі, наприклад ставала із природного цивільним володільцем. Передача

короткою рукою здійснювалася у випадках використання існуючого матеріально-правового ставлення до речі шляхом вираження намірів сторін. Тобто фактичного передання речі в цьому разі не відбувалося, оскільки однієї лише «голої» волі господаря було достатньо для визнання законності на передання речі. Передача речі короткою рукою застосовувалася при продажу речі, раніше переданої в оренду чи позику, відповідно орендареві чи користувачу.

Існувало правило, що ніхто не може змінити сам собі володільницьку волю, не змінивши підставу володіння. Так, у разі придбання речі, якою особа користувалася за договором найму, вона змінювала підставу володіння цією річчю.

Володіння припинялося із втратою будь-якого з двох елементів (об'єктивного чи суб'єктивного), тобто в разі матеріальної втрати речі, її фізичної загибелі чи вилучення з цивільного обороту або ж припинення наміру ставитися до речі як до своєї. Існує добровільний і примусовий порядок припинення володіння. Прикладом першого є відмова від володіння за волею особи, тоді як примусове володіння припинялося внаслідок витребування речі законним власником.

Критерієм поділу на види було в Римі покладено спосіб набуття володіння: законне (*possessio iusta*); незаконне (*possessio iniusta*). Види незаконного володіння: а) незаконне добросовісне ґрунтується на помилковій думці про те, що особа дійсно має право володіти даною річчю (добросовісний володілець не знає, що купив крадену річ); б) незаконне і недобросовісне. Така особа знає, що не має права володіти річчю (зłodій).

Ця різниця в римському праві мала неабияке значення. Добросовісний володілець міг набути за давністю право власності. У випадку вимоги власника повернути річ недобросовісний володілець відповідав суворіше, ніж добросовісний (останній мав повернути всі наявні плоди на момент пред'явлення позову і одержані прибутки після пред'явлення позову; а недобросовісний – всі одержані прибутки, а також ті, які міг би одержати, але не одержав).

Особи, які панували над річчю від чужого імені, тобто без володільницького наміру ставитися до неї як до власної, отримали назву натуральних володільців, або детенторів, а їх панування визнавалося як натуральне посідання (*detentio*).

Противагою натуральному в римському праві було цивільне, або інтердиктне, посідання, підставою якого вважався будь-який правомірний акт передачі речі, укладений із невласником, або протиправні дії, що призводили до встановлення фізичної влади над предметом володіння. Тобто цивільне посідання визначалося фізичною владою над річчю, поєднаною із наміром тримати річ у себе. Практичне значення розмежування цивільного і натурального посідання полягало, перш за все, у характері захисту, що надавався їх суб'єктам. Детентори, які панували над річчю від чужого імені, не отримували жодного правового захисту, крім того, що вони мали вимагати від власника. Навпаки, суб'єкти цивільного посідання не могли вимагати захисту від власника, утім мали право на застосування особливих правових засобів – інтердиктів від порушення володіння третіми особами. Суб'єкти володіння мали право розраховувати й на захист від власника, якщо він намагався передати володіння іншій особі.

Цивільне і натуральне володіння ще отримало назву титульного і безтитульного володіння. Критерієм їх розмежування була наявність правової підстави (титулу) володіння (*instans causa possessionis*). Титульне володіння характеризувалося наявністю

правової підстави – певного юридичного факту, який визнавався достатнім для набуття володіння. Причому титул міг бути як правомірним (наприклад, захоплення речі, що нікому не належала), так і неправомірним (наприклад, заволодіння річчю всупереч волі власника). Римські юристи вважали, що наявність титулу володіння свідчить про намір особи володіти річчю для себе (*possessio pro suo*) із подальшою можливістю набуття права власності (*usucapio*).

Титульному протистояв вид володіння, за яким у суб'єкта не було наміру набувати речі у власність, він отримав назву безтитульного володіння.

володіння кредитором річчю, яку передано в реальну заставу

володіння в порядку секвестру (володіння річчю, яку передано особі на зберігання на час судового процесу, з умовою подальшої передачі речі його переможцеві)

володіння спадкового орендаря на підставі довгострокового договору оренди землі

прекарне володіння, яке встановлювалося шляхом відступлення предмета в тимчасове користування, до моменту витребування, з боку власника

Схема 17.1. Види безпритульного володіння

Для захисту володіння претор мав встановити факт володіння з одного боку і факт порушення володіння – з другого. Існувала презумпція: «Той, хто володіє річчю, має на неї право». Захист володіння відбувався в Римі не лише позовами, а й преторськими інтердиктами. Види інтердиктів (три групи): 1) інтердикти, спрямовані на збереження володіння; 2) інтердикти про поновлення володіння, для повернення втраченого володіння; 3) інтердикти, спрямовані на встановлення нового володіння.

До першої групи – посесійних інтердиктів, спрямованих на охорону наявного володіння, належали інтердикти, призначені для захисту володіння нерухомістю. Застосовуючи інтердикт, претор зазначав у формулі: якщо будівлями, про які йдеться, ви володієте, не отримавши володіння таємно, насильницьким шляхом чи прекарно один від одного, забороняю застосовувати насильство для використання наявного володіння. Цей інтердикт обмежувався двома застереженнями: володіння мало бути наявним та набути відкрито й без застосування насильства. Якщо ж володіння встановлено *vi, clam aut praesagio*, воно підлягало поверненню попередньому володільцю. Цікаво, що треті особи, навіть і знаючи про ці недоліки володіння, не могли вимагати застосування вказаних застережень і повернення володіння, для них воно залишалося недоторканим. Цією ж групою охоплювалися інтердикти, призначені для захисту володіння рухомими речами. Його формула у претора мала такий вигляд: забороняю застосовувати насильство з метою увести раба до себе проти того, у кого раб є в наявності, пробувши в нього більшу частину останнього року та не будучи отриманим таємно, за допомогою насильства чи прекарно, тобто в того, хто претендує на володіння. У цьому разі до умов застосування інтердикту додано умову про строк – особа повинна

володіти спірним предметом протягом останнього року більшу частину часу, ніж його супротивник. Однак при проведенні кодифікації Юстиніана це обмеження було скасоване та умови застосування інтердиктів практично зрівнялися.

До посесійних інтердиктів про відновлення порушеного володіння належали інтердикти про повернення володіння нерухомістю, відібраною за допомогою насильства (*unde vi* – про насильство), та про повернення речі, переданої у прекарне володіння (*de precario*). Особливістю застосування інтердикту про насильство було те, що особа, яка застосувала насильство для захоплення нерухомості, сама зазнала насильства від супротивника. Застосування насильства не дозволялося навіть у відповідь на насильство. Проти особи, яка вчинила насильство, такий інтердикт міг бути застосований і тоді, коли вона вже втратила право на володіння нерухомістю, тоді її відповідальність набувала деліктного характеру.

Окремого інтердикту для повернення володіння рухомою річчю в римському праві не існувало. За часів Юстиніана було встановлено, що будь-яке застосування сили у відносинах щодо володіння має каратися втратою права власності, реституцією відібраної речі та штрафом. Інтердикти про повернення речі, яку передано в прекарне володіння, застосовувалися на вимогу осіб, яким суб'єкт не повертає річ, передану йому в прекарне володіння. При цьому мав бути доведеним факт, чи дійсно річ передавалася в прекарій особі щодо якої застосовувався інтердикт.

Інтердикт для встановлення володіння вперше набув поширення у спадковому праві, отримавши назву «введення у володіння». Він застосовувався для закріплення спадкових прав осіб, які не були спадкоємцями за квіритським правом, але входили до кола спадкоємців за преторською системою спадкування.

Набуття володіння залежало від його виду. Так законне володіння набувалося такими ж способами як і право власності. Незаконне добросовісне володіння набувалося такими ж способами як і право власності, але право власності до набувача не переходило.

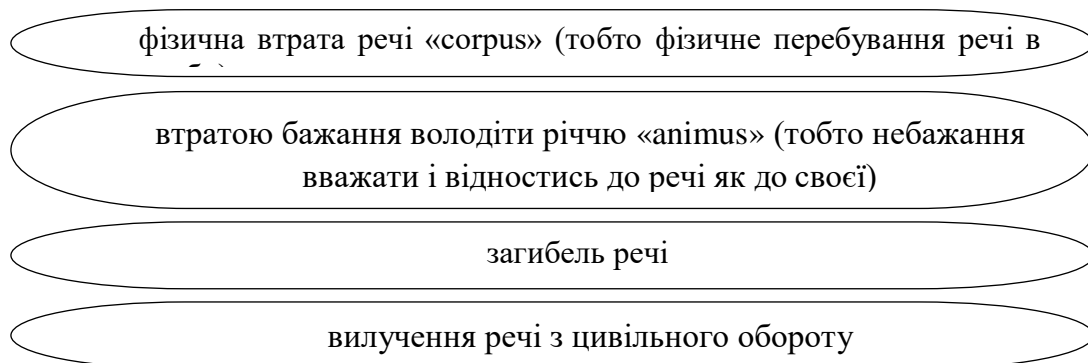

Схема 17.2. Підстави припинення володіння

Похідними володільцями вважалися: 1) особи, яким заставляли речі; 2) особа, якій було передано річ до вирішення спору між двома особами про належність речі.

Суб'єктами володіння могли бути особи, які мали свою власну волю. Не вважалися були суб'єктами володіння діти до 7 років, божевільні особи та юридичні особи. Об'єкт володіння – тільки тілесні речі, не вилучені з обороту.

4. Право власності. Види права власності

Римське право розглядало право власності не як стосунки між людьми, групами людей, класами або іншими соціальними утвореннями, а як ставлення людини (індивіда) до речі. Право власності визначалося як повне панування над річчю (*plena in re potestas*). Ця ознака сприяла відокремленню права власності від інших речових прав, які тією чи іншою мірою звужували право власника, зводячи його в окремих випадках до голого права (*nudum ms*), позбавленого будь-яких значних конкретних застосувань. Наприклад, тільки узуфруктуарію, а не «голому власнику», належить право володіти річчю, користуватися нею та споживати її плоди. Але тільки-но чужі права на відповідну річ припиняються, право власності автоматично поновлюється в повному обсязі і, як правило, залишається найповнішим з усіх видів панування над річчю.

Для позначення права власності в Римі користувалися терміном *dominium*, а приблизно з кінця республіканського періоду (*propretas*). Римські юристи зазначали, що власник мав такі повноваження щодо своєї речі: право користування (*ius utendi*); право збору плодів (*ius fruendi*); право розпорядження (*ius abutendi*).

Право користування полягало в можливості вилучення із речі її корисних природних властивостей. Право збору плодів включало не тільки природні плоди, а й цивільні (доходи, що приносить річ). Право розпорядження – це право продажу, дарування речі, її споживання, знищення тощо. Указані повноваження можна вважати правомочностями власника, які становлять зміст права власності. Отже, відповідно до канонів римського права, право власності – це право найбільш повне, у встановлених правопорядком межах, користування власною річчю, отримання із неї доходів та розпорядження останньою.

Виходячи з цього, до правомочностей власника не належало володіння, як фактичне панування над річчю щодо перебування її у сфері фізичного або господарського панування власника. Римське право поряд із власністю (*proprietas*) виділяє володіння (*possessio*) і тримання речі (*detentio*), яким присвячені спеціальні правила, що враховують можливості як фактичної, так і юридичної сторони, в тому числі й не відокремлених від права власності.

У римському праві в його історичній перспективі не існувало єдиного поняття права власності. Найпершим архаїчним правом власності в Римі була квіритська власність (*dominium ex jure Quiritium*), яка регулювалася й захищалася цивільним правом (*ius civile*).

доступна виключно римським громадянам (*cives*) і звужувалася територіально землями Італії

матеріальні об'єкти права власності – тільки манципні речі (*res mancipi*)

все, що включалось в *res* чи давало їх приріст, звільнене від податків

єдиним можливим способом набуття права власності була манципація

Схема 17.3. Ознак квіритської власності

Із територіальним розширенням Риму, поряд із квіритською, почала розвиватися провінційна власність. Землі, набуті за межами Апеннінського півострова, не включалися до об'єктів квіритської власності та не регулювалися італійським правом (*in italicum*). Вважалося, що власність на такі землі належала римському народу (*populus romanus*) або пізніше імператору (*princes*). Ті особи, які отримали відповідні наділи землі, мали лише право щодо цих земельних ділянок користуватися ними, вживати плоди та інше, а також були зобов'язані сплачувати за це податкові платежі, які називались відповідно до сенатських провінцій – поземельний податок у сенатських провінціях (*stipendium*) і поземельний податок в імператорських провінціях (*tributum*).

Третім видом права власності в Римі є так звана преторська, або бонітарна, власність (лат. *in bonis habere* – мати в складі майна). Вона виникла на підставі відсутності хоча б однієї з ознак, притаманних квіритській власності, а саме: якщо набувач не був римським громадянином або хоча й був римським громадянином, але набував неманципні речі, або набував манципні речі шляхом простої традиції. Ця власність розвивається на основі преторського захисту покупця при абсолютному невизнанні з боку цивільного права. Ураховуючи те, що римському праву був відомий інститут набувальної давності (*usucapio*), відповідно до якого претор, захищаючи права покупця, що придбав річ із порушенням норм квіритського права, застосовував фікцію – сплив строку набувальної давності. Це дозволяло претору визнавати покупця власником.

Унаслідок злиття цивільного і преторського права преторська власність остаточно злилася з квіритською. Поступово зникли відповідні відмінності в правовому режимі квіритської, провінціальної, преторської (бонітарної) власності, унаслідок чого власність починаючи з кінця III ст. н. е. визначається терміном *proprietas* і характеризується головним чином її належністю до відповідних суб'єктів права.

Власність на одну й ту саму річ могла належати декільком особам. У такому разі йшлося про спільну власність, або «кондомініум». Спочатку римські юристи, які визнавали виключний характер права власності, вважали неможливою наявність права власності в декількох суб'єктів на одну й ту саму річ. Однак події, що відбувалися в житті та не залежали від волі людини (наприклад, при спільному спадкуванні), а також при виникненні товариських утворень або якщо особи не мали достатніх коштів для придбання певної речі та уклали між собою договір із метою набуття речі спільно, свідчили про виникнення такого положення, коли необхідно було визначати взаємини осіб, кожна з яких претендувала на відповідну річ разом з іншими особами. У таких випадках римляни, яким не був відомий відповідний спеціальний юри дичний термін, вели мову про спільну власність (*communio*) та річ, що перебуває у спільній власності (*res communis*).

Співвласникам належало право на сумісне володіння і користування річчю. При спільному праві власності на неподільну річ (*communio pro indiviso*) неправильним є твердження, що кожний співвласник має обмежене право власності на частину спільної речі, а також те, що в кожного з них окремо є частка у праві власності на всю річ. Швидше за все кожна особа має все право власності на всю річ. Оскільки інші особи мають таке саме право власності, то різні права власності, які мають співвласники як рівноправні особи, змагаються між собою як взаємно обмежені. У результаті цього виникає поділ права власності на ідеальні частки у співвідношенні до вартості об'єкта,

що дає можливість виразити право єдиного, спільного власника в цілому за допомогою дробу відповідно до кількості співвласників на окрему річ. Так, ще давньоримський класик Кв. Муцій Сцевола висловив ідею власності багатьох осіб на одну річ в ідеальних частках (*pars pro indiviso*). Детальніше цю ідею розвинув Цельз-син, який зазначав: «.. не може бути власності або володіння двох осіб у повному обсязі: і ніхто не є власником частки речі, а має власність на частку всієї неподільної речі». Іншими словами, одне право власності на одну й ту саму річ може належати кільком особам в ідеальній частці речі, а не фізично поділений.

У разі якщо кілька осіб мали право власності на річ, що є матеріально подільною, але функціонально пов'язаною (лат. *communio pro diviso* – спільне право на подільну річ), то кожний співвласник розпоряджався окремою власністю на відповідну частину речі (наприклад, права, що виникли внаслідок розподілу попередньо єдиної земельної ділянки). Кожний співвласник мав право незалежно від інших відчужувати свою частку, а саме продати, обміняти, передати у спадщину, подарувати, обтяжити її узурфруктом або здати під заставу, привласнити у відповідній частці плоди та відповідні надбання спільного раба (*servus communis*) тощо. Тобто кожний співвласник міг вільно використовувати ті одноосібні дії, які стосувалися тільки його частки права власності, а дії щодо юридичного розпорядження всією річчю він міг вчинити лише за згодою всіх інших співвласників. Користуючись річчю, що належала особам на праві спільної власності на підставі домовленості між співвласниками або і без неї, співвласникам заборонялося змінювати реальне економічне призначення речі. Інакше кожний із співвласників міг висунути відповідні заперечення (*prohibitio*) за допомогою республіканського магістрату до порушників права користування річчю.

Розвинений індивідуалізм у суспільних відносинах Римської держави сприяв боротьбі проти колективних форм власності, і, як наслідок, у римському праві встановилося, що спільна власність – це не зовсім нормальні випадки (лат. *communio est mater gharum* – спільність власності породжує розбрат). Тому римські юристи визначали лише дві правомочності спільних власників: право заперечення, яке надається кожному із учасників щодо розпорядження річчю іншим співвласникам; право кожного зі співвласників вимагати розподілу спільної власності, хоча римське право не підтримувало цього. Утім розподіл спільної власності був можливий у добровільному та судовому порядку. Добровільний здійснювався шляхом уступки права (*in iure cessio*) на частку одному із співвласників або ж за допомогою відчуження речі третім особам.

Судовий розподіл спільної власності проводився шляхом подання спеціального позову про поділ (*actio communi dividundo*) відповідно до процесуальної формули присудження (*adiudicatio*), за допомогою якої магістрат наділяв суддю повноваженнями щодо розподілу майна.

5. Способи набуття, обмеження і припинення, захист права власності

У римському праві способи набуття права власності поділялися на два основних види – первісні і похідні.

Первісні – це способи набуття права власності, коли право набувача не залежить від попереднього права власності на відповідну річ. Насамперед це такі способи, за допомогою яких набувається річ, яка нікому до цього не належала (захоплення

безгосподарної речі або ж на підставі набувальної давності). Похідні способи набуття права власності засновуються на праві попереднього власника. Перехід власності визнавався тільки між особами, які мали право відчужувати та набувати майно згідно з договорами та на підставі відповідних правочинів (наприклад, спадкування за заповітом).

До договірною набуття власності застосовувалися три способи: манципація (*mancipatio*), уступка права (*in iure cessio*), традиція (лат. *traditio* – передача).

Манципація, як специфічний римський спосіб набуття власності, зберігався фактично протягом всього часу існування Римської держави і зник лише за часів імператора Юстиніана. Суть цього способу полягала в тому, що його застосовували тільки римські громадяни, які були наділені правом торгувати (*ius commercii*) в разі придбання манципних речей. За змістом це була складна процедура, яка полягала в тому, що продавець (*venditor*) та покупець (*emptor*) доставляли річ (наприклад, раба) або відповідний символ речі (наприклад, пригорщу землі при продажу земельної ділянки) до місця, де перебували 5 свідків та вагар (*libripens*) із терезами й міддю. Покупець урочисто при свідках оголошував: «Цей раб – мій», – і передавав при цьому продавцю як символ вручення покупної ціни зливки металу (міді), попередньо вдаривши ним по терезах. З цього моменту угода вважалася завершеною і право власності на річ переходило до покупця.

Спосіб набуття власності шляхом уступки права являв собою фіктивний судовий процес, який застосовувався для передачі права власності. У такий спосіб особа, яка мала право брати участь у римському судовому процесі (позивач), за допомогою претора відсуджувала річ, яка начебто належала їй. Справжній власник речі (продавець) або не захищався перед позивачем, або визнавав право власності позивача. Після цього претор констатував право позивача та видавав відповідний акт, який підтверджував волю сторін, спрямовану на передачу речі від відповідача позивачеві.

Традиція як спосіб набуття права власності була визнана правом народів (*ius gentium*) і зберігає своє юридичне значення в сучасних правових системах. Спочатку традиція застосовувалась до неманципних речей і до покупців, які не мали римського громадянства. Згодом дія цього способу була поширена на манципні речі, які були предметом відчуження між римськими громадянами. Для передачі права власності за допомогою *traditio* велике значення мала відповідна юридична підстава (*iusta causa possessionis*), за якою відбувалася передача. Такими підставами були договори купівлі-продажу, дарування, міни або інші дії, наприклад відмова від власності. Наявності однієї із таких угод було достатньо для переходу права власності. Гола (безпідставна) передача речі не давала права власності.

У Кодексі Юстиніана традиція повністю витісняє як манципацію, так і уступку права, перетворившись у єдиний спосіб набуття права власності.

До інших способів набуття права власності, які не дістали поширення в Римській державі і використовувалися тільки в окремих випадках, належать: окупація (лат. *occupatio* – захоплення речі), переробка речі (*specificatio*), з'єднання та змішування речей (*accessio*), набувальна давність (*usucapio*).

Під окупацією (*occupatio*) розуміли привласнення та заволодіння майном із наміром утримувати його в себе. Вона поширювалася на всі безгосподарні речі відповідно до принципу, зазначеного в Законах XII таблиць – нічия річ слідує за

першим загарбником. До таких належали речі, які не мали власника (*res nullius*), речі, від яких власник відмовився (*res derelictae* – покинуті речі), речі воєнного противника (*res hostiles*), що підлягали загарбуванню в стародавні часи розвитку Римської держави. Також ті речі, які належали всім (*res omnium communes*), були головним об'єктом для такого захоплення шляхом полювання, риболовства та птахоловства. Тобто римське право не визнавало за власником земельної ділянки виключного права на полювання на ній, що перешкоджало б захопленню іншими особами. Виняток із цього правила становив лише скарб (*thesaurus*), тобто ті речі, які мали велику цінність. Половина скарбу переходила до особи, яка його знайшла, а друга половина – власникові земельної ділянки, на якій було знайдено цей скарб.

Переробка (*specificatio*) як один із способів набуття права власності за часів Юстиніана полягала в тому, що нова річ (*nova species*) належала власнику матеріалу, з якого вона була зроблена, або ж виконавцю цієї роботи, залежно від того, чи можливо було цей виріб, що виник унаслідок переробки, повернути в первісний стан. У разі, якщо виконавець роботи був ще і співвласником матеріалу, виготовлена річ належала йому в будь-якому випадку, але переробник речі (специфікатор) зобов'язаний був відшкодувати власнику вартість переробленого матеріалу.

Злиття (*confusio*) та змішування (*commixtio*) речей. Цей спосіб набуття права власності підтверджував, що факт злиття для рідких речовин (олія, вино тощо) або змішування для твердих речей (зерно, скот тощо), які належали до цього декільком власникам, припиняв первісне право власності й виникала спільна власність двох і більше суб'єктів на все злите (з'єднане) або змішане майно в частках, пропорційних вартості цих речей. Виняток становив тільки випадок змішування чужих монет (*pummi*). Особа, яка змішувала чужі гроші із своїми, визнавалася виключним власником також і в тому разі, якщо вона їх викрала. При цьому особа була зобов'язана відшкодувати потерпілому еквівалентну суму грошей.

Набувальна давність (*usucapio*). Якщо особа не будучи власником володіла річчю впродовж певного часу за наявності відомих умов, то вона набувала права власності. Так, на початку розвитку Римської держави набувальна давність застосовувалася тільки до італійських земель і між римськими громадянами. Як засіб набуття права власності вона використовувалася для рухомих речей (*ceterae res*) – при володінні ними протягом року, а нерухомих речей (земельної ділянки – *fundus*) – упродовж двох років. При цьому відповідно до Законів XII таблиць не вимагалася ні законної підстави володіння річчю, ні добросовісності володільця, за винятком украдених речей. Набуття власності на такі речі було заперечене не тільки Законами XII таблиць, але пізніше і законом Атонія (III ст. до н. е.). Законом Плавтія (70 р. до н. е.) було заборонено застосовувати набувальну давність щодо рухомих та нерухомих речей, які були захоплені силою (*vi possessa*). Таким чином, на час набуття володіння особа мала бути «добросовісною», тобто такою, що не порушує нічийх прав.

У післякласичний період розвитку Римської держави відбулося злиття *usucapio* та *longi temporis praescriptio* (припис давності, аналогічний інституту набувальної давності, який використовувався в провінціях) у єдиний правовий інститут. Така можливість виникла у зв'язку із скасуванням різниці між римськими громадянами (*cives*) і перегринами (*peregrini*) та між італійськими і провінціальними землями. Це було відображено у праві Юстиніана, яке і підбило підсумок розвитку цих двох інститутів. У

Кодексі Юстиніана передбачалися відповідні строки володіння для рухомих та нерухомих речей, а також визначені певні умови для набуття права власності за давністю володіння, а саме: придатність речі (*res habilis*), законність підстави (*titulus*), добра совість (*fides*), володіння (*possessio*), строк (*tempus*).

Під придатністю речі (*res habilis*) розуміли, що відповідна річ була здатна для набуття права власності за давністю володіння. Таким чином, із речей виключалися всі ті, які були викрадені або насильно утримувались володільцем, або ж які були вилучені із майнового обігу.

Під законністю підстави (*titulus*) володіння слід розуміти такі підстави набуття речі, які вказували на виникнення права власності, незалежно від того, що ці підстави могли бути і дефектними відповідно до деяких причин. Під доброю совістю слід розуміти добросовісність володільця, який, набуваючи річ, не знав про те, що вона на момент передачі не належала відчужувачу. Під володінням (*possessio*) розуміли матеріальне утримання і забезпечення речі, яке супроводжувалося наміром зберегти річ за собою. Це також було пов'язано із безперервністю володіння майном. Під строком (*tempus*) розуміли тривалість безперервного володіння річчю: три роки – для рухомого майна, десять років – для нерухомих речей відповідно для осіб, які проживали в одній провінції, і 20 років – для тих, які проживали в різних провінціях. Крім того, Кодекс Юстиніана закріпив так звану екстраординарну набувальну давність тривалістю 30 років. Сплив цього строку породжував право власності і за відсутності правомірної підстави (*iustus titulus*), а інколи і стосовно недобросовісного володільця.

Також у римському праві діяв інститут правонаступництва у давності володіння (*successio possessionis*), відповідно до якого спадкоємець мав право об'єднати строк свого володіння річчю з періодом володіння річчю особою, яка була спадкодавцем.

Обмеження права власності належать до суб'єктивних прав власника і не впливають на сутність самого правового інституту. Обмеження існували ще у давні часи і стосувалися здебільшого земельної власності. Окремі правомочності власника могли бути обмежені або за законом, або ж з волі самого власника. Обмеження, встановлені законом, хоча і зменшують необмежену владу окремого власника щодо його майна, але кінцевою метою цього є вдосконалення відносин власності в цілому. Встановлювались вони в інтересах усіх власників. Так, зокрема, звичаєве право і закон, а в подальшому і преторське право звузили вільне здійснення права власності з міркувань «загального блага», тобто держави, а також в інтересах окремих приватних осіб, переважно сусідів.

За змістом обмеження містять зобов'язання по утриманню від певних дій (*in non faciendo*) – негативні обмеження, або зобов'язання терпіти дії інших осіб (*in patiendo*) – позитивні обмеження. Позитивні зобов'язання (*in patiendo*) особи, що є власником (*propter rem*), римському праву невідомі. Публічна влада може примусити власника до позитивних дій тільки за межами цивільного права.

На безпосередню залежність власника від інших членів суспільства вказують права по сусідству (*iura vicinitatis*). До сфери інтересів власника входили не лише місце розташування об'єктів його власності, близьке розташування від економічних і культурних центрів, але і властивості природного середовища, наявність джерел, зелених масивів, чисте повітря тощо. Якщо небажані для власника зміни в його проживанні та господарюванні відбуваються з природних причин, то власнику нема на кого скаржитись. Але якщо шкода завдана внаслідок діяльності сусідів, тоді потрібно

було вирішувати питання про врегулювання відносин, які стосувалися матеріальних інтересів власників-сусідів. Так, наприклад, якщо дощова вода збігає з верхньої ділянки землі на нижню, тоді власник нижньої ділянки стає беззахисним. Якщо власник ділянки навмисно відводить таку воду на ділянку сусіда, тоді він буде притягнутий до відповідальності за позовом про затримання дощової води (*actio aquae pluviae arcendae*) та завдання шкоди.

Дуже схожим правилом був підпорядкований захист від будь-якої іншої небажаної діяльності сусіда: проникнення запахів, диму, звуків, світла, камнепадів тощо – шляхом подання негаторного позову (*actio negatoria*). Так, якщо господарська діяльність чинила матеріальний вплив на сусідній маєток, власник міг наполягати на її припиненні. Але, в свою чергу, власник був зобов'язаний терпіти небажаний ефект від діяльності сусіда, що був необхідним саме для його існування (наприклад, якщо джерелом диму була опалювальна система, що діяла взимку).

Якщо власник виконував на своїй ділянці роботи, які могли спричинити пошкодження на ділянці сусіда, можна було протестувати за допомогою позову про заперечення нових робіт (*operis novi nuntiatio*). У цьому разі, щоб продовжувати роботи, сусід був зобов'язаний надати гарантії про те, що за необхідності він відшкодує можливу шкоду. Якщо ж роботи супроводжувались уторгненням на чужу земельну ділянку (*facere in alieno*), власник також міг протестувати проти цього за допомогою відповідного інтердикту, який зобов'язував порушника ліквідувати все збудоване на земельній ділянці (*interdictum resitutorium*).

Отже, лише та діяльність могла бути заперечена або обмежена без шкоди для волі власника, яка сама обмежувала волю інших власників, безпосередньо стосуючись об'єктів їх виключної влади, тобто об'єктів права власності.

Найпоширенішими підставами припинення права власності на майно є відповідні похідні підстави його набуття, але тільки навпаки, коли відчужувач майна на підставі відповідного юридичного факту втрачав право на майно (купівля-продаж, дарування, міна, надання приданого тощо). У цих випадках римляни констатували припинення права власності, а саме – перехід цього права до іншої особи. Перехід був можливий лише за наявності суворого дотримання принципу *nemo plus juris* (ніхто не може передати іншому більше прав, ніж має сам. Тобто право власності до нового власника переходило із тими самими обмеженнями, що мав і попередній власник (наприклад, право застави, земельні сервітути тощо).

Окрім цього право власності на майно може припинитись і за інших підстав, що стосуються об'єкта або суб'єкта права власності. Так, найбільш природним способом припинення права власності римські юристи вважали повне знищення речі. У цьому разі йдеться про фізичне знищення об'єкта власності або про виникнення юридичної непридатності стосовно того, що неможливо створити об'єкт власності (наприклад, раба відпустили на волю).

Суб'єктивною підставою для припинення права власності була дерелікція (*derelictio*), яка мала місце в разі, якщо власник відмовлявся від права на відповідну річ. Але в результаті *derelictio* річ фізично не знищувалась, а ставала такою, що нікому не належала, тобто кинutoю (*res derelicta*). Отже, така річ могла стати об'єктом окупації і перейти у власність до іншої особи.

Способи захисту права власності в римському праві змінювалися згідно з тими видами власності, що виникли впродовж розвитку Римської держави і були дуже різноманітними за своїми джерелами регулювання. Найбільш типовими способами захисту права власності були віндикаційний (*res vindicatio*), негаторний (*actio negatoria*) та прогібіторний (*actio prohibitoria*) позови, які спершу застосовувалися тільки для захисту квіритської власності.

Віндикаційний позов (*res vindicatio*) мав місце тоді, коли одна особа заявляла, що є власником майна, яке перебуває в незаконному володінні іншої особи, і на цій підставі вимагала повернення майна. Віндикаційний позов захищав власника від найбільш бруталного порушення його права, а саме, від дій іншої особи, яка незаконно утримувала його річ (майно). Позивач мав довести ті обставини, які підтверджували б його право власності на спірну річ (майно). Якщо ж доказати право власності не вдавалося, тоді позов відхилявся. При доведенні права власності на річ позов у легісакційному процесі підлягав задоволенню. У формулярному процесі праву власності позивача можна було протиставити правомірну підставу володіння (*iusta causa possidentis*), наприклад узуфрукт, оренду, заставу і т. ін. У таких ситуаціях віндикаційний позов задовольнити було неможливо. Але якщо особа, яка отримала майно з волі власника на підставі будь-якого цивільного договору, згодом відмовилася його повернути, вона ставала неправомірним володільцем і відповідала за віндикаційним позовом. При розгляді позову в умовах формулярного процесу розрізняли добросовісних і недобросовісних володільців. Загалом і в тих і в інших набувачів володіння мали місце юридичні недоліки, а *res vindicatio* було спрямоване на те, щоб повернути не тільки річ власнику, але і всі пов'язані з нею вигоди. Добросовісний володільець зобов'язаний був повернути разом із річчю ті плоди, які він отримав з моменту пред'явлення до нього віндикаційного позову. Недобросовісний володільець повертав усі плоди та вигоди, які річ принесла йому впродовж всього часу недобросовісного володіння. Таким чином, віндикаційний позов захищав право власності й відповідно до римського права майно поверталось власнику в будь-якому випадку, незалежно від того, добросовісним чи недобросовісним був набувач майна. Застосовувалась так звана необмежена віндикація.

Негаторний позов (*actio negatoria*) мав місце в тому разі, коли належне власнику право не піддавалось сумніву, але інші особи зазіхали на те, щоб користуватись цією власністю, начебто маючи яке-небудь право на чужу річ (*ius in re aliena*) (сервітут, узуфрукт). Порушення права власності могли мати подвійний характер: позитивний або негативний, з огляду на те, чи здійснює третя особа всупереч волі власника прямо вплив на річ або ж вона заважає вільно користуватися річчю. У такому разі виникали підстави для заяви не віндикаційного, а негаторного позову (лат. *negare* – заперечувати). Цей позов належав тільки володіючому власнику і був спрямований проти будь-яких серйозних і реальних зазіхань від будь-кого на його власність у вигляді привласнення права сервітутного або схожого користування (проходу чи проїзду через його земельну ділянку, прибудови до його стіни споруд). Власник заперечував наявність у відповідача такого права. Суддя завжди запрошував відповідача згідно з позовом надати гарантії про недопущення подальших дій, що турбують власника (*cautio de amplius non turbando*), тобто взяти на себе зобов'язання уникати в майбутньому дій, які спричинять перешкоди для власника. Задоволення позову означало не що інше, як

судову констатацію того факту, що майно, яке перебуває у власника-позивача, вільне від тих правових обтяжень на користь третіх осіб, на які вони претендують.

Прогібіторний позов (*actio prohibitoria*) – позов про заборону (лат. *prohibere* – забороняти), застосовувався в разі, якщо треті особи, які не зазіхали на чуже майно ні в цілому, ні в рамках обмеженого права, проте своєю поведінкою заважали власнику нормально користуватися майном.

До різновидів прогібіторних позовів, які були ще відомі із Законів XII таблиць, слід віднести позови по захисту нерухомої власності (майна) у відносинах сусідства.

про удосконалення межі земельних ділянок, які межують одна з одною (<i>actio finium regundorum</i>)
про затримання дощової води (<i>actio aquae pluviae arcendae</i>)
про збір плодів (<i>interdictum de glande legenda</i>)
гарантія на випадок загрозованої шкоди (<i>cautio damni infecti</i>), у разі якщо одна із двох розташованих по сусідству будівель унаслідок природних або залежних від людини причин виявлялась у загрозованому стані
про обрізування дерев (<i>interdictum de arboribus caedendis</i>), коли претор давав

Схема 17.4. Прогібіторні позови

Суд зобов'язував порушника в таких випадках усунути наслідки вчинених дій і не здійснювати такі дії в майбутньому.

6. Право користування (права на чужі речі). Його різновиди

Поряд із правом власності (*proprietas*), найбільш повним правом на річ з точки зору широти правових можливостей власника виникли обмежені права на чужі речі (*iure in re aliena*). Як і право власності, права на чужі речі забезпечували нагальні потреби управомоченої особи шляхом надання їй можливості безпосереднього панування над майном, що їй не належало, у межах, визначених договором із власником, заповітом, законом або з інших підстав.

В уявленнях давньоримських юристів, зміст права власності визначав комплекс правомочностей по володінню, користуванню та розпорядженню речами. На відміну від цього, зміст прав на чужі речі розглядався з точки зору можливості здійснення як вказаної «тріади» правомочностей у сукупності, так і окремих із них.

Права на чужі речі (*iure in re aliena*) виникали шляхом установлення обмежених речових правомочностей на належне іншій особі майно у випадках, якщо суб'єкт римського приватного права не міг у повному обсязі задовольнити свої інтереси лише за рахунок панування над належними йому речами. У цьому разі в нього виникала необхідність задовольнити ці потреби шляхом набуття на визначених законом підставах і подальшого здійснення певних обмежених прав на чуже майно. Слід враховувати, що встановлення права обмеженого користування чужим майном мало місце за умов: 1) здійснення цього права було необхідним для управомоченої особи; 2) встановлення цього права не суперечило закону; 3) встановленням цього права не порушувалися права та законні інтереси власника речі або інших осіб. Саме тому нездійснення наданого права на чужу річ протягом певного строку, його суперечність вимогам закону

або порушення інтересів інших осіб у процесі його реалізації мали в кінцевому підсумку втрату цього права.

Особливості прав на чужі речі обумовлювалися таким. По-перше, зміст обмежених речових прав на чуже майно становили правомочності, які мали речовий характер і стосувалися безпосередньо речей (*res*). Тому носій прав на чужі речі здійснював щодо них належні йому правомочності, незалежно від усіх інших осіб, включаючи власника. По-друге, як і право власності, права на чужі речі становили зміст абсолютних правовідносин. Останніми римські юристи визнавали відносини, в яких набувачеві прав на чужі речі протистояли зобов'язані особи, коло яких є необмеженим. Обов'язок усіх цих осіб, включаючи самого власника майна, мав пасивний характер і полягав в утриманні від дій, які могли б перешкодити суб'єкту права на чужу річ здійснювати належні йому правомочності. По-третє, відповідне право на чужі речі характеризувалося обмеженістю за змістом, а тому і обсяг правомочностей, які мала управомочена особа, порівняно з правом власності завжди був значно вужчий і визначався або власником майна, або положеннями закону. По-четверте, права на чужі речі мали похідний щодо права власності характер. Вони встановлювалися лише стосовно речей, які вже перебували у власності інших осіб.

Задоволення інтересів управомоченої особи у сфері реалізації правомочностей по володінню і користуванню чужим майном потенційно могло здійснюватися кількома шляхами. Зокрема, за рахунок встановлення відносних, зобов'язальних відносин, що виникали між власником і набувачем прав на чуже майно на підставі відповідного договору про передачу майна в користування. Крім того, право на чуже майно могло набуватися та здійснюватися особою в межах абсолютних, речових відносин. Установлення прав на чужі речі в межах останніх мало певні переваги порівняно з їх виникненням на підставі договору, предметом якого було право користування майном, належним іншій особі. Установлення прав на чужі речі в межах абсолютних відносин характеризувалося більшою стабільністю і, як правило, не обмежувалось у часі. У Стародавньому Римі не заперечувалося право власника речі на одностороннє розірвання договору у випадках невиконання або неналежного виконання його умов правокористувачем. Це могло створювати небажані перепони на шляху безперешкодного здійснення прав та законних інтересів особи, що користувалась чужою річчю на договірних засадах. У випадку порушення прав та законних інтересів осіб, які за договором здійснювали право володіння та користування чужим майном, їх захист забезпечувався лише позовами зобов'язального характеру (*actio in personam*), а можливість застосування речово-правових (*actio in rem*) виключалась. Таким чином, повною і належною мірою забезпечити реалізацію прав на чужі речі могло їх виникнення і здійснення в межах змісту речових, а не зобов'язальних відносин.

Окремі види прав на чужі речі виникали з підстав, установлених законом. Ці права полягали в безпосередньому пануванні над річчю і були необмеженими в часі (за винятком застави та деяких інших їх видів). При порушенні прав та законних інтересів суб'єктів прав на чужі речі їх поновлення забезпечувалося речово-правовими засобами захисту. Останній мав абсолютний характер і визначався формулою «захист проти всіх і кожного», оскільки поширювався на необмежене коло осіб, включаючи навіть самого власника майна.

Основні види речових прав на чуже майно сформувались у римському приватному праві й термінологічно визначили окремі положення сучасного цивільного права. Зокрема, володіння, сервітут, емфітевзис, суперфіцій закріплені в положеннях актів сучасного цивільного законодавства України (розділ 2 Книги 3 ЦК України) і за своїм основним призначенням та суттю докорінних змін не зазнали.

Сервітут (лат. *servitutis* – підлеглисть) – це право обмеженого користування чужою річчю, яке встановлювалося або для створення певних вигод при експлуатації окремої земельної ділянки, або на користь певної особи.

Положення щодо сервітутів були найбільш поширеними в давньому римському приватному праві. Сервітутні права первісно виникли із земельних правовідносин. Наявність деяких корисних властивостей і характеристик одних земельних ділянок, обумовлених їх географічним розташуванням (близькість водоймища, наявність пасовища, криниці, можливість прямого виходу на шлях загального призначення тощо), і неможливість (у разі потреби) їх використання власником сусідньої ділянки обумовили необхідність у конструюванні сервітутних прав. З точки зору співвідношення сервітутних прав із правами власника земельної ділянки вони мали характер певних обмежень прав власника, однак не настільки суттєвих, щоб набути значення правопорушення. Сервітути дозволяли враховувати не тільки інтереси власника, але і потреби інших осіб, а також суспільства в цілому.

Виходячи із загального призначення права на чужі речі, сервітутні права означали одночасну підпорядкованість однієї речі кільком особам – її власнику та іншому уповноваженому суб'єкту. Останній набував права здобувати і вилучати корисні властивості речі, обумовлені її господарським призначенням у цивільному обороті, що певним чином обмежувало правові можливості щодо речі її власника. Уповноважена особа могла набути сервітутного права в разі виникнення в неї необхідності у задоволенні власних потреб за рахунок здійснення обмеженого вилучення корисних властивостей, притаманних речам, які належать іншим особам.

Відомі в римському приватному праві сервітути можна класифікувати таким чином. За підставами їх виникнення — законні, договірні, заповідальні й преторські. Підставою для їх виникнення були відповідно закон (*lex*), договір (*contractus*), заповіт (*testamentum*), преторське рішення. Залежно від суб'єкта, на користь якого може встановлюватися сервітут, вони поділялися на земельні (*servitutes praediorum*) і особисті (*servitutes personarum*). Земельний сервітут належав особі, як власнику так званої панівної земельної ділянки, тобто тієї ділянки, в інтересах використання якої встановлений сервітут. Земельний сервітут належав не особі, а ділянці. Отже, у разі зміни власника земельної ділянки, на користь якої встановлено сервітут, останній переходив до нового власника разом із правом власності на земельну ділянку. Особистий сервітут встановлювався на користь конкретно визначеної особи.

Установлення сервітуту могло відбуватися, перш за все, на підставі договору або заповідального розпорядження (легату). Крім того, до середини I ст. до н. е. сервітути могли набуватися за давністю (*usucapio*).

Сервітутні права могли припинятись у таких випадках. По-перше, на підставі поєднання в одній особі власника, обтяженого сервітутом майна, і особи, в інтересах якої він був установлений. По-друге, у разі відмови від сервітуту уповноваженої особи. По-третє, у разі закінчення строку, на який він був установлений, або припинення

обстави- ни, яка була підставою для виникнення сервітуту. По-четверте, за умови невикористання сервітутного права протягом певного строку.

По-п'яте, у разі смерті особи, на користь якої було встановлено особистий сервітут. Існували й інші підстави припинення сервітутних прав.

Земельні сервітути (*servitutes praediorum*). Предметом земельного сервітуту могли бути земельні ділянки, інші природні ресурси, наприклад природні або штучні водоймища, інше нерухоме майно, зокрема будівлі й споруди. Земельні сервітутні права встановлювалися з метою обтяжень земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна. Вони, як правило, характеризувалися неможливістю задоволення суб'єктом сервітутного права своїх потреб іншим способом, не залежали від його особистості та могли передаватися його правонаступникам.

У свою чергу, земельні сервітути, з огляду на їх призначення, також підлягають внутрішній класифікації. Залежно від статусу населеного пункту, в межах якого встановлювався земельний сервітут, вони поділялися на міські (*servitutes praediorum urbanorum*) та сільські (*servitutes praediorum rusticorum*). Ураховуючи факт установа сервітуту стосовно суходолу або відповідного закритого водоймища, земельні сервітути могли бути суходільними або водними. До суходільних сервітутів належали: право проходу або проїзду возом чужою ділянкою, право гнати худобу через чужу ділянку тощо. Водні сервітути полягали у праві на забір води, водопій худоби, здійснення переправи через водний об'єкт, у інших узгоджених із власником правомірних діях.

Особистий сервітут (*servitutis personarum*) мав персоналізований характер, тобто, як правило, набувався і здійснювався лише певною особою і припинявся з її смертю або з інших визначених законом підстав. Винятком із загального правила непередаваності особистих сервітутів можна вважати особистий сервітут, що встановлювався на підставі договору між особою, яка претендувала на його встановлення, та власником (володільцем) речі. У цьому разі сервітутне право могло переходити до спадкоємців його набувача. Такий договір, як правило, містив положення щодо умов встановлення і подальшого здійснення сервітуту і міг бути як оплатним, так і безоплатним.

З урахуванням широти потреб, що задовольнялися шляхом встановлення сервітуту, вони могли бути публічними і приватними. Приватні сервітути встановлювалися на користь обмеженого кола осіб, які набували статусу правоволодільців. Приватний сервітут враховував особисті інтереси його набувача (набувачів) і встановлювався на користь однієї чи кількох, але завжди персонально визначених осіб. Прикладом приватного сервітуту, що виникав на підставі заповіту, є право користування нерухомим майном, яке входить до складу спадщини, відказоотримувачем. Цей сервітут визнавався приватним, оскільки право користування житлом або іншим нерухомим майном визнавалося таким, що не відчужується, не передається і не переходить до спадкоємців відказоотримувача. Публічні сервітути забезпечували права та інтереси невизначеного кола осіб, як правило, були необмеженими в часі й поширювалися на правонаступників власника майна, стосовно якого вони встановлювалися.

Найбільш поширеним видом особистих сервітутів у Стародавньому Римі був узуфрукт (*ususfructus*), тобто право користування чужою неспожив-ною річчю з правом отримання плодів, які вона здатна приносити.

Вважається, що це право виникало з практики сімейного життя і спочатку мало забезпечити аліментами вдову, яка не перейшла під владу чоловіка; спадкодавець створював для неї можливість довічного користування плодами певної речі з тим, однак, щоб власність на цю річ залишилася у членів його сім'ї.

Отже, за узуфруктом вигодонабувачеві (узуфруктуарію) надавалося право безоплатно і в більшості випадків довічно користуватися чужою річчю та її плодами. Узуфруктуарій був зобов'язаний користуватися майном добросовісно, не міг змінювати річ за жодних обставин, навіть з метою її поліпшення, та мав повернути власникові належну йому річ у неушкодженому стані. Таким чином, предметом узуфрукту могли бути лише неспоживні (*res non consumptibiles*) речі, оскільки лише їх можна було повернути неушкодженими (*salva rerum substantia*). Заборонялося здійснювати будь-які якісні зміни речі, що була предметом узуфрукту. Без згоди власника навіть поліпшення її споживчих якостей вважалося порушенням і могло мати наслідком відповідальність узуфруктуарія. З моменту появи узуфрукту споживні речі за загальним правилом не могли бути його предметом, адже при використанні за призначенням їх матеріальна субстанція втрачала первісний вигляд. Однак згодом потреби цивільного обороту викликали необхідність встановлення узуфрукту на певні сукупності речей, у складі яких були як споживні, так і неспоживні речі. У таких випадках розрізнялися узуфрукт у власному значенні (предмет – неспоживні речі) і квазіузуфрукт (*quasiususfructus*), якщо узуфруктуарію в користування передавалися споживні речі.

Узуфрукт міг встановлюватися договором. Власник мав право на оплатних або безоплатних договірних засадах передати узуфруктуарію неспоживні речі, здатні приносити плоди (приплід тварин або грошові доходи). Узуфруктуарій, у свою чергу, мав право передати предмет узуфрукту іншій особі в тимчасове користування на підставі договору. Узуфрукт міг ґрунтуватися і на спадкових відносинах. Наприклад, за заповітом заповідач міг передати право власності на земельну ділянку, яка використовувалась для сільськогосподарського виробництва (наприклад, під фруктовий садок), комусь із своїх нащадків, встановивши довічний узуфрукт на відповідну його частину на користь іншої особи. Дія договору узуфрукту припинялася зі смертю узуфруктуарія, що призводило до відновлення у повному обсязі права власності спадкоємця на майно – предмет узуфрукту.

Узус (*usus*) відрізнявся від узуфрукту відсутністю права вилучення плодів, що була здатна приносити річ. Вигодонабувач (узусуарій) набував лише права користування чужими речами без права вилучення їх плодів. Разом із тим узусуарій мав право обмеженого користування такими плодами лише для задоволення особистих потреб або найнеобхідніших потреб членів своєї сім'ї. Персональний характер узусу полягав в обов'язковості його встановлення на користь чітко визначеної особи, зі смертю якої він припинявся. Узусуарій не мав права відчужувати надане лише йому особисто право користування відповідною річчю, а також передавати її на будь-яких засадах третім особам. За власником речі завжди зберігалось право користування річчю, що була предметом узусу, а також вилучення її плодів.

По суті узус – це було не користування, а лише володіння. Однак римське право вважало цей сервітут правом користування, оскільки узусуарій міг користуватися плодами речі для особистих потреб, проте не мав права одержувати від неї доходи.

Право користування чужим житлом (для проживання) (*habitatio*) полягало у праві особи безоплатно і, як правило, довічно використовувати чуже житло для особистого проживання і розміщення своєї сім'ї. Найчастіше право користування чужим житлом встановлювалося за заповітом і набувало характеру легата (*legatum*). Вигодонабувач (легатарій) мав право вселити іншу особу лише за умови встановлення такого права в легаті. Зміст останнього визначав у необхідних випадках також право легатарія здавати це житло в піднайом, залишаючи собі отримані кошти.

Право користування чужою робочою силою (рабами) або тваринами (худобою) (*operae servorum vel animalium*) було безоплатним і довічним. Предметом цього права була праця рабів або можливість використання худоби згідно з її призначенням (для видобутку води, перевезення вантажів тощо). Предметом цього права могло бути не лише використання худоби для господарських потреб, а й утримання декоративних порід домашніх тварин. Це право припинялось, як правило, зі смертю вигодонабувача.

Концентрація землі у володінні порівняно небагатьох землевласників обумовила у Давньому Римі потребу в запровадженні інституту використання землі для сільськогосподарських потреб особами, які не були її власниками.

Емфітевзис (лат. *emphyteusis* – насадження) – це довгострокове відчужуване та успадковане право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб за наявності в особи потреби і можливості такого використання. Емфітевзис полягав у наданні користувачеві (емфітевту) власником земельної ділянки строкового права землекористування за умови використання землі для сільськогосподарського виробництва. Це право землекористування могло відчужуватися емфітевтом і переходити в порядку спадкування.

Підставою встановлення емфітевзису найчастіше був договір між власником земельної ділянки і особою, яка виявила бажання використовувати її з метою сільськогосподарського виробництва. Строк та інші умови дії договору про емфітевзис визначалися за домовленістю сторін. Виходячи із характеру використання земельної ділянки (сільськогосподарське виробництво), договір зазвичай мав довгостроковий характер. Якщо договір про емфітевзис укладався без визначення строку його дії, кожна із сторін могла відмовитися від виконання його умов, завчасно попередивши про це іншу сторону. За загальним правилом, договір про емфітевзис був відплатним, а оплата могла здійснюватися в натуральній чи грошовій формі.

Емфітевзис міг виникати і на підставі заповідального розпорядження власника земельної ділянки. Останній не мав перешкоджати в законному здійсненні емфітевтом належних йому прав. Емфітевт повинен був використовувати земельну ділянку для сільськогосподарських потреб у повному обсязі. Крім цього, він зобов'язувався враховувати її призначення, тобто використовувати земельну ділянку лише для сільськогосподарського виробництва, задля здійснення якого вона і надавалася. Зокрема, емфітевт не мав права здійснювати на ній забудову або використовувати її для інших (не сільськогосподарських) потреб. При цьому емфітевт міг використовувати для особистих потреб загальнопоширені корисні копалини (вода, глина, пісок), якщо інше не було визначено положеннями договору між ним і землевласником. За погодженням із власником земельної ділянки емфітевт міг використовувати закриті водоймища, розташовані в межах наданої йому в користування земельної ділянки, робити на них запруды, проводити осушувальні і зрошувальні роботи тощо. Крім цього, емфітевт міг

передати належне йому право користування в спадщину або скористатися можливістю його відчуження (не права власності на ділянку, а саме права користування нею), якщо інше не було встановлено за домовленістю сторін.

Землекористування, як правило, здійснювалося на оплатних засадах. Емфітевт повинен був своєчасно і відповідно до визначених договором умов вносити плату за користування земельною ділянкою. Періодичність внесення емфітевтом плати за користування земельною ділянкою могла встановлюватися як щорічно, так і в коротші строки, визначені за домовленістю сторін. Розмір такої плати, її форма (грошова чи натуральна), умови, порядок та строки її виплати встановлювалися договором. У випадках, визначених договором, емфітевт мав нести інші відповідні виплати (наприклад, податкові). Він був зобов'язаний ефективно використовувати земельну ділянку для сільськогосподарського виробництва і утримуватися від дій, які могли б спричинити погіршення її природних властивостей (наприклад, призвести до ерозії або іншого погіршення стану земель). Крім того, емфітевт зобов'язувався не допускати порушення прав та законних інтересів власників і володільців сусідніх земельних ділянок, не перешкоджати здійсненню ними належних їм сервітутних прав. При невиконанні цієї вимоги на емфітевта покладалася відповідальність.

Право на користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб відповідно до положень римського приватного права було відчужуваним. У разі відчуження емфітевзису власнику надавалося переважне серед інших осіб право на його придбання за оголошеною ціною та на інших рівних умовах. Про намір продати право користування чужою земельною ділянкою емфітевт був зобов'язаний повідомити її власника. Якщо протягом визначеного строку власник не виявляв бажання набути права користування земельною ділянкою, емфітевт мав право продати його будь-якій іншій особі. У випадках оплатної передачі емфітевзису третій особі власник земельної ділянки мав право на отримання двох відсотків від ціни його відчуження. Відносини, що виникали на підставі емфітевзису, мали абсолютний характер. Отже, і емфітевту надавався абсолютний захист його прав не лише стосовно третіх осіб, а й самого власника земельної ділянки. Емфітевзис припинявся у зв'язку з його продажем, даруванням, відчуженням в інший спосіб, а також у разі смерті емфітевта (за неможливості правонаступництва). Власник земельної ділянки міг передати її іншим особам не тільки для сільськогосподарського виробництва, а і для використання під забудову в межах відповідного населеного пункту.

Суперфіцій (лат. *superficies* – наземна частина будівлі, те, що міцно пов'язане із землею) – це право землекористувача (суперфіціарія) використовувати чужу земельну ділянку для спорудження житлових та інших будівель. Його поява як окремого виду прав на чужі речі була наслідком врахування положеннями римського приватного права фізичних властивостей споруд і будівель, а також їх фізичного зв'язку із землею. Неможливість існування відповідних будівель (споруд) відокремлено від земельної ділянки, на якій вони розташовані, а також відносно довгостроковий характер використання вказаних об'єктів нерухомості за призначенням визначили довготривалість відносин, у межах яких землекористувач мав право на здійснення суперфіцію. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови могло мати безстроковий характер або обмежувалося певним терміном. В останньому випадку строк його здійснення підлягав установленню в договорі або заповіті.

Суб'єктами відносин із надання права землекористування для забудови могли бути власник земельної ділянки та будь-яка фізична особа, яка мала право здійснення будівництва відповідних споруд (суперфіціарій). Джерела римського приватного права не містять відомостей щодо жорсткого нормативного визначення можливого місцезнаходження земельної ділянки, яка підлягала передачі для забудови, але, враховуючи призначення вказаних споруд і будівель, є очевидним, що вона мала бути розташована в межах відповідних населених пунктів.

Підставами для виникнення суперфіцію могли бути договір або заповіт. При встановленні суперфіцію на підставі договору сторони мали право самостійно визначати його предмет та інші умови, керуючись загальними засадами договірного права. При виникненні суперфіцію на підставі заповіту основні права та обов'язки власника і землекористувача визначалися відповідно до вираженої належним чином останньої волі заповідача. Однак це не виключало можливості подальшої корекції умов надання земельної ділянки під забудову шляхом домовленості між спадкоємцем, який успадкував земельну ділянку і став її власником, і землекористувачем.

Власник земельної ділянки міг за домовленістю із суперфіціарієм отримувати відповідну частку від доходів останнього, набутих ним у результаті здійснення експлуатації певних об'єктів (наприклад, швейної майстерні), розташованих на переданій земельній ділянці. За умови переходу права власності на передану під забудову земельну ділянку до іншої особи обсяг наданих суперфіціарію прав на неї, за загальним правилом, залишався незмінним. Утім це не перешкоджало новому власнику і землекористувачу в будь-який момент вносити відповідні зміни в договір, положення якого встановлювали вказане право землекористування для забудови в межах населеного пункту.

Обов'язки суперфіціарія полягали у використанні земельної ділянки відповідно до її цільового призначення, внесенні плати за користування земельною ділянкою, а також інших обов'язкових платежів, встановлених законом (наприклад, земельного податку). У його обов'язки входило також забезпечення будівництва і утримання будівель і споруд на чужій земельній ділянці після його завершення. Із закінченням строку землекористування він був зобов'язаний повернути земельну ділянку власнику в належному стані, здійснивши за власний рахунок знесення споруди (будівлі). За загальним правилом, право власності на об'єкт нерухомості було безстроковим, утім це не означало неможливості його припинення в майбутньому у зв'язку із знесенням будівлі або споруди. Суперфіціарію належало також право відчужувати і заповідати право використання земельної ділянки, що була передана йому під забудову в межах певного населеного пункту.

Ураховуючи відчужуваність права користування чужою земельною ділянкою для забудови, у договорі визначався і обсяг правомочностей нового власника. Особа, до якої переходило право власності на будівлі (споруди), набувала права користування чужою земельною ділянкою на тих самих умовах, що й попередній їх власник.

Право користування чужою земельною ділянкою для забудови припинялося в разі поєднання в одній особі власника земельної ділянки і суперфіціарія. Така ситуація виникала, наприклад, у спадкових відносинах. Аналогічні наслідки наставали із закінченням строку права землекористування для забудови, відмови землекористувача від права користування земельною ділянкою, а також у разі невикористання земельної

ділянки для забудови протягом певного строку (3-х років). В останньому випадку спрацьовувала цілком логічна презумпція, що це право втратило для суперфіціарія актуальність.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає суть та призначення речового права?
2. Яка відмінність між релігійними та святими речами?
3. Чому про речові права говорять, що вони мають абсолютний характер?
4. Яке призначення мають манципні речі? Наведіть приклади
5. Яке практичне значення має поділ володіння на законне добросовісне та незаконне недобросовісне?
6. У чому полягає суть понять «набуття права власності» та «припинення права власності»?
7. Що таке віндикація?
8. Яка різниця між первісними та похідними способами набуття права власності?
9. Які Ви знаєте земельні сервітути?
10. Яка відмінність між узусом та узуфруктом?

ТЕМА 18.

Зобов'язальне право. Вчення про договір

1. **Поняття зобов'язання та його в суспільстві. Зміст зобов'язання.**
 2. **Сторони в зобов'язанні.**
 3. **Види зобов'язань.**
 4. **Підстави виникнення та особливості виконання зобов'язань.**
 5. **Забезпечення виконання зобов'язання.**
 6. **Припинення зобов'язань.**
 7. **Поняття і види давньоримських договорів.**
 8. **Різновиди контрактів.**
 9. **Зобов'язання з деліктів.**
-

1. Поняття зобов'язання та його в суспільстві. Зміст зобов'язання

Наприкінці III ст. до н. е. у джерелах римського права з'явився термін *obligatio*, яким позначалося зобов'язання. Зазначалося, що зобов'язання (*obligatio*) являє собою правові кайдани, які примушують нас щось виконати згідно із законом нашої держави. Римські юристи робили акцент на визначенні таких рис зобов'язання, як скутість та зв'язаність. Іншими словами, якщо висловлюватися образно, то до виникнення зобов'язання особа була вільна, не обмежена у своїй поведінці. Вступивши ж у зобов'язання, вона, начебто надівала на себе кайдани, що обмежували її можливість діяти вільно та змушували відчувати чужу владу над собою.

У найдавніші часи слова «кайдани» і «зв'язаність» щодо зобов'язання розумілися буквально. За Законами XII таблиць на особу, яка не виконала зобов'язання, надівалися колодки чи кайдани вагою не менше 15 фунтів. Боржник, який своєчасно не сплатив борг, міг також бути захоплений кредитором, а потім проданий у рабство або вбитий. З часом кайдани із фізичних перетворилися на юридичні: зв'язаність почала виражатися в майновій відповідальності боржника за зобов'язанням. Поняття «зобов'язання» набуло більш чіткого визначення та практично в незміненому вигляді застосовується в сучасному цивільному праві.

Зобов'язання – правове відношення, за яким одна сторона (кредитор) має право вимагати від іншої сторони (боржника) вчинити певну дію або втримуватися від дії.

Визначаючи основні характерні ознаки зобов'язання в приватному праві, його порівнюють, наприклад, із обов'язками сина перед батьком або громадянина перед державою. На відміну від останніх, відносинам між суб'єктами зобов'язання не притаманні такі ознаки, як підпорядкованість та субординація. Як суб'єкти приватноправових відносин вони є рівними у праві, партнерстві та в судовому захисті.

Дослідники римського права вважають, що в ньому не розмежовувалися права на речі (речові права) та зобов'язальні права. Як уже зазначалося, римське право являло собою систему позовів, тому саме позови поділялися на дві основні групи: речові (*actio in rem*) та особисті (*in personam*). Речовий позов надавався для захисту таких прав, які

могли бути порушені будь-якою наперед не визначеною особою. Особистий позов по суті був позовом із зобов'язання, тому що захищав право від порушення конкретним суб'єктом, з яким позивач перебував у особистих відносинах. Отже, незважаючи на те, що в джерелах римського права не міститься прямого розмежування прав на речові та зобов'язальні, можна вважати, що такий розподіл майнових прав все ж таки існував у римському праві.

Основна відмінність речового та зобов'язального права полягає в їх об'єкті. Так, об'єкт речового права – завжди річ, зобов'язального права – дії, право вимоги здійснювати певні дії.

Речове право, і перш за все право власності, визначається як панування особи над річчю (*plena in re potestas*). Власник або носій іншого речового права задовольняє свої потреби, безпосередньо впливаючи на річ. Характерною особливістю прав, які виникають із зобов'язань, є той факт, що їх носій не в змозі задовольнити свій інтерес власними силами, а лише через дії іншого суб'єкта – саме того, хто виявляється щодо нього зобов'язаним.

Речове право, як правило, не обмежується часом його існування, а тому може бути довічним, передаватися в порядку спадкування та припиняється зазвичай за волею носія цього права. Право, що виникає із зобов'язання, як і саме зобов'язання, завжди має тимчасовий характер, тобто встановлюється на певний строк. При цьому уповноважена особа заінтересована у припиненні зобов'язання шляхом його виконання зобов'язаним суб'єктом.

Речове право підлягає захисту від його порушень із боку будь-якого, заздалегідь не визначеного суб'єкта, тобто користується абсолютним захистом. Зобов'язальне право, навпаки, захищається лише проти певної, конкретно визначеної особи (осіб), яка (які) є учасником (учасниками) зобов'язального правовідношення. Отже, захист зобов'язального права має відносний характер.

2. Сторони в зобов'язанні

Зобов'язання – це відносини, розраховані на майбутнє. Як правило, в момент його виникнення сторони не вчиняють жодних дій із виконання зобов'язання. Уповноважена особа лише покладається на обіцянку іншої виконати свій обов'язок у майбутньому. Іншими словами, одна сторона зобов'язання виявляє довіру до іншої, покладаючись на її порядність і добросовісність. З моменту виникнення зобов'язання уповноважена особа набуває права вимагати від зобов'язаної особи вчинити певну дію (утриматися від вчинення певної дії). У зобов'язанні сторона, яка має право вимоги, називається кредитором (лат. *credo* – вірю), а сторона, на якій лежить обов'язок виконати вимогу кредитора (борг) – боржником (*debitor*).

Як правило, кожна із сторін зобов'язання представлена однією особою, але кількість кредиторів та (або) боржників може бути й більшою. Наприклад, якщо неподільна річ (*res indivisibiles*) у процесі спадкування переходить у спільну власність (*communio*) двох братів, то всі договори щодо цієї речі укладаються ними спільно.

За наявності декількох осіб хоча б на одній із сторін у зобов'язанні говорять про множинність осіб у зобов'язанні. Множинність осіб може існувати на стороні кредитора (активна множинність), на стороні боржника (пасивна множинність), на обох сторонах

(змішана множинність). Залежно від розподілу прав чи обов'язків відповідно між співкредиторами або співборжниками розрізняють часткові та солідарні зобов'язання.

Частковим вважається зобов'язання, в якому кредитори (за активної множинності) мають право вимоги до боржника лише у своїй частці, а боржники (за пасивної множинності) зобов'язані виконати тільки певну частину обов'язку. Часткові зобов'язання мають місце в разі подільності предмета зобов'язання (*res divisibiles*). Зобов'язання із множинністю осіб вважається частковим, якщо інше не встановлено законом або договором.

У солідарному зобов'язанні кожний із кредиторів має право вимагати від боржника виконання обов'язку в повному обсязі, а кожний із боржників зобов'язаний перед кредитором виконати обов'язок повністю. При цьому пред'явлення позову до одного (співборжника) не звільняє від відповідальності іншого. У змішаному солідарному зобов'язанні поєднуються множинність із боку кредиторів та множинність із боку боржників із дотриманням принципу солідарного виконання.

Римському праву була відома солідарність двох видів: 1) солідарність у власному (вузькому) розумінні цього слова; 2) кореальність. Критерієм розмежування цих видів солідарних зобов'язань вважається підстава їх встановлення. Солідарне зобов'язання у вузькому розумінні виникало всупереч волі його учасників на підставі спеціальної постанови закону. Таке зобов'язання встановлюється, наприклад, у разі вчинення декількома особами майнового злочину. Підставою виникнення кореального зобов'язання, як правило, був правочин, тобто цей вид солідарного зобов'язання встановлювався за волею його учасників. Кореальне зобов'язання переважно укладалося у формі стипуляції (*stipulatio*).

Сучасні дослідження джерел римського права показали, що в римському праві не існувало принципової різниці між солідарними у власному розумінні та кореальними зобов'язаннями.

Незважаючи на майновий характер зобов'язання, тривалий час у римському праві воно розглядалося як особистий зв'язок між конкретно визначеними особами (сторонами). Виходячи з цього, суб'єкти могли вступати у зобов'язальні відносини лише особисто, а не через представника. Крім того, впродовж існування зобов'язання суб'єктний склад його сторін не міг змінюватися. Останнє означало, що кредитор та боржник не могли передати відповідно свої право вимоги чи обов'язок іншим особам.

Згодом розвиток товарообігу та територіальне розширення Римської держави призвели до пом'якшення правила про абсолютну непередаваність прав та обов'язків сторін за зобов'язанням. Законом були врегульовані випадки та порядок заміни осіб у зобов'язанні.

Найдавнішою підставою заміни осіб у зобов'язанні було універсальне правонаступництво в результаті спадкування. У зв'язку з тим, що майно, яке належало на праві власності *pater familias*, фактично задовольняло потреби всієї сім'ї, то в разі смерті глави сім'ї (*pater familias*) його права та обов'язки переходили до підвладних членів сім'ї разом із правом власності. У Законах XII таблиць зазначається, що права вимоги та борги спадкодавця розподіляються між його спадкоємцями пропорційно до їх часток у спадщині.

Однак не лише смерть особи, яка була стороною у зобов'язанні, могла спричинити необхідність зміни кредитора чи боржника, тому поступово в римському праві

з'являються інші конструкції, що дозволяли обминути правило про абсолютну неможливість заміни сторін у зобов'язанні.

Для заміни кредитора у зобов'язанні у Стародавньому Римі використовували такий інститут, як новація (лат. *novatio* – оновлення зобов'язання). Сутність новації полягала в тому, що в результаті встановлення нового тотожного за змістом зобов'язання між боржником і третьою особою припинялося існуюче зобов'язання між тим самим боржником і кредитором. Таким чином, для здійснення передачі права вимоги кредитором іншій особі необхідною була і згода боржника. Крім того, якщо виконання первісного зобов'язання забезпечувалося порукою чи заставою, то для нового зобов'язання необхідно було знов укладати відповідно договір поруки чи застави. Безперечно, це ускладнювало процес уступки права вимоги за зобов'язанням.

Пряма уступка права вимоги називалася цесією (*Nessio*). Для здійснення заміни кредитора шляхом цесії використовувався інститут процесуального представництва. У формулярному процесі дозволялося ведення справи не лише безпосередньо позивачем або відповідачем, а й їх представниками. Кредитор, який доручав представляти свої інтереси в суді іншій особі, робив застереження, що цей представник може залишити собі все, що буде стягнуто за позовом. Процесуальний представник заявляв позов від власного імені, нібито саме він і є кредитором. Отже, у разі задоволення позовних вимог саме представник отримував присуджене судом. Кредитор, який уступав своє право вимоги за зобов'язанням, називався цедентом, а процесуальний представник, до якого переходило це право, – цесіонарієм. За допомогою цієї обхідної форми досягався необхідний результат, а саме – право вимоги первісного кредитора переходило до іншої особи. Така процедура заміни кредитора у зобов'язанні також мала певні недоліки та була непривабливою, у першу чергу, для цесіонарія. Справа в тому, що відносини між цедентом і цесіонарієм оформлювалися як договір доручення (*mandatum*) і зобов'язання, що виникало з цього договору, ґрунтувалося на особливій довірі його учасників. Отже, смерть цедента або його одностороння відмова від договору доручення позбавляли цесіонарія можливості реалізувати передане йому право вимоги. З часом цесія набула значення самостійного інституту права.

У разі заміни особи боржника у зобов'язанні мало місце переведення боргу на іншого суб'єкта. Як правило, особа боржника має суттєве значення для кредитора, що може обумовлюватися професійними навичками, платоспроможністю, високим статусом або іншими його якостями. У зв'язку з цим заміна боржника у зобов'язанні завжди вимагала отримання попередньої згоди на це кредитора. Переведення боргу здійснювалося шляхом новації або процесуального представництва.

3. Види зобов'язань

До найдавніших видів зобов'язань належить пехум, тобто правовідношення, яке опосередковує особисте підпорядкування неплатоспроможного боржника кредитору щодо його обов'язку відробити борг. З часом з'явилися інші види зобов'язань, які можна класифікувати за різними юридичними критеріями.

Основним був розподіл зобов'язань залежно від характеру їх визнання правовою системою та характеру правових засобів захисту управомоченою особою своїх прав із зобов'язання. За цим критерієм вирізнялися цивільні (*civiles*), преторські (*honorariae*) та натуральні (*naturales*) зобов'язання. Цивільними вважалися зобов'язання, що були

узаконені правом (Законом XII таблиць та наступними законами). У цих зобов'язаннях головним був обов'язок боржника (*oportere*). У разі порушення цих зобов'язань кредитор мав право на позовний захист своїх прав, вимагаючи від боржника виконання свого обов'язку (*oportere*). Отже, виконання цивільних зобов'язань забезпечувалося державним примусом. Саме цивільні зобов'язання вважалися повноцінними зобов'язаннями в римському праві. Преторські зобов'язання з'явилися як такі, що не були визнані цивільним правом (*ius civile*), а отже й були позбавлені позовного захисту. Захист цих зобов'язань надавався претором, що, однак, не призводило до їх легалізації.

Особливе місце в цій класифікації належало натуральним зобов'язанням, які не користувалися ні позовними, ні преторськими, ні іншими засобами захисту, але мали юридичне значення, тобто вважалися такими, що існують. Виконання боржником свого обов'язку за натуральним зобов'язанням завжди вважалось належним виконанням. При цьому не мало значення, з яких причин боржник здійснив виконання: за доброю совістю або у зв'язку із незнанням про відсутність у кредитора права на позов. Як приклад натурального зобов'язання у літературі вказується грошова позика, що здійснена підвладним сином без згоди глави сім'ї (*pater familias*). У деяких випадках натуральне зобов'язання набувало певного юридичного значення, зокрема, за певних умов воно могло бути підставою новації (*novatio*); його можна було пред'явити до заліку (*compensatio*); його виконання могло забезпечуватися порукою або заставою.

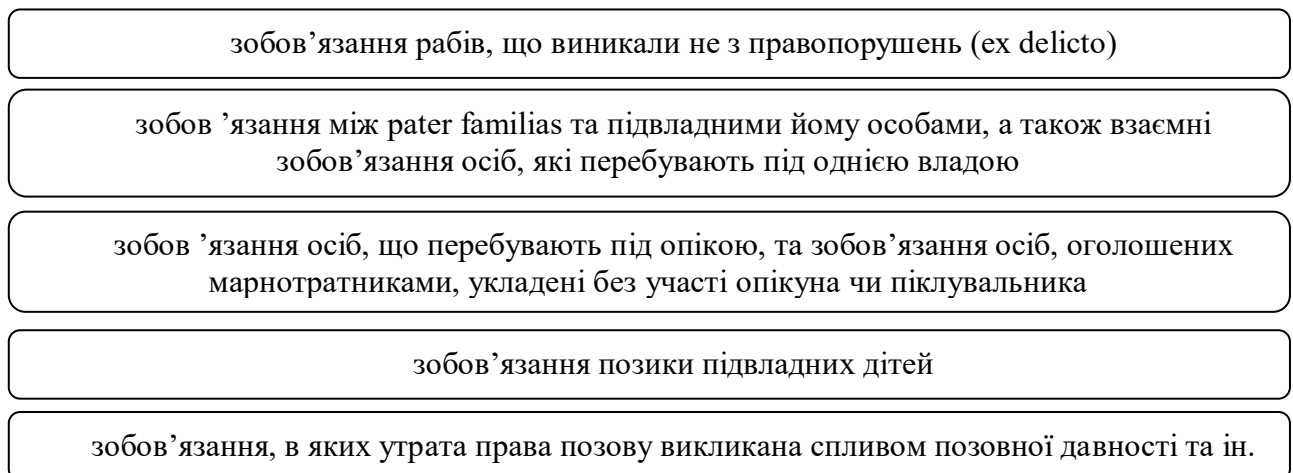

Схема 18.1. Натуральні зобов'язання в римському праві

Залежно від предмета зобов'язання розрізняли подільні (*obligatio dividue*) та неподільні (*obligatio individue*) зобов'язання. Предмет подільних зобов'язань може бути поділений без завдання шкоди його цінності. Такі зобов'язання виникали, наприклад, з приводу грошей або речей, визначених родовими ознаками (*genera*). Благо, що було предметом неподільного зобов'язання, не можна поділити на частки, а отже, таке зобов'язання не підлягало виконанню частинами (*per partes*). Прикладами неподільних зобов'язань є ті, що спрямовані на передачу індивідуально визначеної речі (*species*), сервітуту (*servitutis*). Неподільним є зобов'язання побудувати будинок, викопати річ. Практичне значення цієї класифікації полягає в тому, що при множинності осіб у неподільному зобов'язанні боржники або кредитори вважаються солідарними. Подільні зобов'язання із множинністю осіб, як правило, є частковими.

Особливу категорію становили альтернативні зобов'язання. Альтернативним називається зобов'язання, в якому боржник зобов'язаний вчинити одну з двох (або декількох) дій. Отже, існує альтернатива, право вибору одного з двох (декількох) предметів виконання зобов'язання. Наприклад, у заповіті альтернативне зобов'язання для спадкоємця може встановлюватися шляхом розпорядження: «Нехай мій спадкоємець, за власним вибором, дасть Тіцію раба Стиха або Памфіла». У цьому разі передачі підлягає тільки один із рабів, у результаті чого зобов'язання припиняється. Сторона, яка мала право вибору варіанта предмета виконання, визначалася в договорі, заповіті, іншому правочині. Якщо ж такої вказівки не було, то це право належало зобов'язаній особі (боржнику).

Схожим з альтернативним є факультативне зобов'язання (*facultas solutionis*). Однак за цим зобов'язанням боржнику надавалося не право вибору, а право заміни предмета виконання. Така заміна дозволялася тільки в разі неможливості надання основного предмета зобов'язання.

4. Підстави виникнення та особливості виконання зобов'язань

Установлення (зміна, припинення) будь-яких правовідносин пов'язується з певними явищами, які отримали назву юридичних фактів. Отже, юридичний факт – це явище (життєва обставина), з якою норма права пов'язує настання певних правових наслідків (виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків учасників цих відносин).

Отже, юридичний факт характеризується двома моментами: матеріальним (наявність певного конкретного явища) і юридичним (наявність норми, що пов'язує з настанням цього явища певні правові наслідки).

За вольовою ознакою юридичні факти прийнято поділяти на події, що настають незалежно від волі та бажання людей (народження дитини, стихійне явище тощо), та дії, що породжують, змінюють чи припиняють правовідносин на основі волевиявлення людей (правочини, у тому числі договори). У свою чергу, дії можуть бути як правомірні (ті, що здійснюються відповідно до вимог закону), так і неправомірні (ті, що порушують закон).

Для виникнення (зміни, припинення) окремих прав і обов'язків мають бути наявними декілька юридичних фактів (юридичний склад). Наприклад, для виникнення права на спадкування за заповітом є необхідними наявність заповіту і смерть заповідача.

Зобов'язальні відносини можуть виникати на підставі різноманітних юридичних фактів. Слід зазначити, що сучасна систематика підстав виникнення зобов'язань відрізняється від тої, що існувала в римському праві.

У архаїчному цивільному праві (*ius civile*), яке ще не знало єдиного поняття зобов'язання (*obligatio*), визначалися лише окремі види зобов'язальних відносин без установлення підстав їх виникнення. Лише згодом, коли від ряду окремих випадків юристи перейшли до комплексної побудови цього поняття, рання юриспруденція почала на систематичній основі розробляти вчення про джерела (підстави) зобов'язання. Спершу було встановлено, що зобов'язання можуть виникати як із правомірних правочинів, так і з неправомірних дій (якими завдано шкоди іншій особі, в результаті чого суб'єкт був зобов'язаний сплатити штраф). В Інституціях Гая була відтворена двочленна система підстав виникнення зобов'язань, а саме зазначалося, що зобов'язання можуть виникати з контрактів (*ex contractu*) або з деліктів (*ex delicto*). Хоча контракт і

делікт також були відповідно правомірною і неправомірною дією, але їх змістовне наповнення стало значно вужчим. Тривалий час саме ці юридичні факти визнавалися основними підставами виникнення зобов'язань. Однак традиційні погляди римських юристів щодо джерел виникнення зобов'язань суперечили реаліям життя. З'явилися такі *obligatio*, які не можна було віднести до жодного з двох зазначених груп зобов'язань. Саме тому в Дигестах виокремлюється ще дві підстави виникнення зобов'язань: квазіконтракти (*quasi ex contractu*) і квазі- делікти (*quasi ex delicto*).

Таблиця 18.1. Підстави виникнення зобов'язання (за Інституціями Юстиніана)

<i>Назва</i>	<i>Зміст</i>
Контракт (<i>ex contractu</i>)	договір (домовленість сторін), що врегульований цивільним правом (<i>ius civilis</i>) та забезпечений позовним захистом
Делікт (<i>delictum</i>)	протиправна дія, унаслідок якої завдається шкода, не пов'язана з невиконанням правопорушником належного з нього зобов'язання
Квазіконтракт (<i>quasi ex contractu</i>)	зобов'язання, яке виникає на підставі події або дії однієї зі сторін і має спільні риси з певними договорами (контрактами)
Квазіделікт (<i>quasi ex delicto</i>)	протиправна дія, унаслідок якої завдається шкода, що не пов'язана з невиконанням правопорушником належного з нього зобов'язання, але не визнана цивільним правом (<i>ius civilis</i>) як делікт

З позиції сучасного цивільного права класифікація підстав виникнення зобов'язань, розроблена римськими юристами, є далеко неповною, тому що зобов'язання встановлюються і на підставі інших юридичних фактів.

За своєю природою зобов'язання є тимчасовим відношенням, яке існує певний період часу та врешті-решт має припинитися. Сторони зобов'язання прагнуть припинити його в нормальний спосіб, тобто виконанням (*solutio*).

У найдавніші часи виконання (*solutio*) зобов'язання означало, що боржник розв'язувався у власному розумінні цього слова (звільнявся від мотузок або пут). Пізніше змістовне наповнення терміна *solutio* змінилося. Виконання (*solutio*) зобов'язання – це вчинення боржником певної дії (передача речі, сплата грошей, виконання роботи, надання послуги), що становить зміст зобов'язання.

У римському праві було закріплено правило, що тільки належне виконання зобов'язання призводило до припинення правового зв'язку між кредитором і боржником. У класичному періоді були вироблені певні критерії, яким мало відповідати виконання зобов'язання, щоб вважатися належним.

По-перше, виконання зобов'язання мало здійснюватися особою, здатною на це. У період, коли зобов'язання мало суто особистий характер, таким належним виконавцем вважався тільки сам боржник. З часом, коли правило щодо особистого характеру зобов'язальних відносин було відмінено, виконання зобов'язання боржником вимагалось лише в тих випадках, коли його особисті якості мали істотне значення для кредитора (*in faciundo*). Наприклад, зобов'язання написати портрет художником. Усі інші зобов'язання могли виконуватися не лише боржником, а і третьою особою.

По-друге, зобов'язання мало виконуватися на користь належної особи, яка здатна прийняти це виконання. Безперечно, такою особою був кредитор, а також його законний представник або третя особа, указана в самому договорі.

По-третє, виконання зобов'язання має здійснюватися відповідно до його змісту. Це означало, що в разі відсутності домовленості сторін зобов'язання про інше боржник не міг змінювати предмет зобов'язання (наприклад, замість певної речі сплачувати кредитору її вартість) та спосіб його виконання (наприклад, повертати борг частинами). Виняток із цього правила було встановлено в юстиніанівський період, коли дозволялося боржнику і без згоди кредитора погашати грошові борги шляхом передачі кредитору земельних ділянок відповідної вартості. Крім того, у деяких випадках виконання грошового зобов'язання могло здійснюватися внесенням грошей на зберігання (*deposito*) в казну або касу храму. Такий спосіб виконання зобов'язання мав місце в разі, якщо кредитор ухилявся від прийняття належного виконання, перебував у від'їзді, не приймав виконання з інших причин. Змінивши спосіб виконання, боржник попереджав настання для себе негативних наслідків за порушення зобов'язання (нарахування процентів, звернення стягнення на предмет застави тощо).

По-четверте, у разі, якщо сторони зобов'язання територіально перебували в різних місцях, виконання зобов'язання мало відбуватися в належному місці. Найчастіше місце, де мало бути виконано зобов'язання, вказувалося в договорі. Сторони зобов'язання могли визначити, крім основного, ще й альтернативне місце виконання. У цьому разі право вибору місця виконання належало боржнику.

Місцем виконання зобов'язання щодо нерухомого майна визнавалося місце його знаходження. Якщо ж місце виконання зобов'язання не обумовлювалося сторонами, то припускалося, що місцем виконання є місце, де можна пред'явити позов із цього зобов'язання, тобто місце проживання боржника. Крім цього, будь-який позов міг бути, незалежно від громадянства або місця проживання, пред'явлений у Римі за принципом *Roma communis nostra patria est* – Рим наша спільна батьківщина.

У зв'язку з тим, що зобов'язання мало тимчасовий характер, воно мало бути виконане у строк, передбачений у договорі, або у строк, що впливає із суті (характеру) зобов'язання. Якщо ж ані за змістом, ані за характером договору неможливо встановити строк його виконання, то боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на першу вимогу кредитора. Дострокове виконання зобов'язання допускалося тільки у випадках, коли це не порушувало інтересів кредитора. У спірних ситуаціях строк виконання зобов'язання встановлювався судом. При цьому діяло правило, що призначення строку має на увазі інтереси боржника, а не кредитора. Строк виконання недоговірних зобов'язань встановлювався законом.

У докласичний період для погашення зобов'язання, крім його належного виконання, необхідно було ще провести так званий зворотний акт. Цей акт за своєю суттю був протилежним тому, на підставі якого встановлювалося зобов'язання. Немає нічого більш природного, ніж те, що в який спосіб було зв'язане, у такий і необхідно розв'язувати. У класичний період формальна процедура припинення зобов'язання втратила своє юридичне значення і вже не була обов'язковою.

Невиконання зобов'язання у встановлений строк призводило до такого його порушення, як прострочення виконання. При цьому прострочення могло мати місце як з боку боржника, так і з боку кредитора. У класичному періоді боржник вважався таким,

що прострочив виконання зобов'язання, за наявності сукупності таких умов: настання строку виконання зобов'язання; невиконання боржником зобов'язання; відсутність поважних причин невиконання, тобто вини боржника. У юстиніанівський період для виникнення прострочення боржника при невиконанні ним певних видів зобов'язань вимагалася ще наявність попередження його з боку кредитора (*interpellatio*). Для боржника, який прострочив виконання зобов'язання, наставали невігідні наслідки. Так, зобов'язання ставало «вічним», тобто мало бути виконаним боржником за будь-яких обставин, зокрема, навіть якщо після прострочення унеможлиблювалося його виконання не з вини боржника. Боржник ніс ризик випадкової неможливості виконання зобов'язання. Крім цього, зменшення вартості предмета зобов'язання після прострочення виконання боржником не впливає на розмір грошової компенсації за нього. За весь період прострочення нараховувалися проценти.

Незважаючи на те, що прийняття виконання зобов'язання є не обов'язком, а правом кредитора, у разі неприйняття кредитором належного виконання зобов'язання боржником мова йде про прострочення кредитора. Отже, прострочення кредитора – це неприйняття кредитором належного виконання зобов'язання без поважних на те причин. Прострочення кредитора може спричинити негативні наслідки для боржника у вигляді додаткових витрат, пов'язаних, зокрема, із зберіганням, утриманням, транспортуванням предмета зобов'язання. Для того щоб усунути ці несприятливі наслідки, кредитор, який вчасно не прийняв виконання зобов'язання, повинен був відшкодувати боржнику зайві витрати. У разі настання неможливості виконання зобов'язання боржник ніс відповідальність лише, якщо така неможливість наставала внаслідок його навмисних дій. У разі прострочення кредитора боржник не сплачував проценти за прострочення виконання зобов'язання.

5. Забезпечення виконання зобов'язань

Права та інтереси кредитора в разі невиконання боржником зобов'язання захищаються різними засобами. Так, на боржника покладається відповідальність, на його майно звертається стягнення за допомогою державних органів тощо. Однак ці засоби впливу на недобросовісного боржника не завжди виявляються дієвими, а отже, вимоги кредитора можуть залишитися без задоволення. Таким чином, ще в момент виникнення зобов'язання кредитор заінтересований у наданні йому гарантій виконання зобов'язання та можливості спонукати боржника до належного виконання зобов'язання під страхом невігідних для нього наслідків. Під гарантією зобов'язання розуміють будь-який засіб, що надається правом з метою посилити позиції кредитора, шляхом забезпечення його переважно прямим або непрямим отриманням задоволення за його вимогою. Цьому служать різні засоби, що забезпечують виконання зобов'язання.

Таблиця 18.2. Способи забезпечення виконання зобов'язань

<i>Спосіб</i>	<i>Зміст</i>
Порука (adpromissio)	договір, за яким третя особа (поручитель) з метою забезпечення виконання зобов'язання бере на себе відповідальність перед кредитором за виконання зобов'язання боржника.
Завдаток (arra)	грошова сума або інша цінна річ, яку одна сторона (боржник) передає іншій стороні (кредитору) в момент укладення договору.

Неустойка (<i>stipulatio poenae</i>)	грошова сума, визначена в договорі, яку боржник зобов'язувався виплатити кредитору в разі невиконання або неналежного виконання основного зобов'язання.
Застава	спосіб забезпечення виконання зобов'язання, за яким встановлюється речове право заставодержателя на предмет застави.

Порука являла собою особисту гарантію, що надавалася не самим боржником, а третьою особою (поручителем). Зобов'язання поручителя має акцесорний характер, тобто є додатковим до основного зобов'язання головного боржника. Саме тому порука не могла існувати після припинення основного зобов'язання, а борг поручителя не міг бути більшим ніж борг основного боржника. Поручитель зобов'язується відповідати за невиконання боржником зобов'язання перед кредитором в тій же сумі, що й основний боржник, або в частині цієї суми.

У Римі порука була поширеним способом забезпечення виконання зобов'язання, що обумовлювалося соціально-економічними умовами римського суспільства. Як правило, порука застосовувалася в разі, якщо основний боржник був нездатний забезпечити виконання зобов'язання власним майном, зокрема його заставою. Поручителем могла бути особа, яка здатна розпоряджатися належним їй майном і, як правило, дуже заможна. Порука була поширеною у відносинах патронату, коли за виконання зобов'язання вільновідпущеником (клієнтом) поручався його колишній господар (патрон).

Порука здійснювалася у формі стипуляції (*stipulatio*).

У класичному періоді в разі невиконання основного зобов'язання боржником кредитор мав право обирати, до кого йому звернутися з вимогою щодо його виконання. Отже, поручитель повинен був виконати зобов'язання навіть у разі відсутності попереднього звернення кредитора до основного боржника. Тільки в юстиніанівській період було встановлено субсидіарну (додаткову) відповідальність поручителя. Кредитор спершу мав вимагати задоволення своїх вимог від основного боржника і тільки в разі відмови останнього – звертатися до поручителя. Поручитель, який виконав зобов'язання (сплатив борг), набув права зворотної вимоги (регресу) до основного боржника.

Завдаток виконував посвідчувальну функцію, тобто був доказом укладення між сторонами основного договору. Це не означало, що без передачі завдатку договір не міг існувати, але завдаток наглядно доводив, що договір був укладений. Отже, сторони не могли оспорювати факт наявності між ними договірною зобов'язання. Хоча завдатком могло забезпечуватися виконання зобов'язань, що виникали з різних видів договорів, найбільшого поширення він набув при укладенні договору купівлі-продажу та найму. За загальним правилом, при невиконанні основного договору завдаток повертався боржнику. Тільки в епоху Юстиніана завдаток виконує свою штрафну функцію. Доля завдатку в разі порушення основного зобов'язання залежала від того, яка сторона його порушила. Так, якщо основний договір не виконував боржник (особа, яка передавала завдаток), він утрачав завдаток на користь кредитора. Якщо ж від договору відмовлявся кредитор (особа, яка отримала завдаток), то він повертав боржнику подвійну суму завдатку. У разі нормального розвитку правовідносин (договір виконувався сторонами) сума завдатку зараховувалася у рахунок належного з боржника платежу.

Зобов'язання про неустойку здійснювалося у формі стипуляції (*stipulatio*). У Стародавньому Римі неустойка не набула поширення, тому що кредитор не міг бути впевненим у сплаті неустойки боржником, що був неспроможний здійснити основний платіж. Неустойкою здебільшого забезпечувалося виконання зобов'язання, яке не мало позовного захисту, зокрема натурального зобов'язання (*naturales*). Утім у разі порушення вказаного зобов'язання кредитор, хоча і не мав права на позов щодо основного зобов'язання, але міг вимагати сплати йому неустойки.

Вважається, що в разі порушення зобов'язання, забезпеченого неустойкою, кредитор мав право вимагати або відшкодування завданих йому збитків, або стягнення неустойки. І лише в деяких випадках, зокрема, якщо це було прямо передбачено в угоді про неустойку, кредитор має право вимагати і відшкодування збитків, і сплати неустойки (кумулятивна неустойка).

У разі невиконання зобов'язання, забезпеченого заставою, кредитор (заставодержатель) мав право задовольнити свої вимоги за рахунок речі – предмета застави. Порядок звернення стягнення на предмет застави залежав від її форми. Як уже зазначалося, римському праву були відомі такі форми застави: фідучія (*fiducia*); пігнус, або ручний заклад (*pignus*); іпотека (*hypotheca*).

6. Припинення зобов'язань

Зобов'язання за своєю суттю має тимчасовий характер. Воно виникає з огляду на свою природну тенденцію для того, щоб припинитися, з'являється з метою зникнути. Припинення зобов'язання – це припинення правового зв'язку між його учасниками (сторонами).

Зобов'язання може припинитися (погашатися) різними способами. Як уже зазначалося, нормальним, а отже й головним, способом припинення будь-якого зобов'язання є його належне виконання. Зобов'язання припиняється головним чином виконанням (платежем) того, що належить. Утім за певних обставин мета, задля якої встановлювалося зобов'язання, не досягалася. За таких випадків юридичний зв'язок між кредитором і боржником припинявся в інший спосіб.

У римському праві способи припинення зобов'язання класифікувалися на ті, що призводять до ефекту на підставі самого права (*ipso iure*) та позбавляють кредитора права вимоги, і ті, які спричиняють ефект унаслідок екцепції (*ope exceptionis*), отже, вимога кредитора зберігається, але може бути спростована позовним запереченням (*exceptio*) за бажанням боржника. До першої групи зокрема належать: виконання, новація, збіг сторін в одній особі тощо. До другої групи належить, наприклад, угода про непред'явлення позову.

У римському праві існували такі способи припинення зобов'язання.

Новація (лат. *novatio* – оновлення) – це такий спосіб припинення зобов'язання, за яким існуюче зобов'язання погашалося шляхом встановлення замість нього нового зобов'язання. При цьому існуюче зобов'язання припинялося тільки, якщо нове зобов'язання встановлювалося саме задля такої мети (*animus novandi*). Якщо ж сторони певного зобов'язання укладали між собою новий договір, не маючи наміру припинити попереднє зобов'язання, то нове зобов'язання приєднувалося до вже існуючого. В юстиніанівський період доказом наміру припинити зобов'язання шляхом новації (*animus novandi*) вважалася тільки заява про це самих сторін зобов'язання.

Нове зобов'язання не могло бути тотожним тому, яке воно погашало. Інакше кажучи, у новому зобов'язанні мав бути якийсь новий елемент (*aliquid novi*) порівняно з первісним зобов'язанням (новий суб'єкт, зміст, предмет тощо). Фактично в римському праві існувало два види новації. Перший мав місце тоді, коли суб'єктний склад сторін нового зобов'язання та того, що припинялося, був однаковий, а оновлення стосувалося предмета або інших умов зобов'язання. Другий вид новації, навпаки, залишав зміст зобов'язання незмінним, однак у ньому замінювалася одна із сторін: кредитор або боржник. Новація із заміною кредитора називалася делегацією (*delegatio*), а із заміною боржника – переведенням боргу (*expromissio*).

Шляхом новації могли припинятися будь-які дійсні зобов'язання, у тому числі й натуральні (*naturales*). Новація здійснювалася у формі стипуляції (*stipulatio*).

Залік (лат. *compensatio* – вирівнювання, компенсація) – припинення зобов'язання шляхом зарахування його як зустрічної вимоги.

Вважається, що спершу залік виник як засіб спрощення судового процесу в ситуаціях, коли його сторони одночасно виступали одна щодо одної як позивач і відповідач за різними справами. Так, у зв'язку із існуючою заборонаю об'єднання в одному процесі двох справ у формулярному процесі вимагалось, наприклад, від банкірів, перш ніж пред'явити позов до клієнтів, здійснити залік взаємних претензій останніх. Тим самим у судовому процесі розглядалася лише одна справа у частині вимоги, що не була погашена заліком.

Залік як спосіб припинення зобов'язання міг застосовуватися, якщо між двома особами існувало два або більше зобов'язань. При цьому, якщо за одним зобов'язанням особа була кредитором, то за іншим вона мала бути боржником. Вимоги за зустрічними зобов'язаннями зараховувалися тільки, якщо вони були однорідними, тобто предметом зобов'язання є гроші або речі, визначені родовими ознаками. У цей спосіб не могли припинитися, наприклад, зустрічні зобов'язання з надання послуг і передачі речі, тому що вони не є однорідними та не можуть бути компенсовані одна одною. Зобов'язання, що припинялися заліком, мали бути дійсними та зрілими, тобто такими, строк виконання яких вже настав. Крім того, не могли зараховуватися такі зустрічні вимоги, які були не зрозумілими, тобто обтяжені складними діями.

Заліком одне зобов'язання могло припинятися повністю, а інше (більше) – лише частково. У цьому разі залишалось зобов'язання щодо непогашеної суми. Заборонялося припинити заліком зобов'язання, якщо боржник заявив про відмову від права на залік. Крім того, залік не допускався за вимогами, що виникали з договору поклажі (*depositum*), договору позички (*commodatum*), із неправомірного привласнення чужого володіння або крадіжки (*furtum*), а також за вимогами про аліменти і за деякими вимогами фіска та міських громад.

Дискусійним є питання щодо порядку застосування зарахування зустрічних вимог. На думку Д. Д. Гримма, залік завжди міг мати місце за добровільною домовленістю сторін. Однак боржник за певних умов міг пред'явити до зарахування свою зустрічну вимогу й усупереч волі кредитора, хоч би ця зустрічна вимога виникла із іншого правовідношення, ніж вимога кредитора.

Поєднання (лат. *confusio* – збіг) кредитора і боржника в одній особі припиняло зобов'язання автоматично, адже виконання на свою користь втрачало сенс. Якщо хтось

став спадкоємцем свого боржника, то на підставі збігу він перестає бути кредитором. Те саме можна сказати і про ситуацію спадкування після свого кредитора.

Смерть кредитора або боржника, як правило, не припиняла зобов'язання, оскільки з найдавніших часів при спадкуванні мало місце універсальне наступництво¹⁸⁹. Отже, права та обов'язки (борги), що становили зміст зобов'язання, переходили до спадкоємців, відповідно – кредитора або боржника. Однак в окремих випадках зі смертю фізичної особи припинялося й зобов'язання, учасником якою вона була за життя. Зокрема, смертю боржника припинялося зобов'язання в разі, якщо особа останнього мала істотне значення для кредитора. Наприклад, для виконання певної роботи необхідно, щоб боржник мав певні знання та навички. З іншого боку, якщо ж зобов'язання було тісно пов'язане з особою кредитора, воно також припинялося в разі його смерті. До таких зобов'язань належали зобов'язання по відшкодуванню шкоди, завданої внаслідок правопорушення (делікту), аліментні зобов'язання тощо.

Неможливість виконання (*impossibilium*). Зобов'язання припинялося, якщо його виконання ставало неможливим. При цьому неможливість виконання могла бути фізичною (загибель індивідуально визначеної речі, яка була предметом зобов'язання) або юридичною (вилучення предмета зобов'язання із обороту). Зобов'язання припинялося в разі неможливості виконання за умов, якщо вона була випадковою (відсутня вина боржника в неможливості виконати зобов'язання) та настала після виникнення зобов'язання.

Особливим різновидом неможливості виконання вважалася конкуренція підстав (*concursum causarum*), яка мала місце, коли кредитор обхідним шляхом отримує у власність ту річ, яку йому зобов'язані надати. У юстиніанівський період *concursum causarum* припиняло зобов'язання в разі, якщо річ набувалася за іншою підставою безоплатно.

Звільнення від боргу (*remissio debiti*) – це одностороння відмова кредитора від стягнення за зобов'язанням. Тим самим кредитор звільняв боржника від виконання ним свого обов'язку. Закон вимагав, щоб звільнення від боргу здійснювалося в тій самій формі, в якій укладалося зобов'язання.

Джерела римського права містять також й інші підстави (способи) припинення зобов'язання, зокрема: мирова угода (*transactio*) сторін спірного правовідношення щодо відмови від певних прав; заміна виконання (*datio in solutum*) за згодою кредитора тощо.

7. Поняття і види давньоримських договорів

Римські юристи визначали, що зобов'язання виникає із двох основних юридичних фактів: договору та делікту. На практиці ж найбільш поширеним, а тому й найважливішим джерелом (підставою) зобов'язань у Стародавньому Римі був договір.

Договір (*contractus*) – це домовленість (узгоджене вираження волі) двох або більше сторін, спрямована на досягнення певного правового результату, а саме: виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків. У будь-якому договорі виражається воля, як правило, двох сторін. Отже, договір є вольовим актом і за юридичною природою двостороннім правочином. Вважається, що визначення договору як домовленості сторін було зроблено римськими юристами під впливом грецької правової культури.

Історія римського народу відома науці відтоді, коли Рим був сільськогосподарською общиною, в якій окремі сім'ї жили замкнутим господарським

життям (натуральне господарство). У ті часи не було необхідності в обміні товарами. Отже, не було й потреби у розвиненій системі договорів. Існувала обмежена кількість окремих типів договорів, причому всі вони уклалися в досить складній формі.

Республіканському римському праву були відомі три основних типи договірних зобов'язань: нексум (nexum) – зобов'язання, що опосередковує особисте підпорядкування неплатоспроможного боржника кредитору щодо його обов'язку відробити борг, яке здійснювалося у формі складного обряду із застосуванням злитків та ваг; стипуляція (stipulatio) – словесна угода у формі запитання та відповіді; літеральний контракт (litteris) – письмовий договір.

Загальною, об'єднуючою рисою вказаних видів договорів був їх формалізований характер, який ускладнював процес їх укладення. Із розвитком економічних відносин договір перестає бути винятковим, рідкісним явищем. Старі форми договорів уже не відповідають стрімкому зростанню їх кількості та гальмують розвиток господарського життя. Поступово відмирає найстаріша форма договору – нексум. Стипуляція та письмові контракти продовжують застосовуватися, але щодо них відбуваються значні зміни в бік послаблення жорстких канонів їх укладення. Одночасно з'являються нові види договорів, позбавлені обтяжливого формалізму та урочистості їх вчинення.

Таким чином, розвиток римського договірного права здійснювався у двох напрямках. По-перше, розширювалося коло договорів, які користувалися позовним захистом, і по-друге, послаблювався формалізм при укладанні договорів.

Незважаючи на те, що договори є двосторонніми правочинами, вони мають свою класифікацію за критерієм розподілу прав та обов'язків між сторонами. Коли за договором одна сторона (кредитор) набуває тільки права, а інша (боржник) – тільки обов'язків, договір вважається одностороннім. Прикладом одностороннього договору є позика (mutuum). За цим договором позикодавець має право вимагати повернення грошової суми або речей того ж роду і якості, а за певних умов і сплати процентів. У позичальника, навпаки, є лише обов'язок повернути позичку. Ті договори, в яких кожна із сторін має права та обов'язки, тобто одночасно є кредитором і боржником, називаються двосторонніми. Так, за договором купівлі-продажу (emptio-venditio) продавець зобов'язаний передати товар покупцю і має право вимагати від останнього оплатити цей товар.

Відповідно покупець зобов'язаний сплатити певну грошову суму за товар і має право вимагати передачі його продавцем.

У свою чергу, двосторонні договори залежно від обсягу прав та обов'язків сторін поділяються на: двосторонні з нерівноцінними обов'язками, в яких кожна із сторін мала і права, і обов'язки, але різні за обсягом (наприклад, договір позички); синалагматичні (synallagma), якими для сторін встановлювалися рівноцінні (однакові за обсягом) права та обов'язки (наприклад, договір купівлі-продажу).

Залежно від наявності зустрічного надання блага договори поділялися на: відплатні, тобто ті, за якими майнову вигоду отримували обидві сторони (договір купівлі-продажу); безвідплатні, тобто ті, що уклалися на користь тільки однієї сторони (договір дарування, безпроцентна позика).

У докласичному римському праві формалізованим був не тільки процес укладення договорів, але й порядок тлумачення їх змісту. Це виражалося в культурі буквального тексту договору, подібно до того, як при тлумаченні закону виходили із букви закону.

При встановленні дійсного змісту договору головним вважали волю, яку сторони бажали виразити в договорі, а саме текст (букву) договору.

Згодом преторська практика вийшла за межі буквального тлумачення договору, тим самим пріоритету набула дійсна воля сторін, які уклали договір. Договори вже поділялися на договори суворого права (*negotia stricti iuris*) і договори доброї совісті (*negotia bonae fides*).

Саме поняття «договір» у римському праві не було однорідним і охоплювало такі дві групи: контракти (*contractus*) і пакти (*pactum*).

Контракти (*contractus*) – це формальні договори, які визнавалися цивільним правом (*ius civile*) і забезпечувалися позовним захистом. До контрактів належало тільки певне, визначене вичерпно коло договорів. Деякий відступ від цього принципу становили так звані безіменні контракти (*contractus innominati*).

Пакти (*pactum*) – це неформальні різні за змістом договори, які не регулювалися нормами права та, як правило, не забезпечувалися позовним захистом. З часом за деякими пактами була визнана сила контрактів, відповідно їм було надано позовного захисту.

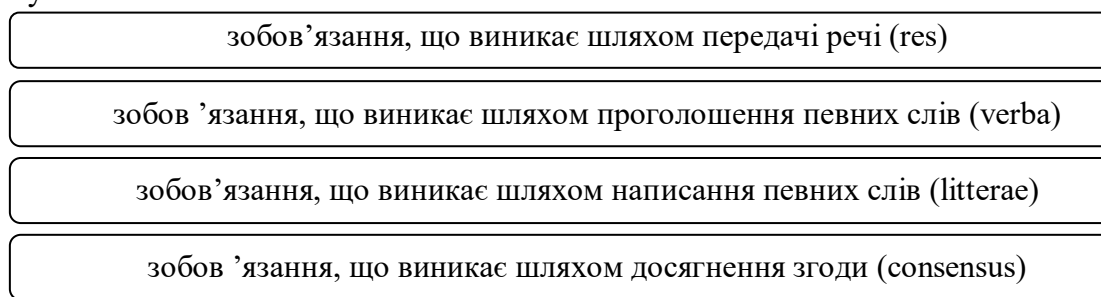

Схема 18.2. Види контрактів, визначав, що існує чотири види зобов'язань, які виникають із контрактів (за Гаєм)

Виходячи з цього, римські юристи розробили закриту систему контрактів, яка містила їх вичерпний перелік. Римська система контрактів спочатку складалася з чотирьох груп: 1) консенсуальні – ті, що вважаються укладеними з моменту досягнення домовленості між сторонами; 2) реальні – ті, що вважаються укладеними з моменту передачі речі; 3) вербальні – ті, що уклалися в усній формі; 4) літеральні – ті, що уклалися в письмовій формі.

Кожна із зазначених груп контрактів охоплювала чітко визначений перелік договорів. Утім згодом на практиці з'явилися нові різновиди контрактів. Оскільки основна система контрактів уже була розроблена та отримала визнання, ці нові контракти були об'єднані в окрему групу – безіменні контракти. Безіменні контракти найбільше були схожі з реальними контрактами. Вони виникали з моменту вчинення однією із сторін певної дії.

Пакти – це неформальні угоди, які не мали позовного захисту. Відсутність позовного захисту пактів саме й обумовлювалася їх неформальністю. З розвитком цивільного обороту пакти отримали преторський захист, оскільки, незважаючи на їх неформальний характер, вони не суперечили принципу справедливості. Згодом для укріплення ділових відносин деякі пакти, як виняток, отримали й позовний захист. Тже, визначилися дві категорії пактів: «голі пакти» – позбавлені позовного захисту; «одягнені пакти» – забезпечені позовним захистом.

Зміст договору становлять елементи, які визначають права та обов'язки його сторін. У зв'язку з тим, що елементи договору мали неоднакове юридичне значення для окремих видів договорів, їх поділяли на три групи: істотні (*essentialia*); звичайні (*naturalia*); випадкові (*accidentalia*).

Істотними (*essentialia*) вважаються ті елементи договору, без яких він не міг існувати. Для кожного виду договору визначаються власні істотні елементи, зокрема, для договору купівлі-продажу (*emptio-venditio*) істотними є предмет договору (товар) та його ціна; для договору товариства (*societas*) – спільна мета і розмір внесків у товариство. Погодження сторонами істотних елементів та включення їх до змісту договору є достатнім для укладення останнього.

Звичайні (*naturalia*) елементи не є обов'язковими, тобто їх відсутність не впливає на чинність договору. Однак, як правило, ці елементи включаються до договорів певного виду. Наприклад, у договорі найму (*locatio conductio*) зазвичай вказується строк (періодичність) внесення плати за найм (*merces*).

Окрім зазначених елементів, договір може містити випадкові (*accidentalia*) елементи, які не є обов'язковими чи звичайними для цього виду договору, але включені в конкретний договір за бажанням його сторін. До таких елементів належали умови (*condicio*) і строки (*dies*), з якими пов'язувалися певні правові наслідки.

Умова (*condicio*) – це застереження в договорі, за допомогою якого юридичні наслідки договору стають залежними від настання (ненастання) в майбутньому певної події, щодо якої невідомо, настане вона чи ні. Умова договору не може суперечити закону і добрим звичаям, а також має бути здійсненою.

Залежно від того, чи пов'язуються правові наслідки договору з настанням чи ненастанням певної події, розрізняли відповідно позитивні та негативні умови. Крім того, виділялися умови, щодо яких точно невідомо, настануть вони чи ні в майбутньому, але якщо настануть, то точно відомо коли (наприклад, повноліття фізичної особи); і умови, про які невідомо – настануть вони чи ні в майбутньому, а також момент їх можливого настання (наприклад, укладення шлюбу).

Подібною до поняття «умова» була категорія «строк». Строк (*dies*) – це подія, яка неминуче настане в майбутньому. Строком, наприклад, вважається смерть особи.

Римські юристи розрізняли такі строки: визначений строк, тобто той, щодо якого відомо, коли він настане (строк дії договору – 1 рік); невизначений строк, щодо якого відомо тільки, що він неодмінно настане в майбутньому, але невідомо коли саме (смерть фізичної особи).

Залежно від правових наслідків, які пов'язувалися з настанням (ненастанням) умови або строку, останні поділялися на: відкладальні, тобто ті, за яких виникнення прав та обов'язків із договору пов'язуються із настанням певної події (умови або строку); скасувальні, тобто ті, за яких припинення прав та обов'язків із договору пов'язуються із настанням певної події.

За наявності відкладальної умови до її настання має місце так звана невизначеність (*pendentia*)¹. У цей період право, що впливає з договору, ще не існує. Права та обов'язки сторін за договором виникають тільки в разі настання події, якою вони обумовлені. Права та обов'язки за договором із скасувальною умовою виникають, як правило, з моменту його укладення. Настання умови призводить до їх дострокового припинення. Ці правила поширювалися на відкладальні та скасувальні строки.

Слід також зазначити, що умова, про неможливість настання якої вже відомо в момент укладення договору, вважається неможливою умовою. Включення такої умови до змісту договору призводить до його недійсності.

У найдавніші часи римським правом, в якому переважали строго формальні договори, заборонялося включення умов та строків у окремі різновиди договорів. Вважається, що спершу вони вносилися в більш гнучкі консенсуальні договори. Договір, який не був ускладнений умовою або строком, називався чистим договором.

Мета договору (лат. *causa* – причина) – це найближча ціль, задля якої укладається договір; матеріальна підстава укладення договору. Як правило, при укладенні договору сторони прагнуть досягнути певної цілі. Особа, яка укладає договір, може також переслідувати не одну ціль, а декілька. Наприклад, купуючи річ, особа має на меті подарувати її. Юридичне значення має лише найближча з декількох цілей. У наведеному прикладі найближчою метою є набуття права власності на річ. При цьому мета здійснити дарування придбаної речі є юридично байдужою.

Мета договору (*causa*) не повинна суперечити закону. Так, протиправною є *causa* при укладенні договору дарування між подружжям. Залежно від можливості встановлення *causa* та її юридичного значення для дійсності договорів, останні поділялися на каузальні та абстрактні. Більшість договорів є каузальними, тобто такими, мета укладення яких є очевидною. Абстрактними є ті договори, щодо яких неможливо або складно встановити мету їх укладення. Для таких договорів *causa* не має юридичного значення, тобто не впливає на їх дійсність. У римському праві прикладом абстрактних договорів була стипуляція (*stipulatio*).

Юридична сила договору (його дійсність) залежить від дотримання сторонами при його укладенні певних вимог, установлених законом. Такі вимоги за кожен ще іменуються умовами дійсності договору.

У римському праві визначалися ряд умов дійсності договору.

Законність договору. Зміст укладеного договору має відповідати вимогам закону. Зокрема, договір не може укладатися з приводу дій, що порушують норми права. Вимога законності договору тлумачилася римськими юристами розширювально, тобто вони вважали, що зміст договору не повинен суперечити не тільки нормам права, але й добрим звичаям та нормам моралі.

Вільне волевиявлення сторін. Воля – це внутрішнє бажання особи встановити певні права та обов'язки. У договорі воля сторін має бути взаємною та спрямованою на досягнення певної мети. З огляду на те, що сторони в договорі мають протилежні цілі, їх волі є зустрічними. Для укладення договору воля однієї особи має бути доведена до іншої сторони. Волевиявлення – це зовнішня об'єктивна форма виявлення волі особи. Волевиявлення можна виявити в різний спосіб: усно, письмово, з допомогою жесту, певної дії, а також у деяких випадках мовчанням. Для дійсності договору необхідно, щоб воля та волевиявлення збігалися. Тривалий час серед римських юристів точилася дискусія щодо того, воля чи волевиявлення (у разі їх відмінності) мають враховуватися при тлумаченні договору. Врешті-решт було визнано, що при розбіжності між волею та волевиявленням пріоритет надається дійсній волі.

У разі, якщо воля та волевиявлення не збігаються, йдеться про помилку (*error*). Помилка (*error*) – це неправильне уявлення однієї сторони договору про виявлену ззовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення. Помилка була

пов'язана не із незнанням права, а з незнанням фактів (обставин справи). Правові наслідки помилки залежали від того, чи була ця помилка істотною (помилка щодо характеру договору, його предмета, особи контрагента) або неістотною (помилка щодо мотиву). Тільки істотна помилка могла бути підставою для визнання договору недійсним.

Вчення про помилку не було достатньою мірою розроблено римськими юристами. У разі, якщо волевиявлення однієї із сторін здійснювалося не вільно, а під впливом іншої особи, вираження волі вважалося таким, що має вади (дефекти).

Вплив іншої особи на формування волі контрагента та його волевиявлення міг полягати в: обмані (*dolus*) чи примусі.

Обман (*dolus*) – це умисне введення в оману контрагента з метою спонукати його до волевиявлення на шкоду власним майновим інтересам. У джерелах римського права *dolus* визначався як будь-яка хитрість, обман, що застосовувалися для того, щоб обхитрити, ввести в оману інших людей. Примус міг виражатися у фізичному насильстві або у погрозі (*metus*) — психічному насильстві. При цьому юридичне значення для дійсності договору мала лише реальна, здійснена погроза. Так, у римському праві було закріплене правило, що страх має бути обґрунтований: небезпека має дійсно існувати.

Договір, укладений у результаті обману, завжди вважався абсолютно недійсним. У I ст. до н. е. також недійсним вважався договір, укладений унаслідок примусу як фізичного, так і психічного. Втім ці договори не були абсолютно недійсними. Сторони мали право на їх оспорювання.

Правоздатність і дієздатність сторін договору. Волевиявлення особи мало юридичне значення тільки, якщо ця особа за законом була здатна до волевиявлення, тобто мала цивільну правоздатність та дієздатність. Визначеність змісту договору. Не має юридичної сили договір, зміст якого є невизначеним узагалі. Римське право поділяло договірні зобов'язання на визначені та невизначені. Але такій поділ стосувався тільки договорів із визначеним змістом, тобто дійсних договорів. Предмет визначених договорів визначався чітко (індивідуально визначена річ), а предмет невизначених договорів окреслювався загальними ознаками (речі, визначені родовими ознаками).

Форма договору – це форма волевиявлення. У різні часи формами договорів були: манципація, стипуляція, письмова форма. Форма для окремих видів договорів встановлювалася в законі. Недодержання сторонами форми договору призводило до його недійсності.

Реальна можливість виконання договору. Для дійсності договору юридичне значення мала здійсненність установлених ним обов'язків боржника. При вирішенні питання: чи має юридичну силу той чи інший договір, враховувався той факт, чи існує реальна можливість вчинення дії, яка передбачена в договорі. Неможливість виконання договірного зобов'язання може бути фізична (наприклад, вичерпати воду з моря) або юридична (наприклад, продати річ, вилучену з обороту). Неможливість виконання боржником свого обов'язку може настати під час існування договору. У цьому разі договірне зобов'язання припиняється у зв'язку з неможливістю його виконання. Якщо ж буде встановлено, що вже в момент укладення договору вбачалося, що він не може бути виконаний, договір визнається недійсним.

У класичний період термін *contractus* набуває значення домовленості. Виходячи із визначення поняття контракту як домовленості сторін, можна сказати, що поєднання волі останніх і зумовлює укладення договору.

Отже, укладення договору являє собою, перш за все, процес досягнення домовленості осіб, який завершується тим, що вони «сходяться в одному». Погодження воль було необхідним при укладенні будь-якого договору. Поняття домовленості є настільки загальним, що «.. нікчемним є контракт, нікчемним є зобов'язання, яке не містить домовленості, будь воно укладено шляхом передачі речі або шляхом проголошення слів; тому що і стипуляція, яка здійснюється у вербальній формі, є нікчемною, якщо позбавлена згоди сторін».

Процес укладення договору може бути більш або менш тривалим, однак він завжди складається із певних пов'язаних між собою юридичних дій осіб, які в разі укладення договору іменуються його сторонами. У Давньому Римі порядок укладення договору різнився залежно від його виду. Втім для всіх договорів передбачалися певні спільні дії, що здійснювалися майбутніми сторонами у процесі їх укладення.

Процес укладення договору відбувався в кілька етапів. Так, укладення договору починалося з виявлення ініціативи на це хоча б однією з майбутніх його сторін. Ця сторона пропонувала укласти певний вид договору конкретній особі або невизначеному колу осіб. Така пропозиція називалася офертою. Як правило, ініціатива укласти договір могла виходити від будь-якої його сторони — кредитора (*creditor*) або боржника (*debitor*). Однак за деяких випадків закон вимагав, щоб укладення договору ініціювалося конкретною стороною. Так, наприклад, укладення стипуляції (*stipulatio*), як одного з основних видів вербальних контрактів (*verbis*), починалося із запитання кредитора до боржника: «Обіцяєш сплатити мені стільки-то?». Таке запитання і вважалося офертою. Форма оферти та спосіб її вираження, як правило, залежала від виду договору, на укладення якого вона була спрямована.

Для того щоб пропозиція вважалася офертою, вона мала відповідати певним загальним вимогам закону, а саме – бути визначеною, доведеною до відома інших осіб (конкретних або невизначеного кола) та правильно ними сприйнята. Визначеність оферти означала, що з неї однозначно вбачається бажання особи (оферента) укласти договір певного виду. Пропозиція укласти договір має бути виражена в такий спосіб, щоб вона могла бути сприйнята іншими особами.

Оферта не породжувала договір, але «зв'язувала» особу, яка зробила цю пропозицію. Це означало, що оферент не міг відмовитися від укладення договору, якщо на його пропозицію пристане певна особа. Для виникнення договору було необхідним волевиявлення ще одного суб'єкта – адресата оферти. Отже, друга стадія укладення договору полягала в прийнятті пропозиції укласти договір іншою особою. Згода на укладення договору називається акцептом. Акцепт мав бути безумовним, тобто особа погоджувалася з усім, що запропоновано в оферті.

У консенсуальних контрактах (*consensus*) акцептування оферти вважалося досягненням згоди (домовленості) сторонами. Отже, консенсуальний контракт вважався укладеним і в сторін виникали права та обов'язки щодо його виконання. Для укладення реального контракту (*re*) необхідно було, щоб сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору, а також вчинили певну дію на виконання цього контракту. Наприклад, договір позики вважається укладеним з моменту передачі кредитором

(позикодавцем) грошей чи речей, визначених родовими ознаками (*genera*), боржнику (позичальнику). Для укладення літерального контракту (*litteris*) вимагалось оформлення волевиявлення сторін письмово, а отже, момент укладення літерального контракту збігався з моментом надання домовленості сторін відповідної форми.

Для укладення певних видів договорів юридичне значення мали дії осіб, які не були сторонами договору, наприклад затвердження контракту свідками.

У римському праві навіть на останніх стадіях його розвитку визнавалося правило, що договори укладаються особисто¹. Однак, якщо у найдавніші часи існувала пряма заборона укладення договору через представника, то у класичному періоді як виняток дозволявся такий порядок встановлення договірних відносин. Наприклад, допускалося укладення через представника договору позики (*mutuum*).

8. Різновиди контрактів

Залежно від підстав виникнення в римському праві розрізняли: вербальні (*verbis*), літеральні (*litteris*), консенсуальні (*consensu*) та реальні (*re*) контракти.

Раніше за всіх виникли вербальні контракти, які вважалися укладеними після виголошення традиційних словесних формул за дотримання низки формальностей. У зв'язку з цим процедура укладення цих контрактів була досить громіздкою.

Таблиця 18.2. Види договорів у римському праві

<i>Вид договору</i>	<i>Порядок укладення та інші особливості</i>
Вербальні	контракт укладався в усній формі і вважався чинним з моменту проголошення визначених фраз. Найдавніша форма договорів. Найдавнішим і найбільш поширеним видом була стипуляція.
Літеральні	особливі письмові договори, поширені в торговому обігу. Зобов'язання виникали через запис у спеціальних книгах доходів і витрат однієї із сторін, складання боргових розписок, підписаних обома сторонами або ж одним боржником.
Реальні	окрім угоди сторін за основними умовами контракту вимагали обов'язкової передачі речі, яка складала предмет договору. До реальних договорів належала насамперед позика.
Консенсуальні	найбільш поширена і найпізніша за часом виникнення форма контрактів. Зобов'язання виникали через просту угоду сторін за всіма основними умовами контракту. До цієї групи відноситься насамперед договір купівлі-продажу.

Вербальні контракти (*verbis*) – це усні контракти, для укладення яких необхідно в установленій послідовності промовити строго визначені слова. Основною ознакою вербальних контрактів було безумовне панування форми. Це виявлялося, зокрема, у тому, що, з одного боку, у разі пропущення одного слова чи зміни черговості їх проголошення зобов'язання не виникало, а з іншого – при дотриманні форми договір вважався укладеним, навіть якщо він вчинявся під впливом насилля, погрози тощо. До зазначених контрактів належали: стипуляція, клятвена обіцянка вільновідпущеника і встановлення приданого.

Стипуляція (лат. *stipulatio* – вимовляння, благання (вигід) – це усний договір, укладений шляхом запитання майбутнього кредитора і відповіді боржника, яка збігається із запитанням. Під цією назвою зазначений договір фігурував, коли він

розглядався зі сторони кредитора. Зі сторони боржника він виступав під назвою обіцянка (*sponsio*). Закони XII таблиць передбачали стипуляційну форму договору. Стипуляцію вважали найважливішим видом вербальних контрактів, оскільки вона була досить зручною для кредиторів. Зобов'язання виникало у випадку виголошення контрагентами певних установлених фраз у вигляді запитання і відповіді: «Зобов'язуєшся урочисто дати? – Зобов'язуюсь урочисто дати», «Обіцяєш? – Обіцяю» і т. ін. При цьому договір вважався укладеним, якщо, наприклад, майбутній кредитор запитував: «Обіцяєш дати 10?» і тут же отримував відповідь: «Обіцяю». Якщо у відповідь був зроблений простий позитивний кивок головою, то у зв'язку з відсутністю слів це не породжувало вербального контракту.

Процедура укладення стипуляції здійснювалася в присутності кредитора, боржника і свідків, які підтверджували достовірність контракту. Звідси випливає безумовна вимога – обов'язкова присутність сторін в одному місці. При укладенні договору представництво не допускалося, оскільки можна було набути прав лише для себе особисто. У зв'язку з цим стипуляція була недоступна глухим, які не могли безпосередньо сприймати на слух питання чи відповідь, а також німим, які не могли виголосити необхідні словесні формули.

Стипуляція є одностороннім договором, оскільки одна сторона мала лише права, а інша – тільки обов'язки. Відповідно обов'язки виникали на стороні особи, яка дала обіцянку. Саме вона з моменту укладення договору визнавалася боржником. Кредитором ставала та особа, на користь якої було здійснено обіцянку. Таким чином, за цим договором кредитор нічим не зобов'язувався, однак набував права вимоги.

Від інших договорів стипуляція відрізнялася своєю формальністю і абстрактним характером, оскільки для її дійсності не мало ніякого значення, що спонукало боржника взяти на себе відповідне зобов'язання. Юридичні наслідки породжувало дотримання форми, а підстава (*causa*) до уваги не бралася. Це означає: якщо дотримувалися необхідних вимог стосовно порядку укладення стипуляції, то зобов'язання виникало незалежно від того, що було підставою укладення контракту і чи досягнуто мети, якої прагнули сторони, вступаючи в договірні відносини. Отже, можна вважати, що, як абстрактний і разом з тим суворо формальний договір, стипуляція була юридичним попередником майбутнього векселя.

Оскільки стипуляція породжувала зобов'язання з моменту усного проголошення запитання кредитора і відповіді боржника, то з цього часу боржник вважався зобов'язаним і повинен був платити із стипуляції, незважаючи на те, що він ще міг не отримати грошей від кредитора. Щоб усунути існуючу несправедливість, претор надавав боржникові право заперечення. Таким чином, сама по собі абстрактність зобов'язання не позбавляла можливості боржника доводити, що відсутня підстава, з якої він взяв на себе зобов'язання. Проте це було досить складно і вимагало затрат часу, протягом якого кредитор міг уже здійснити своє право з існуючого зобов'язання, породженого стипуляцією. До того ж, незважаючи на абстрактний характер стипуляційного зобов'язання, сторони не лише могли згадати в тексті запитання й відповіді, підставу (*causa*), за якою стипуляція здійснювалася, а й поставити силу стипуляції в залежність від наміченої мети шляхом включення відповідної умови.

У класичний період стипуляція була основною договірною формою. Певною мірою це пояснювалося наявністю її переваг у зв'язку з абстрактним характером. Так,

кредитор мав можливість досить просто і швидко стягнути борг. До того ж стипуляційної форми можна було надати будь-яким зобов'язальним відносинам. Якщо спочатку стипуляція використовувалася лише для виникнення боргового зобов'язання, то у подальшому сфера її застосування значно розширилась. Так, за допомогою стипуляції встановлювали відповідальність у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання. У зв'язку з формальним характером стипуляції її дія поширювалася лише на сторони, а тому неможливо було ні покласти обов'язки на третю особу, яка не брала участі в стипуляції, ні обумовити для неї вигоди. Утім можна було застосувати стипуляцію для залучення третіх осіб на сторону кредитора чи боржника. У цьому випадку мала місце множинність осіб у зобов'язанні.

Унаслідок поширення у зв'язку із контактами зі Сходом письмової форми наприкінці республіканського періоду стало звичайним складати документ (*instrumentum*), який свідчив про наявність питання та відповіді. Наявність цього документа полегшувала доведення факту здійснення стипуляції. Спочатку цей письмовий документ не мав самостійної зобов'язувальної сили, у зв'язку з чим навіть за його наявності боржник мав можливість доводити відсутність усної стипуляції. Однак поступово документ набуває незаперечної сили, у зв'язку з чим за його наявності слова стипуляції вважалися виголошеними. Це послужило підставою для зменшення значення стипуляційної форми, і вона могла вже укладатися будь-якими словами, які виражають суть угоди. Єдиною формальною вимогою, яка була непохитною, залишалася потреба особистої присутності сторін у момент укладення договору.

Клятвена обіцянка вільновідпущеника (*jusjurandum liberti*) – це різновид вербального контракту, який виникав у разі проголошення вільновідпущеником клятви надавати послуги патрону. Власник раба за своїм бажанням міг відпустити його на волю¹⁹⁶. Однак досить часто він хотів і в подальшому користуватися його послугами. Особливо нагальною була така потреба в разі, якщо раб мав особливі таланти чи спеціальні навички. У зв'язку з цим власник раба був зацікавлений у виникненні зобов'язання, за яким його колишній раб не поривав би з ним зв'язків і в подальшому при потребі надавав би йому допомогу.

Однак проблема полягала в тому, що раб не був суб'єктом права, а тому його обіцянки в цьому статусі не породжували бажаних наслідків. Саме цим обумовлена в практиці Давнього Риму дволанкова процедура виникнення зобов'язання між патроном (*patronus*) і вільновідпущеником (*libertinus*). Так, ще будучи в рабстві раб давав клятвену обіцянку, що і після його звільнення на свободу він залишатиметься зв'язаним перед своїм патроном певними повинностями. Так клятва породжувала лише натуральне зобов'язання (*obligatio naturalis*). Тому після звільнення вільновідпущеник брав на себе відповідне зобов'язання вже у вигляді клятвеної обіцянки, яка оформлялася вербальним контрактом, у зв'язку з чим таке зобов'язання забезпечувалося примусовою охороною. Хоча на вільновідпущенику лежав обов'язок виявляти відданість і надавати послуги своєму патрону, цей обов'язок набував юридичного характеру і забезпечувався позовним захистом лише у випадку, якщо вільновідпущеник брав на себе таке зобов'язання шляхом проголошення клятви. У самій обіцянці досить чітко зазначалося, які саме послуги необхідно буде надавати, а також їх зміст, якість, тривалість та періодичність. Однак цими послугами не обов'язково мав користуватися патрон

особисто. Він міг наказати вільновідпущенику виконати обіцянку на користь своїх товаришів.

Установлення приданого (*dotis dictio*) – це різновид вербального контракту, який виникав у випадку, якщо на усну заяву особи, яка встановлювала придане, наречений давав свою згоду. Імовірно, що витоки цього зобов'язання виходять із процедури заручин, яка передувала укладенню шлюбу. А після того як договір заручення перестав користуватися позовним захистом, обіцянка встановити придане (*dos*) набула значення самостійного усного договору. Якщо при стипуляції ініціатива виникнення зобов'язання виходила від кредитора («Обіцяєш дати тисячу?»), то при встановленні приданого – від боржника («Отримаєш як придане тисячу?»).

За часів Юстиніана цей різновид вербального контракту вийшов з ужитку. Розвиток торговельних зв'язків, існування більш-менш систематичних відносин по передачі речей між одними і тими ж учасниками зумовили потребу появи літеральних контрактів.

Літеральні контракти (*litteris*) – це контракти, які породжували зобов'язання між кредитором і боржником на підставі дотримання письмової форми. Літеральні контракти укладалися шляхом запису в спеціальних книгах або в інших відповідних актах (лат. *littera* – буква). Було звичним, що громадяни Риму, які вступали в ділові відносини з іншими людьми, вели книги. Відомі два типи книг: журнал (*adversaria*) і книга прибутків і видатків (*codex accepti et expensi*). Журнал (*adversaria*) мав значення пам'ятної книги і заводився на кожен місяць, по закінченні якого втрачав значення і міг бути знищений. До нього заносилися найрізноманітніші відомості, які мали певне значення і про які не можна було забути. Постійною книгою, в якій записувалися грошові надходження і видатки, була книга прибутків і видатків (*codex accepti et expensi*). У ній висвітлювалася кожна господарська операція. Одну і ту ж суму кредитор фіксував у своїй книзі у графі «Видатки», а боржник – у графі «Прибутки».

Записи у книгах не були первісною підставою виникнення договірних зобов'язань, а свідчили лише про те, що поступало чи віддавалося на виконання укладених договорів (купівлі-продажу, найму тощо) або фіксували наслідки заміни сторони в зобов'язанні шляхом переведення боргу. В обох випадках (як при записі на особу його ж боргу, що виник з іншої причини, так і при записі на особу боргу іншої особи) мала місце новація зобов'язань (*novatio*), здійснена у формі літерального контракту. Зобов'язання зробити платіж виникало на підставі саме цих записів. Останні і становили літеральні контракти, не пов'язані з якою-небудь підставою, а подібно до вербальних контрактів мали абстрактний характер, оскільки боржник зобов'язувався книжковим записом. Проте і тут не існувало чіткості, оскільки запис у графі «Видатки» кредитор міг зробити безпідставно в односторонньому порядку або виходячи зі вже існуючого договору, укладеного в інший спосіб, у зв'язку з чим у нього виникало право вимагати від боржника подвійного виконання. Оскільки літеральні контракти давали можливість зловживати своїм правом, то вже на початку класичного періоду вони поступово втрачали своє значення.

Через те що зазначені книжкові операції були підставою виникнення договірних відносин лише між римськими громадянами (*cives Quiritas*), перегрини (*peregrini*) з аналогічною метою користувалися запозиченими з грецької практики борговими

документами, так званими синграфами і хірографами, які з часом почали використовувати і римські громадяни.

Синграф (лат. *Syngrapha* – боргова розписка, платіжне зобов'язання) – це документ, написаний в присутності свідків, від імені третьої особи, який засвідчував факт передачі кредитором певної грошової суми боржнику, скріплювався підписами сторін та свідків. Запис синграфу виглядав таким чином: «Така-то особа винна такій-то особі 100 сестерцій». За своїм призначенням це був безумовний платіжний документ, який був дозволений не тільки римлянам, але й переграмам (у тому числі у відносинах з римлянами). Процедура укладення договору була досить громіздкою і не зовсім зручною у зв'язку з тим, що при цьому обов'язково мали бути присутніми свідки. При них спочатку зачитувався зміст договору, а потім ставилися підписи.

Хірограф (лат. *chirographum* – власноручний підпис) – це односторонній документ, виданий і підписаний боржником від власного імені, який засвідчував факт отримання ним від кредитора певної грошової суми. Запис хірографа виглядав таким чином: «Я такий-то винен такому-то 100 сестерцій». Таким чином, замість книг прибутків і видатків літеральні контракти почали оформляти простою розпискою. Не існує єдиної позиції стосовно того, чи були це договори, що, як і літеральні контракти, породжували зобов'язання саме своєю формою безвідносно до їх підстав чи мали лише доказове значення. Однак з упевненістю можна стверджувати, що вони послужили прообразами майбутніх письмових угод.

Із часом літеральні контракти змінюються. В юстиніанівський період замість книг прибутків і видатків ці контракти оформляються простою розпискою. Особа, що видала розписку (боржник), мала право оспорити її у зв'язку з підробкою чи за мотивами відсутності передачі кредитором грошей. Це свідчить про втрату абстрактності, характерної для літеральних контрактів.

Утім, якщо розписка не була оспорена впродовж двох років, ні на які обставини вже не зважали, у зв'язку з чим розписка зобов'язувала до платежу сама по собі. Якщо ж боржнику не вдалося довести недійсність розписки, то як санкція за безпідставне оспорювання зазначений в розписці борг стягувався в подвійному розмірі. Складність формальних вимог до укладення вербальних і літеральних контрактів обумовила потребу в існуванні договорів, не пов'язаних з певною чітко визначеною формою. Так з'явилися консенсуальні та реальні контракти, розмежування між якими проводилося за моментом, з якого виникали зобов'язання між сторонами.

Перевага консенсуальних контрактів полягала в простому порядку їх укладення. Не було потреби не лише дотримуватися формальностей, а й вчиняти дії щодо передавання речей. Вони базувалися лише на домовленості між сторонами (*consensus*). Якщо при цьому одночасно мала місце і передача речі, то вона вчинялася не з метою укладення, а з метою виконання вже існуючого договору.

Консенсуальними є контракти, в яких зобов'язання виникає з моменту досягнення сторонами згоди з усіх істотних умов, іншими словами, для укладення цих контрактів достатньо було згоди сторін. Римське право розрізняло чотири види консенсуальних контрактів: купівлю-продаж, найм, доручення, товариство.

Договір купівлі-продажу (*emptio-venditio*) – це договір, за яким продавець (*venditor*) зобов'язується передати покупцеві річ (*res*) чи товар (*merx*), а покупець (*emptor*) зобов'язується прийняти річ чи товар і сплатити обумовлену вартість (*pretium*).

Унаслідок свого значення і простоти укладення договір купівлі- продажу набув найбільшого поширення серед консенсуальних договорів. З його допомогою опосередковувалася перехід права власності на речі. Якщо за договором передавалися неманципні речі (*res nec mancipi*), то в результаті укладення договору покупець набував права власності. Щоб виникло право власності на манципні речі (*res mancipi*), потрібне було вчинення процедури у вигляді манципації. В іншому випадку продавець залишався квіритським власником, а покупець ставав бонітарним (преторським) власником. Квіритським власником покупець визнавався лише після спливу строку набувальної давності (*usucapio*).

Щоб договір купівлі-продажу був укладений, достатньо простої згоди сторін із двох обов'язкових умов: 1) речі, що продається, і 2) ціни, що виплачується за неї.

Договір міг бути укладений як стосовно вже існуючих речей, так і тих, що будуть у майбутньому. Так, у разі продажу очікуваного в майбутньому врожаю договір купівлі-продажу вважався укладеним за відкладальної умови, оскільки правові наслідки породжувалися не одразу при укладенні договору, а лише після вирощення врожаю. Предметом договору могли бути як тілесні, так і безтілесні речі¹⁹⁹ (наприклад, право на спадщину, сервітут). Так, при купівлі сервітуту продавець брав на себе обов'язок допустити виникнення сервітутного права на стороні набувача. Що стосується тілесних речей, то головне, щоб річ не була вилучена з обігу і була індивідуально визначена або конкретизована мірою, вагою чи кількістю, а також якістю.

Ціна (*pretium*) вважалася узгодженою, якщо вона була, по-перше, визначеною (*certum*); по-друге, реальною (*verum*); по-третє, вираженою в грошах (*in pecunia numerata*). Ціна вважалася визначеною навіть за відсутності згоди стосовно її розміру за умови, що сторонами був узгоджений механізм її встановлення (наприклад, сторони поручали установити її третій особі, взявши на себе обов'язок підкоритися її рішенням). Однак ціна не вважалася визначеною, якщо на таке рішення була уповноважена одна із сторін.

Реальність ціни вимагалася для того, щоб під виглядом удаваного продажу не здійснювалося дарування в обхід установленної для нього форми, а також окремих обмежень і заборон. Вимога до вираження ціни у коштах була підставою розмежування з договором міни, за яким річ обмінювалася на іншу річ.

Крім зазначених, право Юстиніана ввело ще одну обов'язкову умову – справедливість ціни (*instum pretium*). Якщо продавець отримував менше половини вартості речі, продавець міг вимагати поновлення попереднього положення, тобто повернення кожною зі сторін отриманого за договором. Однак з метою залишення в силі договору існувала можливість доплати до рівня справедливої ціни.

У праві Юстиніана розрізняли усну і письмову купівлю-продаж. За загальним правилом договір купівлі-продажу вважався укладеним із моменту досягнення згоди між сторонами, а при їх домовленості – з часу дотримання письмової форми. Хоча договір купівлі-продажу вважався укладеним у момент досягнення сторонами згоди, з цього правила було два винятки. По-перше, якщо в момент укладення договору сторони домовилися оформити свій договір у формі стипуляції, договір купівлі-продажу набував чинності лише після виконання цієї умови. По-друге, якщо сторони домовилися про завдаток (*arrha*), то договір купівлі-продажу вважався укладеним із моменту виплати завдатку. Інтереси продавця забезпечувалися наданим йому позовом із приводу

проданого (*actio venditi*), який полягав у можливості вимоги від покупця сплати покупної ціни. Покупцю з метою захисту своїх прав було надано право позову до продавця з приводу купленого .

На продавця покладалися такі обов'язки: 1) передача речі покупцеві; 2) забезпечення збереження речі до її передачі покупцеві. Оскільки це відплатний договір, продавець зобов'язувався проявляти такий ступінь піклування, який характерний турботливому господарю, а тому відповідав навіть за просту необережність (*culpa*). Однак ризик випадкової загибелі речі ніс покупець, тобто у разі такої загибелі речі він зобов'язаний був сплатити покупну ціну продавцеві; 3) гарантування відсутності недоліків у проданій речі. Порушення цього обов'язку могло бути підставою розірвання договору і зазвичай спричиняло відповідальність продавця у вигляді відшкодування фактичних збитків. Утім, якщо предметом був раб – збитки стягувалися в подвійному розмірі. Тому при укладенні договору продавець повинен був повідомити, зокрема, про захворювання рабів чи худоби, які були предметом договору; 4) захист покупця від евікції (лат. *evictio* – відсудження, витребування). Продавець повинен виступити на стороні покупця з метою захисту його від спроб третьої особи відсудити куплену річ. Якщо продавець цього не зробив і річ була витребувана, продавець по доюстиніановському праву зобов'язаний був сплатити подвійну вартість відсудженого майна, а за правом Юстиніана – відшкодувати понесені збитки.

Почупець за договором купівлі-продажу зобов'язаний був, по-перше, прийняти куплену річ і, по-друге, сплатити обумовлену договором ціну, що було необхідною умовою переходу до нього права власності на куплену річ. Ризик випадкової загибелі речі покладался на покупця в момент укладення договору купівлі-продажу. Це означає, що покупець зазнавав збитків у результаті загибелі речі ще до самого моменту передачі речі та виникнення в нього права власності. А тому в разі випадкової загибелі речі покупець зобов'язаний був сплатити її вартість продавцю, а якщо він її сплатив раніше, то не міг вимагати повернення сплаченої суми. Таке правило «контрактний ризик несе покупець» (*periculum est emptoris*) порушує принцип взаємності надання¹.

Сторони могли укласти спеціальну угоду (*pactum displicentiae*), згідно з якою покупець, якщо куплена річ з якихось причин йому не підходила, мав право протягом обумовленого строку розірвати договір із поверненням сторонами одна одній усього виконаного. Сторони могли включити в договір додаткову умову (*additio in diem*) про право продавця впродовж обумовленого строку розірвати договір із поновленням попереднього положення, якщо йому вдалося знайти більш вигідного покупця.

Договір найму (*locatio conductio*) – це договір, за яким наймодавець зобов'язується передати майно в користування, виконати певну роботу чи надати послугу, а наймач зобов'язується оплатити це.

Отже, у римському праві найм охоплював досить широке коло відносин по відплатному користуванню речами, виконанню робіт та наданню послуг.

Розрізняли три види найму: 1) найм речі (*locatio rei*) – це надання у відплатне користування речі (в тому числі житла); 2) найм роботи (*locatio conductio operis*) – це різновид договору найму, за яким контрагент за обумовлену працю зобов'язувався не просто виконати будь-яку роботу, а в результаті виконання отриманого замовлення досягти заздалегідь обумовленого замовником результату. Це прототип договору підряду, який включав також перевезення; 3) найм робочої сили (*locatio conductio*

operagum), або найм послуг, – це різновид договору найму, за яким продавець зобов'язується за обумовлену плату надати здатність до праці для використання в певних цілях, а наймач (роботодавець) зобов'язується використовувати її та оплачувати робочий час. Вважається прототипом трудового договору.

Сторонами договору найму були наймодавець (locator) та наймач (conductor). Договір найму вважався укладеним, якщо сторони досягли згоди стосовно предмета найму і найомної плати (merces). Найомна плата мала бути виражена в коштах із чітким визначенням її розміру. Однак допускалася натуральна форма оплати у вигляді обумовленої частини від отриманого врожаю в разі здачі в найм сільськогосподарських угідь. За цим договором наймодавець зобов'язаний передати в користування річ або забезпечити виконання певної роботи чи досягнення обумовленого результату. При порушенні своїх обов'язків він зобов'язаний був відшкодувати збитки. Виконання обов'язків наймодатцем забезпечувалося наданим наймачу правом позову з приводу найманого (actio conducti). У разі укладення договору наймач зобов'язаний: по-перше, прийняти здану в найм річ чи виконану роботу і сплатити найомну плату; по-друге, забезпечити схоронність отриманого в користування майна; по-третє, повернути його в обумовлений строк наймодатцю. Інтереси наймодатця забезпечувалися наданим йому позовом із приводу зданого в найм (actio locati). Наймач зобов'язаний відшкодувати збитки наймодатцю при пошкодженні чи знищенні майна, переданого в найм. Однак ризик випадкової загибелі речі ніс власник, тобто наймодавець.

Зміна власника переданої в найм речі (наприклад, у разі відчуження чи спадкування) аж ніяк не впливала на чинність договору найму – він продовжував діяти на тих же умовах. Зазвичай договір припинявся у зв'язку із закінченням обумовленого сторонами строку. Якщо ж фактичне користування річчю з боку наймача продовжувалося і по закінченні строку, договір вважався поновленим за мовчазною згодою сторін. Право на одностороннє розірвання договору виникало: у наймача, якщо обставини склалися так, що річ не приносила обумовленого ефекту (наприклад, раб унаслідок хвороби не міг працювати); у най-модатця, коли він мав потребу в зданому в найм майні або наймач ухилявся від внесення найомної плати протягом двох років підряд.

Договір доручення (mandatum) – це договір, відповідно до якого одна сторона – довіритель (mandans) – доручала зробити що-небудь у своїх інтересах іншій особі – повіреному (mandator), яка зобов'язувалася вчинити ці дії безвідплатно.

Характерною ознакою господарського життя Давнього Риму було те, що господар особисто вів справи по управлінню своїм господарством і лише в окремих випадках (наприклад, у разі виїзду до іншої місцевості) виникала потреба попросити близьку особу замінити його. Такі відносини оформлялися у вигляді договору доручення.

Договір доручення конструювався як безвідплатний. Обумовлено це тим, що при його укладенні учасники виходили зі суспільного обов'язку і дружби, які, на думку римлян, є несумісними з винагородою. Якщо за вчинені дії особа отримувала винагороду (merces), то мав місце не договір доручення, а договір найму (locatio conductio). Тому наявність чи відсутність оплати була одним із критеріїв розмежування договорів доручення і найму.

Однак якщо довіритель хотів подякувати повіреному за вчинені дії, то він сплачував йому почесну винагороду – гонорар (honorarium). Але ці дії вчинялися за

власним бажанням довірителя, не принижували повіреного та не применшували соціального значення відносин і перебували за межами виконання договору доручення. Лише в період екстраординарного процесу допускалося примусове витребування винагороди за позовом повіреного в розмірі, визначеному рішенням магістрату по спору.

Для укладення договору достатньо було узгодити саме доручення. Коло правомірних дій, обов'язок вчинення яких покладался на повіреного, було досить широким. Це могли бути як одиничні дії (покупка чи продаж конкретної речі), так і управління майном довірителя (отриманою спадщиною, торговим закладом тощо). Дії могли бути як фактичні (наприклад, отримати куплену довірителем річ), так і юридичні (наприклад, вчинити для довірителя правочин, виконати процесуальні дії).

Оскільки пряме представництво заборонялося, то, доручаючи здійснення своїх прав, довіритель попередньо уступав їх повіреному, а покладаючи на нього набуття для себе нових прав, допускав первісне їх виникнення в особи повіреного з наступним перенесенням на довірителя.

Незважаючи на безвідплатність договору, повірений був зобов'язаний точно, ретельно і турботливо виконувати доручення. Він мав чітко дотримуватися вказівок довірителя, а після виконання своїх функцій передати довірителю набуті права. Такий підхід пояснюється тим, що повірений із власної волі вирішує укласти чи ні зазначений договір, однак у разі добровільного прийняття на себе обов'язку виконати доручення ці дії необхідно було вчинити у повній відповідності зі змістом доручення. Якщо повірений відступав від вказівок довірителя, то він відповідав за це, як за невиконання взятого на себе доручення.

У разі неможливості виконання доручення з якихось причин повірений був зобов'язаний негайно повідомити про це довірителя, щоб той мав можливість замінити його іншою особою. Якщо повірений не інформує про неможливість виконання зобов'язання, він повинен був відшкодувати всі заподіяні збитки. Після закінчення виконання доручення повірений повинен був звітувати перед довірителем і передати йому все отримане при цьому. У разі ухилення повіреного від передачі набутого довіритель мав право пред'явити прямий позов із доручення (*actio mandati directa*). Довіритель зобов'язаний прийняти отриманий повіреним результат і в межах цього доручення компенсувати понесені ним витрати при виконанні доручення.

За загальним правилом договір припинявся у зв'язку з його належним виконанням. Аналогічні наслідки наставали у випадку смерті будь-якої сторони. У разі смерті довірителя його спадкоємці були зобов'язані визнати всі дії, які повірений вчинив до того, як довідався про смерть контрагента. Коли ж помирав повірений, то його спадкоємці зобов'язані були продовжувати вчиняти невідкладні дії, доки довіритель не вирішить необхідні питання.

Крім того, у зв'язку з довірчим характером відносин за договором кожна зі сторін мала право відмовитися від нього в односторонньому порядку. Цим правом довіритель міг скористатися, наприклад, у зв'язку із втратою довіри до контрагента. Разом з тим повірений міг відмовитися лише за умови завчасного повідомлення про це довірителя та продовження вчинення покладених на нього дій до того часу, поки довіритель не зможе забезпечити свої інтереси в інший спосіб.

Якщо в розглянутих вище договірних конструкціях можна чітко виділити дві сторони, інтереси яких не збігаються, то в товаристві могла брати участь необмежена кількість осіб, які прагнуть досягти спільного для них результату.

Договір товариства (*societas*) – це договір, відповідно до якого кілька осіб поєднують свої вклади для досягнення спільної мети (наприклад, збудувати будинок, разом вести торгівлю тощо). Розрізняли чотири види товариств (і відповідно договорів товариства): 1) товариство всього майна (*societas omnium bonorum*) – виникало між членами сім'ї, які спільно отримали спадщину і домовилися зберегти сімейну спільність; 2) дохідне товариство (*societas quaestus*) – виникало між особами, які поєднували частину свого майна у вигляді внесків із метою отримання в майбутньому спільних доходів; 3) товариство якої-небудь справи (*societas alicujus negotiationis*) – створювалося з метою спільного здійснення певного виду діяльності шляхом поєднання особами необхідного для цього майна; 4) товариство однієї речі або однієї справи (*societas unius rei*) – виникало при поєднанні осіб для спільного користування однією річчю (землею, рабом) або для здійснення разового заходу (наприклад, торгового рейсу).

Оскільки договір товариства первісно виник на базі родинних зв'язків, то для нього був характерний довірчий характер відносин. Укладаючи його, учасники розраховували на взаємну підтримку та допомогу в досягненні спільної мети. Тому римські юристи визначали товариство як своєрідне братерське об'єднання осіб. Договір вважався укладеним із моменту досягнення згоди про спільну мету і розмір вкладів кожного з учасників. Зрозуміло, що неприпустимо товариство для здійснення недозволеної або аморальної мети, тобто не може бути товариства для досягнення нечесних цілей. Вклади могли бути рівними або нерівними; у вигляді грошей, майна чи послуг вкладника. Одна з характерних ознак товариства – спільність майна. Залежно від домовленості вона могла поширюватися на все майно учасників або лише на те, що було необхідним для досягнення спільної мети.

Хоча за загальним правилом доходи (*lucrum*) і збитки (*damnum*) розподілялися між учасниками порівну, в договорі могло бути встановлено інше (наприклад, обумовлено поділ доходів і витрат пропорційно розмірам внесених вкладів). Після укладення договору особи набували рівних прав і обов'язків з управління спільними справами. Однак вони могли поручити ведення справ одному з товаришів. Кожен з учасників мав турбуватися про спільні справи, як про свої власні, і був наділений правом на позов із товариства (*actio pro socio*). Цей позов супроводжувався безчестям (*infamia*) для того, хто присуджувався за ним.

Договір товариства припинявся з різних підстав: по-перше, у разі смерті одного з учасників, якщо інші не уклали спеціальну угоду про продовження дії договору; по-друге, в результаті досягнення поставленої спільної мети, неможливості її досягнення або загибелі спільного майна; по-третє, через відсутність довіри і згоди всіх учасників на продовження спільної справи, у зв'язку з чим хтось із них вимагає припинення товариства; однак якщо така відмова необґрунтована або недобросовісна, то це можливо за умови відшкодування заподіяних цим збитків іншим особам; по-четверте, за позовом будь-якого з товаришів у разі відмови інших учасників припинити договір.

Для того щоб реальний контракт породжував правові наслідки, недостатньо було лише згоди сторін. Необхідно було вчинити чітко визначені дії. Реальними (*re*) є

контракти, що вважаються укладеними в момент передачі одним контрагентом іншому певної речі (res). У зв'язку з тим, що зобов'язання виникало лише за умови виконання однією із сторін обов'язку з передання речі, вимога кредитора за реальним контрактом завжди спрямована на повернення одержаного.

Реальні контракти відрізняються від попередніх простотою порядку укладення, оскільки виконання формальностей не вимагалось. Достатньо було домовленості та одночасної передачі речі однією особою іншій. Однак, поки не відбулася передача, зобов'язання із реального контракту не виникає. Оскільки реальні контракти надавали перевагу змісту, а не формі, вони не могли бути абстрактними, а тому породжували зобов'язання лише, якщо мали під собою певні підстави (causa).

Таблиця 18.3. Види реальних контрактів

<i>Вид</i>	<i>Значення</i>
позика (mutuum)	реальний договір, який виникає внаслідок передачі однією особою (позикодавцем) речей, визначених родовими ознаками, іншій особі (позичальнику) у власність із зобов'язанням останнього повернути їх у тій же кількості, такого ж роду і якості в установлений строк або до вимоги.
позичка (commodatum)	реальний договір, за яким одна особа (комодант) передає іншій особі (комодатарію) якусь певну річ у тимчасове й безоплатне користування на чітко визначений строк.
поклажа (depositum)	реальний договір, відповідно до якого одна особа (поклажодавець) передає іншій особі (поклажо-наймачеві) на безоплатне збереження рухому річ із правом повернення за першою вимогою.
застава (pignus)	договір, за яким одна особа (заставодавець) передає іншій (заставодержателю) річ для забезпечення боргу, але з умовою, що заставодержатель поверне ту саму річ у момент сплати боргу або припинення застави (pignus).

Договір позики є одним із найдавніших видів реального контракту. Пояснюється це тим, що з розвитком господарського життя, торгівлі й ремесла існувала потреба в договорі, укладення якого було б досить простим і зручним. Цим вимогам відповідав договір позики. Він вважався укладеним із моменту передачі грошей чи речей, визначених вагою, кількістю чи мірою (олія, вино, хліб, мідь, срібло, золото тощо). Ці речі передавались іншій стороні у власність (proprietas), а тому вона мала можливість вільно ними розпоряджатися. У зв'язку з цим одержувач був зобов'язаний повернути не ті самі речі, а інші такого ж роду і якості. Звідси виникла і назва позики (mutuum), оскільки те, що мною передано тобі, із мого стає твоїм (meum + tuum = mutuum).

Оскільки надані в борг речі переходили у власність позичальника, який зобов'язувався повернути не їх, а таку саму кількість таких же речей, то предметом договору позики не могли бути індивідуально визначені речі (species). Пояснюється це тим, що замінити можна лише речі, визначені родовими ознаками (genera). Таким чином, предметом договору позики є гроші або речі, визначені родовими ознаками, які називалися валютою позики. Оскільки передані за договором речі переходили у власність боржника, то саме він ніс ризик їх випадкової загибелі. При цьому римляни

виходили також із того, що рід не може загинути, а тому боржник має можливість замінити знищені речі іншими. Договір позики є одностороннім, через те, що позикодавець має лише права (вимагати погашення боргу), а позичальник – лише обов'язки. Пояснюється це тим, що в момент укладення договору позикодавець виконує всі свої обов'язки щодо передання речі позичальнику. Реальність договору позики полягає в тому, що сама по собі обіцянка позичити в борг, наприклад, певну суму грошей не породжує жодних зобов'язань. У подальшому потенційний позикодавець може відмовитися виконати свою обіцянку без будь-яких негативних для себе наслідків.

Однак навіть реальність договору позики не виключала можливість існування зловживань, особливо за наявності письмових документів. Так, іноді на практиці траплялися випадки, коли кредитор отримував розписку ще до передачі грошей, а потім відмовлявся передати гроші боржнику. У зв'язку з цим виникла потреба надання боржнику правових засобів для запобігання стягнення неіснуючого боргу. У нього було два можливих варіанти поведінки: по-перше, висувати заперечення проти заявленого позову кредитором у зв'язку з тим, що одержання розписки кредитором здійснено обманом, або, по-друге, заявити позов про повернення розписки, яка була видана при обіцянці, що позика буде одержана.

За правом Юстиніана пред'явлення боржником позову про повернення розписки було обмежено двома роками. Якщо протягом цього часу боржник не заявив позов, розписка ставала безспірним і незаперечним доказом.

Існували певні обмеження стосовно суб'єктів зобов'язання. Зокрема, у разі укладення договору позики підвладними особами (*persona alieni iuris*) він вважався недійсним. З метою обійти цю заборону сини заможних осіб отримували в борг суми з умовою, що вона буде повернена після смерті домовладки і одержання спадщини. Однак на початку імперії в Римі стався прикрий випадок, який спричинив зміну існуючої практики. Так, один із синів Мацедо з метою розрахуватися з кредиторами вбив свого батька. Сенат видав постанову, яка дістала назву Мацедоніанської, якою позбавляв кредиторів позову за договорами, укладеними з підвладними особами без згоди домовладки навіть після смерті останніх. Однак підвладні особи могли добровільно виконати зобов'язання.

Окремо виділяли морську (корабельну) позику. Суть її полягала в тому, що позикодавець давав кошти для певних цілей і з певною умовою¹. Однак позичальник брав на себе обов'язок повернути взятую суму лише за умови, що корабель благополучно дістанеться місця призначення. Такий ризик кредитора компенсувався сплатою йому відсотків.

Хоча договір позики міг бути як безвідсотковим, так і відсотковим, за загальним правилом позика вважалася безвідсотковою. Для отримання відсотків необхідно було укласти спеціальну угоду шляхом стипуляції (*stipulatio*) (стипуляція про відсотки). Оскільки незручно було укладати два самостійних договори, то відсотковій позиції надавали стипуляційної форми (як стосовно відсотків, так і основного боргу).

Можливість стягувати відсотки була обмежена. Їх максимальний розмір змінювався. У Законах XII таблиць їх гранична норма не могла перевищувати 8% річних. У 347 р. до н. е. законом цей максимум було зменшено наполовину, а наступний закон взагалі заборонив стягувати відсотки. Проте така ситуація тривала недовго. За часів Цицерона розмір відсотків не міг перевищувати 12 % на рік, а за Юстиніана за

загальним правилом – 6 %, для торговців – 8 % річних. Якщо позичальник отримав більший розмір відсотків, то він зобов'язаний був повернути позичальнику подвійну суму надлишково отриманого по доюстиніанівському праву і однократну суму за правом Юстиніана.

На відміну від договору позики, майно за договором позички надавалося в користування на певний строк, а не у власність. Якщо в договорі строк не було встановлено, у зв'язку з чим річ необхідно було повернути на першу вимогу, мав місце інший договір, який називався прекарієм (*precarium*) і належав до безіменних контрактів (*contractus innominati*).

Предметом договору позички є індивідуально визначені неспоживні речі, які підлягають поверненню власнику. Це є основним критерієм розмежування договору позики (*mutuum*) і позички (*commodatum*).

За характером розподілу прав і обов'язків між учасниками позичка є випадком недосконалої синалагми. Хоча зазвичай комодант (*commodans*) (власник речі) виконував свої обов'язки в момент укладення договору, у зв'язку з чим ставав кредитором, існував виняток із цього правила. Так, за певних обставин деякі обов'язки виникали на стороні комоданта: він зобов'язаний був компенсувати витрати комодатарія, обумовлені виниклою в процесі користування річчю потребою провести для підтримання речі екстраординарні витрати.

Основні обов'язки покладалися на комодатарія, який був боржником. Він був зобов'язаний, по-перше, користуватися річчю за призначенням (в іншому випадку його дії розцінювалися як крадіжка (*furtum*)); по-друге, забезпечити збереження отриманої речі; по-третє, після закінчення строку договору повернути річ комоданту (*commodans*) у тому вигляді, в якому вона була передана, з урахуванням нормального зносу речі, унаслідок дозволеного користування.

Сторонами договору поклажі був поклажодавець (депозитант) – особа, схоронність майна якої забезпечувалася цим договором, і поклажонаймач (депозитарій) – особа, яка зобов'язувалася забезпечити схоронність майна.

Як і позичка (*commodatum*), поклажа (зберігання) – це реальний і безвідплатний договір. За ним речі передавалися лише у володіння, а не в користування. Предметом договору могли бути як індивідуально визначені речі (*species*), так і речі, визначені родовими ознаками (*genera*). Залежно від цього і розрізняли два різновиди договору поклажі. Якщо предметом договору були індивідуально визначені речі (*species*), то їх необхідно було повернути після закінчення договору. Якщо ж на зберігання передавалися речі, визначені родовими ознаками (*genera*), то мав місце спеціальний різновид цього договору – іррегулярне зберігання (*depositum irregulare*). По закінченні такого договору поверталися не ті самі речі, а така ж кількість однорідних речей (зерна, овочів, фруктів тощо).

За цим договором безвідплатність мала місце в інтересах поклажодавця (депозитанта), оскільки він нічого не сплачував за надану послугу. У зв'язку з цим депозитарій відповідав не за будь-яку вину, а лише за умисел і грубу необережність, а також за менш турботливе ставлення до чужих речей, що зберігаються, ніж до своїх.

Це правило містить виняток, який стосується вимушеного зберігання (*depositum necessaria*), коли внаслідок пожежі чи іншого стихійного лиха власник для забезпечення збереження свого майна змушений був якомога скоріше вручити його будь-якому

депозитарію, не маючи можливості вибору і перевірки його добросовісності. За таких умов депозитарій відповідав за будь-яку вину і у випадку загибелі чи пошкодження зданої на зберігання речі був зобов'язаний компенсувати її вартість у подвійному розмірі.

Депозитарій був зобов'язаний на вимогу депозитанта повернути майно. Якщо депозитарій мав витрати по зберіганню чи будь-які збитки, він мав право стягнути відповідну компенсацію з депозитанта. Коли поклажонаймач (депозитарій), незважаючи на те, що йому була передана річ на зберігання, тобто лише у володіння, користувався цією річчю, такі дії розцінювалися як крадіжка (*furtum*).

Застава – це реальний договір, який виконує допоміжну роль стосовно інших договірних зобов'язань. Він вважався укладеним лише з моменту передачі майна заставодержателю¹.

У Давньому Римі існував традиційний поділ всіх контрактів на чотири групи, а саме ті, що породжують зобов'язання: 1) словом (*verbis*); 2) буквою (*litteris*); 3) річчю (*re contrahitur obligatio*) або 4) згодою (*consensu*).

Після того як наведена класифікація міцно ввійшла в юридичну традицію, почали з'являтися нові договори, які не підпадали під існуючу класифікацію (виходили за її межі). Тривалий час вони не були юридично визнаними. У зв'язку з цим сторона, яка виконала свої обов'язки за одним із таких договорів, але не отримала зустрічного задоволення, могла лише вимагати повернення виконаного. Цю групу договорів називали безіменні контракти (*contractus innominati*).

З часом ці договори почали захищатися претором, а римські юристи класифікували їх за допомогою наступних словесних формул: 1) даю, щоб ти дав (*do ut des*); 2) даю, щоб ти зробив (*do ut facias*); 3) роблю, щоб ти дав (*facio ut des*); 4) роблю, щоб ти зробив (*facio ut facias*). Ці формули послужили базою для формулювання спрямованого на захист безіменних контрактів позову (*actio praescriptis verbis*).

Безіменні контракти було закріплено у праві Юстиніана, але їх назва «безіменні контракти» так і залишилася. Римські юристи, глибоко шануючи все, що освячено віками, залишили існуючу класифікацію в попередньому вигляді, а нові договори підвели під поняття «безіменні». Така назва зазначеної групи виникла не тому, що договори, які складали цю групу, не мали своїх назв, а тому, щоб показати, що ця група виходить за межі існуючої чотириелементної класифікації.

Безіменні контракти були найбільш близькими до реальних контрактів (*re*), оскільки вважалися укладеними лише з моменту виконання певної дії (наприклад, передачі речі). Однак реальні контракти будувалися як односторонні чи недосконало синалагматичні. У той же час безіменні контракти були двосторонніми, тобто одна особа передавала майно чи вчиняла певну дію для того, щоб отримати зустрічне задоволення.

Отже, існувало два основних критерії віднесення до безіменних контрактів: по-перше, договір вважався укладеним із моменту вчинення певної реальної дії, а по-друге, він породжував синалагматичне зобов'язання (кожна сторона мала як права, так і обов'язки).

Найбільш поширеними були три види безіменних контрактів: міна, прекарій і оціночний договір.

Договір міни (*permutatio*) – це контракт, за яким одна особа передавала у власність річ іншій особі з метою отримати від неї замість тієї іншу річ, еквівалентну за вартістю. Договір міни підпадав під формулу: даю, щоб ти дав (*do ut des*). Це було підставою для намагань поєднати його з договором купівлі-продажу. Однак, по-перше, на відміну від договору купівлі-продажу, за цією договірною конструкцією здійснювався обмін речей без залучення коштів; по-друге, договір міни вважався укладеним із моменту передачі речі, а для виникнення зобов'язань із купівлі-продажу достатньо було згоди сторін; по-третє, низка правил для купівлі-продажу не могла бути застосована до міни, як і навпаки (наприклад, за договором міни не можна було заявити позов про відшкодування збитків у зв'язку з нееквівалентністю обміну, а за договором купівлі-продажу – вимагати повернення виконаного).

На сьогодні прагнення римських юристів реалізовані в положеннях Цивільного кодексу України 2003 р., який розглядає міну як різновид купівлі-продажу.

Прекарій (*precarium*) – це договір, за яким одна сторона передавала річ в безоплатне користування іншій стороні, яка, в свою чергу, зобов'язувалася повернути її на першу вимогу власника. За цим договором власник надавав іншій особі право безвідплатно користуватися річчю без зазначення строку. Протягом цього часу ризик випадкової загибелі речі ніс власник. Римські юристи підводили цей договір під формулу: роблю, щоб ти зробив (*facio ut facias*). Пояснювалося це тим, що одна особа вчинила дії по передачі майна в користування з метою, щоб на першу її вимогу інша особа вчинила дію на повернення майна. Отже, прекарій мав синалагматичний характер, що, на нашу думку, є досить умовним.

Оціночний договір (*aestimatum*) – це договір, за яким одна сторона передавала іншій якусь річ для продажу за обумовлену ціну, а друга сторона зобов'язана була передати першій виручену від продажу речі грошову суму чи повернути річ. За допомогою цього договору великий торгівець передавав дрібному торгівцю річ із зазначенням її ціни з метою подальшого продажу іншій особі. Предметом цього договору могли бути будь-які речі, не вилучені з цивільного обороту. Особа, яка отримала річ, не ставала її власником. Право власності набував покупець після укладення договору купівлі-продажу. Ризик випадкової загибелі предмета договору до переходу права власності лежав на власнику, який передав річ для реалізації.

Оціночний договір вважався укладеним із моменту передачі речі для продажу. Можливі були три варіанти подальшого після укладення договору розвитку відносин: 1) якщо дрібний торгівець не зміг продати річ за зазначеною ціною, вона поверталася назад власнику; 2) у разі продажу за обумовленою в договорі сумою остання передавалася колишньому власнику речі; 3) якщо ж дрібний торгівець продавав річ за вищою ціною, то виручена різниця залишалася у продавця.

Оціночний договір за своєю суттю близький до договору доручення (*mandatum*). Однак, на відміну від оціночного договору, договір доручення конструювався як безвідплатний договір і повірений мав менше свободи в діях. Серед римських юристів не було єдиної позиції стосовно того, під яку словесну формулу підвести оціночний договір. Однак у зв'язку з тим, що права і обов'язки виникали у двох сторін із моменту передачі речі, його віднесли до безіменних контрактів. У договірній системі Стародавнього Риму, як уже зазначалося, розрізняли такі види договорів: контракти (*contractus*) і пакти (*Pactum*).

Пакт (*pacum*) – це неформальна угода, укладення якої не супроводжувалося формалізмом, передбаченим римським цивільним правом. Саме тому спочатку пакти не забезпечувалися позовним захистом, у зв'язку з чим їх називали голими пактами (*pacia nuda*). Пояснюється це тим, що у Стародавньому Римі гола згода не породжувала зобов'язання.

Згодом у зв'язку з розширенням ділових відносин і розвитком торгівлі потреба в укладенні неформальних угод зростала. Обумовлено це й тим, що вони були простими і доступними. Однак відсутність їх захисту не відповідала інтересам господарського обігу. Тому, враховуючи потреби економічного обігу, з часом у римському праві надавався правовий захист окремим угодам, які виходили за межі визнаного переліку консенсуальних контрактів. Такі угоди були підставою виникнення договірних зобов'язань, які дістали назву захищених пактів (лат. *pacia vestita* – в перекладі означає «одягнені пакти»).

Таблиця 18.4. Підвиди захищених пактів

Додаткові пакти (<i>pacia adjecta</i>)	додаткові до основного договору угоди, які мають на меті внести якісь видозміни в юридичні наслідки основного договору.
Преторські пакти (<i>pacia praetoria</i>)	початковий захист для них був наданий претором.
Законні пакти (<i>pacia legitima</i>)	угоди, захист яких був передбачений правовими нормами, прийнятими (установленими) імператором.

Потреба в укладенні додаткових пактів обумовлена, зокрема, тим, що з часом обставини змінювалися і необхідно було коригувати умови укладеного договору. Додаткові пакти могли бути приєднані до основного договору як при його укладенні, так і в подальшому через деякий проміжок часу. Наприклад, при укладенні договору купівлі-продажу земельної ділянки можна було додатково домовитися, що продавець продовжуватиме і надалі користуватися нею протягом певного часу або що у разі подальшого продажу цієї ділянки він матиме переважне право на її придбання. За допомогою додаткового пакту до вже укладеного між сторонами договору додавалася якась нова умова або змінювалася існуюча. Оскільки додатковий пакт давав змогу змінювати існуючий договір, умови пакту підлягали юридичному захисту лише в тому випадку, якщо вони поліпшували становище боржника (наприклад, зменшували обсяг його обов'язків чи розмір відповідальності, давали можливість виконати зобов'язання частинами чи протягом більш тривалого часу або взагалі звільняли від боргу).

До преторських пактів належали: 1) клятвена угода (*pacum de iurejurando*) полягала в тому, що у відповідь на вимогу кредитора зробити платіж особа, яка не вважала себе боржником, погоджувалася повірити в існування заборгованості та вчинити платіж за умови, що кредитор поклянеться в наявності боргу. Якщо кредитор приносив клятву, то вже цього було достатньо для примусового виконання; 2) угода про встановлення грошового боргу (*pacum de pecunia constituta*) виникала в разі визнання відповідачем пред'явленого до нього позову про сплату боргу, однак із проханням про його відстрочення, а позивач на це погоджувався. Якщо в подальшому боржник ухилявся від виконання зобов'язання, борг міг бути стягнений на підставі цієї угоди зі збільшенням розміру суми від 1/3 до 1/2 на розсуд претора; 3) прийняття зобов'язання (*rescriptum*), яке мало три форми пактів: перша: прийняття платежу (*rescriptum*

argentariorum) – це угода з банкіром про сплату за рахунок клієнта певної суми третій особі. Укладення цього пакту не означало появи у кредитора нового боржника, оскільки основне зобов'язання продовжувало діяти в попередньому вигляді.

Правові відносини з пакту виникали лише між банкіром і клієнтом, а тому, якщо банкір у подальшому відмовлявся сплатити обумовлену суму кредитору, клієнт міг скористатися спеціальним позовом з укладеного пакту; друга: прийняття на зберігання речей від мандрівників, купців, пасажирів (*receptum nautarum, cauponum, strabulariorum*) – це угода, яка укладалася з капітаном корабля, господарем заїжджого двору чи готелю. Отже, власники зазначених об'єктів несли відповідальність не лише за винне, а й випадкове заподіяння шкоди майну, отриманому ними від пасажирів, постояльців чи інших осіб, які змушені були доручати свої речі господарям; третя: прийняття арбітрування (*receptum arbitrii*) полягало в тому, що між сторонами, які погодилися передати свій спір на розгляд вибраного ними арбітра, і третейським суддею укладався пакт, на підставі якого суддя зобов'язаний був розглянути спір і винести своє рішення. Ніхто примусово не зобов'язував особу брати на себе обов'язки третейського судді, однак, якщо особа погодилася на це, вона зобов'язана довести справу до кінця. За ухилення від виконання взятого зобов'язання міг бути накладений штраф. Лише поважні причини (наприклад, хвороба) могли бути підставою звільнення від відповідальності. У разі неможливості добровільного виконання рішення арбітра воно реалізовувалося за наказом претора.

Розрізняли такі види законних пактів: 1) пакт про надання приданого (*Pactum dotis*) – це неформальна угода, за якою батько нареченої брав на себе обов'язок передати майбутньому чоловікові своєї дочки певне майно як придане для полегшення їх подальшого сімейного життя; 2) пакт про надання дарунка (*Pactum donationis*) – це неформальна угода, за якою одна сторона (дарувальник) із метою проявити щедрість безвідплатно передавала майно іншій особі (обдарованому). Дарунком могла бути передача права власності на річ, сплата грошової суми, надання сервітутного права тощо; 3) пакт про арбітрування (*compromissum*) – це домовленість двох сторін про передачу їх спору на вирішення особи, якій вони довіряли (третейського судді). Це було, наприклад, доцільно, коли сторони хотіли уникнути публічного розголошення своїх взаємовідносин. За невиконання в подальшому рішення арбітра на винну сторону накладався штраф.

Оскільки життя досить різноманітне, то з часом з'ясувалося, що зобов'язання між особами виникають не лише в разі укладення договору чи вчинення правопорушення, а й з інших підстав. Серед них можна було виділити зобов'язання, які за своїм характером і змістом мали певні спільні риси з договорами, у зв'язку з чим нагадували їх. Ці зобов'язання виділили в окрему групу і назвали квазіконтрактами (лат. *quasi ex contractu* – зобов'язаннями ніби з договору). Вважається, що поняття квазіконтракту було введено тільки в Інституціях Юстиніана. Їх особливість порівняно з контрактами полягала в тому, що для того, щоб одна особа визнавалася кредитором, а інша – боржником, згода між ними не була потрібною. Підставою виникнення квазіконтрактів були події або дії однієї зі сторін. Останні за своїм характером могли бути як правомірними (ведення чужих справ без доручення), так і не завжди правомірними (безпідставне збагачення). Хоча в Давньому Римі було відсутнє чітке визначення

поняття квазіконтракту, на підставі аналізу віднесених до нього зобов'язань можна запропонувати таке визначення.

Квазіконтракти (*quasi ex contractu*) – це зобов'язання, які виникають на підставі події або дії однієї зі сторін і мають спільні риси з певними договорами. Віднесення до зазначеної групи досить різномірних зобов'язань було обумовлено існуванням, на думку римлян, схожих рис з уже існуючими договорами. Звідси робили практичний висновок: якщо між сторонами квазіконтракту виникали спірні питання, то їх можна було вирішити аналогічним чином, як і за схожим договором (наприклад, стосовно умов і меж відповідальності). Виділяють два основних види квазіконтрактів: 1) ведення чужих справ без доручення (хоча термін *negotiorum gestio*, який вживався римськими юристами для цього виду квазіконтрактів, означає «ведення чужих справ, турбота про чужу справу», для більшої чіткості при відмежуванні від договорів до існуючого терміна в подальшому в літературі додали слова «без доручення»); 2) безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої (*condicti sine causa*).

Ведення чужих справ без доручення (*negotiorum gestio*) мало місце в разі, якщо одна особа без повноважень із власної ініціативи у зв'язку з невідкладною потребою безоплатно вчиняла дії в інтересах іншої особи, але за рахунок останньої. Такі дії могли бути як фактичними (наприклад, ремонт даху, пошкодженого стихійним лихом, з метою недопущення знищення майна, що перебуває в будівлі; управління майном померлої особи до появи спадкоємців тощо), так і юридичними (зокрема, сплата чужого боргу для незастосування санкцій до боржника). Це зобов'язання віднесено до квазіконтрактів у зв'язку зі схожістю цих відносин із договором доручення. Воно виникало між непроханим виконавцем справи в чужому інтересі (так званим неуповноваженим повіреним) – гестором (*negotiorum gestor*) і особою, на користь якої велася справа, – господарем (*dominus negotii*).

Він мав місце за наявності одночасно таких умов: по-перше, здійснювалося ведення чужої справи, а не власної; по-друге, гестор не був зобов'язаний піклуватися на користь господаря ні за договором (як повірений), ні за законом (як опікун), а вчинив ці дії з власної ініціативи; по-третє, ведення чужої справи без доручення було обумовлено потребою вчинити певні дії в інтересах іншої особи, оскільки сам власник був відсутній або з певних причин зробити цього не міг і прямо не заборонив зовнішнє втручання у свої справи іншої особи (це правило містило виняток: витрати на поховання померлого завжди підлягали відшкодуванню); по-четверте, турбота про чужу справу має бути з позиції власника економічно вигідною і доцільною (гестор вчиняв такі дії, які здійснив би сам власник, якби мав таку можливість); по-п'яте, ведення справ вчинялося безкоштовно, оскільки відносини між гестором та господарем ґрунтуються на взаємній довірі та повазі; по-шосте, гестор при веденні чужих справ робив витрати з наміром віднести їх на рахунок власника.

Саме з факту ведення чужих справ за певних умов виникало зобов'язання як на стороні гестора, так і на стороні господаря. Таке правило встановлено, зокрема, для того, щоб відсутні власники не залишилися беззахисними і не зазнали збитків. Оскільки гестор вчиняє дії в інтересах іншої особи, то до поведінки кожної зі сторін висувуються певні вимоги.

Гестор зобов'язаний: по-перше, вести справу, як свою власну, з найбільшою вигодою для господаря; по-друге, по закінченні справи надати господарю докладний

звіт про свою діяльність; по-третє, після виконання передати господарю все отримане по справі; по-четверте, якщо господар не схвалює дії гестора та визнає їх недоцільними, гестор має повернути майно у первісний стан; по-п'яте, відповідати за будь-яку вину (однак гестор відповідав лише за навмисну вину в разі добровільного взяття на себе обов'язків по веденню чужих справ під впливом особливого почуття відповідальності за інтереси господаря у зв'язку з наявною небезпекою і нагальною потребою негайного вчинення невідкладних дій, наприклад, під час пожежі).

Господар зобов'язаний: по-перше, прийняти звіт; по-друге, відшкодувати витрати по справі; по-третє, прийняти зобов'язання, які виникли в ході ведення справи, і привласнити отриманий дохід; по-четверте, при несхваленні та визнанні дій гестора недоцільними повернути останньому гроші та речі, на які він збагатів від ведення справи.

Обов'язки в господаря виникали лише тоді, коли дії гестора відповідали його інтересам. Обов'язок господаря схвалити дії гестора і відшкодувати завдані збитки визначався лише ознакою господарської дії та досягнутим ефектом чи результатом. Питання доцільності дій гестора не виникало в разі схвалення їх господарем. Цим господар визнавав себе зобов'язаним відшкодувати понесені витрати. У випадку наступного схвалення дій гестора з боку господаря відношення розглядалося так, нібито гестор одразу діяв як повірений (mandator). Тому до цих відносин застосовували правила договору доручення. Навіть у разі несхвалення дій гестора власником, якщо суд визнавав їх доцільними, господар зобов'язаний був компенсувати завдані збитки. При цьому не мало значення, чи було насправді досягнуто очікуваного результату (наприклад, особа лікувала хворого раба, однак останній помер).

Хоча за загальним правилом гестор відповідав лише за вину, інколи він також відповідав і за випадок: наприклад, коли гестор розпочинав якусь нову справу, незвичну для відсутньої особи. У цьому випадку, якщо в результаті ведення чужої справи без доручення виникали лише витрати, то вони поклалися на гестора, якщо доходи — вони надходили господарю, а якщо одночасно доходи і витрати, то проводилося їх зарахування. Якщо гестор не мав права на відшкодування понесених витрат, він міг вимагати від власника повернення тих цінностей, на які він збагатився в результаті вчинення дій гестором (за правилами про повернення безпідставного збагачення).

Окремо в Стародавньому Римі виділяли ведення чужих справ у своєму інтересі, яке мало місце, коли особа без доручення цілеспрямовано вчиняє дії по веденню чужих справ не для того, щоб захистити інтереси іншої особи, а з метою отримати в подальшому певні вигоди для себе (наприклад, шляхом висунення вимог до господаря). У такому випадку власник користується зазначеними правами стосовно набуття зроблених для нього вигід. Однак у гестора було менше прав, ніж при веденні справ у чужих інтересах. Зокрема, він міг не отримати навіть фактично вкладеного у справу, оскільки на господаря покладался обов'язок відшкодувати понесені гестором витрати лише в межах отриманої вигоди.

Могла скластися й інша ситуація. Наприклад, особа, добросовісно вважаючи річ своєю, продала її і виручені кошти залишила в себе. Однак, якщо потім з'ясувалося, що це була чужа річ, дійсний власник міг вимагати повернути отримані вигоди за своїм вибором на підставі позову з ведення справ у чужих інтересах або про повернення безпідставного збагачення. Безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої — це

зобов'язання, яке виникало в одному з випадків, коли без належних підстав: 1) майно однієї особи збільшувалося у зв'язку з тим, що інша особа передала свої кошти чи майно (наприклад, помилкова сплата боргу не тому кредитору); або 2) майно однієї особи залишилося незмінним, хоча повинно було б зменшитися, якби інша особа замість неї не передала свої кошти чи майно третій особі (наприклад, замість дійсного боржника помилково борг погасила інша особа). Ознаками цього зобов'язання були: по-перше, збагачення однієї особи за рахунок іншої і, по-друге, безпідставність збагачення.

Безпідставне збагачення (*condicti sine causa*) мало місце у випадках, коли певна особа без належних на те підстав збагатилася за чужий рахунок. У зв'язку з цим у неї виникав обов'язок компенсувати безпідставно набуте тій особі, за рахунок якої відбулося збагачення. Наявність певних схожих рис відносин при безпідставному збагаченні з відносинами при позиці (*mutuum*) була підставою віднесення в римському праві безпідставного збагачення однієї особи за рахунок іншої до квазіконтрактів. Зобов'язання з безпідставного збагачення дістали захисту через кондикційний позов (*condictio*).

Таблиця 18.5. Категорії кондикційних позовів

<i>Позов про стягнення оплаченого неіснуючого боргу (conditio indebiti)</i>	Якщо особа здійснила платіж без належної на те підстави (відсутній як борг, так і мета збагачення одержувача), то в одержувача виникав обов'язок повернути отримане платнику.
<i>Позов про повернення наданого, мета якого не здійснилася (conditio causa data causa non secuta)</i>	Для виникнення цього різновиду зобов'язання необхідна наявність таких умов: 1) одна особа отримала майнову вигоду від іншої у будь-якому вигляді (шляхом передачі майна, коштів чи звільнення від обов'язку сплатити борг); 2) надання майнової вигоди було зроблено з чітко визначеною певною метою (наприклад, майно було передане як придане, а шлюб не був укладений); 3) очікувана мета, задля якої була передана майнова вигода, не здійснилася.
<i>Позов про набуття за несправедливою підставою (condictio ex causa injusta)</i>	Цей позов застосовувався, наприклад, для повернення заставленої речі після сплати боргу, забезпеченого заставою, а також прибутків, одержаних від цієї речі після сплати боргу.
<i>Загальна кондикція (condictio sine causa)</i>	Застосовувалася як універсальний позов на підставі того, що будь-яка особа, яка збагатилася без достатньої правової підстави, зобов'язана повернути отримане особі, за рахунок якої вона збагатилася.

Позов про стягнення оплаченого неіснуючого боргу міг бути застосований за наявності таких умов: по-перше, особа вчиняла платіж із наміром погасити певний борг (це могла бути як передача грошей чи речей, так і припинення іншого зобов'язання у зв'язку із зарахуванням взаємного боргу); по-друге, відсутність боргу перед одержувачем, погашення якого мав на увазі платник (сюди належали також випадки сплати умовного боргу до настання передбаченої договором умови); по-третє, платіж неіснуючого боргу вчинено помилково. Заявляючи позов про стягнення оплаченого неіснуючого боргу, платник вимагав повернення переданих коштів чи речей (або еквівалентну компенсацію їх вартості).

Позов про повернення одержаного від крадіжки (*condictio ex causa furtiva*). Речі, які отримав злодій у результаті крадіжки, ніколи не ставали його власністю. У зв'язку з цим власник у будь-який момент мав можливість вимагати їх повернення на підставі

віндикаційного позову (*res vindicatio*). Однак ця процедура була досить громіздкою і вимагала значних зусиль і затрат часу. Тому для оперативного повернення своїх речей власник мав можливість скористатися також і кондикційним позовом (*condictio*). Він міг бути заявлений лише до злодія чи його спадкоємців. Злодій повинен був повернути все отримане в повному обсязі з усіма плодами і доходами, як фактично одержаними, так і можливими. До того ж злодій ніс ризик випадкової загибелі речі, яка мала місце після крадіжки. Це виявлялося в тому, що навіть у разі знищення викраденої речі з обставин непереборної сили (*vis major*) (пожежа, стихійне лихо тощо) злодій повинен відшкодувати її повну вартість власнику. 4.

Загальна кондикція поширювалася, наприклад, на випадки потреби повернення речей або грошей, які перебували в особи на певній підставі, що згодом відпала. Цей позов, наприклад, застосовувався для повернення розписки, яка залишилася у кредитора, незважаючи на погашення боргу.

9. Зобов'язання з деліктів

Делікт (*delictum*) означає неправомірну дію; безчесний, аморальний поступок; злочин. Тобто тлумачення делікту пов'язується не тільки з правопорушенням у буквальному розумінні цього слова, але й з аморальністю поведінки певної особи.

Деколи суть поняття «делікт» розглядається в широкому і вузькому значенні цього слова. У широкому розумінні делікт розглядається як «правопорушення, проступок», а у вузькому – як «суперечлива нормам цивільного законодавства дія, за яку передбачена кара у формі матеріальної (майнової) відповідальності, що є підставою відшкодування завданої деліктом шкоди».

У доктрині римського права категорія делікт ототожнюється з правопорушенням.

Синтезуючи наведене, можна сказати, що делікт (*delictum*) – це протиправна дія, унаслідок якої завдається шкода, що не пов'язана з невиконанням правопорушником належного з нього зобов'язання. Тому в таких словосполученнях, як «деліктні зобов'язання», «зобов'язання із делікту» чи «зобов'язання із правопорушення», мають на увазі одне й те саме. Якщо договірні зобов'язання викликаються до життя правомірними діями, то зобов'язання із деліктів породжуються діями протиправними, якими один із учасників відносин завдає шкоди іншому. Відповідно до цього відбувається і розподіл прав та обов'язків між суб'єктами деліктного зобов'язання: потерпілий уповноважений на компенсацію завданої йому шкоди, а порушник зобов'язаний надати відповідну компенсацію потерпілому.

Співвідносячи договірні та деліктні зобов'язання, в дослідженнях римського права обговорюється питання стосовно того, що виникло історично раніше – зобов'язання із деліктів (правопорушень) чи зобов'язання, які виникали із законних підстав. Римський юрист Гай (II ст. н. е.) зазначав, що кожне зобов'язання виникає або з договору, або із делікту. Отже, у римському архаїчному суспільстві відповідальність за злочин і за зобов'язаннями, пов'язаними з комерційною діяльністю, співіснували паралельно.

Не викликає сумнівів, що зобов'язання із деліктів та зобов'язання із договорів у римському праві співіснували, однак не одразу з появою цього права, а значно пізніше – у класичну, і в подальшому – у післякласичну, юстиніанівську епоху римського права. Зобов'язання із деліктів у римському праві розпочали свій розвиток ще із Законів XII таблиць. Уже тоді було визнано, що приватне правопорушення породжує обов'язок порушника сплатити потерпілому штраф. Приватним правопорушенням (*delictum privatum*), на відміну від кримінального злочину, вважалася неправомірна дія, якою порушуються інтереси окремих приватних осіб. Воно включало також протиправні дії,

які сучасне право відносить до категорії тяжких кримінальних злочинів, наприклад крадіжка (*furtum*). Отже, вважають, що спочатку виникли не договірні зобов'язання, як це може здаватися на перший погляд, а зобов'язання, пов'язані з правопорушеннями.

На питання, чому сталося саме так, однозначної відповіді не існує. Можливо, це пов'язано з тим, що в найдавніші часи державна влада не втручалася у відносини приватних осіб, віддаючи перевагу тому, що захищати свої інтереси було справою саме потерпілих. Утім, якщо виходити з даних, отриманих дослідниками з галузі історії держави і права, то причина першості появи зобов'язань із правопорушень вбачається дещо в іншому.

У найдавніші часи основним джерелом римського права були Закони XII таблиць, які являли собою в основному записи звичаєвого права. Ініціатива ж кодифікації звичаєвого права виходила від плебеїв, які найбільше страждали від свавілля патриціанських судів. Обмеження судів писаним правом було важливим, можна сказати, основоположним етапом у боротьбі плебеїв за досягнення рівності з патриціями. Наскільки в цьому була зацікавлена державна влада тих прадавніх часів, свідчить той факт, що сама розробка Законів XII таблиць здійснювалася спеціально обраною колегією у складі десяти осіб, яким на час роботи колегії були надані виняткові повноваження в галузі законодавства та управління. Виходячи з цього, а також враховуючи, що Закони XII таблиць не стосувалися питань державного управління, а найважливішою їх ознакою був строгий формалізм, що покладав обтяжувальні обмеження на сферу лише майнових відносин, можна зробити висновок: зазначеними Законами досягалася мета забезпечення правового захисту приватних осіб від правопорушень і тим самим вони створили підстави для виникнення зобов'язань із правопорушень, які лише згодом дістануть назву «зобов'язання із деліктів».

Таким чином, поява зобов'язань із правопорушень обумовлювалася причинами соціального характеру, цілями збалансування відносин між людьми в суспільстві і забезпечення захисту прав та інтересів приватних осіб від правопорушень і будь-якого свавілля з боку інших осіб. Тому й не дивно, що Закони XII таблиць одну з них – восьму присвячували регулюванню правовідносин із правопорушень, тобто дій, пов'язаних із посяганням із боку однієї особи на права та інтереси іншої особи. Отже, ще в часи свого започаткування римське право вирішувало питання щодо захисту прав потерпілого. Мабуть тому Закони XII таблиць і не деталізували правової регламентації договірних зобов'язань настільки, як це проглядається відносно зобов'язань із правопорушень.

Отже, слід зазначити, що «першість» появи деліктних зобов'язань, а не зобов'язань із договорів, у давньому римському праві була обумовлена двома обставинами: а) державна влада в договірні відносини між людьми в основному не втручалась і надавала перевагу їх власному розсуду в формуванні взаємовідносин; б) римською владою надавалася перевага вирішенню за рахунок писаного права проблеми захисту інтересів потерпілих від правопорушень і свавілля з боку інших осіб із метою соціальної справедливості.

Порівняно з договірними зобов'язаннями, деліктним зобов'язанням був притаманний ряд особливостей. Наприклад, на відміну від зобов'язань із договорів, деліктні не завжди переходили у спадщину. Спадкоємці не відповідали за деліктами спадкодавця, якщо від делікту вони не набували певної вигоди. Якщо у договірному зобов'язанні брали участь кілька осіб на тій чи іншій стороні, то сума вимоги чи боргу або поділялась між ними на частки, або встановлювалося солідарне зобов'язання. У зобов'язаннях із деліктів штрафна відповідальність часто покладалася на кожного із порушників, і не у відповідних частках та не за правилами солідарної відповідальності,

а за принципом кумуляції, унаслідок якої розмір стягнення, так би мовити, помножувався на кількість порушників. Не завжди збігалася і дієздатність, необхідна до вступу в договірне зобов'язання, зі здатністю відповідати за делікти. Якщо неповнолітні не володіли здатністю укладати договори, то за делікти вони відповідали.

Елементами приватного делікту визнавалися: 1) об'єктивна шкода, завдана протиправною дією однієї особи іншій; 2) будь-яка форма вини особи, яка вчинила протизаконну дію; 3) визнання об'єктивним правом цієї дії деліктом, тобто визначення приватноправових наслідків такої дії, які застосовувалися в порядку цивільного процесу.

Загальним поняттям «делікт» охоплюються досить конкретизовані в римському праві окремі види правопорушень, на підставі кожного із яких виникає той чи інший різновид деліктного зобов'язання.

Класифікуючи зобов'язання із деліктів, необхідно враховувати, що римською юриспруденцією і писаним правом делікти поділялись на дві групи: делікти публічні (*delicta publica*) і делікти приватні (*delicta privata*).

Публічними деліктами визнавалися правопорушення, які посягали на публічні інтереси. Це, наприклад, злочини проти народу та його безпеки; висунення неправдивих звинувачень чи неповідомлення про дійсно вчинений злочин тощо. Особливості деліктів цієї категорії полягали в такому. По-перше, санкції за такі правопорушення були звернені переважно проти особи порушника публічного порядку. По-друге, у тих випадках, коли за публічний делікт до правопорушника застосовувалися майнові санкції, відповідні стягнення здійснювалися на суспільні потреби або в державну скарбницю, а не на користь особи, яка потерпіла від правопорушення. По-третє, справи стосовно публічних деліктів були підвідомчими особливим, кримінальним судам і розглядалися за спеціальними правилами судочинства.

Суть приватних деліктів полягає у їх спрямованості на захист інтересів приватних осіб, які потерпіли від правопорушення і на користь яких здійснювалися відповідні майнові стягнення з порушника. Саме так римською юриспруденцією розцінювалися делікти цієї категорії, і саме вони становили підставу виникнення цивільних деліктних зобов'язань, сторонами в яких порушник виступав як боржник (*debitor*), а потерпілий – як кредитор (*creditor*). Позови із таких деліктів пред'являлися безпосередньо потерпілими, тобто приватними особами.

Зобов'язання із деліктів історично перенесли надскладну трансформацію, що певною мірою позначалося на їх класифікації. Спочатку в Законах XII таблиць визначалося три види деліктів, які протиставлялися державним злочинам, а саме: образа; крадіжка; протиправне знищення чи неправомірне пошкодження чужого майна. Пізніше (286 р. до н. е.) приватні делікти були упорядковані в Аквілієвому законі про шкоду (*lex Aquilia de damno*). Свою назву цей закон дістав від імені його ініціатора – плебейського трибуна Аквілія, який захищав інтереси нижчих прошарків населення.

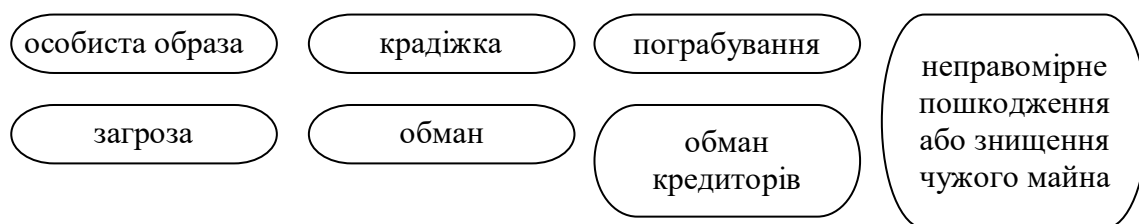

Схема 18.3. Різновиди деліктів у римському праві

Особиста образа (*injuria*). Як різновид приватних деліктів, класичне римське право *injuria* розглядало як будь-яке фізичне ушкодження, завдане окремії фізичній особі (каліцтво, наклеп тощо). Висловлюючись мовою сучасного права континентальної Європи, у тому числі мовою сучасного вітчизняного приватного (цивільного) права, терміном *injuria* позначалася будь-яка завдана потерпілому моральна шкода, тобто правопорушення, вчинене проти особистих немайнових прав особистості. Зазначеними протиправними діями майнова шкода потерпілому не завдавалася.

У стародавні часи римська юриспруденція ще чітко не мотивувала того чи іншого розміру ушкоджень, завданих потерпілому в разі його особистої образи. Навряд чи це було можливим із точки зору рівної ваги (*aequiva-lentia*). Мета полягала хіба що в досягненні відносин суспільної рівноваги, відновленні їх загальної гармонії. Тому уявляється, що точніше було б вести мову не про «штрафну функцію римського права», а про застосування «компенсаційного штрафу» як одного з елементів реалізації компенсаційної функції римського приватного права. По-перше, майнові стягнення з порушника на користь потерпілого були спрямовані на ліквідацію наслідків неправомірного втручання в його охоронювану правом особисту сферу. По-друге, цілеспрямованість таких норм присвячувалася певною мірою пом'якшуванню правових наслідків правопорушень, що негативно впливали на емоційний стан, навіть на стан здоров'я потерпілого. Нарешті, іншого способу ліквідації наслідків такого роду правопорушень історії невідомо. Цілком можливо, що в подібних випадках малася на увазі ідея, щоб порушник не залишався безкарним. Однак інтереси потерпілого також не залишалися поза увагою нормотворців.

Слід зазначити, що поняття *injuria* в римському праві охоплювало делікти тільки у вигляді саме особистої образи потерпілого, за яку, наприклад, Закони XII таблиць передбачали штраф у розмірі 25 асів. Поняття *injuria* також включало й такі делікти, які своїм наслідком мали наприклад, членушкодження.

Згодом, жорстка система штрафів за *injuria*, перш за все з причини девальвації аса, була визнана такою, що не відповідає духові часу. Тому розмір стягнень за *injuria* визначався на розсуд претора або потерпілого. Претор дозволяє нам самим оцінювати *injuria*, і суддя присуджує нам таку суму, на яку ми оцінили кривду, або меншу, згідно зі своїм розсудом. Але оскільки жорстоку *injuria*, зазвичай, оцінює претор ...хоча суддя може присудити меншу суму, однак у більшості випадків він не наслідуються зменшити її внаслідок авторитету претора.

Преторська практика істотно розширила обсяг деліктів, охоплюваних поняттям *injuria*. *Injuria* вважалася тяжкою за діями, якщо хтось, наприклад, був кимось поранений, висічений або побитий палицями, або з урахуванням місця завдання образи (у театрі, на площі); тяжкою вважалася також *injuria*, завдана магістрату, чи кривда, завдана сенатору простою людиною, тобто людиною низького походження.

Із розвитком римської юриспруденції делікти під назвою *injuria* набули ознак публічно-правових, тобто ознак кримінальних злочинів, за які імператорське законодавство встановлювало кримінальну відповідальність. Щоправда, у зазначених ситуаціях, якщо казати мовою сучасної кримінально-правової доктрини, йшлося про справи приватного звинувачення. Існувало правило, відповідно до якого потерпілий міг самостійно вимагати за завдання образи або кримінального переслідування порушника, або визначення і стягнення майнової винагороди за образу.

Крадіжка (*furtum*). На відміну від особистої образи (*injuria*), римська юриспруденція розглядала крадіжку як делікт, пов'язаний із протиправним посяганням

на чужий майновий інтерес. Слід, однак, зауважити, що римським правом крадіжка тлумачилася у більш широкому розумінні, ніж у подальші історичні епохи.

Відповідно до загальновідомого визначення Павла, крадіжка – це привласнення речі обманним шляхом із метою збагачення або вилучення самої речі, користування чи володіння річчю. Крадіжка буває не тільки тоді, коли хтось таємно викрав річ, але і взагалі, коли хтось привласнює собі річ усупереч волі її господаря. Крадіжкою також визнавалося користування річчю, переданою на зберігання. Вважалося, якщо хтось отримає річ для певного користування і зверне її на інше вживання, то він відповідає як злодій. В окремих випадках крадіжкою визнавалися дії стосовно власної речі, коли, наприклад, боржник викрадає річ, надану у заставу, або таємно забирає власну річ у її сумлінного володільця. Тому було встановлено: той, хто приховує факт повернення до нього раба, яким сумлінно володів інший, вчиняє «furtum».

Як бачимо, у римському праві деліктом *furtum* охоплювалася крадіжка у буквальному її розумінні, а також і будь-яке умисне недобросовісне привласнення чужого права незалежно від того, чи то супроводжувалося заволодінням майном у цілому, чи мало місце привласнення чужого майнового права в інший спосіб (наприклад, шляхом шахрайства). Римські юристи вказували на декілька видів «furtum». Зокрема у Законі XII таблиць розрізнялись явна і таємна крадіжка, залежно від цього до порушника застосовувалися відповідні санкції. За критерієм своєї спрямованості розрізнялися такі «furtum»: крадіжка користування; крадіжка володіння; крадіжка власності.

Відповідальність за *furtum* встановлювалася різними правовими засобами. Серед основних слід назвати віндикаційний позов (*res vindicatio*), за яким шкода, завдана крадіжкою потерпілому, відшкодовувалася шляхом витребування в порушника вкраденої речі й компенсацією інших пов'язаних із крадіжкою втрат. При застосуванні цього речово-правового способу захисту майнового інтересу на потерпілого покладався тягар доказу не тільки факту крадіжки, але й наявності вкраденої речі в її первісному стані. Ця обставина, як зазначається в літературі, надавала віндикаційному позову характеру незручності. Крім того, віндикаційний позов не завжди забезпечував захист порушеного інтересу. Його застосування часто унеможлиблювалося, наприклад, коли вкраденою була споживна річ або річ, що характеризується родовими ознаками (*genera*). Тому більш доступними були зобов'язально-правові способи захисту порушеного крадіжкою майнового інтересу.

Зобов'язання із *furtum* полягали в тому, що на порушника накладався обов'язок сплатити потерпілому штраф. У деяких випадках у разі *furtum* до порушника могли бути застосовані і засоби, так би мовити, особистого на нього впливу аж до позбавлення його життя. Відповідальність порушника за *furtum* визначалася залежно від характеру порушення, зокрема, враховувалися: вчинення явної крадіжки (*furtum manifestum*); вчинення таємної крадіжки (*furtum nec manifestum*).

Явна крадіжка мала місце тоді, коли злодія було схоплено на місці злочину або чужу річ знайдено в нього внаслідок спеціального обшуку. За Законами XII таблиць у таких випадках порушник піддавався досить жорсткому покаранню: він міг бути вбитий, відданий на розправу потерпілому або проданий у рабство. А якщо крадіжку вчиняв раб, то передбачалося тілесне покарання батогами і скидання його зі скелі. Виняток встановлювався лише для неповнолітніх щодо яких на розсуд претора застосовувалося тілесне покарання або стягнення збитків.

Власне кажучи, у разі завдання явною крадіжкою шкоди, її відшкодування могло і не відбуватися, а застосовувалася помста. Цілком вірогідно, що це було наслідком

успадкування Законами XII таблиць прадавніх звичок. У тих же випадках, коли мала місце таємна крадіжка, тобто якщо злодія не спіймано на місці злочину, за Законами XII таблиць на нього за позовом потерпілого покладался обов'язок сплатити подвійну вартість привласнених ним чужих речей.

Пограбування (*rapina*). У працях, у яких досліджувалося римське право, пограбування як різновид деліктів, з яких виникає недоговірне зобов'язання, часто не згадується. Дійсно, тривалий час римське право не виділяло його в окремий вид, поглинаючи його крадіжкою. Однак історичні обставини змінювались, обумовлюючи потребу удосконалення і посилення правових засобів захисту порушених майнових прав у зв'язку з протиправним заволодінням чужим майном із застосуванням насильства. Такі явища набули свого поширення у I ст. до н. е., коли заколоти та бунти були нерідким явищем, різноманітні угруповання рабів нападали на своїх панів, вчиняли розбійницькі напади.

Особливої гостроти соціальні конфлікти набули в умовах громадянської війни в Італії, що спалахнула в 76 р. до н. е., під час якої банди вчиняли розбійницькі напади. За таких обставин та на вимогу пануючих верств населення претор М. Теренцій Лукулл видав спеціальний едикт, яким переслідувалося пограбування, вчинене натовпом озброєних людей.

Суть зобов'язання із делікту (*rapina*) зводилася до того, що на порушника покладался обов'язок сплатити в чотирикратному розмірі вартість пограбованого майна. Щоправда, така санкція зберігала силу протягом одного року з моменту правопорушення. Із закінченням цього строку санкція не могла виходити за межі фактично завданої шкоди.

Неправомірне знищення або пошкодження чужого майна (*damnum injuria datum*). Це делікт, який відрізняється від особистої образи за умов, якщо ним потерпілому ця образа не завдається. Якщо внаслідок нього заподіювач не набуває тих чи інших вигід, то цей делікт виходить також і за межі крадіжки. У римському праві делікт, пов'язаний з *damnum injuria datum*, не був відомий. Закони XII таблиць передбачали лише деякі розрізнені випадки завдання шкоди (наприклад, вирубування дерев; ушкодження, завдані чужому рабу; знищення врожаю; підпалення чужого будинку чи скирти хліба тощо). Піддавався страті той, хто вчиняв такий делікт зі злим наміром.

Відповідальність за неправомірне знищення або пошкодження чужого майна отримала самостійну трактовку в законі, запропонованому плебейським трибуном Аквілієм (приблизно 286 р. до н. е.), у якому була зроблена спроба систематизації деліктів цієї категорії. Ульпіан писав, що закон Аквілія скасував усі закони, видані раніше, в яких йшлося про протиправно завдані збитки.

Закон Аквілія складався із трьох глав, дві з яких (перша і третя) встановлювали деліктну відповідальність за завдання шкоди чужому майну. Перша глава передбачала відповідальність за незаконне вбивство чужого раба і за вбивство певної кількості тварин. Третьою главою встановлювалася відповідальність за нанесення тілесних ушкоджень чужому рабу, за вбивство тварин, що не входили до встановленого першою главою переліку, а також за знищення чи пошкодження чужої речі.

Слід зазначити, що за позовами із закону Аквілія передбачалося лише відшкодування оціненої шкоди. Щоправда, характеризуючи розміри компенсації завданої шкоди, перша глава передбачала оцінку раба або тварин за найвищою ціною поточного року, тоді як третя глава передбачала оцінку раба або тварин за найвищою ціною минулого місяця.

Для настання зобов'язання із делікту *damnum iniuria datum* за законом Аквілія необхідно була наявність певних умов, а саме: а) наявність шкоди; б) завдана шкода мала бути наслідком безпосередніх дій правопорушника; в) наявність будь-якої вини правопорушника. Кредитором за цим зобов'язанням міг виступати тільки власник неправомірно знищеного або пошкодженого майна. І лише згодом у преторській практиці почали застосовувати закон Аквілія, надаючи право на позов також іншим зацікавленим особам (наприклад, кредиторам власника пошкодженого чи знищеного майна, володільця майна тощо).

У післякласичному та юстиніанівському приватному праві спостерігається подальше розширення правової бази для відшкодування шкоди. Значно пізніше основні ідеї римського приватного права щодо відповідальності за завдану шкоду були сприйняті приватноправовими системами країн континентальної Європи та іншими сучасними правовими системами.

Загроза (*metus*). Це делікт, з якого виникає зобов'язання, на ранніх етапах розвитку римського права взагалі не згадувалася. Тільки пізніше (приблизно в I ст. до н. е.) *metus* як *delictum privatum* почала переслідуватися преторським правом.

Зазвичай загроза охоплювала факти правопорушень, як-от: вимагання, примушування до вчинення правочину під страхом завдання протиправної шкоди, у зв'язку з чим потерпілий був змушений діяти всупереч власної волі.

Проголошуючи *metus* деліктом, претор постановив таку саму відповідальність, як і за пограбування, – в чотирикратному розмірі вартості набутого правопорушником унаслідок загрози майнової вигоди. Однак, на відміну від деліктів, пов'язаних із пограбуванням, загроза означала протиправний психічний вплив на потерпілого. Крім того, якщо до прийняття судового рішення правопорушник повертав набуте, то справа цим і обмежувалася.

Обман (*dolus malus*) тривалий час негативної реакції з боку стародавнього римського права не викликав. Як делікт *dolus malus* сформувався завдяки діяльності претора (I ст. до н. е.).

Преторським правом був уведений також делікт під назвою *fraus creditorum* (обман кредиторів, шахрайський умисел, шахрайське завдання шкоди іншій особі — кредиторів). Поява делікту, пов'язаного з обманом кредиторів, обумовлювалася тим, що коли проти боржника, що порушив зобов'язання, застосовувалося стягнення на його майно, виникала небезпека вчинення боржником відчуження майна (наприклад, дарування) з метою зменшення розміру примусових платежів, належних первісним кредиторам. Останнім у таких випадках преторське право давало можливість ліквідації наслідків дій недобросовісного боржника, оспороюючи дійсність вчинених ним дій. Позов у таких випадках пред'являвся одночасно до боржника і до його контрагентів, з якими він укладав відповідні договори. Якщо контрагенти діяли недобросовісно, вони зобов'язувалися до відшкодування всієї завданої кредитором шкоди. Добросовісні контрагенти відшкодовували кредиторам шкоду лише в розмірі отриманого від боржника.

Латиномовне слово *quasi* означає «начебто», «так би мовити». За своїм значенням воно відповідає прикметникам «несправжній», «уявний».

Квазіделікти (*quasi ex delicto*) не підпадали під ознаки делікту. Однак оскільки в преторській практиці траплялися випадки завдання квазіделіктами шкоди, претори припускали гіпотези винної поведінки, яка переслідувалася преторським правом. Критерії виділення недоговірних цивільних правопорушень в окрему категорію невідомі. Можна лише припустити, що римляни не вбачали тотожності з деліктами

таких правопорушень, які викликали не саму шкоду, а загрозу її завдання, або спричиняли відповідальність не за свої, а за чужі дії¹. Серед досить широкого переліку дій, що охоплювались поняттям «квазіделікт», найпоширенішими є такі: квазіделікт, за який встановлювалась відповідальність судді за неналежне здійснення судового провадження. Така відповідальність наставала, якщо рішення судді суперечило фактам, наведеним сторонами, а також у разі будь-якого навмисного порушення порядку судового розгляду, яким завдається шкода інтересам сторін. За такі порушення, а також за порушення інших суддівських обов'язків (наприклад, відсутність судді в призначений для розгляду справи день) на суддю міг бути покладений за позовом потерпілої сторони обов'язок із відшкодування завданої шкоди. У разі наявності в діях судді умислу він відшкодував повну суму позову, а в інших випадках суддя сплачував штраф у розмірі, що визначався судом.

Другим різновидом визнавався квазіделікт, унаслідок якого наставала відповідальність за викинуте або вилите із помешкання на вулицю, унаслідок чого завдається шкода людям, які цією вулицею користуються. Відповідальним за шкоду, завдану таким квазіделіктом, міг бути будь-який мешканець житла, з якого було щось викинуто або вилито на територію загального користування. Для цього наявності вини в поведінці відповідача не вимагалось. Від відповідальності звільнялися лише тимчасові мешканці. Позов до відповідального за зазначений делікт міг бути пред'явлений будь-яким громадянином. Розмір відшкодування дорівнював подвійній сумі заподіяної шкоди. Від відповідальності за завдану шкоду звільнявся тільки той, хто вчинив такі дії у разі непереборної сили.

Передбачався також квазіделікт, яким охоплювались випадки відповідальності за небезпечне для оточення виставлене, підвішене або вивішене майно, яке в разі свого падіння загрожувало оточуючим завданням шкоди. У таких випадках законом передбачався штраф у розмірі 10 тисяч сестерцій і усунення небезпеки. Відповідальність наставала незалежно від вини відповідача чи наявності шкоди. Отже, штраф за такий квазіделікт міг бути стягнутий на користь будь-якого позивача.

Серед квазіделіктів окремий різновид становили ті, якими охоплювалась відповідальність власників готелів, заїжджих дворів, судово-лодільців за шкоду, завдану майну постояльців або пасажирів. Розмір такої відповідальності дорівнював подвійній сумі завданої шкоди.

Крім зазначених квазіделіктів, можна назвати менш значні правопорушення: а) правопорушення землеобмірювача, який допустив прорахунок при розподілі земельних ділянок; б) поховання в чужу могилу; в) надання допомоги рабу під час втечі тощо.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає зміст зобов'язань?
2. Що таке солідарні і дольові зобов'язання?
3. Які ступені вини існували у римському зобов'язальному праві?
4. За яких умов зобов'язання вважалося виконаним?
5. Як Ви розумієте оновлення зобов'язань?
6. У чому суть істотних умов договору?
7. Чим відрізняються реальні договори від консенсуальних?
8. Які договори становлять групу реальних?
9. У чому полягає забезпечення договорів?
10. Яке значення має волевиявлення особи як істотна умова дійсності договорів?

ТЕМА 19.

Спадкове право

1. Історія виникнення і розвитку спадкового права. Основні поняття спадкового права.
 2. Види спадкування та форми правонаступництва.
 3. Спадкування за законом.
 4. Спадкування за заповітом.
 5. Способи прийняття спадщини.
 6. Правовий захист спадщини.
-

1. Історія виникнення і розвитку спадкового права. Основні поняття спадкового права

Спадкування свій довгий і складний шлях розвитку проклало крізь всі відомі соціально-економічні формації, кожна з яких вносила певні корективи у зміст спадкового права. Однак суть завжди залишалася незмінною – майнове правонаступництво, яке становить зміст інституту спадкового права.

Римське спадкове право нерозривно пов'язане з процесом розвитку інститутів власності (*proprietas*) і сім'ї (*familia*). Первісно право спадкування мало сімейний характер, що обумовлювалося пануванням довічної і абсолютної влади батька – глави сім'ї (*patria potestas, pater familias*). Після смерті когось із членів роду майно залишалося у членів того самого роду. Майнові відносини, які виникли до смерті особи – спадкодавця, зберігалися у всій цілісності, поки не з'являвся наступник, представник покійного – спадкоємець (*heres*).

Основним інститутом спадкового права є спадкування (*hereditas*). Спадкування (*hereditas*) – це перехід майна померлої особи до іншої особи (осіб). За допомогою цього інституту забезпечується збереження в цілісності майна померлого і перехід цього майна до правонаступника. Цим самим спадковим правом забезпечується загальне (універсальне) майнове наступництво після смерті особи. Універсальне правонаступництво (*sucessio universitas, universales*) має місце в разі, якщо одна особа бере на себе майнові права і обов'язки другої як одне юридичне ціле (*universitas*).

Спадщина – це сукупність прав і обов'язків спадкодавця, яка переходила в порядку правонаступництва до його спадкоємців. Спадщина існує і тоді, коли у її складі немає майна (речей) взагалі, а також коли борги померлої особи перевищують її права і вимоги. Отже, за сутністю римське визначення спадщини не збігалось із визначенням майна.

Важливий правовий принцип римського права полягав у тому, що спадщина до прийняття її спадкоємцем, не маючи живого, фізичного суб'єкта, все ж зберігає статус майна відомої, хоча і померлої особи. Лише тому це майно не визнається безгосподарним (нічийним), воно само собі хазяїн. Це майно «охороняє» особа померлого власника. Воно здатне і в такому стані зменшуватися та збільшуватися у своєму складі, якщо для цього не будуть потрібними дії фізичної особи (наприклад, збільшення майна

за допомогою рабів). Про спадщину, що не була прийнятою, римляни казали: спадщина лежить, покоїться (*hereditas jacet*).

Поряд із універсальним правонаступництвом, римське право виділяло і так зване сингулярне (*successio singularis*), сутність якого полягає в наданні особі окремих прав без покладення на неї обов'язків. Це правонаступництво відбувалося у двох історичних формах: цивільна форма сингулярного наступництва, яка називалася легат (*legatum*), і загальнонародна форма – фідейкоміс (*fideicommissum*). Сутність обох цих форм становить розпорядження спадкодавця, яке вигідне для третьої особи і має бути обов'язково виконане спадкоємцем. У праві Юстиніана ці форми були об'єднані в окремий інститут.

За римським правом спадкування можливе було лише або за заповітом, або за законом. Спадкування за законом мало місце в разі, якщо заповіт не був складений певною особою або був визнаний недійсним, або спадкоємець за заповітом не прийняв спадщину. Характерною особливістю римського спадкового права була неприпустимість поєднання цих двох підстав спадкування (заповіту та закону) в одному і тому ж випадку, тобто було неприпустимим, щоб одна частина спадщини перейшла до спадкоємця за заповітом, а інша частина цієї ж спадщини – до спадкоємців за законом.

Довгий час римське спадкове право включало дві історичні форми: цивільну (*ius civile*) і преторську (*ius praetorium*). Цивільний порядок спадкування мав назву *hereditas*, преторський порядок уводу у фактичне володіння спадщиною – *bonorum possessio*. Право Юстиніана встановило тільки один порядок спадкування, що являв собою симбіоз існуючих раніше цивільного і преторського порядків спадкування.

2. Види спадкування та форми правонаступництва

Римське спадкове право пройшло чотири етапи свого розвитку: 1) спадкування за цивільним правом; 2) спадкування за преторським едиктом; 3) спадкування за імператорськими законами; 4) спадкування за правом Юстиніана.

Цивільне спадкування (*hereditas*) регламентувалося Законами XII таблиць, які визначали два види спадкування: спадкування за заповітом та спадкування за законом. Останнє мало місце, якщо спадкодавець помирив, не залишивши заповіту. Якщо померла особа залишила заповіт і він відповідає вимогам закону, воля заповідача є священною і незмінною.

Ще один важливий принцип був закріплений Законами XII таблиць і полягав у тому, що спадкоємці беруть на себе всі борги померлого, так само поділяють між собою всі ті вимоги, які належали спадкодавцеві, для того, щоб і те і інше відповідало часткам спадщини та дісталось кожному із спадкоємців. Спадкоємцями могли бути тільки агнати. Цивільний спадкоємець мав особисто виявити свою волю на набуття спадщини. Набуття спадщини за цивільним правом було для окремих спадкоємців не правом, а обов'язком. Якщо не було ні «своїх», ні «найближчих агнатів», майно спадкували та ділили між собою ті родичі померлого, з якими він збирався на куріатні збори у складі свого роду.

З глибокої давнини і до перших століть республіканського періоду зберігся звичай, який дозволяв спадкодавцеві виявити волю перед куріатними коміціями, а під час війни, у поході – перед військом (останнє було дозволено правом Юстиніана). Для попередження будь-якого обману ім'я спадкоємця записувалося особисто заповідачем.

Крім того, сім свідків підписували заповіт та скріплювали їх печатками. З цієї миті заповіт набував сили. Не могли бути свідками жінки, неповнолітні, німі, глухі, божевільні особи, які перебували під опікою.

Із Законів XII таблиць вбачається, що спори стосовно спадщини не були рідкістю і в ті давні часи, бо позов про поділ спадщини виходить із приписів цього закону. Наприклад, спори виникали щодо обсягу спадкової частки, заповідального відказу (легату), позбавлення спадщини, недійсності заповіту тощо. На цьому етапі розвитку римського спадкового права вже визнається та закріплюється принцип свободи заповіту, хоча існують ще й пережитки інституту власності агнатської сім'ї. Когнатське споріднення ще не дає права спадкування за законом.

Спадкування за преторським едиктом полягало у володінні спадковими речами, яке дозволено претором у спорі двох претендентів на спадщину. Реформи, які здійснювалися у спадкуванні претором, почалися ще в республіканський період і завершилися в епоху принципату. Головним у процесі переходу від цивільного до преторського спадкування є зміщення центру тяжіння від особи спадкоємця до господарчої специфіки спадкування, тобто від суб'єкта до об'єкта. У цьому і полягає принципово нова концепція спадкування за преторським правом (*bonorum possessio*).

Процедури, які обтяжували процес цивільного спадкування, були несприятливими для законного спадкоємця в разі його відсутності або неможливості прийняти спадщину за будь-яких інших поважних причин. Претор, керуючись принципами «доброї совісті» і справедливості, скасовує набуття спадщини за давністю володіння (*usucapio*) і вводить інтердикт проти володільця спадковою масою за давністю володіння на користь дійсного спадкоємця. Таким чином, унеможлиблюється набуття чужої спадщини, а у разі якщо таке набуття здійснене з корисливими намірами, воно вважається злочином.

Спадкоємцями за преторським правом були когнати, а також подружжя та найближчий агнат померлої особи. Такі зміни були на користь окремих спадкоємців. Так, за преторськими едиктами набувають права на спадкування за законом: 1) діти померлого, у тому числі еманциповані, але за тієї справедливої умови, що ці останні внесуть у загальну спадкову масу все своє власне майно; 2) найближчий агнат померлого, який свого часу перебував під його владою, але з певних причин залишив сім'ю заради самостійних занять, наприклад служби в муніципалітеті, і не ділився з нею заробітком; мати померлого, якщо вона перебувала у шлюбі з чоловічою владою (*cum manu*) з батьком померлого; 3) усі інші кровні родичі померлого до шостого ступеня споріднення; 4) один із подружжя, що пережив другого – спадкодавця.

Спільне спадкування осіб, які входили до різних черг, вважалось неможливим, тобто попередня черга спадкоємців завжди виключала наступну. Набуття спадщини завжди залежало від волі спадкоємця, виявлення якої могло бути здійснено в будь-який час після відкриття спадщини. Набуття спадщини не обмежувалося в часі. Про прийняття спадщини не потрібно було заявляти перед будь-якою владою. Допускалося виявлення волі спадкоємця щодо прийняття спадщини через представника. Власність на спадкове майно була не цивільною, а преторською (бонітарною). Спадкові вимоги реалізовувалися за допомогою фіктивного позову; позову, аналогічного з цивільним спадковим позовом; спеціального позову *interdictum quorum bonorum*. Останній являв собою прискорену судову міру для тимчасового визнання права позивача на відому спадщину, яка перебувала у відповідача.

Спадкування за імператорськими законами. У період принципату та абсолютної монархії відбулося подальше вдосконалення римського спадкового права. Імператорські конституції та сенатусконсульти (*senatus consulta*) продовжили тенденцію пріоритету кровного споріднення, що призвело до розширення й узаконення прав дітей на материнську спадщину та надання їм права на спадкування майна родичів по материнській лінії. Значну увагу приділяли узагальненню та закріпленню засад преторської системи спадкування. Проте спадкове право залишалося складним і не мало чіткої системи.

Спадкування за правом Юстиніана. Поступово спадкування, яке вважалося преторським, було прирівнено до цивільного спадкування, що сприяло утвердженню та спрощенню спадкового права. У 542 р. відбувається реформа спадкування за заповітом, яка стосувалася, зокрема, необхідного спадкування. У зв'язку зі складністю цього інституту було зроблено спробу його спрощення. Необхідними спадкоємцями почали вважати висхідних та низхідних родичів. Обов'язкова частка (*portio debita*) могла надаватися цим спадкоємцям у будь-якій формі, наприклад у формі дарунка за життя спадкодавця. Якщо така частка не була визначеною, то спадкоємець, якого обминули в заповіті, мав право вимагати не цієї частки, а того, що належало б йому при спадкуванні за законом. У юстиніанівський період розмір обов'язкової частки був збільшений до 1/2 частки, що за законом належала б кожному певному спадкоємцеві, якщо ця частка була менше за 1/4 від усієї спадщини, і до 1/3 – якщо ця частка була більше.

У 548 р. реформується спадкування за законом, яке будується виключно на когнатському спорідненні. Усі родичі були розподілені на п'ять черг залежно від ступеня їх споріднення зі спадкодавцем. Крім того, до спадкування могли закликатися всі родичі без обмеження ступеня споріднення. Був створений чіткий порядок спадкування, що становить основу сучасного спадкового права.

3. Спадкування за законом

Спадкування за законом (*hereditas ab intestato*) настає в тих випадках, коли після померлої особи не залишилося заповіту або коли спадкоємець за заповітом із тієї чи іншої причини не прийняв спадщини.

Стародавня римська система спадкування за законом, яка належить до епохи Законів XII таблиць, виходить від сімейної єдності майна та агнатської спорідненості. Відповідно до цього Закони XII таблиць визнають першочерговими спадкоємцями безпосередньо підвладних спадкодавця (*in patria potestate*), дружину (*in manu*) померлого, його дітей, усиновлених та онуків від раніше померлих синів. Ці спадкоємці називалися «своїми» (*heredes sui*) і разом із цим «необхідними» (*necessarii*) в тому розумінні, що вони визнавалися спадкоємцями незалежно від виявлення їхньої волі щодо цього¹. Дружина, діти та усиновлені ділили майно нарівно. Якщо ж у спадкуванні брали участь онуки від раніше померлих синів, то спадкування здійснювалося ними за правом представлення (*hereditas ius repraesentationis*), тобто вони отримували всі разом частку спадщини, яку отримав би їхній батько, якщо б пережив спадкодавця, а потім ділили цю частку порівну між собою.

Спадкуванню «своїх» спадкоємців надавали особливого характеру: вони не лише набували нового для них спадкового майна, а і вступали в управління своїм майном, яке належало їм разом із *pater familias* на праві сімейної власності. Якщо ж після

спадкодавця не залишалося «своїх» спадкоємців, до спадкування закликався найближчий за ступенем агнатський родич (*agnatus proximus*). Так, насамперед закликалися до спадкування брати, сестри та мати померлого, яка перебувала з його батьком у шлюбі *cum manu* і цим набувала становища сестри померлого. Усі ці особи щодо померлого були агнатами другого ступеня. За відсутності агнатів другого ступеня закликаються агнати третього ступеня і т. д. Але за жіночою лінією спадкування не відбувалося далі повнорідних сестер. Якщо найближчий агнат не приймав спадщину, то вона не переходила ні до наступного ступеня споріднення, ні до кого іншого, а вважалася відумерлою. Отже, діяв принцип одноразовості закликання до спадкування.

Із розвитком економіки патріархальна сім'я розкладається, і сімейну власність змінює індивідуальна приватна власність. У зв'язку з цим система спадкування, побудована за принципом агнатського споріднення, втратила свою підставу. За преторським едиктом при спадкуванні враховувалося когнатське (кровне) споріднення. Не маючи права відмінити норми цивільного права, претор надавав новим спадкоємцям володіння спадковим майном (*bonorum possessio*), додержуючись такої черговості.

Перший клас – усі діти померлого та особи, які прирівнювалися до них. До цього класу належали: еманциповані діти померлого, а також діти, яких він віддав до усиновлення, якщо до моменту смерті спадкодавця вони були звільнені від влади усиновлювача. Таким чином, уже в цьому класі поряд із агнатами спадкодавця спадкують його когнати. Онуки та інші низхідні родичі спадкували за правом представлення.

Другий клас – особи, які мали право спадкування за Законами XII таблиць, тобто агнатські родичі. Вони закликалися до спадкування за відсутності осіб, які належали до першого класу, а також у разі, якщо ніхто з цих осіб не звернувся до претора про встановлення володіння на спадкове майно у визначений строк. У другий клас входили «свої» та найближчі агнатські родичі, де «свої» закликалися вдруге, але вже без еманципованих дітей.

Третій клас охоплював кровних родичів померлого (*cognati proximus*) у порядку ступенів до шостого ступеня споріднення включно. Унаслідок кровного споріднення «свої» закликалися до спадкування втретє, еманциповані вдруге. Побічні когнати спадкують без обмежень прав жінок. При цьому найближчий ступінь спорідненості усуває подальший, родичі одного ступеня ділять спадщину нарівно. У цьому класі діти, законні та незаконні, спадкують після матері і навпаки.

Четвертий клас надає спадщину за законом одному з подружжя, який залишився живим (*unde vi uxore* – чоловік або дружина). Крім залучення до кола законних спадкоємців кровних родичів та одного з подружжя, претор створив ще одну новелу: встановив наступництво між спадкоємцями різних класів та ступенів. Отже, якщо особа, яка закликається до спадкування, не приймає спадщину, спадщина не вважається відумерлою, а відкривається наступному за чергою кандидату.

Спадкування за новелами Юстиніана. Суттєво порядок спадкування за законом був реформований у новелах Юстиніана. Так, була спрощена система спадкування за законом, яка будувалася виключно на когнатському спорідненні. За системою Юстиніана спадкування здійснювалося за чотирма чергами.

Першу чергу становлять низхідні родичі померлого: сини та доньки, онуки раніше померлих дітей. У тих випадках, коли онуки спадкували разом із дітьми, всі вони

отримували частку, яка належала б їх померлому батькові, і ділили її порівну між собою.

Другу чергу становлять висхідні родичі (батько, мати, дід, баба та інші), а також повнорідні брати та сестри, діти раніше померлих братів та сестер (племінники). Спадкоємці цього класу ділять спадщину порівну, проте племінники отримують частку їх батьків. Якщо спадкують тільки висхідні, то одна половина спадщини розподіляється між висхідними родичами з боку батька, друга – між висхідними родичами по материнській лінії.

Третя черга – неповнорідні брати та сестри, тобто ті, які народжені від одного з померлих батька, але від різних матерів або від однієї матері, але від різних батьків, а також діти неповнорідних братів та сестер (за правом представлення).

До четвертої черги закликаються всі інші бокові кровні родичі без обмеження ступенів. У цьому списку спадкоємців відсутній той із подружжя, що є живим. Він закликався до спадкування в останню чергу, якщо не прийме спадщину жоден із перелічених спадкоємців. Проте за «бідною вдовою», тобто яка не мала власного майна або приданого, що дозволяє жити згідно із соціальним становищем жінки, визнане право необхідного спадкоємця, або право на обов'язкову частку розміром 1/4 спадщини, але не більше 100 фунтів золотом. Вона спадкувала одночасно з тими спадкоємцями, які закликалися до спадкування. Цієї частки чоловік не може позбавити дружину навіть своїм заповітом.

У римському праві поряд із наступництвом між чергами та ступенями спадкоємців існувало так зване прирощення часток (*ius accrescendi*). Якщо до спадкування закликалося кілька осіб одного ступеня споріднення (наприклад, три сини) та один із них не набував своєї частки у спадщині, вона приростала до часток інших одночасно закликаних спадкоємців.

Відумерла спадщина (*bona vacantia*). Якщо спадщину не прийняли ні спадкоємці за заповітом, ні спадкоємці за законом, вона вважалася відумерлою. У стародавні часи таке майно вважалось безгосподарним і могло бути захоплене кожним. З епохи принципату відумерле майно передавалось державі; у період абсолютної монархії міська курія, церкви, монастирі отримували перевагу щодо набуття відумерлої спадщини після осіб, які належали до цих організацій.

4. Спадкування за заповітом

Заповітом (*testamentum*) у римському праві вважалось не будь-яке розпорядження особи на випадок смерті, а лише те, що містить призначення спадкоємця (*hereditas institutio*). За класичним правом вимагалось, щоб таке призначення було зроблено на початку заповіту. Якщо в розпорядженні, зробленому на випадок смерті, є навіть вичерпні вказівки, кому і в яких частках має перейти майно після смерті даної особи, але ніхто не вказаний у цьому розпорядженні спадкоємцем (нікому не дано ім'я спадкоємця (*nomen heredis*)), заповіт вважався недійсним. Спочатку вимагалось призначення спадкоємців в урочистій обстановці, а з 339 р. – у будь-яких формах. До змісту заповіту могли також включатися інші розпорядження: відкази (легати), призначення опікунів для малолітніх спадкоємців тощо.

Заповіт мав юридичну силу, якщо є сукупність певних умов: а) укладення у встановленій формі; б) активна заповідальна правоздатність заповідача (*testamenti factio*

activa); в) призначення спадкоємцем особи, яка має пасивну заповідальну правоздатність (*testamenti factio passiva*).

Форма заповіту, надзвичайно громіздка у стародавні часи, поступово спрощувалася, але все ж таки і в юстиніанівський період була достатньо складною. Існували приватні та публічні заповіти.

Приватні заповіти здійснювалися без участі органів державної влади. Залежно від форми волевиявлення приватні заповіти могли бути письмовими і усними. Укладення заповіту в будь-якій формі відбувалося за присутності семи свідків (у деяких випадках – восьми). За свідків брали тільки вільних та дієздатних осіб. Свідками не могли бути жінки, глухі, німі, сліпі; особи, над якими заповідач мав батьківську владу; спадкоємці, їх друзі; марнотрати; особи, позбавлені заповідальної правоздатності.

Для письмових заповітів встановлювалися особливі вимоги щодо їх складання. Так, заповіт, як правило, мав укладатися особисто заповідачем і підписувався ним власноруч у присутності семи свідків. Якщо заповідач не міг підписати заповіт, то запрошували восьмого свідка, який підписував заповіт і вказував, що він це робить за дорученням заповідача. Свідки засвідчували заповіт своїми підписами та скріплювали печатками. Усний заповіт оголошувався в присутності восьми свідків мовою, зрозумілою для всіх. Крім того, у деяких випадках допускалося складання заповіту в спеціальних формах. Так, військовослужбовці (солдати) могли здійснити заповіт під час служби, походу без будь-яких формальностей унаслідок «крайньої недосвідченості» у справах. Селянам дозволялося укладати заповіти усно при п'ятьох свідках, якщо заповідач був неграмотним і не міг власноруч підписати заповіт. Під час епідемій при укладанні заповіту не вимагалася присутність усіх свідків разом. Письмові заповіти висхідних родичів на користь низхідних дозволялося укладати без залучення свідків.

Поряд із приватними, практикувалися публічні заповіти, які укладалися за участю органу державної влади: а) шляхом внесення усної волі заповідача до протоколу суду (судовий заповіт); б) шляхом передачі до імператорського архіву на зберігання письмового заповіту (заповіт, який подавався імператору).

За свідченням Гая, у стародавньому праві існували такі форми заповітів: а) заповіт, засвідчений народними зібраннями (*testamentum comitiis calatis*); б) заповіт у поході (*testamentum in procinctu*). Обидві форми були виявленням волі спадкодавця перед римським народом. Але порядок та умови здійснення цих заповітів були різними.

Заповіт *comitiis calatis* здійснювався на народних зборах по куріях, які скликалися для цього двічі на рік. Заповідач усно виражав свою волю щодо призначення спадкоємця, легату, опікуна дружині та неповнолітнім дітям, а потім звертався до народу з проханням засвідчити його волю.

Заповіт *in procinctu* здійснювався військовослужбовцями усно у поході, перед військом без додержання формальностей.

Утім письмова форма заповіту набула пріоритету перед усною, і в республіканський період претор надає захист письмовому заповіту, скріпленому встановленою законом кількістю печаток. Але якщо цей заповіт не супроводжувався передачею, то спадщина належала видачі цивільному спадкоємцеві у разі пред'явлення ним позову. Преторський письмовий заповіт став рівноправним із заповітом приватним. За конституцією 439 р. законної сили набував уже будь-який письмовий заповіт, підписаний заповідачем та сімома свідками. Поряд із цим продовжував існувати й усний

заповіт після вигаданого продажу спадщини. Як для письмового, так і для усного заповіту вимагалось, щоб вся процедура здійснення заповіту проходила безперервно.

Заповідальна правоздатність. Для здійснення заповіту вимагалась спеціальна здатність – активна заповідальна правоздатність (*testamenti factio activa*). Вона передбачала наявність загальної правоздатності в галузі майнових відносин. Активна заповідальна правоздатність повністю залежить від загальної цивільної правоздатності, отже, зменшення останньої після укладання заповіту робить заповіт недійсним.

З давніх часів переґрини були позбавлені заповідальної правоздатності, оскільки керувалися не цивільним правом (*jus civile*), а дотримувалися своїх власних порядків. Заповідальної правоздатності не мали інтестабелі (особи, яким за аморальні вчинки заборонялося бути свідками та запрошувати свідків у своїх інтересах), психічно хворі, а в період пізньої імперії – апостати (відступники від християнства) й деякі інші особи.

Пасивна заповідальна правоздатність – це здатність особи бути спадкоємцем. Цей вид правоздатності виникав за таких випадків: під час укладання заповіту, смерті заповідача та прийняття спадщини. Він визначався методом виключення, тобто визначали тих осіб, які цим правом не користувалися. Наприклад, раби могли приймати спадщину тільки разом із відпущенням на волю. Пасивної заповідальної правоздатності не мали особи, які в момент смерті заповідача ще не були зачаті; діти державних злочинців; негідні перед заповідачем особи; особи, які не були громадянами Римської держави (винятком було отримання громадянства не пізніше 100 днів після відкриття спадщини); юридичні особи (виняток становили міські об'єднання, благодійні установи, церкви). Одночасно римське спадкове право, поряд із указаними особами, встановило коло осіб, які були позбавлені пасивної заповідальної правоздатності: сторонні особи, які виявляли милосердя щодо батьків, дітей шляхом надання їм допомоги, догляду за ними; урядовці, які здійснювали нагляд за ходом спадкового процесу або пов'язані з їх здійсненням; особи, яких заповідач не міг уявити собі як реально існуючий суб'єкт (боги, юридичні особи).

Деякі особи, хоча і мали пасивну правоздатність, але не могли отримувати спадщину повністю або в частині, якщо не відпаде обставина для отримання спадщини. Так, за законами Августа неодружені чоловіки віком 25-60 років та незаміжні жінки 20-50 років могли отримати спадщину за заповітом лише після найближчих родичів. Після будь-якого іншого заповідача вони отримували спадщину тільки в разі, якщо протягом 100 днів після відкриття спадщини укладали шлюб тощо.

У зв'язку з тим, що в заповіті необхідно було вказати ім'я спадкоємця, позбавлялися можливості бути спадкоємцями діти, зачаті за життя спадкодавця і народжені після його смерті. Поступово, за сприяння претора, ці особи отримали право на спадщину. Більше того, заповіт вважався недійсним, якщо «постуми» (майбутні діти) не призначалися спадкоємцями або не позбавлялися спадщини.

Призначення спадкоємця з умовою дозволялося, якщо умова мала характер відкладальної. У цьому разі спадщина відкривалася не в момент смерті спадкодавця, а з настанням умови. Прикладом відкладальної умови може бути підпризначення спадкоємця (*heredis substitutio*). На випадок, якщо призначений спадкоємець за тієї чи іншої обставини (смерті, небажання отримати спадщину тощо) не стає спадкоємцем, у заповіті, крім основного спадкоємця, міг призначатися запасний спадкоємець.

Обов'язкове спадкування. У стародавні часи заповідач користувався необмеженою свободою розпоряджатися своїм майном. Але з часом заповідачі почали зловживати такою свободою розпоряджень та майно інколи передавалося стороннім особам, а найближчі родичі заповідача, які своєю діяльністю значно сприяли створенню спадкового майна, нічого з нього не отримували. На цій підставі поступово почали виникати обмеження заповідальної свободи, які потім оформилися у право деяких спадкоємців за законом на так звану обов'язкову частку в спадщині. Існував категоричний наказ, звернений до спадкодавця: прямі спадкоємці (його діти і постуми) мають бути або призначені спадкоємцями за заповітом, або усунені від права на спадкування. Якщо заповідач не призначав і не усував обов'язкових спадкоємців, заповіт вважався недійсним і спадкування здійснювалося за законом.

Коло осіб, за якими визнавалося право на обов'язкову частку, було розширене претором приєднанням до них еманципованих дітей. У класичну епоху право на обов'язкову частку вже належало низхідним та висхідним родичам заповідача завжди, а також повнорідним та єдинокровним братам і сестрам заповідача за умови, якщо спадкоємцем у заповіті призначена негідна особа (*persona turpis*). Розмір обов'язкової частки не мав бути меншим за 1/4 частки, яку отримала б особа при спадкуванні за законом, з відрахуванням боргових зобов'язань заповідача.

Поважність причин позбавлення права на обов'язкову частку розглядав суд. У праві Юстиніана було наведено вичерпний перелік таких підстав для позбавлення обов'язкової частки, наприклад замах на життя заповідача, укладання шлюбу без дозволу батьків тощо. Якщо заповідач частково позбавляв свого найближчого спадкоємця обов'язкової частки, тобто призначав її не у повному обсязі, заінтересований спадкоємець міг звернутися з позовом про її доповнення. Той, хто був позбавлений спадщини поіменно, не отримував навіть і обов'язкової частки.

Утрата заповітом сили. Хоча впродовж всієї історії Риму заповіт зберігав риси формалізму, проте у класичний період складається тенденція збереження сили заповіту за допомогою його тлумачення. Утім і заповіт, складений із дотриманням усіх вимог закону, міг втратити силу до відкриття спадщини внаслідок скасування його заповідачем. Скасування могло бути здійснене тільки шляхом складання нового заповіту, а за преторським правом – знищенням, відривом із нього печаток тощо. У період імперії спочатку було визначено, що заповіт втрачає силу, якщо до спливу 10 років від дня його складання не буде відкрито спадщину. У праві Юстиніана це правило було послаблено. Після того, як мине 10 років заповіт міг бути змінений відповідною заявою у присутності трьох свідків. У період імперії допускалося також внесення до заповіту змін шляхом складання розпоряджень щодо фідейкомісів.

5. Способи прийняття спадщини

У період між відкриттям спадщини та його прийняттям спадкове майно не належить нікому, яке називають «лежача» спадщина (*hereditas jacens*). Оскільки господаря у цього майна не було, воно вважалося безгосподарним (*res nullius*). Хоча до цього майна не застосовувалося правило щодо заволодіння безгосподарними речами, але все ж будь-яка особа, отримавши річ із «лежачої» спадщини і володіючи нею протягом року, ставала власником, незважаючи на те, що умов для набуття права власності за давністю тут не було. Згодом «лежачу» спадщину почали охороняти. Її

перестали вважати безгосподарним майном. Але до прийняття майна спадкоємцем воно вважалося таким, що належить померлому. Особа спадкодавця продовжувалася у спадковому майні («підтримувалася» спадщиною). Ця містична конструкція давала змогу запобігати різним посяганням на «лежачу» спадщину.

Прийняття спадщини (*hereditas aditio*). Прийняття спадщини не зводиться тільки до процедури, хоча і вона є не другорядною. Час, коли наступництво вважалося встановленим, та порядок цього встановлення в римському праві є неоднаковими для різних категорій спадкоємців. Що стосується цивільного права, слід зважати на два важливих моменти. По-перше, агнати, які перебували під владою спадкодавця, вважалися наступниками спадщини одразу ж після того, як вона відкривається, тобто в момент смерті глави сім'ї (спадкодавця). По-друге, ні за яких обставин агнати не могли відмовитися від прийняття спадщини. Обидва правила діяли і щодо закликаних до спадкування рабів.

Вступ у спадщину міг бути здійснений або прямим волевиявленням, або ж самою поведінкою особи як спадкоємця. Наприклад, особа стягує належні суми з боржників спадкодавця, сплачує борги його кредиторам тощо. Коли спадкоємець приймає спадщину, він не лише набуває відповідних прав, але і стає відповідальним за зобов'язаннями спадкодавця. Якщо спадщина складалася переважно з боргів спадкодавця, універсальний характер спадкового наступництва вимагав від спадкоємців їх прийняття. Уникнути такої необмеженої відповідальності спадкоємець міг тільки шляхом радикального заходу – неприйняття спадщини. У цьому разі претор призначав «конкурс», тобто розпродаж майна померлого, щоб задовольнити вимоги кредиторів.

Для захисту інтересів кредиторів спадкодавця преторським едиктом було введено «пільгу відділення». Вона полягала в тому, що кредиторам спадщини було надане право вимагати відділення спадкового майна від власного майна спадкоємця. Це робилося для того, щоб спадкове майно пішло, у першу чергу, на задоволення вимог кредиторів спадкодавця, потім на виплату легатів і лише в останню чергу на задоволення вимог кредиторів спадкоємця. Коли (на прохання спадкоємця) встановлений судом строк для прийняття спадщини закінчувався, суду залишалося визнати спадкоємця або таким, що прийняв спадщину, або таким, що від неї відмовився.

У римському праві поступово склався інститут спадкової трансмісії (*transmissio delationis*). Спадкова трансмісія – це перехід права на прийняття спадщини до спадкоємців особи, яка була закликана до спадкування, але не встигла за життя реалізувати своє право на прийняття спадщини. За стародавнім цивільним правом спадкова трансмісія була неможливою. Якщо закликаний до спадкування спадкоємець не приймав спадщину, вона вважалася безгосподарною. За преторським правом володіння спадковим майном пропонувалося в цьому випадку іншим спадкоємцям. Якщо ж спадщину не приймав до своєї смерті спадкоємець за заповітом, то відкривалося спадкування за законом. Таким чином, право прийняти спадщину розглядалося як особисте право спадкоємця, яке є невідчужуваним та не переходить до його спадкоємців. Але згодом допускалися винятки, а саме: претор допустив, якщо спадкоємець помре, не встигнувши прийняти спадщину без своєї вини, то його спадкоємцям може бути надане право прийняти спадщину.

Легат (*legatum*) – заповідальний відказ, безоплатне заповідальне розпорядження спадкодавця, яке робилося в заповіті, щодо надання спадкоємцям деяких грошових сум

або речей визначеній особі, на підставі чого виникало сингулярне спадкування. Легат виключає певну частину спадкової маси з решти майна, яке переходить спадкоємцям. З наведеного визначення випливає, по-перше, сингулярний характер наступництва легатарія (особи, на користь якої призначений легат) у майні спадкодавця. Це означає, що він — наступник спадкодавця в окремому праві, але не в будь-якій частці спадщини, і що отримання легату не супроводжується відповідальністю за борги спадкодавця. Подруге, оскільки легат залишається тільки в заповіті, неможливо покласти легат на спадкоємця за законом.

Виникнення легату пов'язують із Законами XII таблиць. Спадкодавець, опікуючись долею дружини та дітей, які виключалися з-поміж цивільних спадкоємців, заповідав їм певну частину майна на прогонування. Згодом легати набувають більш широкого застосування. Легат відразу ж з моменту відкриття спадщини становить квіритську власність легатарія і може бути витребуваний із будь-якого володіння за допомогою віндикаційного позову. Предметом легату могло бути все те, що перебувало в обороті, і те, що мало для легатарія економічний або моральний інтерес.

Суб'єктами легату є: а) заповідач; б) особа, для якої призначений легат, – легатарій (*honoratus* або *legatarius*); в) особа, зобов'язана видати легат (*oneratus*). Призначати легат мав право тільки заповідач. Легатарієм міг бути тільки той, кого можна було призначати спадкоємцем. Заповідач міг зобов'язати видати легат лише тій особі, яка отримує будь-що з майна заповідача. На випадок смерті до набуття легату право на нього переходило до його спадкоємців. Легат міг бути призначений або в заповіті, або в кодицилі (публічне або приватне розпорядження заповідача за присутності п'яти свідків).

Порядок набуття легатів. У процесі набуття легатарієм його права розрізняють два моменти: виникнення права на легат та здійснення цього права. Легатарій набував права на легат за законом без свого відома, але не всупереч своєї волі. Він міг відмовитися від цього права. Легатарій набував права на легат у день смерті заповідача, але здійснити це право можна було тільки з моменту прийняття спадщини. Якщо легат залишений за умови, то право на легат ви никає з моменту настання умови. Юридичне значення полягає в тому, що якщо легатарій переживе цей момент, його право на отримання легату само стає здатним переходити за спадкуванням. Отже, якщо потім легатарій помре, не отримавши легат, право на легат переходить до його спадкоємця. Легатарій або його спадкоємці отримують право вимагати здійснення їх права на легат із моменту прийняття спадкоємцем спадщини. Відтоді легатарій мав право пред'являти віндикаційний позов до будь-якої особи, в якій перебуває відказана річ, або зобов'язальний позов до спадкоємця про виконання легату. Законом Фальцидія (I ст. до н. е.) була встановлена більш радикальна заборона: спадкоємець не мав права видавати як легат більше 3/4 спадщини. Четверть спадщини, яка залишалася після погашення боргів спадкодавця, повинна була залишитися спадкоємцеві.

Фідеїкоміси (лат. *fideicommissum* – звернення до честі іншого) – усне або письмове розпорядження останньої волі, через яке заповідач під чесне слово зобов'язував свого спадкоємця видати третій особі або всю спадщину, або її певну частку. У житті траплялися випадки, коли легати залишалися без дотримання форм цивільного заповіту. Це були неформальні легати. Виконувати їх чи ні, було справою совісті спадкоємця. Саме тому ці розпорядження отримали назву – фідеїкоміси, тобто доручене совісті. Довгий час схоже прохання вважалося моральним обов'язком, і тільки імператор Август

надав йому юридичного значення. Хоча такі розпорядження не користувалися позовним захистом, особа, на користь якої було здійснене таке розпорядження, могла звернутися до представницької адміністративної влади – консула (у подальшому до фідеїкомісарного претора). У період принципату фідеїкоміси отримали позовний захист, що фактично об'єднало їх із легатами.

6. Правовий захист спадщини

Потреба судового захисту прав спадкоємця може виникнути або внаслідок невизнання тих прав, які входять до складу спадщини (наприклад, особа відмовляється видати спадкоємцеві річ не тому, що не визнає його спадкоємцем, а тому, що заперечує право на цю річ самого спадкодавця), або внаслідок того, що будь-хто своєю поведінкою порушує або не визнає права даної особи як спадкоємця (наприклад, оспорує дійсність заповіту, з якого випливає право спадкування даної особи).

У першому випадку в розпорядженні спадкоємця були такі самі позови, що надавалися спадкодавцеві. Наприклад, якщо третя особа утримує в себе річ із складу спадщини, спадкоємець може подати віндикаційний позов, який міг бути поданий спадкодавцем за його життя. У другому випадку надається цивільний позов щодо витребування спадщини, який за своїм змістом та наслідками аналогічний віндикаційному позову. Спадкоємець, який не володіє спадковим майном, подає позов до особи, що не є спадкоємцем, але володіє спадщиною. Добросовісний володілець за таким позовом повинен повернути позивачеві все, що одержане за рахунок спадщини на момент подання позову, з відрахуванням витрат, понесених ним на спадкове майно. При цьому не має значення, чи були ці витрати необхідними, корисними або здійснювалися тільки для задоволення особи. Недобросовісний володілець має повернути позивачеві все отримане від спадщини із усіма плодами та прирощеннями. Крім цього, він несе відповідальність за винне знищення або псування майна (а з моменту подання позову – й за випадкове). Недобросовісний набувач може отримати лише суму понесених ним витрат, що є необхідними та корисними, оскільки корисні витрати все ще збільшують цінність тих речей, на які вони були зроблені.

Захист прав преторського спадкоємця забезпечувався інтердиктом, за допомогою якого він міг набути права володіння речами, які входили до складу спадщини. Претор також надав низхідним та висхідним спадкоємцям право на свій власний позов про спадщину – протягом одного року від дня її відкриття, іншим спадкоємцям – 100 днів.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає різниця між універсальним та сингулярним спадкоємством?
2. Що таке спадкування за правом представлення?
3. Які дії слід вчинити для відкриття спадщини?
4. Якими є наслідки прийняття спадщини?
5. Які існували способи захисту спадкових прав?
6. Коли настає спадкування за законом?
7. Хто може бути спадкоємцем за заповітом?
8. Які форми заповітів існували у Древньому Римі?
9. Чим відрізнялися легати від фідеїкомісів?
10. Коли відбувається втрата легату?

Грубінко Андрій Васильович

**Історія держави і права зарубіжних країн
та римське право**

Навчальний посібник

Видавництво
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
46027, Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, тел. 43-57-97
Свідоцтво про державну реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97

Підписано до друку 30.листопада.2019 р.
Формат 60x90 1/16. Ум. друк. арк. 17,5. Папір офсетний. Друк Rezo.
Замовлення № 76. Наклад 300 прим.